

PREFACE.

Vyaktiviveka (व्यक्तिविवेक) is a treatise on Rhetoric^१ posed by the illustrious Rajanaka Mahimabhattacha. Though this work has acquired much celebrity and is copiously referred to by rhetoricians of old, yet for want of a complete copy it had not hitherto been incorporated in the 'Kavyamala' and other Sanskrit Series. That this book is now placed before the appreciative public as one of the 'Trivandrum Sanskrit Series' published under the authority of the Government of His Gracious Highness the Maharajah of Travancore is a matter of no small satisfaction to me.

Two manuscripts of this work were obtained from the Trivandrum Palace Library. One of them was written 2 or 3 centuries before in grāṇtha character on palm leaves which have almost worn out. The other is a copy transcribed from this 23 years ago and then collated with a copy found in the Koopakkara Matham by the brilliant Sanskritist, M. R. Ry. Kerala Varma Avl. Valiya Koil Tampuran, with the assistance of the late eminent Pandit Elattoor Ramaswami Sastriar and myself.

When this manuscript was again scrutinised and the printing had begun, another manuscript was kindly transmitted to me by the Raja of Pantalam through the Valiya Koil Tampuran. An elaborate and learned commentary on the text running up to very nearly the end of the second Vimarsa was unexpectedly found appended to this manuscript. The difference in reading according to this manuscript which is denoted by the letter अ, is mentioned at the foot of the text.

When the printing of the text was almost completed, Mr. M. T. Narasimha Iyengar, B. A., M. B. A. S., Professor of Sanskrit in the Bangalore College, and Mr. Anantacharya, Pandit in the Archaeological Department, Bangalore, desirous of assisting me in my endeavours to unearth and publish this rare

work, were kind enough to send me another manuscript of this work. The variants in this manuscript, marked *v* are separately noticed at the end, as an appendix.

As it was not found convenient to print the commentary along with the text, it is printed separate and appended. For facility of reference, the page of the text is noted at the beginning of the commentary on that particular page.

The gist of Vyaktiviveka is briefly as follows:—What is known as व्यञ्जक (*i. e.* the suggestive sense of a word or the word itself) is the same as च्यवि. If we grant व्यक्ति (suggestion), then व्यञ्जकत्व (suggestiveness) is properly attributable to व्यञ्जक. Vyakti- (व्यक्ति) does not obtain in the case of Vastu, Alankara and Rasādi which are only derivative significances (व्यञ्जक). For, Vyakti is the manifestation of that which is desired to be manifested and which becomes manifest along with what manifests it (just as a vessel contained in a dark room becomes visible along with the light which makes it visible). Of these, Vastu and Alankara are not comprehended along with the वाच्यार्थ (literal sense) but only afterwards. And Rasādi strikes us only after the Vibhāvādi (the causes giving rise to Rasādi) strikes us but not simultaneously with the latter. This interval between the understanding of Vibhāvādi and Rasādi merely on account of its shortness, is not perceptible to our senses. Hence Rasādidhvani is said to be Asamlakshyakramavyangya (असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य *i. e.* that in which the suggested sense follows so close on the suggestive sense that its sequence is not perceptible). As explained above, Vyakti does not obtain in all the various kinds of Vastu etc. These two senses (वाच्य- primary and व्यञ्जक suggested), being essentially sequential, bear the relationship of premise and conclusion and the process involved is one of inference (अनुमान). Hence अर्थ is merely a ground of inference and not a व्यञ्जक. As शब्द itself enters the mind before even its meaning is grasped it is very improbable that शब्द should be treated as suggestive of anything (व्यञ्जक). Also a word like पतन्त whose

significance is exhausted with its literal sense, flood etc., is utterly unable to reveal even the secondary sense, shore (तट), which has only to be inferred from the literal sense. Such being the case, there is no use of saying that the word is capable of expressing 'chillness' (शैत्य) and other senses. But such words can well become sources of inferences through their literal senses. Also letters and combinations of words by being connected with words which give their primary senses (वाचकाः) may be regarded through such connection as suggestive of inference (अनुमापक). Thus the object of the author being to demolish the ध्वनि school of argument and to establish the Anumana method, the definition of ध्वनि as given in ध्वन्यालोक —

“यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कथितः” ॥

is assailed word by word. By an elaborate process of destructive criticism followed by an ingenious method of construction, the definition of ध्वनि is made to conform to the definition of an Anumana as follows —

“वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता” ॥ (p. 22)

in the first Vimarsa of the work. In the second शब्दानौचित्य (the inappropriateness of words) is noticed *in extenso* and passages from ध्वन्यालोक are quoted and critically viewed. In the third, the examples given for ध्वनि are convincingly proved to be those appropriate to an Anumana by being shown to contain the ingredients essential to the latter. Thus the work mainly shows that all the varieties of ध्वनि according to Dhvanisastra are included in Anumana

Great indeed is the respect which Mahimabhattacha had for the Dhvanikara's erudition and hence also his rivalry towards the latter whose reputation he wished to eclipse. Whereas Dhvapikara has, in his work in three Udyotas, discussed a novel line of argument on ध्वनिप्रत्यय and dwelt upon the inap-

propriateness of अर्थ, Mahimabhattacha has, in his invaluable work consisting of three Vimarsas, invented the Anumana school and given an exhaustive treatment on the inappropriateness of शब्द. The learned author has said—

“इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।

नियतं यक्षसे प्रपत्स्यते यद् महतां संस्तव एव गौरवाय” ॥ (p 1.)

Also

“सहसा यशोऽभिर्सृत्तु समुद्यतादृष्टदर्पणा मम धीः ।

स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावद्यम्” ॥ (p. 1.)

It is evident from the above that the author has, in his desire to acquire fame all at once, written the Vyaktiviveka without looking into the Darpana at all. “दर्पणो हृदयदर्पणाख्यो ध्वनि-
ष्वसम्प्रत्य” so says the commentator. It would appear therefore that our author desired to attain, unaided by the labours of the author of the Darpana, the full glory of vanquishing the Dhvani school. By “सहसा” is meant ‘before there was time enough for the reputation of Darpanakara as a vigorous opponent of the Dhvani school to spread.’ It follows therefore that the interval between the composition of these two works is very small. That the author has not resorted to the Darpana while writing this work is also evident from the absence of any reference to any passage of any writer having attacked the Dhvani school. The only reference “एवम भट्टना-
यकेन द्विवचनं यद् दूषितं तद् यजनिमीलिकर्तव्यम्”, (p 19) referred to the criticism adopted by Bhattanayaka in regard to the duality of sense in the definition of ध्वनि is to a passage in the ‘Lochana’ where the passage occurs. It therefore considerably strengthens the view that the author has not seen the Darpana. The author of the Darpana which is referred to as having sounded the death knell of the Dhvani school may be inferred to have been Bhattanayaka who is, in this passage, said to be an opponent of the Dhvani school.

The author is entitled to the greatest praise at our hands in expounding new and original ideas and in supporting his theories with cogent reasons suited to the nature of the sub-

ject. He greatly revols in criticising the merits and demerits in the works of other writers For he has said :—

“मुग्धः किं किमसभ्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं

पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भाव्यते ।

छात्राभ्यर्थनया ततोऽद्य सहस्रवेत्सृज्य मार्गं सतां

पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम्” ॥ (p 37.)

The writings of eminent writers have been critically examined with reference to the five defects of composition विधेयाविमर्श, प्रक्रमभेद, क्रमभेद, पौनरुक्त्य and वाच्यावचन explained by himself and the utterances of Dhvanikara have been likewise vigorously attacked.

Like Anandavardhanaacharya (चनिकार) Kuntaka the author of Vakroktijivita has also been very vehemently attacked by the author. Here is a verse of our author where he in triumph holds up Kuntaka to ridicule

“काव्यकाञ्चनकपाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया” ॥ (p 58.)

Again

“यत् पुनः शब्दार्थौ सहितौ

तेन ध्वनिवदेषापि वक्रोक्तिरनुमा न किम्” ॥ (p 28.)

In the passage cited above, Vakrokti which is so enthusiastically maintained by the author of Vakroktijivita is shown by our author to merge in Anumana. It may be inferred that Kuntaka is the author of Vakroktijivita. The learned author Mahimabhatta has noticed in the Vyaktiviveka that Kuntaka has praised in his Kavyalakshana the sloka:—

“संरम्भः करिकीटमेवशकलेद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाग्रन्धेऽप्यसंरब्धवान्

योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी” ॥ (p. 37.)

as faultless and the commentator¹ of Vyaktiviveka has observed that the sloka under reference has been fully dwelt upon

in the Kavyalakshana grantha of Vakroktijivita. It is therefore evident from this that the Kavyalakshana-grantha of Kuntaka referred to by the author of Vyaktiviveka is identical with the Vakroktijivita-grantha of the commentator of Vyaktiviveka, and it is but natural that a commentary should run into particulars upon any passage referred to in general in the text.

Although the Anumana theory has been so successfully established after a severe attack on Dhvanikara by a wealth of argumentative reasoning yet on account of the paucity of writers following his lead and the multitude of writers who have followed the opposite school, it has not received so liberal a treatment at the hands of successive poets and rhetoricians as the other theory (ध्वनि). Thus rhetoricians like the learned Mammutabhatta and others not only uphold the Dhvani theory with avidity but at the same time treat the Anumana theory with unmerited contempt. On the other hand, owing to the wealth of comparisons instituted with regard to the demerits and merits of other writers, they closely follow the path traced out by the great Mahimabhatta.

“इत्यादि प्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।

शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपीडितम्” ॥ (p. 108.)

It is apparent from this verse of the text that a certain work called Tatvottikosa has also been written by Mahimabhatta. If the excellence that one would expect from its name and kinship with Vyaktiviveka should be found in this work, it is a matter for the deepest regret to all lovers of Sanskrit that the book should have been lost.

Next we have to determine when Mahimabhatta lived. As we have already said above that Vyaktiviveka followed close upon the Darpana in point of composition and as we have already found that Vyaktiviveka was written subsequent to ‘Lochana’ which contains a reference to the Darpana it is a matter of easy inference that the authors of these three works

were more or less contemporaries. The date of Abhinavaguptapada, the author of 'Lochana', has been fixed at 991 A. D.* Hence that date may apply to the age of Mahimabhatta. Again, if the great poet Syāmala described as the teacher of Mahimabhatta in a passage at the end of this book is not different from the Syāmala referred to by Kshemendra thus:—"न तु यथा भट्टस्यामलस्य" in Auchiyaavicharacharcha¹ (औचिलविचारचर्चा) and thus—"विपरीता यथा भट्टस्यामलस्य" in Suvrittatilaka² (सुवृत्ततिलक) who flourished in the 11th century then it is quite pertinent to draw the inference that the pupil of Syamala should have flourished in the 10th century. The age of Mahimabhatta is also discussed by Mr M. T. Narasimha Iyengar at pp. 65-69 in the journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain for January 1908 where he has arrived at a similar conclusion, on other grounds:—

"Coming now to the author's age, we find in the Vyakti-viveka abundant quotations from and references to several works and authors. I have been at great pains to trace the several stanzas quoted in the work to their original sources, and I find that the following are the most often cited:—

Author.	Works.
(1) Kalidasa Sakuntala, Raghuvarsha, Vikramorvasiya, Kumara-sambhava.
(2) Bharavi Kiratarjuniya.
(3) Sri Harsha	... Nagananda.
(4) Bhartrihari Vakyapadiya
(5) Magha	... Sisupalavadha.
(6) Rajasekhara Balaramayana.
(7) Bhavabhuti	... Uttararamacharita, Malatimadhava.
(8) Bhattanarayana Venisamhara.
(9) Ratnakara	... Hanavijaya.
(10) Anandavardhana	... Dhvanyaloka.

* See Introduction to ध्वन्यालोक.

1. See p. 125. 2. See p. 44.

(11) Bhaṭṭanayaka ... Hṛdayadarpaṇa, Commentary on the Nāṭyaśāstra (9).

(12) Abhinavagupta-padaacharya ... Lochana.

Of these we shall consider the last three, as they are the latest in point of time. We know that Anandavardhana lived in the latter half of the ninth century, at the time of Avantivarman (875—884 A. D.); Bhaṭṭa-Nayaka was a contemporary of Saṅkara-varman (884—902 A. D.); and Abhinavagupta-padaacharya or Lochanākara, flourished about 993—1015 A. D. (See Duff's "Chronology of India" p. 102). Thus we may safely conclude that Mahima-Bhaṭṭa cannot be earlier than 1000 A. D.

Again, the Vyaktiviveka, in its turn, has been quoted or criticized by later authors, among whom the following are the earliest:—

(1) Mammata (see Kavyaprakāśa, Chapter V, pp. 304—7 Bombay).

(2) Ruyyaka (see Alankārasarvasva, Bombay ed., pp. 12—13).

(3) Hemachandra (see Kavyanuśāsa, iii).

Of these, Ruyyaka, we know, was the teacher of Maṅkha (a contemporary of Jayasimha 1129—1150 A. D.); and was the author of Alankārasarvasva, and a commentary on Mammata's Kavyaprakāśa called *कव्यप्रकाशतट्टित*. (See Subhāshitavali, Peterson's Introduction, p. 106) Whereas Hemachandra (the author of Kavyanuśāsa and other well-known works) was a contemporary of Kumārāpala, and flourished between 1088 and 1172 A. D. He quotes profusely from Mammata's Kavyaprakāśa. Thus we see that both Ruyyaka and Hemachandra are later than Mammata. Mahimabhaṭṭa's age, therefore, hinges on that of Mammata, as being the earliest of the authors that quote from or criticize the Vyaktiviveka.

Let us now consider the various theories regarding the date of Mammata:—

(1) Dr. Peterson, in his introduction to the Subhashi-tavali, maintains (p. 85) that Mammata cannot be placed later than 1294 A. D. (the date of the commentary Jayanti on the Kavyaprakasa).

(2) Miss Duff, in her "Chronology of India" (p. 189), refers to a commentary on the Kavyaprakasa by Narahari (son of Mallinatha), born 1242 A. D.

(3) Professor Macdonell ("History of Sanskrit Literature," p. 434) holds that Mammata lived about 1100 A. D.

(4) Bhimasena-Dikshita in his commentary (Sudhasa-gara) on the Kavyaprakasa, following the tradition, states that Mammata and his brothers, Kayyata (author of the Bhashya-pradipa) and Uvvata (the commentator on the Vajasaneyi-Samhita), were contemporaneous with King Bhoja (996-1051 A. D.).

(5) Bhatta-Vamanacharya, in his learned introduction to the Kavyaprakasa, holds (p. 3) that Bhimasena's statement is not reliable, inasmuch as Mammata refers to Bhoja in his Kavyaprakasa (Canto X) — "भोजनृपतेस्तस्यागलीलाचितम्"—and must therefore have been later than Bhoja; and his young brother, Uvvata, could not at all have been a contemporary of Bhoja. He therefore disbelieves Bhimasena's theory, and does not consider Uvvata as the brother of Mammata (the author of the Kavyaprakasa). He ascribes Mammata to the end of the eleventh century, placing him between Bhojaraja (996-1051) and Manikya-chandra, the commentator on the Kavya-prakasa (1160 A. D.).

It will be seen from the foregoing that the date of Mammata is yet a matter of uncertainty, and the question deserves a detailed discussion here.

The arguments of Bhatta-Vamanacharya are too weak and untenable. He presumes that Mammata should be later than Bhoja (because of the reference to him in the Kavyaprakasa), and bases his arguments on that presumption. But this reference only goes to prove that Mammata

cannot be earlier than Bhoja, and I am of opinion that he must have been a contemporary of Bhoja, inasmuch as it would be more natural to interpret the passage “भोजनृपदेस्तत्त्वाम-
खीलायितम्” as referring to the munificence of a ruling king under whose patronage the author and his brothers flourished.

On this supposition there would be nothing inconsistent in the tradition that Kayyata and Uvvata were the younger brothers of Mammata, and that all the three brothers were contemporaries of Bhoja. In fact, Uvvata himself has, in his commentary on the Vajasaneyi-Samhita, clearly stated that he wrote the work while Bhoja was reigning (भोजे राज्य प्रसा-
सति). In the face of such an explicit admission on the part of Uvvata, it is hard to disbelieve the tradition about the brothers and assign them to different periods. Following Bhimasena, therefore, I would place Mammata in the first half of the eleventh century.

Coming back to Mahima-Bhatta, we thus see that he must be placed between Abhinavaguptapada and Mammata. No doubt the date I would assign to him makes him contemporaneous almost with the former; the passage in the Vyakti-
viveka where Abhinavaguptapada is criticized supports me, as the wording there suggests that Mahima-Bhatta is referring to a living rhetorician of a rival school of thought (केचिद्विद्वन्मानिनः
.... यदाहुः तद्वान्तिमूलम्). For these reasons I am induced to arrange the periods of the literary activity of these rhetoricians thus:—

(1) Abhinavagupta—the last decade of the tenth cen-
tury.

(2) Mahima-Bhatta—early part of the eleventh cen-
tury.

(3) Mammata—middle of the eleventh century.

Further, if we accept these dates as accurate, we shall be allowing the necessary interval for the several commen-
taries on the Kavyaprakasa which sprang up in the twelfth century A. D., such as Ruyyaka's (1129-1150) and Manikya-
chandra's (about 1160 A. D.)”

The commentary on account of its terseness of expression, dignity of thought and originality of reasoning is by all means well suited to the text. The commentator being an ardent admirer of the Dhvani theory, he removes, by adopting a method of exquisite reasoning, all the blemishes which are found attributed to it by Mahimabhatta. He closely examines the text and exposes all the defects therein with remarkable ability. Although he generally praises the text:—

“कर्तृभेदविषयां विरुद्धतां क्तो निवार्य घटितक्रियाभिः ।

प्रौढयादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात्” ॥ (p. 7.)

“तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य सहृदयशिक्षादराय विचारयतोऽस्य महा-
मतेर्न कश्चित् पर्यनुमोगलेशस्याप्यवसर इत्यलमतिप्रसङ्गेन” (p. 16)

yet he expresses a marked disapprobation wherever the author has affected superiority:—

“यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते इति न्यायेनातिप्रौढतया ग्रन्थकारो
निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्धो तदेतस्य विश्वमपगणनीयं
मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षशालिताख्यापनम्” (p. 41)

We shall proceed to determine the probable author of this delightful and dignified commentary which is replete with all the merits of composition and style; for it has to be noted to the regret of all Sanskrit scholars that the author's name does not appear either at the commencement or at the close of the commentary. But it can be found out that the commentator is the same as the author of नाटकमीमांसा, साहित्यमीमांसा, हर्षचरितवार्तिक, and बृहती. For it is said “अस्य च विधेयाविमर्शस्त्यानन्तर-

पादितं तत एवावधार्य” (p. 44) “अस्माभेद्येतत्प्रपञ्चो बृहत्यां करिष्यते” (p. 45). Of these four granthas हर्षचरितवार्तिक and साहित्यमीमांसा are referred to in the Alankarasarvasva—“एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरित-
वार्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषु दाहता, इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता” (p. 61). From the above passago it may be safely inferred that the author of Alankarasarvasva is also the author of हर्ष-
चरितवार्तिक and साहित्यमीमांसा. Otherwise the author of Alankara

sarvasva would not use language that would make one believe that perhaps he might be the author of another's works. Again there is a close similarity between the passage in question and the passage quoted from the commentary which will lead one to the surmise that both the passages proceeded from the same source. Further Jazaritha commenting on *Alankarasarvasva*² which contains passages discarding *Vyaktiviveka* theory has observed that a certain treatise called *व्यक्तिविवेकविचार* has been written by the author of *Alankarasarvasva*. Putting all these together and taking into consideration the dignity of style and expression found in the commentary which naturally suggests the *Alankarasarvasva* it is evident that this commentary of *Vyaktiviveka* is the same as the *Vyaktivivekavibhava* referred to by Jazaritha as having been written by the great *Rajanka Rujaka* who flourished in the 12th century A. D. If this view is not commendable then it has only to be assumed that the commentary was written by some distinguished writer who must have flourished only prior to the great *Rajanka Rujaka*.

We anxiously look forward to the day when we may be in possession of a complete copy of this rare commentary and earnestly hope that some blessed votary of Sanskrit scholarship may come across copies of the other works of this brilliant author and commentator.

T. Ganapati Sāstri

निवेदना ।

श्रीराजानकमहिमभट्टप्रणीतो योऽसौ व्यक्तिविवेको नामालङ्कारशास्त्र-
ग्रन्थः प्राग्भिरलङ्कारनिबन्धकौरैस्तात्पर्यतोऽनुसंहितः प्रसिद्धोऽपि समप्रादर्शानुपल-
म्भात् काव्यमालादिषु ग्रन्थावलिषु न गुम्भितः, सोऽयम् अनन्तशयनसंस्कृतग्र-
न्थावल्या सम्प्रति सहृदयेभ्य आस्वादयितुं दीयत इत्युचैः सन्तुष्यामः ।

अस्य राजकीयग्रन्थशालाया द्वावादशावासादितौ । तत्रैको जीर्णपत्रो द्वित्र-
शतवर्षदेश्यो द्रमिलग्रन्थलिपिस्तालपत्रात्मकः, अपरस्तु वर्षत्रयोविंशत्याः प्राक् तत
एव प्रतिरूपितः, योऽतीतवर्षमहाराज्याः प्रियतमेन विद्वद्वत्सेन महामहिमश्री-
केरलवर्मदेवेन पण्डितकविमणौ इ. अतीतरामस्वामिशास्त्रिमहाशये मयि च सह-
कृतवन्तः कूपतटमठीयादर्शान्तरसंवादेन तदानीं शोधितः ।

मयैतदवलम्बनेन पुनस्संशोधनं कृत्वा ग्रन्थस्य मुद्रणकर्मण्युपक्रामिते पन्तल-
राजसकाशादन्य आदर्श आसादितः, यत्र मूलस्यातिप्राढ व्याख्यानमपि किञ्चिद्नद्वि-
तीयविमर्शान्तमन्ते योजितमप्रतीक्षितमुपलब्धम् । अस्य ख.संज्ञस्य पाठान्तर तत्तत्पृ-
ष्ठेभ्यस्तान्निवेशितम् ।

अथ निष्पन्नकल्पे मूलमुद्रणे वङ्गलूरपुराद् आङ्गलभाषामहापाठालयसंस्कृतप्र-
वक्ता वि. ए., एम्. आर्. ए. एस्. इति विरुद्धरः M. T श्रीनरसिंहय्यङ्गार-
महाशयः, पुरातनवस्तुविचारकार्यालय (Archaeological office) पण्डितः श्रीमान्
अनन्तार्यमहाशयश्च दुर्लभग्रन्थरत्नप्रकाशनकर्मण्यस्मिन् साहाय्यत्तया कमप्यादर्शं
मह्यं सङ्कपं प्रैषयतां, यस्य ग.संज्ञस्य पाठभेदा मूलाद्वहिरेव योजिताः ।

व्याख्यानं तु मूलमेलनसौकर्यविरहाद् मूलात् पृथगेव मुद्रयित्वा पुस्तक-
स्यान्ते संश्लेषितम् । तत्तन्मूलपृष्ठसम्बन्धिनश्च प्रथमोपात्तस्य व्याख्येयपदस्य पार्श्वे
तत्तन्मूलपृष्ठसङ्ख्या व्याख्यायमानमूलांशसुखबोधाय निवेशिता ॥

एष तु व्यक्तिविवेकस्य प्रतिपाद्यपरमार्थः — व्यञ्जकस्तावद् ध्वनिरुच्यते ।
व्यक्तौ च सम्भवन्त्यां व्यञ्जकत्वं युक्तम् । व्यक्तित्तु न सम्भवंति व्यङ्ग्याभिमतानां

१. राजमानक इवानकः - पटहो ग्रन्थनिर्माणद्वारेण यज्ञः प्रख्यापकत्वादित्यनुगतार्थं किमपि
मन्ये, विरुद्धं 'राजानक' इति. येनाङ्किताः राजानकानन्दवर्धन-राजानकरय्यक-राजा-
नकमङ्गकप्रभृतयः.

वस्त्वलङ्काररसादीनाम् । प्रकाश्याभिमतस्य हि प्रकाशकसहभावेनैव प्रकाशविषयताप-
तिर्व्यक्तिरुच्यते । तत्र वस्त्वलङ्कारो प्रकाशकेन वाच्यार्थेन सहैव न प्रकाशते
किन्तु तत्प्रतीत्यनन्तरमेव; रसादिरपि विभावादिप्रतीत्युत्तरकालमेव प्रतीयते, नतु त-
त्सहभावेन । स तु कालः सूक्ष्मत्वान्न लक्ष्यत इत्येतावत्तैवासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादि-
ध्वनिरिति व्यवहार इति वस्त्वदिषु सर्वेष्वपि व्यक्तिर्नोपपद्यते । क्रामिकनियतप्रतीति-
विषयौ चार्थौ यतः कुतश्चित् सम्बन्धात् साध्यसाधनभावमनतिवर्तमानाश्नुमानस्यैव
विषय इत्यर्थोऽनुमापक एव, न व्यञ्जकः । शब्दस्तु स्वार्थतोऽपि पूर्वकालप्रतीतिक
इति सुतरां न व्यञ्जकः । अपि च शब्दो गङ्गादिः सङ्केतितार्थोपक्षीणसामर्थ्यः स्वा-
र्थमात्रव्यवहितोऽप्यर्थे तदादौ व्यापारितुं न क्षमते तटाद्यर्थस्य प्रवाहादित एवानुमानात् ।
का यार्त्ता स्वार्थतटाद्युभयव्यवहितमर्थं शैत्यादिरूपं प्रति तस्य व्यापारे । किन्त्वसौ
पदवाक्यात्मा स्वार्थद्वारेणानुमापकः काम स्यात् । वर्णसङ्घटनादेरपि वाचकशब्दोपा-
धिभूतत्वात् तत्परम्परयानुमापकत्वं युक्तम् इति ।

ध्वनिमते चैवं निरसनीये, अनुमानपक्षे च स्थापनीये,

‘यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कायितः’ ॥

इति *ध्वनिलक्षणभादाबुपादायायवशो दूयितं, दुष्टांशव्युदासपूर्वकसंस्कारभङ्ग्या च तद्

‘वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता’ ॥ (पृ. २९)

इत्यनुमानलक्षणात्मना पर्यवसायितं प्रथमे विमर्शे । द्वितीये शब्दानौचित्यं विस्तरेण
विचारितं, ध्वन्यालोकगते च ग्रन्थान्तरे तत् सञ्चारितम् । तृतीये ध्वन्युदाहरणानाम-
नुमितिसामग्रीप्रदर्शनेनानुमानान्तर्गतिर्निरूपिता । तदेवमस्मिन् ग्रन्थे ध्वनिशास्त्रप्रप-
ञ्चितस्य सर्वविधस्यापि ध्वनेरनुमानेऽन्तर्भावः प्राधान्यात् प्रकाशितः ।

महिमभट्टस्य ध्वनिकारं प्रति मुमहान् विद्याबद्धमानः, तत एव च स्वार्थ-
तत्साधारणकीर्तिकामुकस्य । ध्वनिकारो हि उच्योतत्रयवता ग्रन्थेन नव्यं ध्वनिप्रस्थान-
मुद्भावितयान्, अर्थानौचित्यञ्च व्युत्पादितवन्निमित्तं महिमभट्टोऽप्यनेन त्रिविमर्शेन* ग्र-
न्थेन स्वोपश्रुतमानप्रस्थानं शब्दानौचित्यं च वितत्य निरूपयामकार; आह च—

‘इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।

नियतं यशसे प्रपत्स्यते यद् महतां सस्तव एव गौरवाय’ ॥ (पृ. १) इति,

‘सहसा यशोऽभिसर्तुं समुचितादृष्टदर्पणा मम धीः ।

स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावयम्’ ॥ (पृ. १)

इति च । अत्र हि सहसा यशोऽर्जनकामनया दर्पणग्रन्थमदृष्टैव व्यक्तिविवेको मया रचित इत्युच्यते । ‘दर्पणो हृदयदर्पणाख्यो ध्वनिध्वंसग्रन्थ’ इति व्याख्याकारः । तथा चायमभिप्रायः स्फुरति—व्यक्तिविवेकरचनात् प्राग् दर्पणस्य दर्शने तमुपजीव्य मया कृतो व्यक्तिविवेक इति लोकः शङ्केत । ततश्च ध्वनिध्वंसनिर्वाहं प्रति स्वस्यास-
हायशूरता न प्रख्याता स्यादिति । ‘सहसे’त्यनेन च यावद् दर्पणकारस्य ध्वनिध्वंस-
जन्यं यशो न प्रसरति, तावतः कालात् प्रागिति गम्यते । तेन च दर्पणव्यक्ति-
विवेकयोरीपत्सान्तरकालता प्रतीयते । तच्चेदं दर्पणादर्शनं परकीयस्य ध्वनिदू-
षणप्रकारस्य कस्यापि क्वाप्यननुवादात् प्रकाशते । यत्तु भट्टनायकीयस्य ध्वनिलक्ष-
णगतद्विवचनदूषणस्यानुसन्धानम् ‘एवञ्च भट्टनायकेन द्विवचनं यद् दूषितं, तद् ग-
जनिमीलिकयैव’ इति, तदपि लोचनवाक्यानूदितत्वेनैव कृतमिति दर्पणादर्शनं द्रढ-
यत्येव, यस्मात् प्रक्रान्तं दर्पणाख्यं ध्वनिध्वंसग्रन्थं प्रति ‘ध्वनिदूषकतयावगतो भट्ट-
नायक एव कर्त्ता भाव्यते ।

नवनवार्थप्राप्तेर्लेखेऽपि यथाविषयमुपपत्तिसमर्थनासु च परां श्लाघामयमर्हति ।
परग्रन्थगुणागुणविवेचनं पुनर्महोत्सव एव महिमभट्टस्य, यदयमाह—

‘मुग्धः किं किमसम्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं

पृष्ठो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भाव्यते ।

छात्राम्यर्थनया ततोऽय सहसैवेत्सुज्य मार्गं सतां

पैरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम्’ ॥ (पृ. ३७)

इति । किञ्चानेन विधेयाविमर्शः, प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनं चेति
दोषपञ्चकमात्मोपक्रमं व्यपदिशता महाकविगिरः परीक्षिताः, ध्वनिकारोक्तिषु च बल-
वत् पराक्रान्तम् ।

अस्य आनन्दवर्धनाचार्यवद् वक्रोक्तिजीवितकारे कुन्तकेऽपि बलवान-
भिनिवेशः । तथा च कुन्तकश्लोकदूषणकृतार्थमानिनोऽस्य जयडिण्डिमः—

‘काव्यकाञ्चनकपाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवयवतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया’ ॥ (पृ. १८)

इति, तथा

‘यत् पुनः शब्दार्थौ सहितौ’

तेन ध्वनिवदेपापि वक्रोक्तिरनुमा न किम्’ (पृ. २८)

इति ग्रन्थेन वक्रोक्तिकारसम्मतया वक्रोक्तेरप्यनुमानान्तर्भावोऽनेन साधितः ।

कुन्तक एव च वक्रोक्तिजीवितकारः, यतः

‘संरम्भः करिकीटमेषशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवान्

योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी’ ॥ (पृ. ३७, ३८.)

इति श्लोक कुन्तकेन स्वीयकाव्यलक्षणग्रन्थे सर्वनिरवयवतया प्रतिपादितं व्यक्तिविवेककारो वक्ति, व्यक्तिविवेकव्याख्याता च वक्रोक्तिजीविताख्ये काव्यलक्षणग्रन्थे विस्तृत्य व्याख्यातम् । तेन व्यक्तिविवेककारोक्तः कुन्तकीयकाव्यलक्षणग्रन्थो व्यक्तिविवेकव्याख्यातुर्निर्दिष्टवक्रोक्तिजीविताख्यकाव्यलक्षणग्रन्थ एव भवितुम् । इति, मूले सामान्यरूपेणोपादीयमानस्यार्थस्य विशेषरूपेण व्याख्याने विवरणौचित्यात् ।

सेयमनुमानवाचोयुक्तिर्न्यायशतैर्ध्वनिकारेण सह बलवन्नियुष्य स्थापिताप्यनुयायिविरहात् प्रतिपायिवाहुल्याच्च ध्वनिव्यवहारसाधारणमादरं काव्यालङ्कारगोष्ठीषु नाविदन्त । † मम्मटभट्टप्रभृतयो ह्यलङ्कारशास्त्रकारा न केवलं ध्वनिप्रस्थानं तात्पर्यतो जुपन्ते, यावदनुमानपक्षं दूरतः प्रतिक्रियन्ति । किन्तु ग्रन्थगुणदोषविचारसरणिं श्रीमहिमभट्टेन क्षुण्णामेते भृशमाद्रियन्ते § ।

अत्र

‘इत्यादिप्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।

• शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम्’ ॥ (पृ. १०८) •

इति दर्शनात् तत्त्वोक्तिकोश इत्यपि कश्चिद् ग्रन्थो लोकोत्तरप्रतिभोदयद्वयविद्याविभवेन श्रीमहिमभट्टेन प्रणीत इति गम्यते । स यदि गुणसम्पदा व्यक्तिविवेकभातृभावात् समाख्याप्रत्ययाच्च सम्भाव्यया वस्तुत एव विभूषितः, त तर्हि देनानुपलम्भयता वञ्च्यन्ते एव मन्ये, सचेतसः ।

* व्याख्याने १६ वा पृष्ठे दृश्यम् .

† मम्मटभट्टः काव्यप्रकाशकारः.

§ हेमचन्द्रस्तु स्वीयकाव्यानुशासनस्य विवेके व्यक्तिविवेकवाक्यान्वयेषु तन्नामानिर्देशेन लिखति बहुषु स्थलेषु (पृ. १०६—१०९)

श्रीराजानकमहिमभट्टस्य जीवितसमयः क इति जिज्ञासायां, व्यक्तिविवेकस्य प्रागुक्तरीत्या दर्पणातिप्रत्यासन्नकालत्वसम्भावनाद् दर्पणस्मृतृलोचनोत्तरकालप्रभवत्वाच्च दर्पण-लोचन-व्यक्तिविवेकानां कर्तारः समानकाला इति सामान्यत ऊहितुं शक्यते । लोचनकर्त्ता च श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादः ९९१ खैस्तान्दे* स्थित इति स एव कालो महिमभट्टस्य फलति । यदि च ग्रन्थान्ते 'महाकवेः श्यामलस्य शिष्येण' इति निर्दिष्टो महिमभट्टस्य गुरुः श्यामलः क्षेमेन्द्रेण ११-श. शतकस्थितेन 'नतु यथा श्यामलस्य' इति औचित्यविचारचर्चायां 'विपरीता यथा भट्टश्यामलस्य' 'यथा भट्टश्यामलस्य' इति च सुवृत्तान्तिलके स्मृतात् श्यामलान्न भिद्यते, तर्हि श्यामलशिष्यस्य दशमशतकसत्ता निकाममुपपद्यते ।

अयमेव समयः प्रकारान्तरेण साधितः पण्डितवरेण M T. नरासिंहव्यङ्गारम-हाशयेन तदीये व्यक्तिविवेकोपन्यासे । यथा—

"Coming now to the author's age, we find in the Vyakti-viveka abundant quotations from and references to several works and authors. I have been at great pains to trace the several stanzas quoted in the work to their original sources, and I find that the following are the most often cited :—

Author.

Works.

(1) Kalidasa	..	Sakuntala, Raghuvamsa,
Vikramorvasiya,
Kumara-sambhava
(2) Bharavi	..	Kiratarjuniya.
(3) Sriharsha	...	Nagananda.
(4) Bhartrihari	..	Vakyapadiya
(5) Magha	...	Sisupalavadha.
(6) Rajasekhara	..	Balaramayana.
(7) Bhavabhuti	..	Uttararamacharita,
Malatimadhava.
(8) Bhattanarayana	...	Venisamhara.
(9) Ratnakara	...	Haravijaya.
(10) Anandavardhana	...	Dhvanyaloka.

* ध्वन्यालोकस्योपोद्घातो दृश्यताम्.

१. १२५ तमं पृष्ठं दृश्यताम्- २. ४४, ५५ तमे पृष्ठे दृश्ये.

३. See the 'Journal of the Royal Asiatic Society' January, 1909.

(11) Bhattanayaka Hridayadarpana, Commentary on the Nanyasastra (r).

(12) Abhinavagupta-
padacharya Lochana

Of these we shall consider the last three, as they are the latest in point of time. We know that Anandavardhana lived in the latter half of the ninth century, at the time of Avantivarman (855—884 A. D.); Bhatta-Nayaka was a contemporary of Sankara-varman (834—902 A. D.); and Abhinavaguptapadacharya or Lochanakara, flourished about 993—1015 A. D. (See Duff's "Chronology of India" p. 102). Thus we may safely conclude that Mahima-Bhatta cannot be earlier than 1000 A. D.

Again, the Vyaktiviveka, in its turn, has been quoted or criticized by later authors, among whom the following are the earliest:—

- (1) Mammata (see Kavyaprakasa, Chapter V, pp. 304—7 Bombay).
- (2) Ruyyaka (see Alankarasarvasva, Bombay ed., pp. 12—13).
- (3) Hemachandra (see Kavyanusasana, iii).

Of these, Ruyyaka, we know, was the teacher of Manukha (a contemporary of Jayasimha 1121—1150 A. D.); and was the author of Alankarasarvasva, and a commentary on Mammata's Kavyaprakasa called *व्याख्यानसंग्रहः*. (See Subhashtitavali, Peterson's Introduction, p. 106) Whereas Hemachandra (the author of Kavyanusasana and other well-known works) was a contemporary of Kumarapala, and flourished between 1038 and 1172 A. D. He quotes profusely from Mammata's Kavyaprakasa. Thus we see that both Ruyyaka and Hemachandra are later than Mammata. Mahimabhatta's age, therefore, hinges on that of Mammata, as being the earliest of the authors that quote from or criticize the Vyaktiviveka.

Let us now consider the various theories regarding the date of Mammata:—

(1) Dr. Peterson, in his introduction to the Subhashitavali, maintains (p. 85) that Mammata cannot be placed later than 1294 A. D. (the date of the commentary Jayanti on the Kavyaprakasa).

(2) Miss Duff, in her "Chronology of India" (p. 189), refers to a commentary on the Kavyaprakasa by Narahari (son of Mallinatha), born 1242 A. D.

(3) Professor Macdonell ('History of Sanskrit Literature,' p. 434) holds that Mammata lived about 1100 A. D.

(4) Bhimasena-Dikshita in his commentary (Sudhasagara) on the Kavyaprakasa, following the tradition, states that Mammata and his brothers, Kayyata (author of the Bhashyapradipa) and Uvvata (the commentator on the Vajasaneyi-Samhita), were contemporaneous with King Bhoja (996-1051 A. D.).

(5) Bhatta-Vamanacharya, in his learned introduction to the Kavyaprakasa, holds (p. 3) that Bhimasena's statement is not reliable, inasmuch as Mammata refers to Bhoja in his Kavyaprakasa (Canto X)—"भोजनृपतेस्तस्यागलीलायितम्"—and must therefore have been later than Bhoja; and his young brother, Uvvata, could not at all have been a contemporary of Bhoja. He therefore disbelieves Bhimasena's theory, and does not consider Uvvata as the brother of Mammata (the author of the Kavyaprakasa). He ascribes Mammata to the end of the eleventh century, placing him between Bhojaraja (996-1051) and Manikya-chandra, the commentator on the Kavyaprakasa (1160 A. D.).

It will be seen from the foregoing that the date of Mammata is yet a matter of uncertainty, and the question deserves a detailed discussion here.

The arguments of Bhatta-Vamanacharya are too weak and untenable. He presumes that Mammata should be later than Bhoja (because of the reference to him in the Kavyaprakasa), and bases his arguments on that presumption. But this reference only goes to prove that Mammata

cannot be earlier than Bhoja, and I am of opinion that he must have been a contemporary of Bhoja, inasmuch as it would be more natural to interpret the passage "भोजनृपदेस्तस्याग्रीलायितम्" as referring to the munificence of a ruling king under whose patronage the author and his brothers flourished.

On this supposition there would be nothing inconsistent in the tradition that Kayyata and Uvvata were the younger brothers of Mammata, and that all the three brothers were contemporaries of Bhoja. In fact, Uvvata himself has, in his commentary on the *Vajasaneyi-Samhita*, clearly stated that he wrote the work while Bhoja was reigning (भोजे राज्यं प्रशंसति). In the face of such an explicit admission on the part of Uvvata, it is hard to disbelieve the tradition about the brothers and assign them to different periods. Following Bhimasena, therefore, I would place Mammata in the first half of the eleventh century.

Coming back to Mahima-Bhatta, we thus see that he must be placed between Abhinava-guptapada and Mammata. No doubt the date I would assign to him makes him contemporaneous almost with the former; the passage in the *Vyakti-viveka* where Abhinavaguptapada is criticized supports me, as the wording there suggests that Mahima-Bhatta is referring to a living rhetorician of a rival school of thought (केचिद्विद्वन्मानिनः ... यदाहुः तद्वान्तिमूलम्). For these reasons I am induced to arrange the periods of the literary activity of these rhetoricians thus:—

- (1) Abhinavagupta—the last decade of the tenth century.
- (2) Mahima-Bhatta—early part of the eleventh century.
- (3) Mammata—middle of the eleventh century.

Further, if we accept these dates as accurate, we shall be allowing the necessary interval for the several commentaries on the *Kavyaprakasa* which sprang up in the twelfth century A. D., such as Ruyyaka's (1129-1150) and Manikya-chandra's (about 1160 A. D.).

व्याख्यानं पुनर्गुणगारिष्ठा व्यक्तिविवेकं प्रति सर्वधानुत्पन्नम् । किन्त्विदं
ध्वनिमतानुयायि यत्र यत्र महिमभट्टेन व्यक्तिवादे दोषः स्थाप्यते, तत्र तत्र हृदय-
मैर्न्यायैस्तमुद्धरति;† मूलकारोक्तौ च सूक्ष्मेक्षिकया दोषानुपक्षिपति* । यद्यप्येतत्

‘कर्तृभेदविषयां विरुद्धतां क्वो निवार्य घटितक्रियाभिधः ।

प्रादुर्वादादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात्’ ॥ (पृ. ७)

इति,

‘तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य सहृदयशिक्षादगय विचारयतोऽस्य महाम-
तेन कश्चित् पर्यनुयोगलेशस्याप्यवसर इत्यलमतिप्रसङ्गेन’ (पृ. १६)

इति च मूलकारं श्लाघते, तथापि कश्चित् तस्याहोपुरुषिकया प्रम्फुरन्त्या नैव तुष्यति,
यदाह—

‘यथाहमं रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते इति न्यायेनानिप्रादुतया ग्रन्थकारो
निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्धः ... तदेतदस्य विश्रमगणनीय
मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षशालिनाम्यापनम्’ (पृ. ४१) इति ।

तदिदं समप्रगुणसम्पन्नं व्याख्यारत्न कस्य कृतिरिति विचारणायाम् आदौ
विमर्शान्ते वा कर्तृनाम नैव निर्दिष्टं दृश्यते । किन्त्वस्य कर्त्ता नाटकमीमांसायाः,
साहित्यमीमांसायाः, हर्षचरितवार्त्तिकस्य, बृहत्याश्च प्रणेतैर्यवगम्यते, यदाह—

‘अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरप्रमिद्धलक्ष्यपानिर्वेनाम्माभिर्नाट-

कमीमांसायां साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रद-
र्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपगम्यते’ (पृ. ३२)

‘एतदस्माभिर्हर्षचरितवार्त्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत् एवाव-

सेयम्’ (पृ. ४४)

‘अस्माभिश्चेत्प्रपञ्चो बृहत्यां करिष्यते’ (पृ. ४५)

इति । ग्रन्थेष्वेषु हर्षचरितवार्त्तिकं साहित्यमीमांसा च अलङ्कारसर्वस्ये स्म-
र्यते—

‘एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्त्तिके साहित्य-

मीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता । इह तु ग्रन्थविस्तरभयात्

प्रपञ्चिता’ (पृ. ६१)

अत्र च य एव कर्त्ता प्रपञ्चनाक्रियां प्रति स एवोदाहरणक्रियां प्रत्यपि स्वगमतः प्रती-

† व्याख्यानस्य २, ३, १०. पृष्ठानि दृश्यन्ताम्.

* व्याख्यानस्य १, १६, ३२.

पृष्ठानि दृश्यन्ताम्.

येते । यदि तथाविधायाः प्रतीतेर्वस्तुतो मिथ्यान्वं स्यात्, न तर्हि ताम् अलङ्कारस-
र्वस्वकारः शब्दतः उत्पादयेत् । न ह्यन्यदीयकृतिविषयायाः स्वकर्तृकत्वप्रतीतेः पाक्षि-
कमपि शब्दतः स्फुरण तादृशा लोकोत्तरग्रन्थशतनिर्माणनिपुणाः सहन्ते । तेन तयो-
ग्रन्थयोः सर्वस्वकारः कर्त्तेति शक्यं प्रयेतुम् । अस्य हिन् वाक्ये पूर्वोदाहृतव्याख्या-
नवाक्येन समाना कापि च्छाया, या वाक्ययोरेकमुखप्रभवतां गमयेत् । अलङ्कार-
सर्वस्वस्थं च व्यक्तिविवेकमतप्रत्याख्यानवाक्यं विवृण्वन् जयरथो व्यक्तिविवेक-
विचारं नाम कश्चिन् ग्रन्थमलङ्कारसर्वस्वकारेण निर्मितं वक्ति (पृ. १३) । तदेत-
दादिदं वस्तुजातं ग्रन्थप्रौढतां च सर्वस्वसाधारणीं पर्यालोचयतो मे व्यक्तिविवेक-
व्याख्यानमेतत् स एव जयरथस्मृतो राजानकरुच्यकृतो व्यक्तिविवेकविचार
इति प्रतिभाति । तथानभ्युपगमे १२शताब्दीस्थिताद् राजानकरुच्यकादपि प्रा-
चीनेन केनापि लोकोत्तरग्रन्थेनैतद् विरचितमिति कल्पनीयम् । अपि नामेदं व्या-
ख्यानरत्नं समम् कदाचिदुपलभेमहि ! अपि च नाम तेषां बृहती-नाट्यकर्मिणांसा-
साहित्यमीमांसा-दर्पचरितवार्त्तिकानामुपलब्धौ धन्याः केऽपि प्रयत्नं विदधुः ॥

अनन्तशयनम्

त. गणपतिशास्त्री.

१ 'इति महर्षेः वितेने वास्मीरक्षितिपत्तान्धिविग्रहिकः ।

मुक्विमुरालङ्कार तदिदमलङ्कारसर्वस्वम्' ॥

इति तु अवलम्बजरत्नमन्त्रोद्येषु पठ्यते । महर्षोऽपि स्व्यक्तसमानकाल एव ।

व्यक्तिविवेकव्याख्याने स्मृताः—

ग्रन्थकर्तारः ।

भट्टोद्भटः	३. ३४
धातुकारः	६
ध्वनिकारप्रभृतयः	१५. ३७
सूत्रकृत्	१९
भाष्यकृत्	११
कात्यायनः	११
पतञ्जलिः	२६
धर्मकीर्तिः	३४
वक्रोक्तिकृत्	३६
अक्षपादमुनिः	४०
वक्रोक्तिजीवितकारः	४३
सौगताः	४८
वैशेषिकाः	११
वागनप्रभृतयः	५२
परिमलः	५३

ग्रन्थाः ।

चन्द्रिका	१
काव्यकौतुकम्	१३
हृदयदर्पणः	११
महाभाष्यम्	१६
पातञ्जलसूत्रम्	२६
नटाकमीमांसा	३२
साहित्यमीमांसा	११
हर्षचरितवार्तिकम्	४४
बृहती	४५

व्यक्तिविवेकस्य विषयानुक्रमः

प्रथमे विमर्शे ध्वनिलक्षणाक्षेपः .

१. ध्वनिलक्षणखण्डनारम्भः.
२. लक्षणे अर्थस्योपसर्जनीकृतात्मत्वदूषणम् , लक्षणे शब्दस्यानुपादेयत्वम् , स्वार्थाभिधानातिरिक्तव्यापाराभावश्च .
३. शाब्दव्यवहारस्यानुमानस्वरूपत्वं शब्दद्वैविध्यम् . तत्र पदविभागः, पदानां क्रियाशब्दत्वपक्षसमर्थनम् .
४. तेन क्तः कर्तृभेदनिरोधपरिहारेण बहुलक्ष्यसाधनम् .
५. आख्यातादिस्वरूपकथनम् .
६. वाक्यस्वरूपम् , अर्थद्वैविध्यम् , अनुमेयार्थस्य त्रैविध्यं वस्यलङ्काररसात्मना, वाक्यार्थस्य द्वैविध्यं विधेयांशसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्याम् , तदुदाहरणानि .
७. साध्यसाधनभावस्य शाब्दत्वार्थत्वभेदप्रभेदास्तदुदाहरणानि च .
१०. वाच्यविषयवदनुमेयविषयेऽपि साध्यसाधनयोः क्रमप्रतीतिकथनं, रसादिविषये व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्योपचारिकत्वम् , अर्थस्य काकाभिधेयतायामनुमेयतायां च चमत्कारित्वम् , तदुदाहरणं च .
११. वस्यलङ्कारयोरुपचारिकव्यङ्ग्यत्वस्याप्यसम्भवः, रत्यादिप्रतीतिर्विभावादिसम-कालत्वशङ्कातत्परिहारौ .
१२. ध्वनेः परार्थानुमानरूपता, वाक्यार्थमात्रस्य साध्यसाधनभावगर्भतायां दृष्टान्तोपादाननियमशङ्कातत्परिहारौ, रत्यादीनामनुमेयानां मुखहेतुव्याक्षेपस्तत्परि-हारश्च .
१३. विभावादिहेत्वार्दानामभेदशङ्का, तत्स्वरूपाख्यानेन भेदस्थापनम् .
१४. कृत्रिमैर्विभावादिभिरसत्यरत्यादिप्रतीतिपरामर्श एव रसास्वादः, नत्र प्रमत्तम्, गम्यगमकयोर्वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योश्च सत्यासत्यत्वविचारानुपयोगः.
१५. वाच्यप्रतीयमानयोर्मुख्यवृत्त्या व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभावः, व्यक्तिलक्षणं, तत्र-विष्यं, व्यक्ति-लक्षणस्यासम्भवः, अय्यानिः.
१७. वाच्याद्वस्तुव्यवहितवस्तुमात्रप्रतीतिस्थलेऽतिव्याप्तिः, रणम् .

१८. नाय्याद्यभिचारिभावालङ्कारवदितप्रतीतिं विशेषः.

१९. 'अर्थः सहृदयश्चाय' इति ध्वनिकारश्लोके पाठपरिवर्तनं, लक्षणे वाशब्द-
स्यानुपादेयत्वम्, अर्थवैशिष्ट्यशब्दवाशिष्ट्यद्विवचनानिर्देशतत्पदपुस्तकानां
दूषणम्.

२०. प्रसङ्गात् 'प्रतीयमान पुनरन्यदेव' इति ध्वनिकारश्लोकपरिवर्तनं, काव्यस्य
विशिष्टवैखण्डनं, कर्तृनिर्देशखण्डनम्.

२१. शुद्धं लक्षणं, तस्य चानुमानलक्षणतया पर्यवसानम्.

२२. शब्दस्य व्यापारान्तरकल्पनखण्डनं, लक्षणास्थलेष्वध्वन्यापारलक्षणादनुमा-
नादेवार्थान्तरप्रतीतिः, न तु सा शाब्दीति.

२३. भक्तिर्ध्वनिरिति पक्षसमर्थनम्.

२४. 'इषुवद् दीर्घदीर्घः शब्दस्य व्यापार' इति मतस्योपक्षेपाक्षेपां.

२५. वक्रोक्तिकारकतत्कान्यलक्षणस्य खण्डनं, वक्रोक्तेरप्यनुमाने प्रवेशनम्.

२६. शब्दस्य व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिः, गमकत्वमपि सामप्रया एव, न शब्दस्येति श-
ब्दपक्षस्यार्थपक्षात् पृथगुपन्यासस्य दूषणं, प्रादीनां योतकत्वस्य भाक्तत्वम्.

२७. भक्ता निमित्तं, तत्प्रसङ्गाद्विशेषणविशेष्ययोः स्वस्वपादिगिरूपणं, चादीनां
व्यवधानप्रयोगेऽनौचित्यम्.

२८. काव्यस्य सामान्येन लक्षणमनाख्याय गम्यार्थप्राधान्याप्राधान्यकृतप्रकारद्वय-
कथनासाङ्गत्वम्.

२९. तत्प्राधान्याप्राधान्ययोर्विशेषानवगनेरुदाहरणेषु प्रदर्शनम्.

३०. ध्वनिलक्षणदूषणोपमहारः.

३१. अधिवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याख्यप्रकारद्वयखण्डनम्.

३२. शब्दशक्तिमूल्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्यासम्भवः.

द्वितीये विमर्शे शब्दानौचित्यविचारः ।

३३. शब्दानौचित्यविचारोपोद्धातः, तस्य पञ्चविधत्वं, तत्सामान्यलक्षणं, विधेया-
विमर्शस्योदाहरणं, 'संरम्भः करिकोट' इति श्लोके.

३४. तत्र 'असरणवान्' इति नञ्प्रसङ्गात्प्रसङ्गात् प्रसज्यप्रतिषेधादिनिरूपणम्.

३५. 'योऽर्ग' इति प्रसक्त्या यत्तच्छब्दार्थगतविचारः.

३६. 'अभिन्नाकसरौ' इति पद्यममङ्गप्रसक्त्या समासस्यङ्गप्राविचनं, समासे

विशेषणांशस्य विधेयत्वविवक्षायां वृत्त्या न भाव्यमित्यस्यार्थस्योदाहरणप्रत्युदाहरणानां भूयसां प्रदर्शनेन व्युत्पादनम्.

५३. प्रधानेतरभावविवक्षायां समासासमासकामचारः.
५४. विधेयत्वस्य प्राधान्योपलक्षणत्वं, तेन प्रधानाविमर्शोऽपि दोषत्वम्.
५५. प्रधानेतरभावविवक्षायां वृत्त्यभावस्य समर्थग्रहणात् सिद्धिः.
५६. 'अम्बिकाकेसरी'त्यत्र विधेयाविमर्शदोषस्य सङ्गमनम्.
५७. 'संरम्भः करिकीटे'ति श्लोके पाठपरिवर्तनम्.
५८. प्रक्रमभेदस्य स्वरूपम्, उदाहरणैस्तत्प्रपञ्चनम्.
६६. क्रमभेदस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.
६९. पौनरुक्त्यस्य स्वरूपम्, उदाहरणैस्तत्प्रपञ्चनम्.
८४. वाच्यावचनस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.
१००. वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनस्यापि सङ्ग्रहः, तस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्.
१०८. अर्थस्याव्यभिचरितस्य वाच्यत्वप्रसङ्गात् स्वभावोक्तेरुदाहरणभाषाशङ्कातत्परिहारौ, स्वभावोक्त्युदाहरणानि.
१०९. 'काव्यस्यात्मा' इति ध्वनिकारश्लोके प्रक्रमभेदपौनरुक्त्यादिदोषनिर्दर्शनम्.
११२. तस्य श्लोकस्य पाठान्तरपरिकल्पनम्.

तृतीये विमर्शे ध्वन्युदाहरणानामनुमानान्तभावोपदर्शनम् ।

११४. 'भम धम्मिअ' इत्यत्र किञ्चिदनौचित्योद्भावनम्.
११५. 'अत्ता एत्थ' इत्यत्र केपाञ्चिद् दोषाणामुद्भावनम्.
१२१. 'दत्तानन्दा' इत्युदाहरणप्रसङ्गात् साध्वसाध्वपशब्दानां निरूपणं, स्यामिमतापशब्दस्योदाहरणम्.
१२३. 'तां जानाया' इति कालिदासश्लोके कस्यचिदपव्याख्यानस्य खण्डनं, 'प्रा-मेऽस्मिन्' इति श्लोके कस्यचिदपव्याख्यानस्य खण्डनम्.
१२६. 'लावण्यकान्ति' इत्युदाहरणे कश्चिद्विचारः, तत्रोदाहरणे दोषोद्भावेन पाठपरिवर्तनम्.
१३१. वर्णपदवाक्यसङ्घटनार्थानां गमकत्वनिरूपणम्.
१३२. 'प्रातुं धनैः' इत्यस्य पदप्रकाशतानुदाहरणम्.
१३३. 'वाणिअअ' इत्यस्य वक्तृविशेषनिर्धारणं, पाठविपरिणामश्च.
१३७. ग्रन्थार्थनिगमनम्.

॥ श्रीः ॥

श्रीराजानकमहिमभट्टकृतो

व्यक्तिविवेकः ।

प्रथमो विमर्शः ।

अनुमानेऽन्तर्भायं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥ १ ॥

युक्तोऽयमात्मसदृशान् प्रति मे प्रयत्नो

नास्त्येव तज्जगति सर्वमनोहरं यत् ।

केचिज्ज्वलन्ति विकसन्त्यपरे निमील-

न्त्यन्ये यदभ्युदयभाजि जगत्प्रदीपे ॥ २ ॥

इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।

नियतं यक्षसे प्रपत्स्यते यन्महतां संस्तव एव गौरवाय ॥ ३ ॥

सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यतादृष्टदर्पणा मम धीः ।

स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावयम् ॥ ४ ॥

ध्वनिवर्त्मन्यातिगहने स्वालितं वाण्याः पदे पदे सुलभम् ।

रभसेन यत् प्रवृत्ता प्रकाशकं चन्द्रिकादृष्टद्वैव ॥ ५ ॥

किन्तु तदवधीर्यैर्गुणलेशे सततमवहितैर्भाव्यम् ।

परिपवनवदधवा ते जात्यैव न शिक्षितास्तुप्रग्रहणम् ॥ ६ ॥

तत्र ध्वनेरेव तावलक्षणं वक्तव्यम् । कोऽयं ध्वनिर्नामिति । तच्च ध्वनिका-

रेणैवोक्तं । तद्यथा —

“यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥”

इति । एतच्च विविच्यमानमनुमानस्यैव सङ्गच्छते; नान्यस्य । तथा हि — अर्थस्य तावदुपसर्जनीकृतात्मत्वमनुपादेयमेव । तस्यार्थान्तरप्रतीत्यर्थमुपात्तस्य तद्व्याभिचाराभावात् । न ह्यन्यादिसिद्धौ धूमादिरुपादीयमानो गुणतामतिवर्तते । तस्य तन्मात्र-

लक्षणत्वात् । पुनरप्य कश्चित् समारोपित्यादौ प्राधान्यमुच्यते तन् प्राकरणिकत्वा
पेक्षयैव । न प्रतीयमानोपेत्या । यथा—

“उपोदरागेण विलोत्तारक तथा गृहति रुशिना निशामुखम् ।

यथा समस्त तिमिरागुक्त तथा पुरोऽपि रागाद्भ्रूलित न लक्षितम् ॥”

अत्र हि प्रतीयमानेनानुगत वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते समारोपितनायिकानाय
कथयवहारयोर्निशाशशितारेण वक्तव्यत्वात् । तदपेक्षया च तस्य लिङ्गत्वात्पुनस्त
र्जनीभावाध्यभिचार एव । व्याभिचारेऽपि धैर्यस्यादनुपादेयमेवेतद् गुणीभूतव्य
क्तेऽपि काव्ये चारुत्यप्रदर्पदर्शनादिति वक्ष्यते ।

उक्त गुणीकृततामत्व यदर्थस्य विशेषणम् ।

गमकत्वात् तत् तस्य युक्तमव्यभिचारत ॥ ७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । शब्द पुनरनुपादेय एव । तस्य स्वार्थाभिधानमन्तरेण व्या
पारातरानुपपत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । न च तस्यानुकरणव्यतिरेकेणोपसर्जनक
तार्थस्य सम्भवति यथा—

“त पर्णमूलमागत्य पलितच्छन्ना जरा ।

वैकेयीशङ्कयेवाह रामे श्रीर्यन्यतामिति ॥”

कुतस्तर्हि तदर्थवगति । अनुकार्यादिति ब्रूम तस्य सार्थकानिरर्थकत्वमेतेन द्वैवि
ध्यत । न ह्यनुकरणात्, तस्येतिना व्यवच्छिन्नस्य स्वरूपमात्रेऽन्वधानात् ।
अयस्य तूपसर्जनाभावाद्यभिचार एव तस्य तदर्थमुपादानत । यो हि यदर्थ
मुपातीयते, नासौ तमेवोपसर्जनीकरोतीति युक्तं नस्तु यद्योदकादनुपादानार्थमु
पासौ घटादिस्तदेवोदकादि । अथवा मधानेतरव्यवस्था निर्निषर्धनेव स्यात् ।
अत एव घटादिरेव प्रतिनिधीयते नादकादीत्यसम्भवो लक्षणदोष । व्यवभिचार
सम्भवयोरपि वा यत् स्वार्थयोऽपसर्जनीकृतवचनं तत् पुनरक्त तत्रोक्तं
राभिव्यवत्यर्थमुपात्तयोस्तामर्थ्यादेव तदवगतेरित्युक्तम् । न च वरुणमात्रानु
वादकभेदमिति शङ्क्यं वातु तेन पुनराक्तिप्रकारत्वोपपादनत । एवञ्च
यत् ‘सुवर्णपुष्पां प्रीतिं तित्यागुत्तरहरणमुपदर्शित तदसिद्धसाध्यमाधनधर्मानुग
ममित्यवगतव्यम् । किञ्च यथाभिधेयोऽर्थस्तद्विधेयं चोपात्त तद्वदाभिधानुपा
दानमर्हत्येव । अन्यथा यत्र दापकादरेलङ्कारादलङ्कारातरस्योपमाद प्रतीतिस्तत्र

ध्वनित्वमिष्टं न स्यात् तल्लक्षणेनाव्याप्तेः । अलङ्काराणां चाभिधात्मत्वंमुपगतं तेषां भाक्तिमणितिभेदरूपत्वात् ।

■ अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥”

इत्यादिना तत् प्रतिषिद्धमित्युच्यते । तत्प्रतिषेधहेतोः काव्यातत्परतालक्षणस्यासिद्धत्वाद् उपमानोपमेयभावाद्यभिधानपरतयैव दीपकाद्यलङ्कारभाक्तिमणितिसमाश्रयणतः प्रतीयमानस्यैव चालङ्कारादेश्चालत्वातिशययोगात् तावन्मात्रनिबन्धनत्वाच्च तद्ध्वनिव्यवहारस्येति कथं तत्प्रतिषेधासिद्धिः । अथार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव सद्भावावगमः, अर्थशब्दयोरुपसर्जनीकृतस्यार्थत्वाभिधानसामर्थ्याच्च तदुपसर्जनीभावावगतिः, तस्याः प्राधान्येन तयोरुपसर्जनीभावादिति व्यर्थस्तदुपादानप्रसङ्ग इति । एवं तदर्थस्यैवोपसर्जनीभावोऽभिधेयो न शब्दस्य, तस्याभिधाया इव तदुपसर्जनीभावाभिधानसामर्थ्यादेव, तदवगतिसिद्धेरिति लक्षणवाक्ये व्यर्थं शब्दग्रहणम्, अन्यथाभिधाग्रहणमपि कर्तव्यं प्रसज्येत विशेषाभावात् । न चास्य स्वार्थाभिधानमात्रपर्यवसितसामर्थ्यस्य व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनायमर्थः न्तरमवगमयेत्, तदपेक्षं चोपसर्जनीकृतार्थत्वमियात् । अर्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनात् । सर्व एव हि शब्दो व्यवहारः साध्यसाधनभावंगर्भतया प्रायेणानुमानरूपोऽभ्युपगन्तव्यः, तस्य परप्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनत्वात् तयोश्च सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययात्मनोरन्यथाकर्तुमशक्यत्वतः । न हि युक्तिमनवगच्छन् कश्चिद्विपश्चिद्वचनमात्रात् सम्प्रत्ययमागृभवति । द्विविधो हि शब्दः पदवाक्यभेदात् । तत्र पदमनेकप्रकारं नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयभेदात् । तत्र सत्त्वप्रधानानि नामानि । तान्यपि बहुप्रकाराणि सम्भवन्ति । जातिगुणक्रियाद्रव्याणां तत्प्रवृत्तिनिमित्तानां बहुत्वात् । तद्यथा घटः पट इति जातिशब्दः । शुक्लो नील इति गुणशब्दः । पाचकः पाठक इति क्रियाशब्दः । दण्डी विषाणीति द्रव्यशब्दः । केचित् पुनरेषां क्रियैवैका प्रवृत्तिनिमित्तमिति क्रियाशब्दत्वमेव सर्वेषां नामपदानामुपगच्छन्ति । तथा हि—घटादिशब्दाः स्वार्थे प्रवर्तमाना घटनादिक्रियागेवावयव्यातिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तभावेनावलम्बमाना दृश्यन्ते । न घटत्वादिसामान्यम् । न च घटादि-क्रिया घटत्वसामान्ययोगादन्यथा वास्तु । नैतावता तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्याघातः । न च सत्यपि घटत्वसामान्ये खयमघटन् घटात्तत्तमानाप्यमान एवासौ

घटव्यपदेशविषयो भावितुमर्हति । एवं हि पटोऽपि घटव्यपदेशविषयः स्यात् । घटनाक्रियाकर्तृत्वाभावाविशेषात् । न हि शुक्लत्वमनाद्यमान एवार्थः शुक्ल इति व्यप-
 देष्टुं शक्यते, अपचन्नेव वा पाचक इति । तस्माद् घटनाक्रियाकर्तृत्वलक्षणमेव घटत्वं
 घटशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमवसेयम् । न घटत्वमात्रम् । तदेव चेह घटनमित्यु-
 क्तम् । ननु चेष्टाद्यर्थाद् घटत्यादेशात्तोरजादौ घटतः इत्याद्यर्थे घटनादिक्रियैव
 सर्वेषां घटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमवेनात्माधिरपीप्यत एवेति व्यर्थः पक्षान्त-
 रोपन्यासः । सत्यमिष्यत एव भवद्भिः । किन्तु सा शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं, न
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । अन्याद्वि व्युत्पत्तिनिमित्तम्, अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । यदैकेषां
 मते गमनादिक्रिया गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तम् एकार्थसमवायात् गोत्वादि
 प्रवृत्तिनिमित्तकरोति । अत एव गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्दः सिद्धो भवति ।
 एवमिहापि चेष्टादिक्रिया घटादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमिति सिद्धं भवति ।
 तदपेक्षमेव च विपच्य घटो भवतीत्यादौ विपाकादिक्रियायाः पौर्वकाल्यं कृत्वा-
 त्ययस्य विषयो चेदित्य्यो यथाधिश्रित्य पाचकां भवतीत्यादौ पाकाचपेक्षमपिश्र-
 यणादेर्न भवनक्रियापेक्षम् । सा हि नावश्यं प्रयुज्यते । प्रतीयते तु पदार्थानां
 सत्ताभ्याभिचारात्, न तु तावता तदपेक्षं तदिति मन्तव्यं, तस्या बहिरङ्गत्वाद् अर्थ-
 स्यासङ्गतिप्रसङ्गाच्च । प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेव च प्रायेण पौर्वकाल्यं क्तौ विषयो
 न प्रतीयमानापेक्षम् । इतरथा—

“श्रुत्वापि नाम अधिरो दृष्ट्वाप्यन्धो जडो विदित्वापि ।

यो देशकालकार्यव्यपेक्षया षण्डितः स पुमान् ॥”

इत्यादि प्रयोगजातमनुपपन्नमेव स्यात् श्रवणादीनां तत्पूर्वकालत्वाभावात् । अत्र
 तु श्रुत्यादिशक्तिविरहलक्षणवाधिर्यादिक्रियापेक्षमेव श्रवणादीनां पौर्वकाल्यमिति न
 काचिदनुपपातिः । बहोषु च तासूत्तरोत्तरक्रियापेक्षं पूर्वपूर्वक्रियापौर्वकाल्यं यथा-
 स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा म्रजतीत्यादौ । अत्र च विपचनघटनभवनरूपा यद्वचः क्रिया
 इत्यत्रापि घटनापेक्षं विनयनस्य तद् भवितुमर्हत्येव, उपपन्नपि कर्तृप्रत्ययनिर्देशा-
 विशेषात् । केवलं कृद्वाच्यतया कर्तुरुणाधिभावं गामितेति भित्तकर्तृत्वभ्रमः ।
 यथा—

“शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।

इति धियास्तरुणः परिरेभिरे घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥”

इत्यत्र कुचोष्मणः कर्तुर्हरणक्रिया । अत एव केचिदपास्येत्ययं ल्यबन्तप्रतिरूपको निपात इति व्याख्यातवन्तः । यथा वा —

“निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयनाराधितजामदग्न्यम् ।

असंस्कृतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥”

इत्यत्र निरीक्षणक्रियाकर्तुर्मृत्योर्भयपक्षपतनक्रिये विषयविषयिभावभङ्गचोपात्ते । यथा वा ‘यां दृष्ट्वापि समुत्सके मनसि मे नान्या करोत्यास्पदम्’ इत्यत्र दर्शनक्रियाकर्तुर्मनसोऽन्यकर्तृकास्पदाक्रियाधिकरणभावेनोपात्तस्यौत्सुक्यक्रिया विशेषणभावेनोपात्ता । क्वचित् कर्तुः सम्बन्धितामुपगतासौ भ्रमहेतुः । यथा ‘स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे’ इति । केचित् पुनः कर्तृक्रियोरनुपादानमपि हेतुमिच्छन्ति । तत्र कर्तुर्यथा—

“ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र ! को गुणः ॥”

अत्र हि समवेक्षापूजयोरेको लोकः कर्त्ता । स च सामर्थ्यसिद्ध इति नोपात्तः ।

पूजा चोपात्तापि कृद्वाच्यतया कर्मोपसर्जनीभूतेत्युभयं भ्रमहेतुः । क्रियाया यथा—

“अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम् ।

अनुत्सृज्य सतां मार्गं यत् स्वल्पमपि तद्बहु ॥”

अत्र हि प्रकरणादिगम्याया लाभक्रियाया अनुपादानं करणादीनां भिन्नकर्तृकत्वभ्रमहेतुः । तदुक्तम्—

“कर्तुरुपाधितयोक्ता कृद्वाच्यतया गतान्यगुणतां वा ।

क्वो भिन्नकर्तृकत्वभ्रमाय भवति क्रियावचश्च तयोः ॥”

“पौर्वापर्यं क्रियाणां यद् वास्तवं तदपेक्षिणे ।

क्वः पौर्वकाल्ये किं तासां प्राधान्येतरचिन्तया ॥”

इत्यलमनेन ।

घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियात् ।

अघटत्वाविशेषेण पटोऽपि स्याद् घटोऽन्यथा ॥ ८ ॥

घटनञ्च तदात्मत्वापत्तिरूपा क्रिया मत्ता ।

मूलञ्च तस्याश्चित्रार्थाभासाविष्कृतिरीशितुः ॥ ९ ॥

- यः कश्चिदर्थः शब्दानां व्युत्पत्तौ स्यान्ननिबन्धनम् ।
 प्रवृत्तौ तु किंयैवैका सत्तासादनलक्षणा ॥ १० ॥
 तस्यामेव किंवाद्याश्च विधेयाः कर्तृमात्रतः ।
 न तूपमानादाचारे तयोरर्थात् प्रतीतितः ॥ ११ ॥
 यथा घञ्श्रुतिं वाल्य इत्यतोऽर्थः प्रतीयते ।
 अश्वत्वमासादयति खर इत्यर्थतः पुनः ॥ १२ ॥
 अश्वतुल्यसमाचारः खर इत्यवसीयते ।
 न तत्त्वासादने युक्तं तदनुल्यक्रियस्य हि ॥ १३ ॥
 सत्तायां व्यावृत्तिश्चैषा चित्रत्वपरिनिष्ठिते ।
 सङ्गच्छते जडस्यापि घटादेर्घटनादिवत् ॥ १४ ॥
 नाम्नः सत्त्वप्रधानस्य धातुकारोऽत एव हि ।
 शब्दवक्त्रैकदेशादेर्धात्वर्थत्वमवोचत ॥ १५ ॥
 एवञ्च विपच्य घटो भवतीति कस्वोऽस्य पूर्वकालत्वम् ।
 घटनापेक्षं ज्ञेयं भवनापेक्षन्तु नासमन्वयतः ॥ १६ ॥
 बहिरङ्गत्वाच्च यथा भवत्यधिश्चित्य पाचकोऽयमिति ।
 अत्र हि पाकापेक्षाधिश्चरतः पूर्वकालतावगतिः ॥ १७ ॥
 तस्मान्नामपदेभ्यो यः कश्चिदर्थः प्रतीयते ।
 न स सत्तामनासाद्य शब्दवाच्यत्वमर्हति ॥ १८ ॥
 इत्यञ्चास्तिभवत्यादि क्रियासामान्यमुच्यते ।
 नान्तरङ्गतयावस्यं वक्तारस्तत् प्रयुज्यते ॥ १९ ॥
 क्रियाविशेषो यस्त्वन्यः पाकादिव्यभिचारभाक् ।
 बहिरङ्गतया तस्य प्रयोगोऽवश्यमिष्यते ॥ २० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

भावप्रधानमाख्यातम् । असत्त्वभूतार्था उपसर्गादयः । तेषामसत्त्वभूतार्थ-
 त्वाविशेषेऽपि व्यापारानेयमात्र-प्रयोगनियमाच्च त्रैराश्रयोपपन्नः । तथा हि क्रिया-
 रूपातिशयप्रतिपत्तिनिबन्धनमुपसर्गाः आदयः । भावसत्त्वयोरालम्बेदप्रत्यायननिर्भि-
 त्तमवधूतरूपार्थविशेषाः स्वरादयो निराताः । क्रियाविशेषो रजनितसम्बन्धावच्छे-
 दहेतवः कर्मप्रवचनायाः । तदुक्तम् —

“द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।

अथोद्घृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥” इति ।

एतच्च वक्ष्यते । वाक्यमेकप्रकारं, क्रियाप्राधान्यात्, तस्याश्चेकत्वात् । यदाहुः—

“साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षवद्वेदकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ॥”

अथोऽपि द्विविधो वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र शब्दव्यापारविषयो वाच्यः । स एव मुख्य उच्यते । यदाहुः—

“श्रुतिमात्रेण यत्रास्य तादर्थ्यमवसीयते ।

तं मुख्यमर्थं मन्यन्ते गौणं यलोपपादितम् ॥”

इति । तत एव तदनुमिताद्वा लिङ्गभूताद्यदर्थान्तरमनुमयिते सोऽनुमेयः । स च त्रिविधः । वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयश्चेति । तत्राद्यौ वाच्यावपि सम्भवतः । अन्यस्त्वनुमेय एवेति वक्ष्यते । तत्र पदस्यार्थो वाच्य एव नानुमेयः, तस्य निरंशत्वात् साध्यसाधनभावाभावात् । वाक्यार्थस्तु वाच्यस्यार्थस्यांशपरिक्लृपनायामंशानां विध्यनुवादभावेनावस्थितेर्विधेयांशस्य सिद्धासिद्धतयोपपादनानपेक्षसापेक्षत्वेन द्विविधो बोद्धव्यः । तत्र सिद्धौ शुद्धो विध्यनुवादभावः स्वरूपमात्रानुवादाद्, यथा—

‘अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः’

इत्यत्र । असिद्धौ साध्यसाधनभावरूपोऽनूद्यमानस्यांशस्य साधनधुराधिरोहात् । साध्यसाधनभावश्चानयोरविनाभावसायकृतोऽवगन्तव्यः । स च प्रमाणमूलः । तच्च त्रिविधम् । यदाहुः—

“लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।”

इति । तत्र लोकप्रसिद्धार्थविषयो लोकः । यथा—

“कयासि कामिन् सरसापराधः पादानतः कोपनयावधूतः ।

यस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥”

अत्र हि पादानतितदवधूत्यो सरसापराधकोपनत्वयोश्च लोकप्रमाणसिद्धः कार्यकारणभावस्तन्मूलश्च साध्यसाधनभावः । यथा वा—

“चन्द्रं गता पद्मगुणान् न मुञ्चे पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥”

अत्र हि पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिख्यायाश्च युगपदसंगे लक्ष्म्या यत् कारण-

द्वयं रात्रिसङ्कोचदिवानुदयलक्षणं तल्लोकप्रसिद्धमेवेति नोपादेयतामर्हति । शास्त्र-
मात्रप्रसिद्धार्थविषयो वेदः । वेदग्रहणमितिहासपुराणधर्मशास्त्रानुपलक्षणं तेषां तन्मू-
लत्वोपगमात् । यथा —

“अयाचितारं नहि देवमद्रिः सुतां प्रतिग्राहयितुं शशाक ।

अभ्यर्थनाभङ्गमयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥”

अत्र हि कारणभूतस्य भगवद्भूतस्य सम्प्रदानत्वनिबन्धनस्य याचनस्याभावे भूध-
रेन्द्रगतस्य कार्यस्य कन्याग्राहणशक्तत्वस्याभावोपनिबन्धः शास्त्रमूलः, तयोः कार्य-
कारणभावस्य तन्मूलत्वेन प्रसिद्धेः । यदाहुः —

“अयाचितानि दैवानि सर्वद्रव्याणि भारत ! ।

अन्नं विद्या तथा कन्या अनर्थिभ्यो न दीयते ॥”

अर्थो च सम्प्रदानम् । यदुक्तम् —

“अनिराकरणात् कर्तुं सत्यागात्, कर्मणोऽनितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥”

एवञ्च कारणानुपलब्धिप्रयोगोऽयमार्थ इति मन्तव्यं, यथा नात्र धूमोऽग्नेरभावा-
दिति । आध्यात्मिकार्थविषयमध्यात्मं । यथा —

“पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोक्तः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥”

अत्र हि भगवत्पशुपतिगतस्य कृच्छ्रादियंसांतिवाहनस्याद्रिसुतासमागमोक्तत्वस्य
चाध्यात्मसिद्धः कार्यकारणभावः यन्मूलोऽयमनयोऽसाध्यसाधनभावः । स हि द्वि-
विधः शब्दश्चार्थश्चेति । सोऽपि च साध्यसाधनयोः प्रत्येकं पदार्थवाक्यार्थरूप-
त्वात् पदार्थस्य च जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन भेदाद्धर्मधर्मितया च धर्मस्यापि
सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यभेदाद् वाक्यार्थस्य च क्रियात्मनः कारकवैचित्र्येण
वैचित्र्याद्यथायोगमन्योन्यसाङ्ख्याद्बहुविध इति तस्य दिङ्मात्रमिदमुपदर्शयते । तत्र
धर्ममात्रस्य साधनभावे शब्दो यथा —

“प्रजानां विनयाधानाद्रणक्षाद् भरणादपि ।

सः पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥”

इति । तस्यैव धर्मस्य समानाधिकरणस्योपादाने सत्यार्थो यथा—

“द्विपतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्तरस्तु मृप्यते ।

न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥”

इति । अत्र हि द्विपदुदयगतस्यास्वन्तरत्वस्य सुमर्षणत्वस्य च तत्परिक्षयगतस्य फलसम्पत्प्रवणत्वस्य दुर्मर्षणत्वस्य चार्थः साध्यसाधनभावो निबद्धः । धर्मधर्मिभावभावे तु पदार्थमात्रस्य साधनत्वाच्छाब्द एव । यथा—

“दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनिश्चयति यतिः सद्भात् सुतो लालना-

द्विमोऽनव्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।

ह्रीर्मद्यादनेवक्षणादपि कृपिः स्नेहः प्रवासाश्रया-

न्मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद्जनम् ॥”

इति । एवं वाक्यार्थविषयोऽपि साध्यसाधनभावो द्विविधो बोद्धव्यः । तत्र शाब्दो यथा—

“सरस्यामेतस्यामुदरवलिर्वीचीविलुलितं

यथा लावण्याम्भो जघनपुलिनोलङ्घनपरम् ।

यथा लक्ष्यश्चायं चलनयनमीनव्यतिकर-

स्तथा मन्ये ममः प्रकटकुचकुम्भस्मरगजः ॥”

इति । आर्थो यथा—

“निवार्यतामालि ! किमप्यसौ बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥”

यथा च—

“दियं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥”

इति । अनुमेयार्थविषयो यथा—

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥”

अत्र हि सर्वत्र सुलभा विभूतयः शूरादीनामित्ययमर्थोऽनुमीयत इत्येताद्वितानेप्यते ।

अनुमितानुमेयार्थविषयो यथा—

“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मात्येन तां निर्वचनं जघान् ॥”

इत्यत्र हि नखरञ्जनानन्तरं परिहासपूर्वं सगत्या कृताशिपो देव्या यदेतदवचनं माल्येनाहननं तत् तदनुभावमूतं तस्याः कौतुकौत्सुक्यप्रहर्षलज्जादिव्यभिचारिसम्पदमनुमापयति । सा चानुभीयमाना सती भगवति भवे भर्तरि रतिमनुमापयति । यथा च —

“एवं वादिनि देवर्षी पार्थ पितुरधोमुक्ता ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥”

यथा वा —

“प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी

विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।

न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं

लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥”

यथा च वाक्यार्थविषये साध्यसाधनभावे साध्यसाधनप्रतीत्योः सुलक्षः क्रमभावः, तथा वस्तुमात्रादावनुमेयविषयेऽप्यवगन्तव्यः । केवलं रसादिष्वनुमेयेष्वयमसंलक्ष्यक्रमो गम्यगमकभाव इति सहभावभ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रान्येषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावान्मुपगमः, तन्निवन्धनश्च ध्वनिव्यपदेशः । स तु तत्रौपचारिक एव प्रयुक्तो न मुख्यः, तस्य वक्ष्यमाणनयेन बाधितत्वात् । उपचारस्य च प्रयोजनं सचेतनचमत्कारकारित्वं नाम । तद्धि मुख्ये चित्रपुस्तकादौ व्यक्तिविषये परिदृष्टमेव । वाच्यो ह्यर्थो न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव विधिनिषेधादिः फाक्मि-धेयतामनुमेयतां बावर्तार्ण इति स्वभाव एवायमर्थानाम् । तथा हि —

“मध्नापि कौरवशतं समरे न कोपाद्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबोम्युरस्तः ।

सार्धंयामि गदया न सुयोधनोरु

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥”

इत्यतो,

“लाक्षागृहानलविपाक्षसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशाः स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रः ॥”

इत्यतश्च यथा विधिनिषेधयोश्चाहुतावगतिर्न तथा शब्दाभिधेययोरिति । यथा च प्रतिषेधद्वयानुमितस्य प्रकृतस्यैवार्थस्य विधेयाहुतावगतिर्न तथा स्वशब्दवाच्यस्य ।

द्विविधश्च प्रतिषेध उक्तः सुप्तिङन्तविषयत्वात् । तद्यथा—

“अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्यातेति जन्यामंवदत् कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥”

इति । सम्भाव्यनिषेधानिवर्तनं हि प्रतिषेधद्वयस्य विषय इति । तथा चाह ध्वनि-
कारः—“साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभामावहति ।
प्रसिद्धिश्चेयमस्त्येव विदग्धपरिपत्सु यदभिमततरं वस्तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रकाशयते
न वाच्यत्वेन” इति । आद्ययोस्तु क्रमस्य सुलक्षत्वाद् भ्रान्तिरपि नास्तीति निर्निव-
न्धन एव तत्र व्यङ्ग्यव्यपदेशग्रहः । अत एव श्रूयमाणानां शब्दानां ध्वनिव्यपदे-
श्यानामन्तः सन्निवेशिनश्च स्फोटोत्पत्तिप्रसङ्गस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न सम्भवतीति
व्यञ्जकत्वसाम्याद्यः शब्दार्थात्मनि काव्ये ध्वनिव्यपदेशः सोऽप्यनुपपन्नः, तत्रापि
कार्यकारणमूलस्य गम्यगमकभावस्योपगमात् । ननु विभावादिवाक्यार्थसमकालमेव
रत्यादीनां भावानां प्रतीतिरुपजायमाना सर्वैवावधार्यते । न तु तत्रान्तरा सम्ब-
न्धस्मरणादिविन्नव्यवधानसंघटितिः काचित् । रत्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरिति
मुख्यवृत्त्यैव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभ्युपगमः । तत्र प्रदीपघटादिवदुपपन्नो गम्यगमक-
भावः । यत् स एवाह— ‘व्यञ्जकत्वमार्गे तु यदार्थोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं
प्रकाशयेन्नेवासावन्यस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदीपवद् । यथा—

“लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।”

इत्यादौ’ इति । पुनः स एवाह— ‘नहि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति ।
वाच्याविनाभावेन तस्य प्रकाशनात् । तस्माद् घटप्रदीपन्यायस्तयोः । यथैव
हि प्रदीपद्वारेण घटप्रतीतावुत्पन्नायां न प्रदीपप्रकाशो निवर्तते तद्वद्व्यङ्ग्यप्रतीतौ
वाच्यावभास’ इति । उच्यते । वाच्यप्रतीयमानयोरर्थयोर्यथा क्रमेणैव प्रतीतिर्न
समकालं यथा चानयोरगम्यगमकभावः तथा तेनैव व्यक्तिवादिना तयोः स्वरूपं
निरूपयितुकामेनाप्युक्तं, तदेवास्माभिः समाधत्सुभिरिह लिख्यते परम् । तद्यथा—
‘न हि विभावानुभावव्याभिचारिण एव रसा इति कस्यचिद्वचनमः । अत एव
विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावे-
नावस्थानात् क्रमोऽवश्यमभावी । स तु लाघवान्न लक्ष्यत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो
व्यङ्ग्या रसादय इत्युक्तम्’ इति । पुनश्च ‘तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्य-
व्यङ्ग्यप्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावाद् नियमभावी क्रमः । स तूक्तयुक्तः फलितश्च्यते

कचित्तु न लक्ष्यते' इति । तदेवं वाच्यप्रतीयमानयोर्विश्यमाणक्रमेण लिङ्गलिङ्गिभावस्य समर्थनात् सर्वस्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावः समन्वितो भवति तस्य च तदपेक्षया महाविषयत्वात् । महाविषयत्वं चास्य ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये पर्यायोक्तादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यादौ च सर्वत्र सम्भवात् । तच्च वचनव्यापारपूर्वकत्वात् परार्थमित्यवगन्तव्यम् । त्रिरूपादिद्वास्यानं परार्थमनुमानमिति केवलमुक्तनयानभिज्ञतया तत्र लक्ष्यत्यविचक्षणो लोकः । अयं यदि सर्व एव वाक्यार्थः साध्यसाधनभावगर्भ इत्युच्यते । तद्यथा साध्यसाधनयोस्तत्र नियमेनोपादानं तथा दृष्टान्तस्यापि स्यात् तस्यापि व्याप्तिसाधनप्रमाणविषयतयावश्यपेक्षणीयत्वात् । न, प्रसिद्धसामर्थ्यस्य साधनस्योपादानादेव तदपेक्षायाः प्रतिशेषात् । तदुक्तम्—

“तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेद्मिनः ।

ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव च केवलः ॥”

इति । ननु कुतोऽयं रत्यादीनां सुखाद्यवस्थाविशेषाणां काव्यादौ सचेतनचमत्कारकारी सुखास्वादसम्भवः, यो रसादीनामनुमेयानां व्यङ्ग्यत्वोपचारस्य प्रयोजनांशतया कल्प्यते । न हि लोके लिङ्गतः शोकादिष्वनुमीयमानेष्वनुमातुः सुखास्वादलवोऽपि लक्ष्यते । प्रत्युत साधूनामुदासीनानामपि वा भयशोकदौर्मनस्यादिदुःखमसममुपजायमानमवधार्यते । न च लोकेतः काव्यादौ कश्चिदतिशयः, येनासौ तत्रैवोपगम्येत, न लोके । त एव हि लौकिका विभावादयो हेतुकार्यसहकारिरूपा गमकाः । त एव च रत्यादयोऽवस्थाविशेषरूपा भाषा गम्याः । तत् कौऽतिशयः काव्यादौ यत् तत्रैव रसास्वादो न लोक इति प्रयोजनांशासम्भवाद् रत्यादिषु व्यङ्ग्यत्वोपचारोऽनुपपन्न एव ।

उच्यते । यत्र विभावादिमुखेन भावानामवगमस्तत्रैव सहृदयैकमवेद्यो रसास्वादोदय इति वस्तुस्वभाव एवायम् । न पर्यनुयोगपदयोर्मवतरति मामाणिकानाम् । यदाह भरतः—“विभावानुभावव्याभिचारिसंयोगाद्रसानि-पत्तिः” इति । यथोक्तं—

“भावसंयोजनाव्यङ्ग्यपरिसंविच्छिन्नोचरः ।

आस्वादनात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते ॥”

न च लोके विभावादयो भावा वा सम्भवन्ति हेत्वादीनामेव तत्र सम्भवात् । न च विभावादयो हेत्वादयश्चेत्येक एवार्थ इति मन्तव्यम् । अन्ये हेत्वादयोऽप्येव विभावादयः । तेषां भिन्नलक्षणत्वान् । तथा हि । ये लोके रत्यादयो रामादि-

गताः स्थेमभाजोऽवस्थाविशेषाः केचित् त एव काव्यादौ कविप्रभृतिभिर्वर्णनाद्यर्थ-
मात्मन्यनुसंहिताः सन्तो भावयन्ति तांस्तान् रसानिति भावा इत्युच्यन्ते । यदाह
भरतः —

“नानाभिनयसम्बन्धाद्भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मान् तस्मादमी भावा विज्ञेया नाख्योक्तृभिः ॥”

ये च तेषां हेतवः सीताद्याः केचित् त एव काव्यादिसमर्पिताः सन्तो विभाव्यन्ते
भावा एभिरिति विभावा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः —

“बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।

अनेन यस्मात् तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥”

ये च तेषां केचित् कार्यरूपा मुखप्रसादादयोऽर्थास्त एव काव्याद्युपदर्श्यमानाः
सन्तोऽनुभावयन्ति तांस्तान् भावानित्यनुभावा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः —

“वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थोऽनुभाव्यते ।

वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तः सोऽनुभाव इति स्मृतः ॥”

ये च तेषामन्तरान्तरानवस्थायिनोऽवस्थाविशेषास्तदयान्तरहेतुजनिता उत्कलिका-
काराः केचिदुत्पद्यन्ते, त एव निजनिजविभावानुभाववर्गमुखेनोपदर्श्यमानाः सन्तो
विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति तेषु तेषु भावेऽपि व्यभिचारिण इत्युच्यन्ते । यदाह
भरतः — ‘विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः’ इति । ये चैते
स्थायिव्यभिचारिसात्त्विकभेदादेकोनपञ्चाशद्भावा उक्तास्ते सर्वे व्यभिचारिण एव ।
केवलमेपां प्रतिनियतरूपापेक्षो व्यपदेशभेदः । तथा हि स्थायित्वं स्थायिष्वेव
प्रतिनियतं, न व्यभिचारिसात्त्विकेषु । व्यभिचारित्वं व्यभिचारिष्वेव, नेतरयोः ।
सात्त्विकत्वमपि सात्त्विकेष्वेव, नेतरयोरिति । तत्र स्थायिभावानामुभयी गतिः ।
न व्यभिचारिसात्त्विकानाम् । ते हि नित्यं व्यभिचारिण एव न जातुचित् स्थायिनः
प्रकल्पन्ते । यत्तु भावाध्याये स्थायिनां लक्षणमुक्तं तद्व्यभिचारिदशापन्नानामेव
तेषामवगन्तव्यं नान्येषां, लक्षणवचनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्थाय्यनुकरणात्मानो हि
रसा इष्यन्ते, ते च प्रधानमिति तल्लक्षणमुखेनैव तेषां स्वरूपावगमसिद्धेः,
तेषां विश्वप्रतिबिम्बन्यायेनावस्थानात्, स्थायिभावेषु च निर्वेदादिविव व्यभि-
चारिणामनुपादानात् । तदुपादाने हि तेषां स्थायित्वमेव स्यात् व्यभिचारित्वं
निर्वेदादिवत् । तस्माद्योग्यतामात्रप्रवर्तितोऽयं वर्गत्रयविभागोपदर्शनाय व्यभिचारि-
ष्वपि स्थायिव्यपदेशमन्मात्रविशेषम्भूतोऽन्येषां स्थायिभावलक्षणम्भूत इत्यलमप्र-
स्तुतवस्तुविस्तरेण ॥

तदेवं विभावादीनां हेत्यादीनां च कृत्रिमाकृत्रिमतया काव्यलोकाविषयतया च स्वरूपभेदे विषयभेदे चावस्थिते सत्येकत्वासिद्धेर्यदा विभावादिभिर्भावेषु रत्यादिष्वसत्येष्वेव प्रतीतिरूपजन्यते तदा तेषां तन्मात्रसारत्वात् प्रतीयमाना इति गम्या इति च व्यपदेशा मुख्यवृत्त्योपपद्यन्त एव । तत्प्रतीतिपरामर्श एव च रसास्वादः स्वाभाविक इत्युक्तम् । आस्तां वा गत्यादिर्नित्यपरोक्षः । प्रत्यक्षोऽपि ह्यर्थः साक्षात् संवेद्यमानः सचेतसां न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव सत्कविना वचनगोचरतां गमेतः । यदुक्तम् —

“कविशक्त्यर्पिता भावास्तन्मयीभावयुक्तिः ।

तथा स्फुरन्त्यमी काव्यान्त तथाध्यक्षतः किल ॥”

इति । सोऽपि च तेषां न तथा स्वदते, यथा तैरेवानुमेयतां नीत इति स्वभाव एवायं न पर्यनुयोगमर्हति । तदुक्तम् —

“नानुमितो हेत्याद्यैः स्वदतेऽनुमितो यथा विभावाद्यैः ।

न च सुखयति वाच्योऽर्थः प्रतीयमानः स एव यथा ॥”

इति । ध्वनिकृताप्युक्तम् — ‘साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभामावहति’ इति । प्रतीतिमात्रपरमार्थ न काव्यादि । तावतैव विनेयेषु विधिनियेष्वनुसृष्टिसिद्धेः । तदुक्तम् — ‘भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा’ इति ।

“मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिवुद्ध्याभिधायतैः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥”

इति च । तेनात्र गम्यगमकयोः सचेतसां सत्यासत्यत्वविचारो निरूपयोग एव । काव्यविषये च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीतिना सत्यासत्यत्वविचारो निरूपयोग एवेति तत्र प्रमाणान्तरपरीशोपहासायैव सम्पद्यत इति । तत्र हेत्वादिविभक्त्यैरकृत्रिमा एव प्रत्याम्यन्ते । तत्रैव अनुमेयत्वमेव न व्यङ्ग्यत्वगन्धोऽपि कुतस्तत्र सुखास्वादलवोऽपि सम्भवति । एव एव लोकतः काव्यादावतिशय इत्युपपद्यत एव रत्यादीं गम्ये सुखास्वादप्रयोजनो व्यङ्ग्यत्वोपचार इति । मुख्यवृत्त्या द्विविध एवार्थो वाच्यो गम्यश्चेति । उपचारतस्तु व्यङ्ग्यस्तृतीयोऽपि समस्तीति सिद्धम् ।

वाचो गुणीकृतार्थत्वं न सम्भवति जातुचित् ।

तदर्थं तदुपादानादुदकार्यं दत्तेष्वि ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । नापि वाच्यप्रतीयमानयोर्मुख्यवृत्त्या व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यभावः

सम्भवति व्यक्तिलक्षणानुपपत्तेः । तथा हि । सतोऽसत् एव वार्थस्य प्रकाशमानस्य । सम्बन्धस्मरणानवेक्षिणा प्रकाशकेन सहैव प्रकाशविषयतापत्तिराभिव्यक्तिरिति तल्लक्षणमाचक्षते । तत्र सतोऽभिव्यक्तिस्त्रिविधा तस्य त्रैविध्यात् । तत्र कारणात्मनि कार्यस्य शक्त्यात्मनावस्थानात् तिरोभूतस्येन्द्रियगोचरत्वापत्तिलक्षण आविर्भाव एका, यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्यादेः । तथावस्थानानुपगमे तु सेवोत्पत्तिरित्युच्यते कैश्चित् । तस्यैवाविर्भूतस्य कुतश्चित् प्रतिबन्धादप्रकाशमानस्य प्रकाशकेनोपसर्जनीकृतात्मना सहैव प्रकाशो द्वितीया, यथा प्रदीपादिना घटादेः । तदुक्तम्—

“स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥”

इति । ध्वनिकारेणाप्युक्तं—‘स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परार्थावभासनो व्यञ्जक इत्युच्यते यथा प्रदीपो घटादेः’ इति । तस्यैवानुभूतपूर्वस्य संस्कारात्मनान्तर्विपरिवर्तिनः कुतश्चिदव्यभिचारिणोऽर्थान्तरात् तत्प्रतिपादकाद्वा संस्कारप्रबोधमात्रं तृतीया, यथा धूमादग्नेः, यथा चालेख्यपुस्तकप्रतिबिम्बानुकरणादिभ्यः शब्दाच्च गवादेः । असत्तत्त्वेकप्रकारैव, तस्य प्रकारान्तरासम्भवाद्, यथाकालोकादिनेन्द्रचापादेः । इति । न चैतल्लक्षणं वाच्ये सङ्गच्छते । तथा हि—सतोऽभिव्यक्तिराद्ययोरर्थयोर्लक्षणं न तत्प्रतीयमानेष्वेकमपि संस्पृष्टं क्षमते तस्य दध्यादेरिवेन्द्रियविषयभावापत्तिप्रसङ्गाद् घटादेरिव वाच्यार्थसहभावेनेदन्ताप्रतीतिरसम्भवात् । न च स्वरूपासंस्पर्शि लक्षणं भवति । तृतीयस्यास्तु यल्लक्षणं तदनुमानस्यैव सङ्गच्छते, न व्यक्तेः । यदुक्तं—‘त्रिरूपालिङ्गाद्यदनुमेये ज्ञानं तदनुमान’मिति । तच्चानुमानमेव । न ह्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिरनुमानमन्तरेणार्थान्तरमुपपद्यते । उपमानादीनां च तत्रैवान्तर्भावात् । यदाहुः—‘न चान्यदर्थेनेऽन्यकरूपना युक्तातिप्रसङ्गात् । [तस्य नान्तरीयकतायां स्यात् । न हि यथाविधसिद्धः तथाविधसन्निधानं सूचयति?] सामान्येन च सम्बन्धिनार्थप्रतिपत्तिरनुमानमिति द्वे एव प्रमाणे’ इति । न च वाच्यादर्थार्थान्तरप्रतीतिरविनाभावसम्बन्धस्मरणमन्तरेणैव सम्भवति, सर्वस्यापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि सहभावेन, धूमाग्निप्रतीत्योरिव तत्प्रतीत्योरपि क्रमभावस्यैव संवेदनाद् इत्यसम्भवो लक्षणदोषः । अथ रमाद्यपेक्षया तयोः सहभावेन प्रकाशोऽभिमत इत्युच्यते, अव्याप्तिस्तर्हि लक्षणदोषः । वस्तुमात्रालङ्कारप्रकाशस्य प्रकाशकसहभावेनाव्याप्तेः । न च रसादिष्वपि विभावादिप्रकाशनसहभावेन

प्रकाशनमुपपद्यते । यतस्तैरेव कारणादिभिः कृत्रिमैर्विभावाद्यभिधानैरसन्त एव
 रत्यादयः प्रतिविम्बकल्पाः स्थायिभावव्यपदेशभाजः कविभिः प्रतिपत्तृप्रतीतिपथ-
 मुपनीयमाना हृदयसंवादादास्वाद्यत्वमुपयन्तः सन्तो रसा इत्युच्यन्ते । न च
 कारणादिभिः कार्यादयः प्रतिविम्बकल्पाः सहैव प्रकाशितुमुत्सहन्ते कार्यकारण-
 भावावसायत्यैवावसादप्रसङ्गाद् । यत्र तु तल्लक्षणं मुख्यतया सम्भवति तत् काव्य-
 मेव न भवतीति कुत एव तद्विशेषध्वनिरूपता स्यात् । द्विविधो हि प्रकाशकोऽर्थ-
 उपाधिरूपः स्थितन्त्रश्चेति । तत्र ज्ञानयन्त्रप्रदीपारूपाधिरूपः । तदुक्तं — 'त्रयः
 प्रकाशाः स्वपरप्रकाशा' इति । अन्यः स्वतन्त्रो धूमादिः । तत्राद्यस्तावद् भवद्भि-
 र्नाम्पुपगन्तव्य एव प्रत्यक्षाभिधेययोरेवार्थयोः काव्यतापातिप्रसङ्गात् । अन्यस्य तु
 लिङ्गत्वमेवोपपद्यते न व्यञ्जकत्वं व्यक्तेरनुपपत्तेः । न च त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्या-
 भिमतस्यार्थस्य प्रकाशकसहभावेन प्रकाशस्तस्यापि ध्वनिकारस्याभिमतः । यदयं-
 माह — 'न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्याचिदवगमः' । तत एव
 च तत्प्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनाव-
 स्थानात् क्रमोऽवश्यम्भावी । स तु लाघवात् प्रकाशत इत्यलङ्घ्यक्रमा एव सन्तो
 व्यङ्ग्या रसादयः' इति । अर्धतद्दोषभयात् महभावानपेक्षमेतल्लक्षणमुच्यते ।
 तथाप्यनुमानेऽतिव्याप्तिः । तत्राप्युपमर्जनीकृतात्मना धूमादिना प्रकाश्यस्य प्रका-
 शोऽस्त्येव । अधामद्गुणेन सा निरस्तेत्युच्यते तर्हि घटप्रदीपयोस्तस्याव्याप्तिः
 घटस्य सत्त्वात् । अधासद्गुणं न करिष्यत इति तर्हि अर्कालोकेन्द्रचायादाव-
 व्याप्तिः । इन्द्रचापादेरसत्त्वान् । अधोभयोरपि ग्रहणं न करिष्यत इति तर्ह्यनुमा-
 नस्यैव तल्लक्षणं पर्यवस्यति, न व्यक्तेः । तच्चेष्टमेव नः, वाच्यप्रतीयमानयोः सन्तो-
 रेव च क्रमेणैव प्रकाशोपगमात् । तस्मात् तदवस्थ एवासम्भयोः लक्षणदोषः ।
 किञ्च सदसद्भवेन प्रकाश्यस्य विशेषणमनुपपद्यं व्यावर्त्याभावाद् इति । किञ्च यत्र
 वाच्यस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं स चेद् ध्वनिस्तर्हि तदनुमितस्य व्यञ्जकत्वे ध्वनित्वं न
 स्यात् तस्य वाच्यत्वाभावात् । ततश्च 'पवं वादिनि देवर्षी' इत्यादीं ध्वनित्वमिष्टं
 न स्याद् इत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अथार्थशब्देनोभयमपि सट्गृहीतं तस्योभयार्थ-
 विपर्ययेनेष्टत्वात् । यदाह —

"अर्थः सहृदयस्त्वाप्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाभ्यां तस्य भेदावुभा स्मृता ॥"

इति । सत्यम् । किन्तु तमर्थमिति तच्छब्देनानन्तर्यात् प्रतीयमानस्यार्थस्य परामर्शं सति प्रारिश्येद्यादर्थो वाच्यविशेष इति स्वयं विवृतत्वाच्चार्थशब्दो वाच्यविषय एव विज्ञायते नोभयार्थविषय इति तदवस्थो दोषः । अस्तु बोभयार्थविषयः । तथाप्यतिव्याप्तिर्लक्षणदोषः, यत्र वाच्यार्थाद्वस्तुमात्रेणैकेन द्वित्रैर्वान्तरिता वस्तुमात्रस्यैव साध्यस्य प्रतीतिस्तत्रापि ध्वनित्वापत्तेः, तल्लक्षणानुगमाविशेषात् । न च तत् तत्रेप्यते, चारुतातिवृत्तेः, व्यभिचारिभावालङ्कारान्तरिताया एव तस्या ध्वनिविषयभावाभ्युपगमात्, अन्यत्र तु तद्विपर्ययात् । चारुत्वाचारुत्वनिश्चये च काव्यतत्त्वविदः प्रमाणम् । तत्रैकेन वस्तुमात्रेणान्तरिता सा यथा —

“सिहिपिच्छकणऊरा बहुआ वाहस्सगच्चिरी भमइ ।

मुत्ताहळरइअपसाहणाण मज्जे सवत्तीणम् ॥”

अत्र हि वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याधवध्वाः सपर्त्ताभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः । स चाविरतसम्भोगमुख्यासङ्गनिस्सहृतया पत्युर्मयूरमात्रमारणक्षमतयानुमीयमानयान्तरितः । द्वाभ्यामन्तरिता यथा —

“वाणिअअ हस्तिदन्ता कत्तो अह्माण वग्घकित्ती अ ।

जाय लुळिआळअमुही घरम्मि परिसक्कए सोढा ॥”

अत्र हि वक्ष्यमाणप्रकारेण वृद्धव्याधेन वाणिजकं प्रति हस्तिदन्ताद्यभावप्रतिपादनाय व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः प्रयुक्ता । यथा नात्र तुपारस्पर्शा धूमादिति । हस्तिदन्तव्याघ्राजिनादिसद्भावो ह्यस्मद्गृहे मगर्थस्य सतः सुतस्य तद्यापादनव्यापारपरतया व्याप्तः । तद्विरुद्धं च सुपासौभाग्यातिरेकप्रयुक्तमविरतसम्भोगमुख्यासङ्गजनितमस्य निस्सहत्वम् । तत्कार्यं च सुपाया विंशुलितालकमुखीत्वमिति । त्रिभिरन्तरिता यथा —

“विरेरीअमुरअसमए बहं दइट्टण णाहिकमलम्मि ।

हरिणो दाहिणणअणं चुम्बइ दिट्ठिआउळा लच्छी ॥”

१. सिहिपिच्छकणपूरा बहुव्याधस्य गविर्जा भ्रमति ।

मुक्ताकलरचितप्रमाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥

२. वाणिजकः हस्तिदन्ता उतोऽह्माकं व्याघ्रलसिधः ।

यानशुलिनालसुग्री गृहे परिग्रहने सुतः ॥

३. विपरीतमुरतगमये प्रदानं दद्यात् नाभिगमले ।

हरेर्दक्षिणयनं चुम्बन्ति हियाकुला लक्ष्मीः ॥

अत्र हि लक्ष्मीलज्जानिवृत्तिस्तस्या ॥ तत्र च भगवतो हरेर्दक्षिणस्याक्षः सूर्यात्मनो
लक्ष्मीपरिचुम्बनं हेतुः । तद्धि तस्य तिरोधानलक्षणमन्तमयमनुमापयति । सोऽपि
च साहचर्याभावनलिनस्य सङ्कोचम् । सोऽपि ब्रह्मणो दर्शनव्यवधानमिति त्रयाऽ-
न्तरितानुमेयार्थप्रतिपत्तिः । तदियमुपायपरम्परोपरोहनिरस्तस्य न रसास्वादान्तिकमु-
पगन्तुमलमिति प्रहेलिकाप्रायमेतन् काव्यमित्यतिव्याप्तिः । व्यभिचारिभावव्यव-
हिता यथा —

“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रझयित्वा चरणौ कृताशीर्माव्येन तां निर्वचनं जवान् ॥”

अत्र सुक्तप्रकारेणानुमितकौतुकौत्सुक्यप्रहर्षलज्जादिव्यभिचारिभावान्तरिता गौर्या-
मामिलापिकशृङ्गारावगातिः । अलङ्कारव्यवहिता यथा —

“लावण्यकान्तिपरिपूरितादिङ्मुखेऽभिन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ! ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जडराशिरयं पयोधिः ॥”

अत्रापि कस्यांश्चिदुक्तक्रमेण वदनपूर्णेन्दुविम्बयो रूप्यरूपकभावोऽनुमितः । तद-
न्तरिता चानुगौर्यावगातिः । सैव ध्वनेर्विषयभावेनोपगन्तव्या, नान्या । न च
व्यवधानाविशेषाव्यभिचार्यलङ्कारव्यवधानपक्षेऽप्येतत् समानमिति मन्तव्यं, वस्तु-
मात्रस्य व्यभिचार्यलङ्कारादीनां च भिन्नजातीयत्वात् । वस्तुमात्रं ह्यनुमेयादत्यन्त-
विलक्षणस्वभावमन्योदेरिव घूमादि । व्यभिचार्यादयस्तु तच्छायाविविधाभि-
स्तदुपरक्ता इव तदालिङ्गिता ह्योत्पद्यन्ते न ततोऽत्यन्तविलक्षणा एवेति तद्व्यवधा-
नमन्यदेव वस्तुव्यवधानादित्यसिद्धस्तद्विशेषः । अलङ्कारोऽप्यलङ्कार्यास्य प्रथमव-
स्थांनुमर्हति तयोराश्रयाश्रयिभावेनावस्थानाद् इति तद्व्यवधानस्याप्यविशेषोऽसिद्ध
एवेति तदवधारणातिव्याप्तिः ॥

यद्यर्थे इति वाच्योऽर्थोऽभिमतो व्यामिरेव सा ।

येनैवंवादिनीत्यादायर्थस्यार्थान्तराद्वृत्तिः ॥ २१ ॥

अथोभौ तर्ह्यतिव्याप्तिर्द्वित्रयवस्तुव्यवधानि ।

प्रहेलिकादिरूपेऽपि काव्ये ध्वन्यात्मता यतः ॥ २२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ । फेवतनत्रैवार्थस्योगवात्मनः सामान्येन य काव्यात्मत्वेन

व्यपदेशः सोऽनुपपन्नः । स हि प्रतीयमानार्थैकविषयो युक्तः, तस्यैव काव्यजीवि-
तभूतस्य प्रधानतया ध्वनित्वेनेष्टत्वात् । यत् स एवाह 'काव्यस्यात्मा ध्वनि-
रिति' । 'काव्यस्यात्मा स एवार्थ इति' । 'प्रतीयमाना त्वन्यैव भूषा लज्जेव यो-
पित' इति च । तेन 'यः काव्यस्य व्यवस्थित' इति तत्रोचितः पाठः । किञ्चात्र
वागब्दो विकल्पार्थो वा स्यात् समुच्चयार्थो वा । न तावद्विकल्पार्थः पक्षान्तरा-
सम्भवस्य व्युत्पादितत्वान् । सम्भवे वास्य द्विवचनानुपपत्तिः, तयोस्समुच्चया-
भावाद् यथा 'शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत्' इत्यत्र बहुवच-
नस्य समुच्चयार्थत्वे । यत्र शब्दार्थयोरैकैकस्य व्यञ्जकत्वं तत्र ध्वनित्वमिष्टं न
स्यात् । शब्दस्य च विशेषणमनुपादेयमेव स्याद् अर्थस्य विशिष्टत्वेनैव त-
दर्थविवेकः । अत एव च लक्षणवाक्ये दीपकाद्यलङ्कारमुखेनोपमाद्याभिव्यक्तौ ध्व-
नित्वमिच्छता गुणीकृतात्मनोऽभिधाया उपादानं न कृतम् । अन्यथा तदपि क-
र्तव्यं स्यात् । तदाश्रितत्वादर्थस्यार्थाश्रितत्वाच्चालङ्काराणामिति पक्षद्वयमप्यनुपप-
न्नम् । अत्र केचिद्विद्वन्मानिनो द्विवचनसमर्थनामनोरथानिस्तच्चित्ततया वाच्यवाच-
कयोर्विस्मृतसुप्रसिद्धप्रतीतिक्रमभावास्तयोरैककालिकतां शब्दस्योक्तनयनिरस्तामपि
व्यञ्जकतां पश्यन्तस्तान्निबन्धनां ध्वनिभेदयोरविवक्षितविषयितान्यपरवाच्ययोर्ध्व-
ननव्यापारं प्रति पर्यायेणान्यान्यसहकारितां तदपेक्षां चानयोः प्रधानेतरतामु-
पकल्प्य सहकारितया व्यक्तिक्रियां प्रत्युभयोरपि कर्तृत्वात् तदपेक्षो व्यङ्ग्य इति द्विवच-
ननिर्देशः प्राधान्यापेक्षश्च, 'यत्रार्थः शब्दो वेति' विकल्प इति मन्यमानाः 'व्यङ्ग्य इति
द्विवचनेनेदमाह — यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकस्तथान्यर्थस्य सहफा-
रिता न द्रुव्यति । अन्यथाज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् । विवक्षितान्यपर-
वाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव । विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्या-
र्थस्याव्यञ्जकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः । एवञ्च भट्टनायकेन 'द्वि-
वचनं यद् दूषितं तद् गजनमिमीलिकयैव । अर्थः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं
प्राज्ञान्याभिप्रायेण' इति यदाहुस्तद् आग्निभावनूलं न तत्त्वमित्यलगवस्तुनिर्वन्धेन ।
किञ्च तमिति तदः पुंस्त्वेन निर्देशोऽनुपपन्नः । तस्यानन्तरप्रकान्तार्थपरामर्शिनस्त-
लिङ्गतापत्तेः । न चात्र तल्लिङ्गताविष्टः कश्चिदर्थः प्रकान्तः वस्तुनो नपुंसकलि-
ङ्गस्यानन्तरं प्रकान्तत्वात् । तेन तत्रैव —

“प्रतीयमानः पुनरन्य एव सोऽर्थोऽस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

योऽसौ प्रसिद्धावयवातिरिक्तश्चकास्ति लावण्यमिवाङ्गनाम् ॥”

इति । ‘सरस्वती स्वादुतमं तमर्थमि’ति च पाठविपर्यासः कर्तव्यः । न त्वत्रैव
‘वस्तु तदि’ति । तत्रैव हि पाठविपर्यासे पर्यायप्रक्रमभेदः पुंस्त्वनिर्देशदोषश्च परि-
हृतौ भवतः । अत्र त्वेक एव तदः पुंस्त्वनिर्देशदोषः । एयैव च नमेयशय्या
श्रेयसी । अपि च काव्यस्य विशिष्टत्वमनुपपन्नम्, काव्यमात्रस्य ध्वनिव्यपदेशवि-
षयत्वेनेष्टत्वात् तस्य रसात्मकत्वोपगमाद् । यत् स एवाह —

“काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥”

न च तस्य विशेषः सम्भवति निरतिशयमुत्सास्वादलक्षणत्वात् तस्य । यदाहुः—

“पाठ्यादथ ध्रुवागानात् ततः सम्पूरिते रसे ।

तदास्वादभरैकाम्रो हृष्यत्यन्तर्मुखः क्षणम् ॥

ततो निर्विषयस्यास्य स्वरूपावस्थितौ निजः ।

व्यज्यते ह्लादनिप्यन्दो येन तृप्यन्ति योगिनः ॥”

इति । तदभावे चास्य काव्यैव न स्यात् । किमुत विशेष इत्यनारम्भणीयमेवैतत्
प्रेक्षावतां स्याद् वैफल्यात् । फविव्यापारो हि विभावादिसंयोजनात्मा रसाभिव्य-
क्त्यव्यभिचारी काव्यमुच्यते । तद्याभिनेयानभिनेयार्थत्वेन द्विविधम् । सामान्ये-
नोभयमपि च तच्छास्त्रद्विविधनिषेधविषयव्युत्पत्तिफलम् । केवलं व्युत्पाद्यजनना
द्याजाद्यतारतम्यापेक्षया काव्यनाट्यशास्त्ररूपोऽयमुपायमात्रभेदो न फलभेदः ।
तत्राद्यं प्रख्यातरामरावणादिनायकप्रतिनायकसमाश्रयेण प्रसिद्धविधिनियेधास्पदच-
रितवर्णनगात्रात्मकम् । अपरं पुनरनुकारकमेण साक्षात् तत्प्रदर्शनात्मकम् यदाहुः—

“अनुभावविभावानां वर्णना काव्यमुच्यते ।

तैपमैव प्रयोगस्तु नाट्यं गीतादिरञ्जितम् ॥”

एवञ्च ये सुकुमारमतयः शास्त्रश्रवणादिविमुक्ताः सुखिनो राजपुत्रप्रभृतयः पूर्वत्रा-
धिकृताः ये चात्यन्ततोऽपि जडमतयस्तावता व्युत्पादयितुमशक्याः स्मिन्त्यातोधा-
दिप्रसक्ता उगयेऽपि तेऽभिमतवस्तुपुरस्कारेण गुडजिह्विकया रसास्यादमुखं मुखे दत्त्वा
तत्र कटुकौषधपानादाविव प्रवर्तयितव्याः । अन्यथा प्रवृत्तिरेवेषां न स्यात्, किमुत
व्युत्पत्तिः । काव्यारम्भस्य साफल्यमिच्छता तत्प्रवृत्तिनिबन्धनभावेनास्य रसात्मक-

त्वमवश्यमुपगन्तव्यम् । तन्मात्रप्रयुक्तश्च ध्वनिव्यपदेशः । न च रसानां वैशिष्ट्ये तदात्मनः काव्यस्य विशिष्टत्वमिति युक्तं वक्तुम् । अन्याप्तेः । एवं हि प्रतिनिय-
तरसात्मन एव तस्य ध्वनित्वं स्यात्, नान्यस्यान्यरसात्मनः, वैशिष्ट्याभावात् ।
इष्यते च तत्रापीत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अत एव च न गुणालङ्कारसंस्कृतशब्दार्थमा-
त्रशरीरं तावत् काव्यं, तस्य यथोक्तव्यङ्ग्यार्थोपनिबन्धे सति विशिष्टत्वमिति
शक्यं वक्तुम् । तस्य रसात्मताभावे मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेश एव न स्यात्,
किमुत विशिष्टत्वम् । न च रसात्मनः काव्यस्य वस्तुमात्रादिभिर्भिन्नैः शक्य
आधातुं, तेषां विभावादिरूपतया रसामिव्यक्तिहेतुत्वोपगमात् । न च व्यञ्जकानां
वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्य विशेषोऽभ्युपगन्तुं युक्तः शाबलेयादीनामिव गोत्वस्य । ततोऽस्य
विशिष्टोपगमे वा यत्र तयोरुभयोरेकैकस्य वा व्यङ्ग्यता तत्रैव ध्वनिव्यपदेशः
स्यात् केवलरसात्मनि काव्ये वैशिष्ट्याभावात् । इष्यते चासौ तत्रापि । प्रहेलि-
कादौ च नीरसे स्यात् । तत्राप्युक्तक्रमेण-वस्तुमात्रादेरभिव्यङ्ग्यत्वेनेष्टत्वाद् इत्य-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यत्वमात्रप्रयुक्तोऽसावित्यनुमीयते । अतश्च समासोक्त्यादाव-
प्यसावुपगन्तव्य एव न प्रतिषेध्यः । प्रतीयमानस्य चार्थस्य द्वैविध्यमेव । तृतीयस्य
रसादेः प्रकारस्योक्तनयेन काव्यत्वादेव सिद्धत्वादिति न च तस्य तदङ्गभावो
भणितुं युज्यते अङ्गित्वेनेष्टत्वाद् इति काव्यत्वमेव ध्वनिव्यपदेशविषयोऽभ्युप-
गन्तुं युक्तो न तद्विशेषः । किञ्च मुख्ये रसात्मनि काव्ये सम्भवति न तस्य
गौणस्याश्रयणं युक्तं गौणमुख्ययोर्मध्ये सम्प्रत्यय इति नियमान् । यस्तु मेघ-
दृतादौ काव्यविशेषव्यपदेशः सोऽभिधेयार्थविशेषसमारोपकृतो न मुख्यः । इत्थञ्च
काव्यस्य विशिष्टतानुपपत्तावितरतल्लक्षणविधायिमतातिरिक्तं न किञ्चिदनेनाभि-
हितं स्याद्, अन्यत्र ध्वनिव्यपदेशमात्रात् । न च तेनापि किञ्चिन् कथाञ्चिद्वा
तदुपपत्तौ तदवाच्यमेव तस्य तत्पर्यवसायिनो लक्षणविशेषसम्बन्धादेव तदवगतेः यथा
योऽधर्मरूढः स पुरुषो राजेत्यत्र । अथ पुरुषस्याध्वनिविष्टस्यैव सतस्तल्लक्षणसम्ब-
न्धो न तु तत एवास्य वैशिष्ट्यामिति । तथाप्यवाच्यं, काव्यत्वादेव तस्याप्यवगत-
त्वान् । तच्चोक्तमित्यवाच्यवचनं दोषः । किञ्च 'सुगमिः कथित' इति कथनाक्रिया-
कर्तृनिर्देशः पक्षद्वयेऽप्यवाच्य एव । कर्तृमात्राधिकार्या क्रियायाः कर्तव्याभिचारान्
कर्तृविशेषविवक्षायामनन्तरोक्तक्रमेण व्यापारविशेषसम्बन्धादेव तद्विशेषावगतिरिति-
द्वैरेत्यवाच्यवचनं दोषः ।

अर्धस्य विशिष्टत्वं शब्दः सविशेषणस्तदः पुंस्त्वम् ।

द्विवचनवाशब्दौ च व्यक्तिर्ध्वनिनाम काव्यवैशिष्ट्यम् ॥ २३ ॥

वचनञ्च कथनकर्तुः कथिता ध्वनिलक्ष्मणीति दश दोषाः ।

ये त्वन्ये तद्वेदप्रभेदलक्षणगता न ते गाणिताः ॥ २४ ॥

तदेवं लक्षणदोषदुष्टपदव्युदासेन परिशुद्धो ध्वनिलक्षणवाक्यस्यायमर्थोऽवतिष्ठते ।

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिर्लुक्ता ॥ २५ ॥

इति । एतच्चानुमानस्यैव लक्षणं नान्यस्य । यदुक्तं —

“त्रिरूपलिङ्गाख्यानां परार्थानुमानमि”ति केवलं संज्ञाभेदः ।

काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिः ।

संज्ञायां सा केवलमेपापि व्यवत्ययोगतोऽस्य कुतः ।

यतः—

शब्दस्यैकाभिधा शक्तिरर्थस्यैकैव लिङ्गता ।

न व्यञ्जकत्वमनयोः समस्तीत्युपपादितम् ॥ २६ ॥

उक्तं वृथैव शब्दस्योपादानं लक्षणे ध्वनेः ।

न हि तच्छक्तिमूलेष्टा काचिदर्थान्तरे गतिः ॥ २७ ॥

न चोपसर्जनत्वेन तयोर्युक्तं विशेषणम् ।

यतः काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता ॥ २८ ॥

अत एव विशेषस्योपादानमपि नार्थवत् ।

संज्ञासम्बन्धमात्रैकफलं तदिति गम्यते ॥ २९ ॥

तदा चातिप्रसङ्गः स्यात्संज्ञानां यस्य कस्यचित् ।

यद्वाक्यवर्तिनोऽन्यस्य विशेषस्य तदास्तिः ॥ ३० ॥

तस्मात् स्फुटतया यत्र प्राधान्येनान्यथापि वा ।

वाच्यशक्त्यानुमेयोऽर्थो भाति तन् काव्यमुच्यते ॥ ३१ ॥

वाच्यप्रत्येययोर्नास्ति व्यङ्ग्यव्यञ्जकतार्थयोः ।

तयोः प्रदीपघटवत् साहित्येनाप्रकाशनात् ॥ ३२ ॥

पक्षधर्मत्वसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिव्यपेक्षणात् ।

वृक्षत्वात्तत्त्वयोर्यद्वा यद्वाचानलघूमयोः ॥ ३३ ॥

अनुमानत्वमेवात्र युक्तं तल्लक्षणान्वयात् ।
 असतश्चेन्द्रचापादेः का व्यक्तिः कृतिरेव सा ॥ ३४ ॥
 कार्यत्वं ह्यसतोऽपीष्टं हेतुत्वं तु विरुध्यते ।
 सर्वसामर्थ्यविगमाद् गगनेन्दीवरादिवत् ॥ ३५ ॥
 शब्दप्रयोगः प्रायेण परार्थमुपयुज्यते ।
 नहि तेन विना शक्यो व्यवहारयितुं परः ॥ ३६ ॥
 न च युक्तिनिराशंसात् ततः कश्चित् प्रवर्त्तते ।
 निवर्त्तते वेत्यस्येष्टा साध्यसाधनगर्भता ॥ ३७ ॥
 ते प्रत्येकं द्विधा ज्ञेये शब्दत्वार्थत्वभेदतः ।
 पदार्थवाक्यार्थतया ते अपि द्विविधे मते ॥ ३८ ॥
 तत्र साध्यो वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयः ।
 इति त्रिधैव तत्राद्यौ पदं शब्दानुमानयोः ॥ ३९ ॥
 अन्त्योऽनुमेयो भक्त्या तु तस्य व्यङ्ग्यत्वमुच्यते ।
 भक्तेः प्रयोजनांशो यश्चमत्कारित्वलक्षणः ॥ ४० ॥
 स तत्रास्तीति सोऽप्यस्य विभावाद्येकहेतुकः ।
 अत एव न लोकेऽपि चमत्कारः प्रसज्यते ॥ ४१ ॥
 तत्र हेत्वादयः सन्ति न विभावादयो यतः ।
 न चैकार्थत्वमाशङ्क्यमेपां लक्षणभेदतः ॥ ४२ ॥
 स्वभावश्चायमर्थानां यत्न साक्षादमी तथा ।
 स्वदन्ते सत्कविगिरां गता गोचरतां यथा ॥ ४३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । यत् पुनरस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वाद्यापारान्तरपरिकल्पनं
 तदर्थस्यैवोपपद्यते न शब्दस्य, तस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वासिद्धेः । तथा हि ।
 एकाश्रयाः शक्तयोऽन्योन्यानपेक्षप्रवृत्तयोपाकृतपौर्वापर्यनियमा युगपदेव स्वकार्य-
 कारिण्यो दृष्टाः यथा दाहकत्वप्रकाशकत्वादयोऽग्नेः । न च शब्दाश्रयाः शक्तय-
 स्तथा दृश्यन्ते, अभ्युपगम्यन्ते वा, नियोगतोऽभिधाशक्तिपूर्वकत्वेनेतरशक्तिप्र-
 वृत्तिदर्शनात् । तस्माद्विज्ञाश्रया एव ता न शब्दैकसमाश्रया इत्यवसेयम् । य-
 द्धासावाश्रयो भिन्नः सोऽर्थ एवेति तद्यापारस्यानुमानान्तर्भावोऽभ्युपगमन्तव्य एव ।
 तथा हि । गौर्वाहीक इत्याद्यौ तावद्वाद्ययोऽर्था बाधितवाहीकाद्यर्थान्तरैकात्म्यास्ता-
 द्रूप्याविधानान्यथानुपपत्त्या केनचिदंशेन तत्र तत्त्वमनुमापयन्ति न सर्वात्मना ।

न ह्यनुमत्तः कश्चित् कश्चित् कश्चित् साधर्म्यगनुत्पश्यन्नेतत्कस्मात् त-
त्त्वमारोपयतीति परिशीलितवकृस्वरूपः प्रतिपत्ता तत्त्वारोपनिमित्तं सादृश्यमात्रमेव
प्रतिपत्तुमर्हति न तत्त्वम् । तद्धि वाच्यतथोपक्रम एव भासते, न प्रतीतिपर्यव-
सानास्पदं भवितुमर्हति, तस्य बाधोपपत्तेः । तस्य चैवंविधस्योपक्रमस्य निमित्तं
साधर्म्यमात्रप्रतिपादनम् । प्रयोजनञ्च तावदेव बाहीकादौ गवादिगतजाड्यादिधर्म-
प्रतिपादनं यस्मादतिदेशप्रकारोऽयमर्थान्तरे शब्दविनिवेशो नाम । यदुक्तम्—

‘जातिशब्दोऽन्तरेणापि जातिं यत्र प्रयुज्यते ।

सम्बन्धिसदृशाद्धर्मान् तं गौणमपरे विदुः ॥’

एवं ‘कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति विमिनीपत्रजयनम्’ इत्याद्यावद्वगन्तव्यम् । अ-
विनाभाववाचसायपूर्विका ह्यन्यतोऽन्यस्य प्रतीतिरनुमानमित्यनुमानलक्षणमुक्तम् । त-
च्चात्रोपलभ्यत एव । तथा हि वदतात्यादौ वदनादेरर्थान्तरस्य प्रकाशादेः प्रतीतिः ।
तयोश्चाविनाभावः कार्यकारणभावकृतः प्रकाशनस्य वदनकार्यत्वप्रसिद्धेः । न च वद-
तेः प्रकाशो वाच्य इति शययं वक्तुं तस्य तत्रासमितत्वात् प्रकाशस्य चातत्त्वात् । न
चायं स्वार्थमेव प्रतिपादयति, तस्य बाधोपपत्तेः । अथोपचारत उपादानान्यथानुपपत्त्या
वदनक्रियायाः सदृशे प्रकाशनास्ये क्रियान्तरे वर्ततेऽयं वदतिरित्युच्यते । तर्ह्य-
न्यथानुपपत्त्या वदनादेः प्रकाशादिः प्रतीयमानोऽनुमेय एव भवितुमर्हति, अर्थापत्ते
रनुमानान्तर्भावाभ्युपगमादित्युक्तम् । तःमाद्योऽयं बाहीकादौ गवादिसाधर्म्यावगमः
स तत्त्वारोपान्यथानुपपत्तिपरिकल्पितोऽनुमानस्यैव विषयः । न शब्दव्यापारस्येति
स्थितम् ।

गोत्वारोपेण बाहीके तत्साम्यमनुमीयते ।

को ह्यतस्मिन्नतत्तुल्ये तत्त्वं व्यपदिनैद् बुधः ॥ ४२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । गङ्गायां घोष इत्याद्यावपि गङ्गादयोऽर्थाः स्वात्मन्यनुपपत्ति-
बाधितघोषाधिकरणभावास्तदुपादानसामर्थ्यान् सम्बन्धमात्रपरिकल्पिततत्त्वारोपे
तदधिकरणभावोपपत्त्यर्थोऽयमर्थान्तरमेव तदादिरूपमनुमापयन्ति । न हि तन्नाद-
श्यमेवैकं तत्त्वारोपनिबन्धनमिष्यते किन्तर्हि तत्सम्बन्धादिरपीति तत्सम्बन्धमात्र-
समारोपिततद्भावस्तदादरेव घोषाधिकरणभावोपादानान्यथानुपपत्त्या गङ्गादीना-
मर्थानामनुमेय एव भवितुमर्हति । शब्दः पुनः स्वार्थाभिधानमात्रव्यापारपर्यवमि-
तसामर्थ्यो नार्थान्तरस्य तदादेर्वार्तामपि वेदितुमुत्सहते, किं पुनः संस्पर्शमित्युक्तम् ।
प्रयोजनं पुनरस्यैवंविधस्योक्तिर्वैचित्र्यपरिमहरस्य तदादाचारोपविषये यस्तुन्यारो-

प्रमाणगङ्गादिगतपुण्यत्वंशतिलत्वादिधर्मप्रतिपत्तिर्न सादृश्यामिति पूर्वस्मादस्य विशेषः । उभयत्रापि च तत्त्वारोप एव हेतुः । स हि तत्साम्यतत्सम्बन्धादिनिबन्धनत्वाद् बहुविध इष्टः । यदाहुः—

“अभिधेयेन सम्बन्धात् सादृश्यात्समवायतः ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगालक्षणा पञ्चधा मता ॥”

इति । तस्य च तैरविनाभावनियमो लोकेत एवावसित इति न तत्र प्रमाणान्तरापेक्षाप्रयासः । लोको हि तत्सदृशमर्थं तत्सम्बद्धं च तत्त्वेन व्यवहरन् दृश्यते, तद्यथा दीर्घप्रीवं विकटकायं च कञ्चित् पश्यन् करभ इति व्यपदिशति, मञ्चसम्बद्धांश्च काञ्चित् क्रोशतो मञ्चाः क्रोशन्तीति । किञ्चोपचारवृत्तौ शब्दस्य मानूदतिप्रसङ्ग इत्यवश्यं किमपि निमित्तमनुसर्तव्यम् । अन्यथान्यत्र प्रसिद्धसम्बन्धः कथमसमितमेवार्थान्तरं प्रत्याययेत् । यच्च तन्निमित्तं तदेवास्माभिरिह लिङ्गमित्याख्यातम् । युक्तञ्चेतत् । शब्दस्य तत्र व्यापाराभावात् । व्यापाराभावश्च सम्बन्धाभावात् । लिङ्गाच्च लिङ्गिनः प्रतीतिरनुमानमेवेति न गुणवृत्तावर्थान्तरमतीतिः शाब्दीति । तस्या वाचकश्रयत्वमसिद्धमेव ।

यः स तत्त्वसमारोपस्तत्सम्बन्धनिबन्धनः ।

मुख्यार्थवाधे सोऽप्यर्थं सम्बन्धमनुमापयेत् ॥ ४३ ॥

तत्साम्यतत्सम्बन्धौ हि तत्त्वारोपैककारणम् ।

गुणवृत्तेर्द्विरूपायास्तत्प्रतीतिरतोऽनुमा ॥ ४४ ॥

किञ्च—

मुख्यवृत्तिपरित्यागो न शब्दस्यापपद्यते ।

विहितोऽर्थान्तरे हर्षः स्वसाम्यमनुमापयेत् ॥ ४५ ॥

तुल्यादिषु हि लोकोऽर्थेष्वर्थं तद्दर्शनस्मृतम् ।

आरोपयेन्न शब्दन्तु स्वार्थमात्रानुयार्थिनम् ॥ ४६ ॥

इत्थमर्थान्तरे शब्दवृत्तेरनुपपत्तिः ।

फले लिङ्गैकगम्ये स्यात् कुतः शब्दः स्तलद्वयतिः ॥ ४७ ॥

व्यापारोऽर्थे ध्वनेः साक्षान्मुख्या वृत्तिरुदाहृता ।

अर्थारोपानुगस्त्वेप गौणी तद्व्यवधानतः ॥ ४८ ॥

आशुभावादनालक्ष्यं किन्त्वर्थारोपमन्तरा ।

लोको गौक्षेत्र इत्यादौ शब्दारोपमवस्यति ॥ ४९ ॥

१. 'व्यापारान्तरा' इति रापुस्तके पाठः. २. 'कन्वाश्रय' इति कपुस्तके पाठः. ३. 'सोऽप्यर्थ' इति कपुस्तके पाठः.

प्रधानेतरभावेनावस्थानार्द्धशब्दयोः ।

समशीर्षिकयारोपो न तयोरुपपद्यते ॥ ५० ॥

आरोपविषये यत्र विग्रेषः सम्प्रतीयते ।

अर्थादारोपितात् तत्र गुणवृत्तिरुदाहृता ॥ ५१ ॥

गुणवृत्तौ गिरां यावत् सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।

सैव लिङ्गतयास्माभिरिष्यतेऽर्थान्तरं प्रति ॥ ५२ ॥

न हि तत् समयाभावाद्वाक्यं शब्दस्य कल्प्यते ।

प्रतीयमानतायां च व्यक्तमस्यानुमेयता ॥ ५३ ॥

तस्मात् स्वार्थातिरेकेण गतिनार्थान्तरे गिराम् ।

वाचकत्वाश्रयेणातो गुणवृत्तेरसम्भवः ॥ ५४ ॥

ततश्च —

भक्त्या विभर्ति चैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

न च नाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावाल्लक्ष्यते सया ॥ ५५ ॥

मुवर्णपुष्पमित्यादौ न चाव्याप्तिः प्रसज्यते ।

यतः पदार्थवाक्यार्थभेदात् भक्तिर्द्विधोदिता ॥ ५६ ॥

अतस्मिन्तत्समारोपो भक्तेर्लक्ष्णमिष्यते ।

अर्थान्तरप्रतीत्यर्थः प्रकारः सोऽपि शस्यते ॥ ५७ ॥

ततश्च —

रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।

लावण्याद्याः प्रसक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ ५८ ॥

भवन्त्येवेत्यर्थः । यतः—

मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्थलद्वतिः ॥ ५९ ॥

वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिरसङ्गता ।

गमकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याद्विषयो न किम् ॥ ६० ॥

व्यञ्जकत्वैकमूलत्वमसिद्धञ्च ध्वनेर्यतः ।

गमकत्वाश्रयापीष्टा गुणवृत्तिस्तदाश्रयः ॥ ६१ ॥

समिदिध्मादयः शब्दाः प्रसिद्धा गुणवृत्तयः ।

ध्वनेः पदादिव्यङ्ग्यस्य येनोदाहरणीकृताः ॥ ६२ ॥

तस्माद् व्युत्पत्तिशक्तिभ्यां निबन्धो यः स्खलद्गतेः ।

शब्दस्य सोऽपि विज्ञेयोऽनुमानविषयोऽन्यवत् ॥ ६३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुक्त्वा' इत्यादावपि यदेतद्विषभक्षणानुज्ञानं तदर्थप्रकरणादिसहायमेतद्गृहे भोजनस्य ततोऽपि दारुणतरपरिणामत्वमनुमापयति । न ह्यनुमत्तः सुहृदादौ हितकामः सन्नस्य कचिद् भोजननिषेधं विदधानः अकस्माद्विषभक्षणमनुजानातीत्यवगतवक्तृप्रकरणादिस्वरूपः प्रतिपत्ता विषभक्षणानुज्ञानादेव तद्गृहभोजनस्यात्यन्तमकरणीयत्वमनुमातुमर्हति । विषभक्षणानुज्ञानादेर्वाक्यार्थस्याप्रस्तुतस्यैवोपन्यासो हि पूर्वोक्तेन नयेन प्रस्तुतातिरिक्तार्थान्तरप्रतिपादनपरत्वात् तत्र हेतुतयावगन्तव्य इति न शब्दस्य तत्र व्यापारः परिकल्पनीयः ।

विषभक्षणादपि पक्षमेतद्गृहभोजनस्य दारुणताम् ।

वाच्यादतोऽनुमिमते प्रकरणवक्तृस्वरूपज्ञाः ॥ ६४ ॥

विषभक्षणमनुमनुते न हि कश्चिदकाण्ड एव सुहृदि सुधीः ।

तेनात्रार्थान्तरगतिरार्थी तात्पर्यशक्तिजा न पुनः ॥ ६५ ॥

इति सङ्ग्रहार्थे ।

यदप्यन्ये मन्यन्ते—वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसायपर्यन्तोऽयमेक एव दीर्घदीर्घश्शब्दस्येपोरिव व्यापारः; न पुनरर्थान्तरस्य कश्चित् संवेद्यते । यथा ह्येक एवैवर्षलवता धनुष्मता मुक्तः शत्रोरुरश्छदमुरश्च भित्त्वा जीवितमपहरति, न च तस्य वृत्तिभेदः, तथा शब्दोऽपि सत्कविना सकृत् प्रयुक्त एव क्रमेण स्वार्थाभिधानमर्थान्तरप्रतीतिं चैक्यैव प्रवृत्त्या वितनोति । न च तस्य व्यापारभेदः कश्चित् । किञ्च यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति शब्दस्यैवासौ व्यापारो न्याय्यो नार्थस्येति । तदयुक्तम् । साक्षाच्छब्दस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वासिद्धेः । पारम्पर्येण तु तस्य हेतुत्वोपगमे वस्तूनां हेतुफलभावव्यवहारनियमो न व्यवतिष्ठते । ततश्च कुलालोऽपि सेकसलिलोपकरणमृतकुम्भं कुर्वन् मधुमास इव कुसुमविकासहेतुरिति मुख्यतया ख्यायेत । इत्यर्थस्यैव व्यापारोऽभ्युपगन्तुं युक्तो न शब्दस्य । न हि यः पुत्रस्य व्यापारः स पितुरेवेति मुख्यतया शक्यते वक्तुम्, तयोरन्योन्यव्यापारसाङ्कर्यदोषप्रसङ्गात् । किञ्चायं विषमः शरदृष्टान्तोपन्यासः । न हि यथा सायकः स्वभावत एव छेद्यमेवायं विषयमेक्यैव वृत्त्या तत्तत्कार्यं करोति, तथा शब्दः ।

स हि सङ्केतसापेक्षः स्वव्यापारमारभते न स्वभावत एवेति यत्रैवास्य सङ्केतस्तत्रैव व्याप्रियते । ततश्चाभिधेयार्थविषय एवास्य व्यापारो युक्तो नार्थान्तरविषयः, तत्र सङ्केताभावात् । तदभावेऽपि तत्र तत्परिकल्पने सर्वः कुतश्चिदभिधेयार्थवदर्थान्तरमपि प्रतीयात् । तस्माद्यत्र सङ्केतापेक्षा तत्रैवास्य व्यापार इत्यवगन्तुं युक्तं, नार्थान्तरे, तत्र वक्ष्यमाणनयेनार्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनादिति । यत् पुन, —

“शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।

अन्ये व्यवस्थितौ काव्ये तद्विदाह्यादकारिणि ॥”

इत्यादिना शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकि यद्वैचित्र्यं तन्मात्रलक्षणं वक्रत्वं नाम काव्यस्य जीवितमिति सहृदयमानिनः केचिदाचक्षते, तदप्यसमीचीनम् । यतः प्रसिद्धोपनिबन्धनव्यतिरेकित्वमिदं शब्दार्थयोरौचित्यमात्रपर्यवसायि स्यात्, प्रसिद्धाभिधेयार्थव्यतिरेकि प्रतीयमानाभिव्यक्तिपरं वा स्यात् । प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिणः शब्दार्थोपनिबन्धनवैचित्र्यस्य प्रकारान्तरासम्भवात् । तत्राद्यस्तावत् पक्षो न शङ्कनीय एव, तस्य काव्यस्वरूपनिर्गुणसामर्थ्यसिद्धस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । विभावाद्युपनिबन्ध एव हि कविव्यापारो नापरः । ते च यथा-शालमुपनिबध्यमाना रसाभिव्यक्तैर्निबन्धनभाव भजन्ते, नान्यथा । रसात्मकं च काव्यमिति कुतस्तत्रानौचित्यसम्पर्शः सम्भाव्यते, यन्निरासार्थमित्थं काव्यलक्षणमाचक्षीरन् विचक्षणम्मन्या । द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्च्यनेरेवेदं लक्षणमनया भ्रष्टाभिहितं भवति, अभिन्नत्वाद्वस्तुनः । अत एव चास्य त एव प्रभेदास्तान्येवोदाहरणानि तैरुपदर्शितानि । तथायुक्तमित्युक्तं, वक्ष्यते च ।

प्रसिद्धं मार्गमुत्तुज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये ।

अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥ ६६ ॥

• पदवाक्यादिगम्यत्वात् स चार्थो बहुधा मतः ।

तेन तद्वक्रतापोष्ठा बहुधैवेति तद्विदः ॥ ६७ ॥

अत्रोच्यतेऽभिप्रासंज्ञः शब्दम्यार्थप्रकाशने ।

व्यापार एक एवेष्टो यस्त्वन्योऽर्थस्य सोऽखिलः ॥ ६८ ॥

ततश्च —

वाच्यादर्शान्तरं भिन्नं यदि तल्लिङ्गमस्य सः ।

तन्नान्तरीयकतया निबध्यो ह्यस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥

अभेदे बहुता न स्यादुक्तेर्मार्गान्तराग्रहात् ।

तेन ध्वनिवदेपापि वक्रोक्तिरनुमा न किम् ॥ ७० ॥

इत्यन्तरश्लोकाः । नापिशब्दस्याभिधान्यतिरेकेण व्यञ्जकत्वं व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनार्थान्तरं प्रत्याययेद्, व्यक्तेरनुपपत्तेः सम्बन्धान्तरस्य चासिद्धेः । तदभावेऽपि तदभ्युपगमे तस्यार्थनियमो न स्याद् निबन्धनाभावात् । न ह्यस्य गेयस्येव रत्यादिभिर्भावैः स्वाभाविक एव सम्बन्धः सर्वस्यैव तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि समयकृतः व्यञ्जकत्वस्यौपाधिकत्वाद् उपाधीनां चार्थप्रकरणादिसामग्रीरूपाणा-मानन्त्यादनियतत्वाच्च प्रतिपदमिव शब्दानुशासनस्य समयस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एक एव हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्याद्विभिन्नार्थानवगमयति, यथा 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति, 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये! नोचितम्' इति, 'रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भस्त्रिजसीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते' इति, 'रामे तटान्तवसतौ कुशतरुपशायिन्यद्यापि नास्ति भगवन्! भवतो व्यपेक्षा' इत्यादावेक एव रामशब्दः । यथाह ध्वनिकारः—'शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः सम्बन्धो वाच्य-वाचकभावाख्यस्तमनुरुन्धान एव गमकत्वलक्षणो व्यापारसामग्रचन्तरसद्भावादौ-पाधिकः प्रवर्तते । अत एव च वाचकत्वात् तस्य विशेषः । वाचकत्वं हि शब्द-विशेषस्य नियत आत्मा, सङ्केतव्युत्पत्तिकालादारभ्य तदविनाभावेन तस्य प्रसिद्ध-त्वात् । स त्वनियत औपाधिकत्वात् प्रकरणाद्यवच्छेदेन तस्य प्रतीतिरिति । न चान-योरन्यः सम्बन्धः सम्भवतीति तस्याः सामग्र्या एव सम्बन्धबलात् तद्व्यञ्जकत्वमुपपन्नं न शब्दस्येति नार्थपक्षादस्य कश्चिद्विशेष इति व्यर्थस्तत्पक्षोपन्यासः । ननु यदि शब्दस्यार्थनिरपेक्षस्य व्यञ्जकत्वं नेप्यते, तत् कथं प्राप्तमित्यादौ प्रादीनां द्योतक-त्वमुक्तं न वाचकत्वम् । वाचकत्वे हि हलादित्यादातोऽर्यडादिप्रसङ्गः स्यात् । द्योत-कत्वं प्रकाशकत्वं व्यञ्जकत्वं चेत्येक एवार्थ इति । सत्यम् । उक्तमुपचारतो न परमा-र्थत इति तस्य प्रदीपादिनिष्ठस्य वास्तवस्य शब्दार्थविषयत्वस्य प्रतिक्षेपात् । अथो-च्यते—पञ्चत्यादयः क्रियासामान्यवचनाः । सामान्यानि चाशेषविशेषान्तर्भावभाजि भवन्तीति तत्प्रतीतिनान्तरीयकतयैव विशेषसद्भावः सिद्ध एव । यदाहुः—'निर्वि-शेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवद्' इति । केवलमर्थसामर्थ्यसिद्धोऽपि विशेषो द्योतनमपेक्षत इति तन्मात्रव्यापाराः प्रादयो द्योतका एव भवितुमर्हन्ति न वाचका इति । सत्यं । किन्तु यदप्रतीतौ सामान्यप्रतीतिरेव न पर्यवस्यति तद्विशेषमात्रं तेभ्यः प्रतीयतां नाम । न तु तावता व्यवहारसिद्धिः काचित् । तस्याः प्रतिनियत-विशेषावसायनिबन्धनत्वात् । स त्वपूर्वतया प्रादिभ्य एवोद्भवन्नवधार्यते । न पञ्-त्यादिभ्यः । नार्थादपि तत्सद्भावासिद्धिः काचित् । अस्याः प्रतिनियताविशेषावसाय-

निबन्धनत्वात् । तस्माद्यत्प्रयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी यस्य प्रतीतिस्तयोर्वाच्य-
वाचकभावव्यवहारविषयत्वमेवोपगन्तुं युक्तं नाभिव्यक्तिविषयत्वम् । यथा घटशब्द-
तदर्थयोः । प्रादिप्रयोगानुविधायिनी तत्र पचतीत्यादौ प्रकर्षादिप्रतीतिरिति तेऽपि तथा
भवितुमर्हन्त्येव । अन्यथा नीलोत्पलादौ सर्वस्यैव विशेषणाभिमतस्य नीलादिशब्द-
स्य विशेष्यवाचिनश्चोत्पलादौर्विशेषणविशेष्यभावव्यवहारोऽस्तमुपगच्छेत् । तत्रापि
क्षेतच्छक्यं वक्तुम् । उत्पलादयः शब्दाः सामान्यवचनाः । सामान्यानि च गर्भी-
कृतविशेषाणि भवन्तीति तेषां तत्र मद्भावासिद्धौ सत्यां नीलादिशब्दा अपि तत्तद्-
द्योतनमात्रव्यापाराः प्रादिबद् द्योतका भवितुमर्हन्ति नाभिधायका इति । एवञ्चा-
न्तर्मात्राविपरिवर्तितया सिद्धसद्भावानां घटादीनां घटादिशब्दा अपि द्योतका एव
स्युर्न वाचका इति वाच्यवाचकव्यवहारोऽस्तमियात् । तस्मात् भाक्तमेव द्योतकत्व-
मुपगन्तव्यं न मुख्यम् भक्तेश्च प्रयोजनं वाच्यस्यार्थस्य स्फुटत्वप्रतिपत्तिः । नि-
मित्तं च विशेषणविशेष्यप्रतीत्योराशुभाचितया क्रमानुपलक्षणात् सहभावप्रतीतिः ।
द्विविधं हि विशेषणमिष्टम् अन्तरङ्गं यद्विहङ्गं चेति । तत्राद्यमव्यवहितमेवार्थकारि
लाक्षादिवत् स्फटिकादेः । द्वितीयमुभयरूपमयस्कान्तमिव लोहस्य । तद्वि व्यवहि-
तमपि लोहे स्वां शक्तिमुपदधात्येव । तदपि द्विविधम् । समानाधिकरणं भिन्नाधि-
करणं चेति । विशेष्योऽपि द्विविधो धात्वर्थो नामार्थश्चेति । तत्रोपसर्गाणां प्रायो-
धात्वर्थो विषयो न नामार्थः । चादीनां तु निपातानामुभयमपि । केवलं तेषां विशेष-
प्रात् पूर्व पश्चाच्च क्रमेण प्रयोगो नियोगतोऽवगन्तव्यः । नान्येषां विशेषणानाम् ।
सदेवं विशेषणविशेष्यस्वरूपेऽवस्थिते यदेतदन्तरङ्गं विशेषणमुक्तं तद् गवादौ गो-
स्वादिवद्विशेष्यस्वरूपान्तर्भूतामिवेति तत्प्रतीत्योराशुभाचितया क्रमानुपलक्षणात् सह-
भावावगमो द्योत्यद्योतकभावभ्रमहेतुः । अत एव केचिदेषां धात्वन्तर्भावमिव मन्य-
मानाः —

“अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्तेन प्रकल्पनम् ।

धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव च सादृशः ॥”

इत्याद्यवोचन् । चादीनां चोपाधीनां विशेष्येभ्यो निर्मलेभ्यः स्फटिकोपलेभ्य इव
लाक्षादीनामव्यवधानमेव । तेन ते यदनन्तरमुपाधीयन्ते तेष्वेव विशेषणधातुमलं
नान्यत्रेति यत्तेषां भिन्नक्रमतया कचिदुपादानं तदनुपपन्नमेव । अयथास्थानवि-
निवेशिनो हि तेऽर्थान्तरमनभिमतमेव स्वोपरागेणोपरज्जयेयुः । ततश्च प्रस्तुतार्थ-
स्यासामञ्जस्यप्रसङ्गः । कथाद्यिद्धा भिन्नक्रमतयाप्यभिमतार्थसम्बन्धोपकल्पने प्रस्तु-

तार्थप्रतीतिर्विभित्तत्वात् तन्निबन्धनो रसास्वादोऽपि विभितः स्यात् शब्ददोषाणामनौ-
चित्योपगमात् तस्य च रसभङ्गहेतुत्वात् । । यथाहुः---

“अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥” इति ।

स्वाभाविकं ध्वनेर्युक्तं व्यञ्जकत्वं न द्रीपवत् ।

धूमवत् किन्तु कृतकं सम्बन्धादेरपेक्षणात् ॥ ७१ ॥

प्रार्थानां द्योतकत्वं यत् क्लेशिदभ्युपगम्यते ।

तद् भाक्तमेव तत्रेष्टं न मुग्धं तदसम्भवात् ॥ ७२ ॥

तथा हि यस्य शब्दस्य भावाभावानुसारिणी ।

यदर्थबुद्धिस्तस्यासौ वाच्योऽर्थ इति कथ्यते ॥ ७३ ॥

गोशब्दस्येव गौरर्थः सान्यथा त्वव्यवास्थिता ।

वाच्यत्वव्यवहारश्च न स्यादर्थस्य कस्यचित् ॥ ७४ ॥

प्रादिप्रयोगानुगमव्यतिरेकानुसारिणी ।

प्रकर्षादौ मतिस्तेन तस्य तद्वाच्यता न किम् ॥ ७५ ॥

विशेषावगमस्याशुभावादनुपलक्षणात् ।

क्रमस्य सहभावित्वं भ्रमो भक्तेर्निबन्धनम् ॥ ७६ ॥

विशेषणं तु द्विविधमान्तरं बाह्यमेव च

तत्राव्यवहितं सद्यदर्शकारी तदान्तरम् ॥ ७७ ॥

स्फटिकस्येव लाक्षादि द्वितीयमुभयात्मकम् ।

आयसस्येव तत्कान्तं तदपि द्विविधं मतम् ॥ ७८ ॥

असमानसमानाधिकरणत्वाविभेदतः ।

विशेष्योऽपि द्विधा ज्ञेयो धातुनामार्थभेदतः ॥ ७९ ॥

शाब्दत्वार्थत्वभेदेन नामार्थोऽपि द्विधा मतः ।

तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो मतः ॥ ८० ॥

चादीनां तु निपातानामुभयं परिकीर्तितम् ।

केवलं तु विशेष्यात् स्युः पूर्व पश्चाच्च ते क्रमात् ॥ ८१ ॥

विशेषणानामन्येषां पौर्वापर्यमयन्त्रितम् ।

इत्थं स्थिते स्वरूपेऽस्मिन् विशेषणविशेष्ययोः ॥ ८२ ॥

यदन्तरङ्गमुद्दिष्टमुभयात्माविशेषणम् ।

विशेष्ये मग्नमिव तत् गवि गोत्वमिव स्थितम् ॥ ८३ ॥

अत एवाशुभावेत्वात् तत्प्रतीत्योः क्रमाग्रहः ।

यन्मूलधायमनयोर्गोत्यद्योतकताग्रमः ॥ ८४ ॥

प्रादीनां धातुगर्भत्वोपगमाच्च यदुक्तवान् ।

अडादीनां व्यवस्थार्थमित्यादि विदुषां वरः ॥ ८५ ॥

अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।

सम्बन्धं ते हि शक्तिं स्वामुपदध्युरनन्तरे ॥ ८६ ॥

सान्तरत्वे तु तां शक्तिमन्यत्रैवादधत्यमी ।

ततश्चार्थासमज्ञस्यादनौचित्यं प्रसज्यते ॥ ८७ ॥

बहिरङ्गान्तरङ्गत्वभेदात् तद् द्विविधं मतम् ।

तत्र शब्दैकविषयं बहिरङ्गं प्रचक्षते ॥ ८८ ॥

द्वितीयमर्थविषयं तन् त्वार्थैरेव दर्शितम् ।

तत्स्वरूपमतोऽस्माभिरिह जातिप्रतन्यते ॥ ८९ ॥

पारम्पर्येण साक्षाच्च तदेतत् प्रतिपद्यते ।

कवेरजागरूकस्य रसभङ्गनिमित्तताम् ॥ ९० ॥

यत् स्वतच्छब्दविषयं बहुधा परिदृश्यते ।

तस्य प्रक्रमभेदाद्या दोषाः पञ्चैव योनयः ॥ ९१ ॥

तेषां संक्षेपतोऽस्माभिः स्वरूपमभिधास्यते ।

यस्तु प्रपञ्चः पञ्चानां स्वयं तमवधारयेत् ॥ ९२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । किञ्च काव्यस्य स्वरूपं व्युत्पादायितुकामेन मतिमता तद्व-
क्षणमेव सामान्येनाख्यातव्यम्, यत्र वाच्यप्रतीयमानयोर्गम्यगमकभावसंस्पर्शस्तत्
काव्यमिति, तावतैव व्युत्पातिसिद्धेः । यत्तु तदनाख्यायैव तयोः प्रधानेतरभावकल्प-
नेन प्रकारद्वयमुक्तं तदप्रयोजकमेव । यो हि यद्विशेषप्रतीतौ निमित्तभावेन निश्चितः
स एव तदर्थिनः प्रतिपाद्यो भवति नान्यः, अतिप्रसङ्गात् । यथा दण्डिप्रतीतौ
दण्डः । अनुमेयार्थसंस्पर्शमात्रं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यस्य चारुत्वहेतुर्निश्चि-
तम् । अतस्तदेव वक्तव्यं भवति न त्वस्य प्राधान्याप्राधान्यकृतो विशेषः । न
हि तयोः सामान्यविशेषयोस्त्रिष्वपि वस्तुमात्रादिष्वनुमेयेषु चेतनचमत्कारकारी क-
श्चिद्विशेषोऽवगम्यते । तत्र वस्तुमात्रस्य प्राधान्ये यथा —

‘वच्च मह विव्र एकाण होन्तु णीसासरोइअब्बाइम् ।
मा तुज्झ वि तीए विण दक्खिण्हअस्स जाअन्दु ॥’

इत्यत्र । तस्यैवाप्राधान्ये यथा —

“लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह सम्भवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥”

यथा च —

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरस्सरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” ॥

अलङ्कारस्य प्राधान्ये यथा —

“वीराण रमइ धुसिणारुणम्मि ण तहा पिआधणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउगअकुम्भत्थलम्मि जह बहलसिन्दूरे ॥”

यथा च —

“तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेकरसम् ।
विम्माहरे पिआणं निवेसिअं कुमुमवाणेन ॥”

इति । तस्यैवाप्राधान्ये यथा —

“चन्द्रमरूएहि णिसा णालिणी कमलेहि कुसुमगुच्छेहि लभा ।
हंसेहि सरअसोहा कन्वकहा सज्जणेहि करइ गुरुई ॥”

रसादीनां प्राधान्ये यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या
आगमनादिवर्णने मनोभवशरसन्धानपर्यन्ते, शम्भोश्च विवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषव-
र्णनादौ । तेषामप्राधान्यं शुद्धसङ्कीर्णतादिभेदाद् द्विविधम् । तत्र शुद्धं यथा —

१. प्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।
मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनिपत् ॥
२. वीराणां रमते धुसृणाहणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥
३. तत् तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
विम्माधरे प्रियाणा निवेशितं कुमुमवाणेन ॥
४. चन्द्रमयूरीर्निशा नलिनी कमलैः कुसुमगुच्छैर्लता ।
हंसैः शारदशोभा कान्यकया सज्जनैः क्रियते गुणी ॥

“किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्करुण ! प्रवासंरुचिता केनासि दूरीकृतः ।

स्वमान्तेष्विति ते वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो

बुद्ध्या रोदिति रिक्तबाहुबल्यस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥”

इत्यत्र करुणस्य शुद्धस्यैवाङ्गभावः । सङ्कीर्णरसादावङ्गभूते यथा —

“क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं

गृहन् केशेष्वपास्तश्चरणनिषतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।

आलिङ्ग्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाम्भिः

कामीवार्द्रापराधः स बहत्तु दुरितं शाम्भवो वः शराम्भिः ॥”

अत्र हि त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य श्लेषसहितस्यैवाङ्ग-
भावः । तदेवं प्रकारत्रयेऽप्यनुमेयार्थसंस्पर्श एव काव्यस्य चारुत्वहेतुरित्यवगन्त-
व्यम् । यदाह ध्वनिकारः—‘सर्वथा नास्त्येव हृदयहारिणः काव्यस्य स प्रकारः, यत्र
प्रतीयमानार्थसंस्पर्शेन न सौभाग्यम् । तदिदं काव्यरहस्यं परमामिति सूरिभिर्विभाव-
नीयम् ।

“मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभूतामपि ।

प्रतीयमाना च्छायैषा भूषां लज्जेव योषिताम् ॥”

इति । पुनः स एव यथा —

“प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।

यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात् प्रकर्षवत् ॥”

सम्भवापेक्षया चास्य ध्वनेः स्वरूपमात्रप्रतिपादनार्थत्वोपगमेऽन्येषामपि तद्वाक्य-
वर्तिनां पदवर्णसंख्यादीनां तदुपदर्शनप्रसक्तो विशेषाभावादिति संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-
व्युत्पात्तिमात्रफलमेतत् पर्यवस्यतीति न काव्यविशेषव्युत्पात्तिफलम् । न चायं
प्रधानेतरभावेनोपनिबद्धस्तेषामनुमेयतां प्रतिबध्नाति । तदेवञ्च नार्थशब्दयोरुप-
सर्जनीकृतस्वार्थत्वमन्याभिचारासम्भवदोषदुष्टत्वात् । न वाच्यप्रतीयमानयोर्व्यङ्ग्य-
व्यङ्ग्यकभावस्तल्लक्षणाभावात् । न च काव्यविशेषस्य लक्षणकरणं प्रयोजनाभावात् ।
नापि ध्वनिव्यपदेशः व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावाभावादुपपद्यत इति सर्वमसमञ्जसमिव
तल्लक्षणमुपलक्ष्यते ।

यदि काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीदृशे चारुता ।

प्रकर्षशालिनी तर्हि व्यर्थ एवादरो ध्वनौ ॥ ९३ ॥

न हि काव्यात्मभूतस्य ध्वनेस्तत्रास्ति सम्भवः ।
 तेन निर्जीवतैवास्य स्यात् प्रकर्षे कथैव का ॥ ९४ ॥
 भूतोऽतदात्मभूतस्य येऽभावं जगदुर्ध्वनेः ।
 ते मुधैव प्रतिक्षिप्ताः स्वोक्तिभावमपश्यता ॥ ९५ ॥
 अथेप्यते स तत्रापि रसादिव्यक्त्यपेक्षया ।
 काव्यमेवान्यथा न स्याद्रसात्मकमिदं यतः ॥ ९६ ॥
 इत्थञ्च गम्यमानार्थस्पर्शमात्रमलङ्कृतिः ।
 वाच्यस्येत्येतदुक्तं स्यान्मता सैवानुमा ततः ॥ ९७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । किञ्च यदविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति ध्वनेः
 प्रकारद्वयमुक्तं, तत्र किमिदमविवक्षितत्वं नामेति तात्पर्यतोऽस्यार्थो वक्तव्यः ।
 किमविवक्षितत्वमनुपादेयत्वमुतान्यपरत्वम् । अनुपादेयत्वं च किं सर्वात्मना अं-
 शेन वा । सर्वात्मनानुपादेयत्वे व्यञ्जकत्वमप्यस्यानुपादेयं तस्य तदाश्रित-
 त्वात् । ततश्च प्रयोग एवास्य दुष्टः स्याद् यथान्यस्य पुनरुक्तादेः । अथांशेने-
 त्युच्यते । वक्तव्यस्तर्ह्यसाधंशः । स च निरूप्यमाणः स्वाप्राधान्य एव पर्यव-
 स्यति । ततश्चाविवक्षितत्वमन्यपरत्वमुपसर्जनीकृतात्मत्वं चेत्येक एवार्थ इत्यनया
 भङ्ग्या स्वरूपमेव ध्वनेरुक्तं भवति न तु तस्य प्रकारभेदः । यस्य हि यद्वक्षणा-
 नुगमे सत्यवान्तरविशेषसंस्पर्शः, स तस्य प्रकार इत्युच्यते यथा गोत्वस्य शा-
 बलेयादि । न तु तस्यैव स एव प्रकारो भवितुमर्हति तदनवस्थाप्रसङ्गात् । न
 चात्र विशेषसंस्पर्शः कश्चिदिति कथमस्य ध्वनिप्रकारत्वोक्तिर्युक्तिमती । किञ्चेदं
 विवक्षितान्यपरवाच्यत्वनाम न बुध्यामहे । यदि हि विवक्षितत्वं नाम प्राधान्यमु-
 च्यते तत् कथं तस्यान्यपरत्वं घटते । अन्यपरत्वं ह्यन्यस्याङ्गभावो भण्यते । यस्य
 चाङ्गभावः स कथं तदैव विवक्षितत्वात् प्राधान्यमनुभवेदिति यद्वाच्यस्य विव-
 क्षितत्वमन्यपरत्वञ्चोपगतं तद्विप्रतिषिद्धं विवक्षितान्यपरत्वयोर्विरोधात् । एकाश्र-
 यत्वेन हि प्राधान्येतरयोः गित्वं विशेषणाभिमतार्थविषयमेव सङ्गच्छते नान्यवि-
 षयम् । तदेव हि विशेष्यस्योत्कर्षाधाननिबन्धनभावेन विवक्षितत्वात् प्राधान्यम्
 उपाधिभावाच्च वास्तवादप्राधान्यमनुभवितुमलं यथा 'रामस्य पाणिरसि निर्भर-
 गर्भखिन्नसिताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते' इत्युक्तम् । किञ्चास्य विवक्षितान्यप-
 रवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदेत्वेऽभ्युपगम्यमाने वाच्यस्यान्यपरत्वमनुपादेयमेव तस्य तत्प्र-

भेदत्वादेव सिद्धेः । अन्यपरत्वं ह्युपसर्जनीकृतात्मत्वम् । तच्च ध्वनेः सामान्यं रूप-
मुक्तमेव । अथात्र तदुपादीयते पूर्वत्रापि तदुपादीयताम् उभयत्रापि वा मोपादायि
उभयोरपि तत्प्रकारत्वाविशेषात् । किञ्चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य यदुदाहरणं
तदमिर्माणवक इतिवद् गुणवृत्तेरेव सङ्गच्छते तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्वसमर्थनात् ।
तथा हि प्रसिद्धान्यूनानतिरिक्तभावस्यान्यस्य साधर्म्यप्रतिपत्त्यर्थमन्यत्रारोप उप-
चारः । स चायमारोप्यारोपकभावात्मकतयोभयार्थविषयो वेदितव्यः । ततश्च यदैक
एवार्थ एकशब्दाभिधेयः सामान्यविशेषांशपरिकल्पनेनोभयरूपोऽस्य विषयभावं
भजते, तदार्थमकरणाद्यव्यवसितोत्कर्षापकर्षो विशेषांश एव समारोपितस्तत्र साधर्म्य-
वगातिहेतुर्भवति यथा 'तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुः' इति । न तु सामान्यांशः विशेषस्य
सामान्याव्यभिचारात् । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽप्यनुमान एवान्तर्भवति । रामादिश-
ब्दा हि प्रकरणाद्यव्यवसितोत्कर्षापकर्षलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्याययन्ति, न संज्ञि-
मात्रम् अर्थान्तरं यदनुमितं धर्मरूपं तत्र संक्रमितमाश्रयभावेन परिणतं वाच्यमस्येति
कृत्वा । द्विविधो ह्यनुमेयोऽर्थो धर्मरूपो धर्मिरूपश्चेति । तत्राद्योऽस्य विषयः । त-
स्यैव वाच्यार्थनिष्ठतया प्रतीतेः । अन्यस्त्वन्यस्य यथा अग्निरत्र धूमादिति । ततो
धर्मविशेषप्रतिपत्तौ मकरणादिव हेतुतयावगन्तव्यः, न रामादिशब्दा इति । अ-
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्तु पदार्थोपचार एव यथा गौर्बाहीक इति । तस्याप्यनुमा-
नान्तर्भावः समर्थित एव । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्तु न सम्भवत्येव ।
शब्दस्याभिधाशक्तिव्यतिरेकेण शक्यन्तरानभ्युपगमादित्येतदुक्तं, वक्ष्यते च ।

नाविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्युक्ता प्रकारता ।

न हि प्रकारस्तस्यैव स एवेत्युपपद्यते ॥ ८८ ॥

भक्तिः पदार्थवाक्यार्थरूपत्वाद् द्विविधा मता ।

तद्बुद्धिश्चानुमानान्तर्भूता यदुपपादिता ॥ ८९ ॥

तत् तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेर्भक्तेश्च का भिदा ।

द्वितीयोऽपि प्रकारो यः सोऽपि सङ्गच्छते कथम् ॥ ९० ॥

परस्परविरुद्धत्वाद् विवक्षातत्परत्वयोः ।

यः शब्दशक्तिमूलोऽन्यः प्रभेदो वर्णितो ध्वनेः ॥ ९१ ॥

सोऽयुक्तोऽन्यत एवासौ तत्रेष्टार्थान्तरे मतिः ।

शब्दे शक्त्यन्तराभावस्यासकृत् प्रतिपादनात् ॥ १०२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते

व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे

ध्वनिलक्षणाक्षेपो नाम

प्रथमो विमर्शः ।

अथ द्वितीयो विमर्शः ।

इह खलु द्विविधमनौचित्यमुक्तम् अर्थविषयं शब्दविषयं चेति । तत्र विभावानुभावव्यभिचारिणामयथायथं रसेषु यो विनियोगस्तन्मात्रलक्षणमेकमन्तरङ्गमाद्यैरेवोक्तमिति नेह प्रतन्यते । अपरं पुनर्वहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति तद्यथा — विधेयाविमर्शः, प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनं चेति । दुःश्रवत्वमपि वृत्तस्य शब्दानौचित्यमेव, तस्याप्यनुप्रासादेरिव रसानुगुण्येन प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । केवलं वाचकत्वाश्रयमेतन्न भवतीति न तत्तुल्यकक्षयतयोपाप्तम् । एतस्य च विवक्षितरसादिप्रतीतिविघ्नविधायित्वं नाम सामान्यलक्षणम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावश्चानयोः साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादिएः । त एते विधेयाविमर्शादयो दोषा इत्युच्यन्ते । तानिदानीमखिलान् खला इव व्याख्यास्यामः ।

मुग्धः किं किमसम्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं

पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भावयेत् ।

छात्राभ्यर्थनया ततोऽद्य सहसैवोत्सृज्य मार्गं सतां

पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम् ॥ १ ॥

स्वकृतिष्वयन्त्रितः कथमनुशिष्यादन्यमयमिति न वाच्यम् ।

वारयति भिषगपथ्यादितरान् स्वयमाचरन्नपि तत् ॥ २ ॥

इति । तत्र विधेयाविमर्शो यथा —

‘संरम्भः करिक्रीटमेघशफलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवान्

“योऽसौ कुत्र चमल्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकैसरी ॥”

अत्र ह्यसंरब्धवानिति नञ्समासस्तावदनुपपन्नः । तस्य हि पर्युदास एव विषयः ।
तत्रैव विशेषणत्वान्नञः सुवन्तेनोत्तरपदेन सम्बन्धोपपत्तेः । तदुक्तम् —

“प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

इति । यथा —

“जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभृत् ॥”

न प्रसज्यप्रतिषेधः, तस्य तद्विपरीतत्वात् । तदुक्तम् —

“अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥”

इति । यथा —

“नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न हसतिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम धरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकपङ्क्तिग्रा विधुत् प्रिया न मगोर्वसी” ॥

इह च पर्युदासाश्रयणमसकृतम् अर्थस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात् । संरब्धवत्प्रतिषेधो
ह्यत्राभिमतः नासंरब्धवाद्विधिः तत्रैव क्रियांशप्रतिषेधावगतौ नञः क्रियाभिस-
म्बन्धोपपत्तेः । न चासौ प्रतीयते गुणीभूतसंरम्भनिषेधस्यार्थान्तरस्यैव संरब्धवत्स-
दृशस्य विधौ प्रतीतेः । न च तत्प्रतीतौ विवक्षितार्थसिद्धिः काचित् । तत्सिद्धि-
पक्षे च समासानुपपत्तिः नञर्थस्य विधीयमानतया प्राधान्यादुत्तरपदार्थस्य चा-
नूल्यमानतया तद्विपर्ययात् समासे च सत्यस्य विध्यनुवादभावस्यास्तमयप्रसङ्गात् ।
यत्र तु विपर्ययस्तत्र समासो भवत्येव । यथा —

“काव्यार्थतत्त्वावगमो न वृद्धाराधनं विना ।

अनिष्टवान् राजसूयं कः स्वर्गं मुस्यमश्नुते” ॥

इति ।

क्रियाकर्त्रंशभागर्थो वाक्येऽपेक्षो नञा यदि ।

क्रियांश एवापेक्षः स्यान्निष्ठवानितिवत् तदा ॥ ३ ॥

अकुम्भकार इतिवद् वृत्तौ तु स्याद्विपर्ययः ।

इत्येव नियमोऽर्थस्य शब्दशक्तिस्वभावतः ॥ ४ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । तत्रापि केचिद्यामोहात् समासमाद्वियन्ते । यथा —

‘ननु साधु कृतं प्रजामृजा शशिकान्तेषु मनो न कुर्वता ।

न हि चेतनतामवाप्य ते विरमेयुर्गलितेन केवलम् ॥’

यथा वा — ‘गृहीतं येनासीः परिभवमयान्नोचितमपि’ इति । नन्वश्राद्धभोजीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि यथा समास इष्यते तद्वदिहापि भविष्यति । संरब्धवन्निषेधश्च प्रतिपत्स्यते नासंरब्धवद्विधिरिति प्रसज्यप्रतिषेध एवायमस्तु किं पर्युदासाधयणेन । नैवं शक्यं, यतो न तावदत्र नञः श्राद्धेनोत्तरपदार्थेनाभिसम्बन्धः कश्चित् प्रतीयते, अपि तु विशेष्यतया प्राधान्येन तद्व्याज्यर्थेनैव । तत्रापि कर्त्रश्च एव प्रधानं न क्रियांशः । श्राद्धभोजनशीलो ह्यतः कर्ता प्रतीयते न तद्भोजनमात्रं कर्तरि णिनेर्विधानात् । ततस्तदभिसम्बन्ध एव शाब्दो न क्रियाभिसम्बन्धः । स हि सामर्थ्यादवसीयते, तदुपादानमन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तेः । तच्छ्रवणमात्रविप्रलम्भकृतश्चायं प्रसज्यप्रतिषेधभ्रमः, न पुनराडास्येन तत्र तद्रूपता नाम कश्चित् सम्भवति । सा हि वाक्यादेवावसीयते न वृत्तेः तयोः सिद्धसाध्यार्थनिष्ठतया भिन्नार्थत्वाद् इति भवितव्यमेव तत्र समासेन । एवमसूर्यपश्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । इह तु प्रतिषेधस्य प्राधान्यविवक्षा, न विधेः । तत् कोऽवकाशः समासस्य । यथा —

‘भुङ्क्ते सदा श्राद्धमयं परांश्चोपतापयोदित्ययथार्थमेव ।

सम्यक् स्वभावोऽवगतोऽस्य यावन्न श्राद्धभोजी न परोपतापी’ ॥

इत्यत्र । अत्र हि प्रतीयमानसत्तादिक्रियासमन्वयो नञर्थस्य प्राधान्येन प्रतीयते । न तु तद्विशिष्टस्योत्तरपदार्थस्य विधिरित्येव एव प्रसज्यप्रतिषेधविषयो युक्तो नान्यः । अन्यथात्रापि समासवैशसोपगमप्रसङ्गः पूर्ववद् दुर्निवारः स्याद् विशेषपाभावात् । तस्मादस्य नञो विधेयार्थनिष्ठतया प्रधानस्यानूल्यमानार्थपरतया तद्विपरीतवृत्तिना संरब्धवत्पदेन सदाचारनिरतस्येव पतितेन वृत्तिर्विद्वद्भिर्नेष्यत एवेति स्थितम् ।

नञर्थस्य विधेयत्वे निषेधस्य विपर्यये ।

समासो नेष्यतेऽर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः ॥ ५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । किञ्च योऽसावित्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगोऽनुपपन्नः । यत्र

यत्तदोरेकतरनिर्देशेनोपक्रमस्तत्र तत्प्रत्यवमर्शना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः तयो-
रप्यनुवाद्यविधेयार्थत्वेनेष्टत्वात् तयोश्च परस्परापेक्षया सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । अतः
एवाहुः—‘यत्तदोर्नित्यमग्निसम्बन्ध’ इति । स चायमनयोरुपक्रमोपसंहारो द्विविधः
शाब्दश्चार्थश्चेति । तत्रोभयोरुपादाने सति शाब्दः यथा—

‘यदुवाच न तन्मिथ्या यद् ददौ न जहार तत्’ ।

यथा च—

‘स दुर्मेतिः श्रेयसि यस्य नादरः स पूज्यकर्मा सुहृदां शृणोति यः’ ।

* इति । एकतरस्योपादाने सत्यार्थः तदितरस्यार्थसामर्थ्येनापेक्षात् । तत्र तदः केव-
लस्योपादाने सत्यार्थस्त्रिविधः प्रसिद्धानुभूतप्रकान्तवस्तुविषयतयोपकल्पितसन्निधिना
यदा तस्याभिसम्बन्धात् । तत्र प्रसिद्धार्यविषयो यथा—

‘द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी’ ॥

अनुभूतविषयो यथा—‘ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती’ति । तथा—

‘तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शनिकथा तच्चेत् स्मितं का मुधा

सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्दिरो धिक् मधु ।

सा चेत् कान्तिरतन्त्रमेव कनकं किं वा बहु ब्रूहे

यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः’ ॥

प्रकान्तविषयो यथा—

‘कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः’ ॥

केचित् पुनरुपात्तवस्तुविषयतयोपकल्पितयोर्द्वयोरप्यापेक्षादस्य चतुर्थमपि प्रकारमि-
च्छन्ति । यथा—

‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी’ ॥

अत्र ॥ कोऽप्युत्पत्स्यते यं प्रति यत्नो मे सफलीभविष्यतीत्युभयोरपि तयोरर्था-
दाक्षेपः ।

यश्चैकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यश्चेदमादिभिः ।

तच्छब्देन परामर्शो न तयोरुपपद्यते ॥ ६ ॥

यतोऽध्यक्षायमाणोऽर्थः स तेभ्यः प्रतिपद्यते ।

न चासौ तत्परामर्शसाहिष्णुरसमन्वयात् ॥ ७ ॥

तद्यथा —

“स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् ।

द्वैतबुद्धिमपात्येमां सा हि सर्वापदां पदम् ॥”

अत्रैवमामित्यत्रैतददसोः प्रयोगे तयोरप्येतदेवोदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत्र चैका-
त्म्यायेति एषा हि विपदां पदमिति च पाठौ पठितव्यौ । यदः पुनरार्थो द्विप्र-
कारः सम्भवति प्रकान्तवस्तुकल्पिततत्कर्मादिविषयेण तदा तस्याभिसम्बन्धात्
यथा ‘यं सर्वशैल’ इत्यादौ ‘स हिमालयोऽस्ती’ति । यथा च ‘आत्मा जानाति यत्
पापं माता जानाति यत् पिता’ इत्यादौ तदात्मा जानातीत्यर्थावगतेः ।

“यत् तद्वर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यतांक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥”

इत्यादौ च यद्यपि तदो द्विरुपादानं सङ्गच्छ यदस्तथापि तत्र यथोक्तसम्बन्धद्वै-
विध्यानतिवृत्तिः । तथा हि यदः प्रकस्यमानविषयेण तदपीत्यनेन तदाभिसम्बन्धा-
च्छाब्दः । यत्तदित्यस्य तु तदः प्रसिद्धतेजोनिष्ठतयोपकल्पितेन यदाभिसम्बन्धादा-
र्थः । एवञ्च योऽयमिह ‘योऽसायि’त्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगः स केनाभिसम्बन्ध्यतां
न अत्र मुक्तके तदभिसम्बन्धसहः प्रकान्तः कश्चिदर्थः सम्भवति यदभिसम्बन्धोऽस्य
परिकल्प्येत । न च प्रकस्यमानाम्बिकाकेसरिविषयोपकल्पितेन तदास्याभिसम्बन्धः
सम्भवी तदुपादान एव तत्सम्बन्धप्रतीतिदर्शनात् । इतरथा ‘यत्कोपामौ शल-
भतां लेभे कामः शिवोऽवता’दित्यत्रापि शिवविषयतयोपकल्पितेन तदा तत्सम्ब-
न्धप्रतीतौ सङ्गतार्थैव स्याद् इत्ययुक्त एवायं यदः प्रयोगः ।

“मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम् ।

उद्यता जग्निर्न कारिर्नामुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥”

इत्यत्र तु पादयोः प्रमादजः पौर्वापर्यविपर्यय एवायुक्तो द्रष्टव्यः, न यदो यथोक्त-
विषयातिक्रमः । ननु केनेदमुक्तं यदः केवलस्यैवात्र प्रयोगो न तत्र इति यावता
तदभिन्नार्थोऽत्रादृशब्दः प्रयुक्त एवासाधिति । अतश्च तदपेक्षया वाक्यार्थविश्वा-
न्तेर्न कश्चिदुक्तदोषावकाशः । साधो ! दुराश्रया । तस्य तदभिन्नार्थत्वासिद्धेः ।

तस्मिन् हि प्रतीतेर्निराकाङ्क्षतैव स्यात् न तु विवादः यथा — 'न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाग्' इत्यत्र । किञ्च तदभिन्नार्थत्वेऽस्योपगम्यमाने

“असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥”

इत्यत्र मुक्तके यच्छब्दपरामर्शपेक्षा प्रसज्येत तस्य यथोक्तवस्तुविषयत्वासम्भवात् ।

“यस्य प्रकोपशिखिना परिदीपितोऽम्बु-

दुत्फुल्लकिंशुकतरुप्रतिमो मनोमूः ।

योऽसौ जगन्नयलयास्थितिसर्गहेतुः

पायात् स यः शशिकलाकलितावतंसः ॥”

इत्यत्र च तच्छब्दपरामर्शस्य पौनरुक्त्यं स्यात् । कथं तर्हि यत्तदोर्विषये कविभिरिदमेतद्वदःप्रभृतयः शब्दाः प्रयुक्ताः प्रयुज्यन्ते च । न च ह्यसति पर्यायत्वे तस्मिन्नेवार्थे पदान्तरप्रयोगमाद्रियन्ते स्वस्थचेतस इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यादेर्षा तदभिन्नार्थता परिकल्प्यते । न हि तमन्तरेण शब्दानां तदर्थनिश्चयनिबन्धनमन्यद् किञ्चिदुत्पश्यामः । अत्रोच्यते । उक्तनयेन तावत् तेषां तदभिन्नार्थतानुपपत्तिरुपपादितैव । यदि तु तामपहुत्य गतानुगतिकतया

“योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश । निखिलं भवद्गुणः ।

स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्पश्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥”

इति 'स्मृतिभूस्मृतिभूविहितो येनासौ रक्षतात्क्षताद्युन्मान्' इत्यादिप्रयोगदर्शनमात्रानुरोधेन तेषां सा परिकल्प्यते तर्हि यथादर्शनं व्यवहितानामेव अव्यवहितत्वे वा भिन्नविभक्तिकानामेव सा परिकल्प्यताम् । इतरथा तु तेषां तत्परिकल्पनमन्याध्यमेव । तत्र हि प्रयुत सा तयोस्तद्विपरामर्शव्यपेक्षा सुतरामुन्मज्जति यथा 'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलबलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः' इति 'सोऽयं पटः श्याम्' इति प्रकाशस्त्वया पुरस्तादुपयाचितो य' इत्यादौ च । न चासाविहावदयं प्रबोक्तव्यः सन् प्रयुक्त इति तदवस्थ एव दोषावकाशः । तस्मादपेतमकान्तसम्बन्धसहायस्यास्य यदोऽनुपपन्नप्रकर्ष्यमानवस्तुसम्बन्धस्यैकाकिनः सार्धप्रत्येवेव तत्स्विनः पथिकस्य सन्मार्गोपदेशदेशिकं तच्छब्दाध्याहारमेवैकं शरणमन्तरेण नाप-

रोऽभिमतार्थसङ्गमोपायः सम्भवति । स चैवंविधेषु सूक्तिरत्नेषु कलङ्कायमानो मनागपि न काव्यमाणिक्यवैकटिकानां सचेतसां मनांस्यावर्जयितुमलमिति ।

अनुक्तैव परामृश्यं प्रयोगो यत्र यतदोः ।

निरन्तरः पुनस्तत्र तयोरुक्तिर्न दुप्यति ॥ ८ ॥

तयोर्निरन्तरोपात्तेष्विदमेतददस्सु च ।

तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वसत्स्विव शाम्यति ॥ ९ ॥

उदाहरणजातं यत् तत्साङ्कर्यसमुद्भवम् ।

तस्य दिव्यान्त्रमस्माभिरुक्तं विस्तरभीरुभिः ॥ १० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । अपि च अम्बिकाकेसरीत्यत्र पष्ठीसमासो नोपपद्यते यतः सर्वेषामेव समासानां तावत् प्रायेण विशेषणविशेष्याभिधायिपदोपराचितशरित्वं नाम सामान्यं लक्षणमाचक्षिरे विचक्षणाः । इतरथा तेषां समर्थतानुपपत्तेः । स च विशेषणविशेष्यभावो द्विधैव सम्भवति । समानाधिकरणो व्यधिकरणश्चेति । तत्राद्यः कर्मधारयस्य विषयः । यत्र तु द्वे बहूनि वा पदान्यन्यस्य पदस्यार्थे विशेषणभावं भजन्ते सा बहुव्रीहेः सरणिः । तत्रैव यदा सङ्ख्यायाः प्रतिषेधस्य च विशेषणभावो भवेत् तदा स द्विगोर्नञ्समासस्य च विषयः । द्वितीयः प्रकारः कारकाणां सम्बन्धस्य च विशेषणत्वाद् बहुविधः । स तत्पुरुषस्य पन्थाः । तत्रापि यदाव्ययार्थस्य विशेष्यता स्यात् तदासावव्ययीभावस्य मार्गः । तदेवमेषां समासानां विशेषणविशेष्योभयांशसंस्पर्शित्वेऽपि यदा विशेषणांशः स्वाश्रयोत्कर्षाधानमुखेन वाक्यार्थचमत्कारकारणतया प्राधान्येन विवक्षितो विधेयधुरामधिरोहेद् इतरस्त्वनूद्यमानकल्पतया न्यग्भावमेव भजेत् तदासौ न वृत्तेर्विषयो भवितुमर्हति । तस्यां हि स प्रधानेतरभावस्तयोरतमियादित्युक्तम् । तच्चैतद्विशेषणमेकमनेकं यास्तु न तयोर्विशेषः कश्चित् । ननु च विशेषणत्वमवच्छेदकत्वाद् गुणभावः विधेयत्वं च विवक्षितत्वात् प्राधान्यं तत्कथमनयोर्भावाभावयोरिवान्योन्यं विरोधादेकत्र समावेश उपपद्यते येनैकत्र नियमेन समासो निषिध्येत अन्यत्र चोपकल्प्येत । नैष दोषः । विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वात् शीतोष्णादिवत् । न चेह वस्तुत्वमुभयोः सम्भवति एकस्यैव वास्तवत्वाद् । अन्यस्य च वैवक्षिकत्वेन विपर्ययात् । न च वस्तुत्ववस्तुनोर्विरोधः । न हि सत्यहस्तिनः कल्पनाकेसरिणश्च कश्चिदन्योन्यं विरोधमवगच्छति । फलभेदस्त्वनयोर्निर्विवाद एव । एकस्य हि सकलजगद्गम्यः शाब्दिकैकाविषयः पदार्थसम्बन्धमात्रम् । अपरस्य पुनः कतिपयसहृदयसंवेदनीयः सन्

कर्तारमेव गोचरो वाक्यार्थचमत्कारातिशय इति । अत्र क्रमेणोदाहरणानि । तत्र कर्मधारये यथा—

“उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपत्ता पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमसे वहन्त्याः ।

भूयस्तत्कालफान्तिद्विगुणितसुरतप्रातिना शौरिणा वः

शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥”

इत्यत्र विगलितकवरीभारस्त्वमलसलसद्बाहुत्वं चांसवपुषोर्विशोषणे रतेरुद्दीपनवि-
भावतापादनेन वाक्यार्थस्य कामपि कमनीयतामावहत इति प्राधान्येन विवक्षित-
त्वाद् न ताभ्यां सह समासे कविना न्यग्भावं गमिते । यथा चात्रैव तत्कालफा-
न्तिद्विगुणितसुरतप्रातित्वं हेतुभावगर्भ विज्ञेयं शौरिरुचिताचरणलक्षणमतिशय-
मादयद्विधेयनया प्राधान्येन विवक्षितमिति न तेन सह समासे निर्मूलितम् ।

पदमेकमनेकं वा यद्विधेयार्थतां गतम् ।

न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्यमर्हति ॥ ११ ॥

तत्रैकमुदाहरणमेव । अनेकं यथा—

“अवन्तिनाथोऽयमुदमवाहूर्बिशालवभारस्तनुवृक्षमध्यः ।

आरोन्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥”

इति । यथा च—

“विद्वान् दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिपचः

सत्यज्ञाननिधिर्दधत् प्रहरणं होमार्जुनाहेतुतः ।

रे दुःशत्रिय ! किं त्वया गम पिता भ्रान्तं मया पुत्रवान्

भीतः कीर्त्यवशेषतां तदिह ते धिग्धिग् सहसं भुजान् ॥”

इति । यथा वा—

“राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः

मत्पक्षे कुरुबान्धवस्य मियनः कर्णस्य शत्रुस्य च ।

पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधकेशाभ्यराकर्षिणः

कोप्यं जीवत एव तीक्ष्णकरजलुष्णादमृग् वशसः ॥”

यथा च—

“हे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातये विरुज शत्रुमुनौ रूपान्मम् ।

रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भस्त्रि-

सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”

“एवमङ्गराज ! सेनापते ! राजवल्लभ ! द्रोणापहासिन् ! रक्ष भीमाद् दुश्शासनम्”
इत्यादौ द्रष्टव्यम् । विध्यनुवादभावोऽपि वक्ष्यमाणनयेन विशेषणविशेष्यभावतुल्य-
फल इति तत्रापि तद्वदेव समासाभावोऽवगन्तव्यः । यथा —

“चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजयेः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिभूरियं हन्तकारः ।

अस्त्यैवैतत् किमु कुतवता रेणुकाकण्ठबाधां

वदस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥”

इति । प्रत्युदाहरणं यथा —

“तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्वलितवीर्यमात्मनि ।

स्वच्च संहितममोघसायकं व्याजहार हरसूनुसन्निभः ॥”

इति । तत्राप्यमोघमाशुगमिति युक्तः पाठः । यथा वा —

“सस्तानितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥”

इति । अत्र मौर्वी द्वितीयामिति युक्तः पाठः । न चैवं वृत्तभङ्गाशङ्का कार्या । तस्य
श्रव्यतामात्रलक्षणत्वात् । तदपेक्षयैव वसन्ततिलकादाविव गुर्वन्ततानियमस्य सक-
र्णकैरत्राप्यनादृतत्वात् । अत एव यमकानुप्रासयोरिव वृत्तस्यापि शब्दालङ्कारत्व-
मुपगतमस्माभिः । यथा च —

“कारणगुणानुवृत्त्या द्वौ ज्ञाने तपसि चातिशयमाप्तौ ।

व्यासः पाराशर्यः स च रामो आमदग्न्य इह ॥”

इति । ननु यदा विशेषणविशेष्ययोर्विध्यनुवादभावो नाभिमतस्तदा स्वरूपमात्रवि-
वक्षायां नीलोत्पलादिवदत्रापि समासः प्रसज्येत न चेप्यत इत्यत्र हेतुर्वाच्यः । उ-
च्यते । पाराशर्यत्वाद्यसाधारणविशेषणसामर्थ्यावसिता व्यासादय इति तेषां पर्या-
यरूपत्वात् प्रयोग एव तावदनुपपन्नः किं पुनः समास इति पर्यायत्वमात्रं तद-
भावे हेतुर्नान्यः । तद्यथा —

“शशाङ्कशेखरः शम्भुः पद्मजन्मा पितामहः” इत्यत्र ।

एवं तत्क्षरणी इत्यादाववगन्तव्यम् ।

लोहितस्तक्षक इति समासोऽत्रापि नेप्यते ।

लौहित्यस्य विधावुक्तन्यायात्तस्याप्रवृत्तितः ॥ १२ ॥

स्वरूपमात्रस्योक्तौ तु लौहित्याव्यभिचारतः ।

उष्णोऽग्निरिति वत् पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये ॥ १३ ॥

इत्यन्तरलोकौ । बहुव्रीहौ यथा —

“येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्तः पयोनिधिः ।

यातापिस्तापितो येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥”

इति । अत्र विन्ध्यादिविषयत्वेन स्थलीकरणादि यद्विशेषणतयोपात्तं तत्तत्कर्मकर्तृर्ज-
नेरतिदुष्करकारितया कमपि प्रभावप्रकर्षणवद्योतयति विन्ध्यस्य प्रतिदिवससमुद्गा-
याच्छादितार्कप्रकाशस्य जगदान्ध्यविधायित्वात् । पयोनिधेरगाधत्वादपारत्वाच्च बा-
तापेः स्वमायापरिग्रहमस्तसमस्तलोकत्वात् । ततस्तत् प्राधान्येन विवक्षितमिति न
तैः सह समासे निर्जीर्वाकृतं । प्रत्युदाहरणं यथा —

“यः स्थलीकृतविन्ध्याद्विराचान्तापारवारिधिः ।

यश्च तापितवातापिः स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥”

इति । केचित् पुनरनयोरुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरर्थस्योत्कर्षापकर्षप्रतीतिभेदो न क-
श्चिदुपलक्ष्यत इति मन्यन्ते । त इदं प्रष्टव्याः । किं सर्वेष्वेव समासेऽप्ययं तदप्र-
तीतिः उत बहुव्रीहावेवायं क्षाप इति । तत्र यदि सर्वेष्वेवेत्यभ्युपगमस्तर्हि सह-
दयाः साक्षिणः पृच्छन्तां वयं तावन्महदन्तरमेतयोः प्रतीत्योः पश्यामः ।
अथ बहुव्रीहावेवेत्युच्यते । तदयुक्तम् । न हि प्रतीतिभेदेहेतौ प्रतीतिसामर्थ्यं सत्य-
कस्मात् तदमम्भवो भणितुं न्याय्यः । एवं हि क्षित्यादिसामग्र्यामविकलायामङ्कु-
रादिकार्योत्पादाभावाभ्युपगमोऽपि प्रसज्येतेति सर्वत्रैवायं प्रतीतिभेदोऽभ्युपगन्तव्यः ।
नैवं वा कुत्रचित् । न पुनरिदमर्थजरतीयं लभ्यते । इह वा प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्ट-
तरमवधारयतु मतिमान् । यत्र निरुद्धादभावाभिधित्सयैव पदार्थानामुपनिबन्ध-
स्तत्रापि हि प्रधानेतरभावविवक्षानिबन्धनौ समासस्य भावाभाववुपगतावेव ।
यथा —

“सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वदया च भुवा च यः ॥”

इति । अत्र हि त्रैलोक्यैकलङ्कारभूतौ चराचरस्य जगतो जीवितायमानौ भग-

वन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धावनूय यन्मातामहपितामहभावो विहितस्ततोऽस्य पुरुरवसस्तौ लोकोत्तराभिजनजनितं महिमानं कामपि क्वाष्ठानधिरोपयतः यतो विशेषणविशेष्यभावाभिहितेनैव न्यायेनात्राप्यनूद्यमानगतोऽतिशयो विधीयमाना हारसङ्क्रमणक्रमेण तत्सम्बन्धिनः पर्यवस्यति । तयोर्हि स्वरूपमात्रं भिन्नं फलं पुनः पारम्पर्येण वाक्यार्थोत्कर्षलक्षणमविलक्षणमिति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् न तौ तान्मां सह समासे श्लानिमानौ । इह च

“जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधूः ।

आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ॥”

इति । द्विगोर्यथा —

“उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वप्नेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम् ॥”

इति । अत्र हि संख्यायाः संख्येयेष्वप्नेषु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलमतिशयमादधानायाः प्राधान्येन विवक्षा । तत एव हि तेषु द्विविधापत्त्यतीकारेण राज्ञः शिवोपपत्तिं परिपुष्यतीति तस्यास्तैः नह ममासौ न विहितः । यथा च —

“निग्रहात् स्वपुरातानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥”

इति । प्रत्युदाहरणमेतदेयोदाहरणं कृतसमासवैशेष्यं द्रष्टव्यम् । नन्वसमासोदाहरणं यथा — “नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृष्टनिशाचर” इत्येवमादि पूर्वमेवोपदर्शितमुपपादितं च । प्रत्युदाहरणं यथा —

“वाच्यवैचित्र्यरचनाचारु वाचस्पतेरपि ।

दुर्वचं वचनं तेन बहु तत्राप्यनुक्तवान् ॥”

इति । तत्पुरुषे कर्तुर्यथा —

“देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यन्मिन् हृदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रस्मरगुरुरूपदस्ताणि भावयन्ति मे

यद् रामेण कृतं तदव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥”

इति । अत्र रामेणेति रामस्य कर्तृभावेन करणं प्रति यद्विशेषणत्वं तत् तस्य दारुणतातिरेकात्मकमुत्कर्षं रौद्ररमपरिपोषणव्यवस्थानं समस्यति तस्य निरनिताय-शीर्यशालित्वेन पौरतरनेर्धृन्यनिग्रतया च प्रेमिद्वेः । तेन तत्राप्याद्याह विवेच्येण

सह समासे गुणतां नीतम् । कर्त्रादीनां कारकाणामनेकेषां समशीर्षिकया विशेषण-
भावेन यदुपादानं स द्वन्द्वस्य विषय इति तत्त्वव्यपनिरूपणावसर एव तेषां प्राधा-
न्यमप्राधान्यं चाभिधास्यत इति न तदुदाहरणमिह प्रदर्शितम् । नापि विध्यनु-
वादभावोदाहरणं तस्य विशेषणविशेष्यभावतुल्यफलतया तत्समानवृत्तान्तत्वाप-
पादनात् । प्रत्युदाहरणं यथा — 'यस्यावमस्य गुरुदत्तमिदं कुठारं डिम्भोऽपि राम
इति नाम पदस्य हर्त्ता' इति । कर्मणो यथा —

“कृतककुपितैर्वाप्याम्भोभिः सदैव्यविलोकितै-

र्वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बया ।

नवजलधरदयामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना

काठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये ! स तव प्रियः ॥”

इति । अत्र वनमिति यद् गमनक्रियायाः सीताविशेषणभूतायाः कर्मभावेन विशे-
षणं तत् तस्या रामप्रीतिप्रकर्षयुक्ताया अन्यकुलमहिलादुर्लभं दुष्करकारित्वं नामो-
त्कर्षमर्थयति वनवासदुःखस्यातिकष्टत्वात् । स नोत्कर्षो रामस्य रतेरुद्दीपनतां प्रति-
पद्यत इति प्रधानं न गतेत्यनेन सह समासे तिरस्कृतम् । यथा च—‘गुर्वर्धमर्धो
श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम्’ इति । अत्र गुर्वर्धमित्यर्थिनोऽर्थन-
क्रियामुखेन यद्विशेषणं तत् तभ्य श्लाघ्यतातिशयाधानद्वारेण रघोरुत्साहपरिपोषे
पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितरत्नाार्थिना सह समासे सतामवगततां गमितम् ।
यथा च ‘संवर्धितानां सुतनिर्दिशेष्म’ इति । प्रत्युदाहरणं यथा—‘प्रदक्षिणक्रिया-
तीतस्तस्याः फोपमजीजनः’ इति ‘तमभ्यनन्दन् प्रथमप्रवोधितः प्रजेश्वरः शासन-
हारिणा हरेः’ इति यथाकामार्चितानामिति यथाकालप्रबोधिनामिति च । कर-
णस्य यथा—

“आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

वन्धुं न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च केशहरतः ॥”

इति । अत्र करेणेति यत् केशहरतकर्मकस्य सम्भावितस्य रोधनस्य करणभावेन
विशेषणं तत् तस्याः कस्याश्चिद्रभसौत्पुक्कप्रहर्षप्रकर्षरूपमातिशयं प्रतिपादयद्बध्-
वरयो रूपसम्पदमसाधारणीमभिच्यनक्ति यदवलोकनव्यवधानाभावादिनी तावती-
मपि कालकलां विधायमानां गन्धमानयानया सत्ततं स्वाधीनेनैकेन करकमलेन रोधो-
ऽप्यस्य न कृतः । तेन तत् प्रधानमिति न रुद्ध इत्यनेन सह समासेऽस्तमुपनी-
तम् । यथा च—

“कर्तुमक्षमया मानं प्राणेशः प्रत्यभेदि यत् ।
सोऽयं साखि ! स्वहस्तेन समारूढस्त्वयानलः ॥”

प्रत्युदाहरणं यथा—

“धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे
को वाक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः ॥”

इति । सम्प्रदानस्य यथा—

“पौलस्त्यः स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देवो नैष हरप्रसादपरशुस्तेनाधिकं ताम्यति ।
तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥”

इति । अत्र द्विजेभ्य इति निर्जयपूर्वकस्य भार्गवकर्तृकस्य महीदानस्य सम्प्रदान-
त्वेन यद्विशेषणं तन्महाः पात्रसात्करणोत्कर्षमादधत् भार्गवशौर्यातिरेकस्य व्यञ्जनेन
दशाननस्य कोपोद्दीपनपर्यवसायि भवतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् दत्तेत्यनेन
सह समासे कविना विच्छायाकृतम् । प्रत्युदाहरणमेतदेव पूर्ववद् द्रष्टव्यम् ।
अपादानस्य यथा—

“ताताज्जन्म वपुर्विलङ्घितवियत् क्रौर्यं कृतान्ताधिकं
शक्तिः कृत्स्नसुरासुरोष्मशमनी नीता तथोच्चैःपदम् ।
सर्वे वत्स ! तवातिगाधि निधनं क्षुद्रास्तु यत् तापसात्
तेनाहं त्रपया शुचा च विवशः कृष्टां दशमागतः ॥”

अत्र तातादिति क्षुद्रास्तु यत्तापसादिति च ये जन्मनिधनयोरपादानभावेन विशेषणे ते
सातस्य पितामहपितामहतया महामुनेः पुलस्त्यस्यापत्यतया (च ?) क्षुद्रतापसस्य च
गणनानर्हतया तयोल्कर्षापकर्षद्वारेण तद्वतः कुम्भकर्णस्य कामपि कुलीनतां शौर्या-
पकर्षे चादधाने आतुर्दशाननस्य शोकत्रपापावक्रेन्धनभावेन परिणमत इति प्राधान्येन
विवक्षिते न ताभ्यां सह समासे गुणतां गमिते । प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव ‘क्रौर्यं
कृतान्ताधिकम्’ इति । यथा च ‘आसमुद्रमितीशानामिति’ । अधिकरणाय यथा—

“तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयततः सत्रिभिरिव्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशुगतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥”

इति । अत्र रणाश्वमेध इति यत् पशुताया यशस्विकर्तृकोपगमकर्मभूताया अधिकरण-
भावेन विशेषणं तत् तस्या इतरपशुवैलक्षण्यलक्षणमातिशयमादधानं शूराणां सम-
-

मरणोत्साहमुदीपयतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् तया सह समासे समशीर्षिकतां
नीतम् । यथा च —

“शैशवेऽभ्यस्ताविद्यानां यौवने विषयीषिणाम् ।

यार्थके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥”

इति । प्रत्युदाहरणं यथा —

“रेणुरक्ताविलिप्ताङ्गो विकृतो ग्रणभृपितः ।

कण्डा दुष्प्रत्यभिजानो भवेयं रणभृपितः ॥”

इति । सम्बन्धस्य यथा —

“द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।”

इति । अत्र कपालिन इति यत् समागमप्रार्थनायाः शोचनीयतागतौ हेतुत्वेनोपात्तायाः
सम्बन्धिद्वारेण विशेषणं तत् तस्यास्तत्र यत् नामर्थ्यं तत् सुतरामुपबृंहयति तस्य
राक्कलामङ्गलानिलयतः । निन्दिताचारानिरततया च दर्शनसम्भाषणादीनामपि प्रति-
षिद्धत्वात् । अतो विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितं विशेष्येण सह समासे न
प्रत्यवरीकृतम् । यथा च —

“जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधूः ।

आर्यस्य गृहिणी वा च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ॥”

इति । ‘स्कन्धस्य मातुः पयसां रक्तज्ञ’ इति । ‘कः क्षमेत त्वयानुज’ इति । प्रत्यु-
दाहरणं यथा —

“पृथ्वि ! स्थिरीभव भुजङ्गम ! धारयैनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दर्शिता ।

द्विबुद्धराः ! कुरुत तत्रितये त्रिधीर्षा

देवः करोति हरकामुक्कमाततज्यम् ॥”

इति । अत्र द्वि हरसम्बन्धनिबन्धनः कार्मुकस्य गौरवातिरेको दुरारोपता चेति
तस्य विधेयतया प्राधान्यं न कार्मुकमात्रस्य, तच्च तस्य वृत्तावन्तरितं, तेन देवो
धनुः पुररिवोर्ध्वधात्वविज्यमित्यत्र युक्तः पाठः । अस्मिन् पाठे कल्पितार्थस्याप-
युक्तस्य चाततज्यस्य प्रयोगपरिहाराद् गुणान्तरलाभ इति । यथा —

“किं लोभेन विलङ्घितं न मरतो येनैतदेवं कृतं

मात्रा खीलपुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-

र्मात्ता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥”

अत्र ह्यार्यम्यानुज इति तातस्य कलत्रमित्युचितं वक्तुम् । यथा च —

“जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवार्पितः ॥”

इति । अत्र हरेः सम्बन्धेन चक्रम्य जयाशास्पदत्वमिति हरेरेव प्राधान्यविवक्षा न चक्रमान्त्र्य, तच्च तस्य समासेऽन्तमुपगतम् । विभक्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी हि विशेषणानां विधेयतावगातिः । तत एव चैषां विशेष्ये प्रमाणान्तरामिद्ध-स्वोत्कर्षार्पकपर्पाधायिनां शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थ प्राधान्यं विशेष्यणां च शाब्दे प्राधान्ये आर्थो गुणभावोऽनूद्गमानत्वादित्युक्तम् । वक्ष्यते च । एतदाचार्यस्याप्यनु-मतमेवेति जायते । यदयं ‘वृषल्या कामुको’ ‘दास्या पुत्र’ इत्यादौ कामुकोदराक्रो-शादपकर्षप्रतिपत्तये समासेऽपि विभक्तेरलुप्तमाह । कुतस्तर्हि दासीपुत्र इत्यतः पुत्रस्याक्रोशावगतिः न ह्यत्र विभक्तिरन्ति । को वा गन्थते । स्वरूपमान्नमेवातः पुत्रस्य प्रतीयते नाक्रोश इति सूत्रारम्भप्रयोजनमेव चिन्त्यम् । समासे च विभक्तिलोपा-न्नोत्कर्षार्पकपर्पावगतिरिति न तन्निबन्धना रमादिप्रतीतिरिति तदात्मनः काव्यभ्यासं विधेयाविमर्शो दोषतयोक्त इति । अव्ययीभावे यथा --

“सा दयितस्य समीपेऽवस्थातुं नापि चलितुमुत्सहते ।

ह्रीसाध्वसरसविवशा मृशति दशां कामपि नवोदा ॥”

इति । अत्र दयितस्येति सम्बन्धितया यत् समीपस्य विशेषणं तत तस्य सुकृतश-तलभ्यतालक्षणमुत्कर्षमादधद्रतेरुद्दीपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विधिश्रितत्वान्नोपद-यितमित्यित् समीपार्थेनाव्ययेन गह ममासेऽनमाद् गमितम् । प्रत्युदाहरणं यथा — ‘मध्येव्योम त्रिशङ्कोः शतमम्बाविगुरः स्वर्गमर्गं चरार’ इति । अत्र हि भगवतो विश्वामित्रस्य तपसः प्रभावप्रकर्षप्रतिपादनं प्रभुतम् । स च तस्य निरुप-करणस्य सतः शून्ये व्योम्नि स्वर्गसर्गमामर्थ्येनैव प्रतिपादितो भवतीति व्योमेव प्राधान्येन विवक्षितं, न तन्मध्यम् । तेनाविषय एवायं ममामः कवेना कृत इति । मध्ये व्योम्न इति युक्तः पाठः । अग्नैव न्यायेन कृताद्वितवृत्त्योरपि प्रतिषेधोऽव-गन्तव्यः तत्राप्युक्तक्रमेण प्राधान्येनरभावविवक्षाविशेषात् । तयोर्द्विहरणं यथा —

“यः सर्वं कपति खलो विभर्ति यः कुक्षिमेव सत्यतिथौ ।

यश्च विधुं तुदति सदा गीर्षच्छेदं त्रयोऽपि तेऽहन्ति ॥”

इति । अत्र सर्वादीनां कपणादिषु कर्मभावेन विशेषणतयोपात्तानामुत्कर्षाधायितया प्राधान्येन विवक्षितत्वाच्च तैः सह वृत्तौ न्यग्भावो विहितः । सर्वार्थस्य भुवनाभय दानदीक्षाद्यद्वकक्ष्याणां बोधिसत्त्वानामपि चरितस्य तदन्तःपातित्वात् । खलः खलु दम्भादिदोषारोपणेन तदपि तेषां कपन्त्येव कायोपलक्षणस्य कुक्षेः कायस्य सर्वाशुचिनिधानत्वाद्बिन्धुरत्वाच्च विधोश्च मङ्गलजगदानन्दहेतुत्वात् कपणादि-
कृतृर्षकार्यकारितयापराधातिरेकलक्षणमुत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षा गीर्ष-
च्छेदस्य च शारीरेषु निग्रहेषु तदतिरिक्तस्यान्यन्य निग्रहस्यासम्भवात् । यथा
'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्युचितकारित्वं प्रति 'किमुच्यते रामभद्रस्य दशरथस्य
हि प्रसूतिरसावि'ति च । प्रत्ययोत्पत्तौ पुनर्यम्भूतमर्वाद्रिकर्मभावः कपणादिषु क-
र्त्रा एवोन्मग्नतया प्रकाशते न कर्मादाः, तत्रैव प्रत्ययोत्पत्तेः । वाक्ये तु यद्यपि
शब्दवृत्तौ क्रियायाः प्रधानभावेन प्रतीतिस्तथापि तत्रान्यो विवक्षाकृतः साधनाना-
मपि स प्रतीयत एव । न चैकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः साध्यसाधनयोर्युगपत्प्रधान-
भावोऽनुपपन्न इति शक्यं वक्तुं शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां त्रयाणामप्येक-
स्यैव विवक्षाकृतस्य प्राधान्यस्य बलीयस्तया तयोः समशीर्षिकाभावात् । तदिदमत्र
तात्पर्यं यत् कथञ्चिदपि प्रधानतया विवक्षितं न तन्नियमेनैतरेण सह समासम-
र्हतीति । इतरञ्च विशेष्यमन्यद्वास्तु न तत्र नियमः । तेन द्वन्द्वपदानां सरूपाणां
च पदानामर्थस्यान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियाभिसम्ब-
न्धोपगमलक्षणं प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा तेषामपि समास एकशेषश्च नैष्यत एव
यथा —

“किमज्जेनेनायतलोचनाया हारेण किं पीनपयोधरायाः ।

पर्याप्तमेतन्ननु मण्डनं ते रूपं च कान्तिश्च विग्म्वता च ॥”

इत्यत्र रूपादीनां प्रत्येकं मण्डनक्रियाभिसम्बन्धकृतं प्राधान्यं रत्युद्दीपनपर्यवसायि
विवक्षितमिति न तत् तेषां समामेऽवसादितम् । तथा च —

“यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विधेण च पश्मलाश्या

गादं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥”

इति । एकशेषे यथा —

“प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

कश्च कश्च ।

अर्जुनश्च स कर्णारिः स च क्रूरो वृंकोदरः ॥”

प्रत्युदाहरणमेतदेव कृतैकशेषमवगन्तव्यम् । यत्र पुनरेष प्रधानेतरभावो न विवक्षितः स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिफलश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासासमासयोः कामचारः । यथा —

“स्तनयुगमश्रुज्ञातं समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥”

इत्यत्र तु भवत इति रिपुस्त्रीणामिति च रिपुस्त्रीणां स्तनयुगरय च सम्बन्धित्वेन यद्विशेषणं न ततस्तेषामुत्कर्षयोगः कश्चिद्विवक्षितः, अपि तु तत्सम्बन्धप्रतीतिमात्रम् । तच्च व्रतमिव भवदरिवधूस्तनद्वितयमित्यतः समासादपि तुल्यमेव । यथा चात्रैव रिपुस्त्रीणामिति रिपुसम्बन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीणामिति ।

विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वदन्तेऽर्था न जातुचित् ।

तदर्थमेव कवयोऽलङ्कारान् पर्युपासते ॥ १४ ॥

तौ विधेयानुवाद्यत्वविवक्षैकनिबन्धनौ ।

सा समासेऽस्तमायातीत्यसकृत् प्रतिपादितम् ॥ १५ ॥

अत एव च वैदर्भीरातिरेकैव शस्यते ।

यतः समाससंस्पर्शस्तत्र नैवोपपद्यते ॥ १६ ॥

सम्बन्धमात्रमर्थानां समासो ह्यवबोधयेत् ।

नोत्कर्षमपकर्षं वा —

यथा —

“ऊर्ध्वाक्षितापगलितेन्दुसुधालयाक्त-

जीवत्कपालचयमुक्तमहाट्टहासम् ।

सन्त्रस्तमुग्धगिरिजादलिताङ्गसङ्ग-

हृष्टं वपुर्जयति हारि पिनाकपाणेः ॥”

इति ।

वाक्यात्प्रभयमप्यदः ॥ १७ ॥

यथा —

“न्याकारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रयोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठगृध्रोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥”

इति ।

किन्तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यपत्यपेक्षया ।

शान्तशृङ्गारकरुणानन्तरण प्रशस्यते ॥ १८ ॥

यतः समाप्तो वृत्तं च वृत्तयः फाकवस्तथा ।

वाचिकाभिनयात्मत्वाद्रसाभिव्यक्तिहेतवः ॥ १९ ॥

स चार्थान्तावायेः कार्यो नाधिको गद्यतापितः ।

गद्ये हि वृत्तवैकल्ये न्यूना तद्व्यक्तिहेतुता ॥ २० ॥

इत्यन्तरश्लोकाः । यथानन्तरोक्त उदाहरणे ।

तस्याच्छिन्नः पदार्थानां सम्बन्धश्चेत् परस्परम् ।

न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसमङ्करो हि सः ॥ २१ ॥

यथा — ‘माघद्दिग्गजगण्डभित्तिकपर्णैर्भग्नस्तवचन्दनः’ इति । अत्र हि क्षुण्णद्रव-
चन्दन इति युक्तः पाठः । काव्ययमपि पाठो दृश्यते । विधेयत्वं चैतत्प्राधान्योप-
लक्षणमव्यभिचारात् । ततश्च प्रधानाविमर्शोऽपि दोषतयावगन्तव्यः यथा —

“क्षेप्तुं समापिवति कज्जलमादधाति

सर्वान् गुणान् दहति पात्रमधः करोति ।

योऽयं कृशानुकणसञ्चयसम्भृतात्मा

दीरः प्रकाशयति तत् तमसो महत्तमम् ॥”

अत्र हि प्रकाशप्रक्रियाया एव प्राधान्यविवक्षा नास्तीति तासां तत्समशीर्षि-
क्या निर्देशो दोष एव । स हि सः शत्रादिभिरेव वक्तुं न्याप्यो नाख्यातेन ।
यथा —

“विभ्राणः शक्तिभ्राशु प्रशमितवल्बचारकौर्जित्यगुर्वी

कुर्वाणो लोलथापः शिखिनमपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् ।

आपेयादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन् वीक्षणानां

वालो लक्ष्मीमपारामपर इव गुहोऽर्धर्पतेरातपो वः ॥”

इत्यादौ । सर्वोपां पुनः प्राधान्यविवक्षायां नाख्यातवाच्यत्वं दोषः । यथा —

“सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवी
द्वाराजश्यति चित्रकैलिसदसो धेपं विषं मन्यते ।

आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तात्सय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥”

यत्रैककर्तृकानेका प्राधन्येतरभाक् क्रिया ।

तत्राख्यातेन वाच्याद्या शत्राधैरपरा पुनः ॥ २२ ॥

इत्यन्तरश्लोकः । ननु चाचार्येणैवानिष्टनिवृत्त्यर्थं समासविधौ बहुलग्रहणं कृतम् । अतस्तेनैव कचिदेवंविधे विषये वृत्तिर्न भविष्यत्यन्यत्र भविष्यतीति किमनेन प्रधानेतरभावशरिरूपनप्रसातेन । सत्यम् । किन्तु समासावेधेः प्रधानेतरभावविवक्षानिबन्धनस्य च तत्प्रतिषेधस्योत्सर्गापवादभावेनावस्थानं द्रष्टव्यमित्यपवादस्यैवायं विषयो भवितुमर्हति न बहुलग्रहणस्य । यत्र तु कचिदुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानियमः कथञ्चनपि कर्तुमशक्यः स तस्य विषयो वेदितव्यः । अन्यथा गोदः कम्बलद इत्यत्राणभावोऽपि तद्विषयः स्यात् । इह तुक्तक्रमेण नियमः शक्यक्रिय एवेति नायं बहुलग्रहणस्य विषयः फल्पनीयः । न चायमर्थः स्वमनीषिकैवास्माभिरुपकल्पितः किन्तुर्वाचार्यस्याप्यभिमत एव यदयं समासविधौ समर्थग्रहणं कृतवान् । केवलं तदभिप्रायननवगच्छद्विर्व्याख्यातृभिः सापेक्षतादिदोषान्तरव्यावृत्तिपरतयैव यद् व्याख्यातं न पुनरेतद्व्यावृत्तिरतयापीति तदभिप्रायमेवास्माभिः प्रकटयद्विस्तृत्येहार्थत्वमपि प्रतिपादितं न त्वपूर्वं किञ्चित् ।

विधेयोद्देश्यभावोऽयं वक्तुं वृत्त्या न पार्थते ।

यत् तेनानभिधानं वा समर्थग्रहणं च वा ॥ २३ ॥

कारणद्वयमेवेष्टं बहुलग्रहणं न तु ।

अशक्यनियमो द्वयोर्विषयस्तस्य नेतरः ॥ २४ ॥

इति सङ्कश्लोको । यद्वा कवीनामेवैष विषयो न खण्डिकोपाध्यायानामित्यनवगत-तदभिप्रायैस्तरूपेक्षितमेतत् ते हि स्वप्नेऽन्यनासादितसाहित्यनुधारसात्वादचमत्काराः शुल्कशब्दव्युत्पत्तिमात्रोपजानिताभिमानदुर्विदग्धा विनिधामिधानाधानोद्वारा अभिधेयप्रतीतिवैचित्र्यविशेषककौञ्जलशालाणां लक्षणममूर्तित्वेव रमाभिधेयव्यक्तिविशेषमभूतमपरमपि बहुतरमचकरमायं प्रयुज्यत इति रसात्वादानुगुणप्रयोगावहितचेतसां कवीनामेव तच्चिन्तोचिता नान्येषाम् । अस्माभिस्तु विस्तरस्तत् पुरस्तादभिधास्यते ।

चास्य विध्यनुवादभावस्य निमज्जनादित्युक्तमेव । ननु च यदि विशेषणस्य विधाक्षि-
तत्वे सति विशेष्यस्य कोऽपि चमत्कारः समुन्मिषति स च तस्य समासेऽस्तमुप-
यातीत्युच्यते तर्हि समासादसौ न प्राप्नोति इष्यते चकैश्चित् ततोऽपीति वृत्तिवा-
क्ययोस्तस्य यदेतदुदयान्तमयपरिकल्पनं तदयुक्तमेव । उच्यते । उदयास्तमययो-
र्यत् तावदर्थस्य वैचित्र्यं तदुपदर्शितमेव प्राक् । यत् पुनः समासे चमत्काराभाव-
प्राप्तिप्रसङ्गनं न तच्चेद्यम् । इष्टं हि नामाप्राप्त्या चोद्यते । न चास्माभिरसौ समा-
सादर्शय्यते वाक्यादेव तत्सिद्धेरितिष्टत्वात् । यन्तु ततोऽर्शय्यते तेषां वृत्तिवाक्ययो-
र्नूनमिदमर्थवैचित्र्यं न प्रतिभातमेव । या पुनरेषां वृत्तेरपि चमत्कारातिशयावगतिः
यथा—

“मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम्”

इत्यार्यानुज इत्यतस्तातकलत्रम् इत्यतश्च सा भ्रान्तिरेवाभिमानिकी शुक्तिरजतप्रती-
तिवत् । परमार्थतस्तु सा व्याख्यावाक्यादेव तेषां, न समासात्, केवलं तत्रारोपि-
तेत्युदयान्तमयपरिकल्पनमुपपन्नमेवेति सिद्धम् । तस्मादेवमत्र पाठः कर्तव्यः ।

“उद्योगः करिकोटमेघशकलोद्देशेन मिहम्य यः

सर्वमैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयान्मुदघटावन्धेऽपि नोद्युक्तवान्

योऽसौ कुत्र चगत्कृतेरतिशयं गौर्या हरिर्यातु सः ॥”

इति । इत्थञ्चोक्तदोषत्रयावकाशः प्रतिविहितो भवति । यद्यपि च योऽसावित्यत्र
प्रतिपादिताभिसम्बन्धक्रममेकमेव तदमुपादाय सोऽयमिति पाठे विपर्यासिते सत्येक-
वाक्यतायां न यथोक्तयत्तदभिसम्बन्धदोषावकाशः यथा—

“तस्य प्रयातस्य वन्द्यथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव गजच्छलेन ॥”

इत्यत्र, तथापि तत्रार्थस्य चमत्कारातिशयो न्यग्भवत्येव । स हि भिन्नवाक्यतायामेव
सहृदयैकसंवेद्यः समुन्मिषतीति तदनुगुणार्थोऽयमेव पाठः श्रेयानिति ।

यत्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा विशेष्यस्य विशेषणात् ।

तदेव वा विधेयं म्यात् समामन्तत्र नेष्यते ॥ २६ ॥

अन्यत्र त्वर्थमम्बन्धमात्रे वक्तुमर्हाम्पि ।

कामचारस्तदर्थं हि समर्थग्रहणं मतम् ॥ २७ ॥

न तु सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तये ।

पित्रोः सुतेन बन्धत्वे सा हि न्यायेन सिध्यति ॥ २८ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

काव्यकाञ्चनकपादममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष सं निदर्शितो मया ॥ २९ ॥

प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव । स हि यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्तायाः प्रतिपत्तृप्रती-
तेरुत्त्वात् इय परिस्खलनस्वेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यति । किञ्च सर्वत्रैव शब्दा-
र्थव्यवहारे विद्वद्भिरपि लौकिकक्रमोऽनुसर्त्तव्यः । लोकश्च मा भद्रसास्वादप्रतीतेः
परिग्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते नान्यथा । स चायमनन्तप्रकारः सम्भ-
वति । प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां तद्विषयमावाभिमतानामानन्त्यात् । तत्र प्रकृति-
प्रक्रमभेदो यथा—

“सततमगभिभाषणं मया ते परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।

गतधृतिरवलम्बितुं वतासूननलमनालपनादहं भवत्याः ॥”

अत्र हि भाषातिलपत्योरुभयोरपि वचनार्थत्वाविशेषेऽपि यदा भाषातिप्रयोगप्रक्रमेण
धस्तु वक्तुमुपक्रान्तं तदा तेनैव निर्वाहः कर्तुमुचितो नेतरेण । एवंविधस्य प्रक्रमा-
भेदाख्यस्य शब्दौचित्यस्य विध्यनुवादप्रकारत्वोपगमात् । यथा—

“तौळा जाअन्ति गुणा जाळा दे सहिअएहि धेप्पन्ति ।

रइकिरणानुग्गाहिआइ होन्ति कमळाइ कमळाइ ॥”

यथा च—

“ऐमेअ जणो तिस्सा देउ कबोलोपमाइ शशिविम्बम् ।

परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दो विअ वराओ ॥”

अत्र मुक्तर्पापकर्षमात्रविवक्षया परिकल्पितभेदेऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुयाद्यविषयेण
कनैतामिधानेन विध्यनुवादभावो भाणित इति प्रक्रामभेदप्रकार एवायमिति मन्त-
व्यम् । केवलं पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये शशिविम्बमित्यत्र चन्दमिणमिति पाठः परि-
गमयितव्यः । यथा च—

“एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत ।”

१. ‘दमावप्र’ इति रापुम्भे पाठः.

२. तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहर्दयैर्युज्यन्ते ।

रपिकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानिकमन्त्रानि ॥

३. एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोतपमायां शशिविम्बम् ।

परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रचन्द्र इव वरावः ॥

इति । तेन प्रत्यवोचत इत्यत्र पाठो युक्तः । यथा च—

“नाथे निशायां नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं मद्रतरं समस्ति ॥”

इति । अत्र हि गता निशापीति युक्तः पाठः । नचैवं शब्दपुनरुक्तिदोषप्रसङ्गः यथान्ये मन्यन्ते ‘नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण’ इति, तयोर्भिन्नविषयत्वात् । यथोद्देशं हि प्रतिनिर्देशोऽस्य विषयः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयस्तु शब्दपुनरुक्तिदोष इति कुतस्तस्य प्रसङ्गः ।

“व्रजतः क तात! वजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

धैर्यमभिननुदितं शिशुना जननीनिभर्त्सनविष्टमन्युना ॥”

इत्यत्र शिशुना व्रजतिरेव प्रयुक्तो न व्रजतिः, तत्रैव परिचयगतार्थत्वास्फुटत्वधैर्यभेदित्वसम्भवात् । केवलं शक्तिवैकल्याद्रेफोऽनेन नोच्चारित इति प्रत्युदाहरणमेतत् । सर्वनामप्रक्रमभेदो यथा—

“ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुचयुः ॥”

अत्र हि भगवन्तं शूलिनं प्रक्रान्तमिदमा परामृश्य तेनैवोक्तरीत्या तत्परामर्शः कर्तुं युक्तो न तदा तयोर्देवदत्तयज्ञदत्तशब्दयोरिव भिन्नार्थत्वात् । न चासौ कृत इति सर्वनामप्रक्रमभेदः । न चैवं यत्तद्वोरिदमेतददसां चाभिन्नार्थत्वेऽप्येतद्दोषविषयत्वप्रसङ्गः । तेषामुक्तप्रकारेण स्वभावतोऽन्योन्यापेक्षसम्बन्धोपपादनात् । तेनदमादिभिर्भिभिस्तस्य परामर्शा, न तदेति स्थितम् । प्रत्ययप्रक्रमभेदो यथा—

“रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतेरवाप्यते ।

परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथाः शरीरिणाम् ॥”

इति । अत्र हि ‘कुत एव तु सानुरोदना’दिति युक्तः पाठः । यथा च—

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभावां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति मिद्विः ॥”

इदं चापरमत्र प्रक्रमभेदानुपाङ्गि दोषान्तरमप्याविर्भवति, योऽयं विकल्पार्थवृत्तेर्वा-शब्दस्य समुच्चयार्थस्येव च शब्दस्याविषय एव प्रयोग इति चक्ष्यते । तेन ‘यशो-अधिगन्तुं सुखमीहितुं वे’ति युक्तः पाठः ।

“पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
स्वं कूर्मेराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
त्रिकुञ्जराः ! कुरुत तत्रितये दिर्घापी
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥”

इत्यत्र पृथ्व्यादिविषयः प्रैषपक्षणोऽर्थः कविना वक्तुं प्रकान्तः । तस्य प्रत्ययभेदेऽपि
निर्वृत्तत्वात् प्रैषार्थानां पदानामुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावेनोपादानं न कृतमिति नैतादृशः
प्रत्ययप्रक्रमभेदोपस्य विषयोऽवगन्तव्यः । पर्यायप्रक्रमभेदो यथा —

“महीभूतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नप्रत्ये न जगाम कृषिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसक्ता ॥”

इत्यत्र हि पुत्रापत्यशब्दावेव पर्यायत्वात् प्रक्रमभेदविषयौ । न पुष्पचूतशब्दौ ।
तयोः सामान्यविशेषवचनत्वादित्यपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठः । यथा च ‘उदन्-
च्छिन्ना भूः सच निधिरपां योजनशतम्’ इति । अत्र हि ‘मिता भूः पत्यापां स च
पतिरपां योजनशतम्’ इति युक्तः पाठः । एवञ्च छिदिक्रियाकर्तुरुदन्वत उक्त-
येन विधेयतया प्राधान्यात् समासानुपपत्तिदोषोऽपि परिहृतो भवति ।
यथा वा —

“वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।

प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान् नालङ्कारश्च्युतोपलः ॥”

एवं —

“स्वमिव जलं जलमिव स्वं हंस इव शशी शशीव कलहंसः ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥”

इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । विभक्तिप्रक्रमभेदो यथा —

“धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।

वीर्यं न विद्वत्सु तुते मघोनस्स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥”

न चायं समुच्चयस्य विषयः । स हि तुल्यकक्ष्यत्वादभिन्नविभक्तिकानेकार्थविषयो
वेदितव्यः । यदुक्तम् —

“तुल्यकक्ष्यतया यत्र पदार्थाः स्युर्विवक्षिताः ।

समुच्चयो निरुक्तो वा तत्रेष्टौ द्रष्टव्यतया ॥”

इति । न चात्र तथाविधोऽर्थः समस्तोति, समुच्चयार्थयोश्चशब्दयोरपि प्रयोगोऽनुप-
पन्नः । तेनात्र ‘तीरेण विद्वेषिमुवागता च’ ‘विद्वत्सु वीर्यं तनये मघोन’ इति पाठौ
विपरिणतयितव्यौ ।

“वभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥”

अत्रापि ‘मृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्ये’ति युक्तः पाठः । अस्मिन् पाठे रोचनाङ्कत्वस्य द्रव्यधर्मत्वाद् दुकूलभावविशेषणत्वानुपपत्तिपरिहाराद् गुणान्तरलाभः । उपसर्गप्रक्रमभेदो यथा —

“विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयाज पदं नृपश्रियः ॥”

इति । तेन ‘तदुपेतं विजहाति चायति’रिति युक्तः पाठः । वचनप्रक्रमभेदो यथा —

“क्वाचित् क्रीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-

रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।

भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः

प्रस्थाने पाथिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः जशंसुः ॥”

अत्र हि ‘क्वाचित् क्रीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः’ इति युक्तः पाठः ।
यथा च ‘अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन’ इति । अत्र हेक्वचनेन
भगवतीमेकां सम्बोध्य प्रसादसम्बन्धितया यस्तस्या बहुत्वनिर्देशः स वचनप्रक्रमभेदो
दोषः । तेनात्र भवतीप्रसादेनेति युक्तः पाठः । तिङन्तप्रक्रमभेदो यथा अत्रैव ‘अपरा
भूमिवत् कम्पमाना’ इति । अत्र हि कम्पमापुरित्युचितः पाठः । एकस्याः क्रियायाः
प्राधान्याभावादित्युक्तम् । कालविशेषप्रक्रमभेदो यथा —

“सखुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

जक्षुर्विसान्धृतविकासिविसप्रसूनाः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-

दोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥”

अत्र हि खानादौ यः कालविशेषः प्रकान्तः स नेजनादौ भेदनीत इति प्रक्रमभेदो
दोषः । तेन ‘सखुः पयांसि पपुरम्बरमानिनेजुर्जक्षुर्विसान्धृतविकासिविसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषं वनेषु सरितां प्रसभं ममार्जुः’ इति युक्तः
पाठः । यदि वा दोषोऽयमनुद्भावनीय एव । कालविशेषस्य विवक्षामात्रभावितयान-
वस्थितत्वात् । यदाहुः — ‘परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये दर्शन-
योग्यत्वात् परोक्षस्याविवक्षायां लब्धं भवत्येव । अजयज्जयन्तो भूतानि’ इति ।

सतोऽपि चासतो वापि चाविवक्षा भवति यथानुदरा कन्येति ।

अर्थस्य तदतद्भावो विवक्षामात्रतो भवेत् ।

यत्र प्रक्रमभेदोऽयं न तत्रोद्गाध्यते बुधैः ॥ ३० ॥

यथा विशेषकालस्य शीलादिप्रत्ययेषु च ।

कर्तुश्च फलवत्तायां तेन ते नोपदर्शिताः ॥ ३१ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ॥ कारकशक्तिप्रक्रमभेदो यथा —

“गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायावद्भक्तदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।

विस्त्रब्धं कियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षितिः पल्वले

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्मद्भुजः ॥”

इति । अत्र हि ‘कुर्वन्त्वस्तमियो वराहततयो मुस्ताक्षतिम्’ इत्युपपन्नः पाठः ।

यथा च —

“कृतवानासि विमियं न मे प्रतिकूलं च न ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥”

अत्रापि ‘नच तेऽहं कृतवत्यसम्मतम्’ इति । यथा च —

“सजलजलधरं नभो विरेजे बिहृतिमियाय रुचिस्तट्टितानाम् ।

व्यवहितरतिविमर्हवितेने जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥”

शाब्दः प्रक्रमभेदो यथा —

“चारुता वपुरभूपयदासां तामनूत्तनवयौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्केतिरेनम् ॥”

इति । अत्र हि ‘तमपि वल्लभसङ्ग’ इति युक्तः पाठः । यथा च —

“सस्रुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

जलुर्विसान् धृतविकासिविसप्रमूनाः ।”

इति । अत्रापि ‘जलुर्विसं विकचमस्य दधुः प्रसूनम्’ इति युक्तः पाठः । अस्मिन्

पाठे विसशब्दस्य पौनरुक्त्यदोषपरिहाराद् गुणान्तरलाभः । यथा च —

“समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।

अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणवरुणाग्रसरं रुचा ॥”

अत्र अनुयातीक्रियाकर्मभावो वरुणस्यार्थः प्रकान्त इति तत्रास्य तादृश एव हेतुरुपा-
दातुं युक्तः । यस्त्वसन्नियमनरक्षणः शाब्दो हेतुरस्यान्येषामिवोपात्तः स प्रक्रमभेदो

दोषः तस्याप्युक्तयुक्त्या रसभङ्गपर्यवसायित्वात् । तेनायमत्र पाठः पठितव्यः ।
'नियमयन्नसतः स नराधिप' इति । एवञ्च विभक्तिप्रक्रमभेदश्चशब्दश्चोक्तनयनिर-
स्तसमुच्चयविषयभावः क्रमभेददुष्टश्च परिहृतौ भवतः । एवमन्येऽप्यवगन्तव्याः ।
एषां चान्योन्यसाङ्ख्याल्लोष्टसञ्चारक्रमेण बहवः प्रक्रमभेदप्रकाराः समुद्भवन्ति । ते
स्वयमेवाभ्यूहाः । तद्यथा—

‘नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ।’

इति । अत्र हि द्वयोः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रक्रमभेदः । तेन ‘न लघुर्जातु पदं नृपश्रिय’
इति युक्तः पाठः । आर्थः प्रक्रमभेदो यथा अनन्तरोदाहरणयोरुपपन्नमाहितविपर्ययम् ।
तद्यथा—

“मत्तता दयितसङ्गमभूपा भूपयत्यसमसायकलक्ष्मीम् ।

साप्यनूननवयौवनयोगं तद् वपुस्तदपि चारुतरत्वम् ॥”

इति । अत्रापि हि ‘मत्ततां दयितसङ्गतिरेषा’ इत्युचितः पाठः । क्रमप्रक्रमभेदो
यथा—

“तव कुसुमगरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-

र्ह्यमिदमयधार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोपि ॥”

इति ।

ननु च प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां प्रक्रान्तानां भेदेऽपि प्रधानभूतस्यार्थस्या-
भेदाच्छब्दमात्रस्य भेदे मति न किञ्चिदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनमुपपद्यत इति
कथमयं प्रकृत्यादिप्रक्रमभेदो नाम शब्दानौचित्यमित्युक्तम् । उच्यते । सर्व एवा-
यमेवजातीयः प्रक्रमभेदः प्रायेण विध्यनुवादभावप्रकार इत्यवगन्तव्यम् । न च त-
त्राप्यसत्यप्यर्थभेदे शब्दभेदमाद्रियन्ते वक्तारः । यथा—

“यदधरदलमाश्रितं प्रियाया वदनसरोरुहसाम्यमेति यश्च ।

तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुर्विषमितरत् तमसा समस्तथान्यः ॥”

इति । अस्तेववम् । यस्त्वयमन्यः शब्द आर्यश्चेति द्विविधः प्रक्रमभेद उक्तः सोऽनु-
पपन्नः । यतः ‘चारुता वपुर्भूपयदासा’मित्यादौ भूषणभूष्यभावादिरूपं किमपि वस्तु
प्रत्याप्यं वर्तते । तच्च शब्दादर्थदुभाभ्यामपि वा प्रतीयताम् । कस्तत्र प्रक्रमभेद-
नियमं प्रत्यभिनिवेशः यद्वेदाभेदाभ्यामनौचित्यमौचित्यं च स्यात् । नहि

“शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमन्तस्य भवत्यलङ्किया ।

प्रशमाभरणः पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥”

इत्यादौ सत्यपि प्रतीतिपरिस्खलने नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चिदुपलभ्यत इति तदेतद-
विदितशब्दार्थव्यापारविभागस्यैवामिधानम् । अन्यो हि शब्दव्यापारविषयोऽर्थोऽन्य-
थार्थव्यापारविषयः । तत्र यः प्राधान्येन प्रतिपादयितुमिष्यते स शब्दव्यापारवि-
षयः, तस्य साक्षात् तदभिसम्बन्धसम्भवात् । अन्यन्त्वर्थव्यापारविषयो विषय-
यात् । एवञ्च सति यदायं भूषणभूषणभावः प्राधान्येन वक्तुं प्रक्रम्यते तदा शब्द-
व्यापारस्येपात्तौ विषयो भवितुमर्हति नार्थव्यापारस्येति विषयविभागे व्यवस्थिते
सति तयोर्द्वन्द्वथाकरणं तदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनहेतुर्भवत्यनौचित्यमि-
त्युक्तं यथा पूर्वोक्त उदाहरणद्वये । यत् पुनः ‘शुचि भूषयतीत्यादौ सत्यपि प्रक-
मभेददोषे नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चित् संवेद्यत इत्युक्तं, तत्र ‘वपुः शुचि भूषणं
श्रुत’मिति, ‘तां मद्भक्तमपि वदभसद्भ’ इति चोभयत्रापि पाठविपर्ययात् प्रक्रमभेद-
दोषद्वये परिहृते सत्यनयोः प्रतीत्योर्वाद्दशमौचित्यमनौचित्यं वाविर्भवति तत्प्रतीति-
परमार्थविदः सहृदया एव विधेयकुमुलमिति त एव प्रष्टव्याः । नान्ये । ते ह्युभय-
त्रापि सादृश्यमेवावगच्छन्ति । यदि वा शुचि भूषयतीत्यादौ भूषणभूषणभावश्च-
लायां यथासम्भवं भाङ्गिभाषिनिविधौचिञ्चमात्रं कवेर्विवक्षितं, तच्च निर्वृद्धमिति तदप-
हृतचेतसा प्रतीतिस्खलनभेदानवधारणम् । अथ यदि शब्दव्यापारविषयस्यैवार्थस्य
प्राधान्यं नान्यस्येत्युच्यते; तर्हि ‘चक्राभिपातप्रसभे’त्यादौ ‘लावण्यकान्तिपरिपूरित-
दिङ्मुखेऽस्मिन्’ इत्यादौ ‘कृतककुपितैर्वाप्याम्भोभि’ रित्यादौ च वस्तुमात्रस्यालङ्का-
रस्य रसादेश्च प्रतीयमानन्यार्थस्यावाच्यस्यैव प्राधान्यं न स्यात् । तच्चानिष्टं भवति ।
तयोरभिधूमयोरिव गम्यगमकभावेनावस्थानात् प्रधानेतरभावस्यावश्याभ्युपगम्य-
त्वात् । अत्रैवाच्यते । प्रतीत्यपेक्षमनयोः प्राधान्यमप्राधान्यं चावस्थाप्यते । वाच्यस्य
प्रतीतिः शब्दव्यापारविषय इति तस्य प्राधान्यमवस्थाप्यते । प्रतीयमानस्य पुनर-
न्यथेति तस्याप्राधान्यमेवेत्युक्तम् । यत् पुनर्वस्तुमात्रादीनां प्राधान्यमवस्थाप्यते,
तद्वाच्यप्रतीयमानयोर्धर्मागम्यारिव गम्यगमकभावापेक्षयैव न प्रतीत्यपेक्षया । तदपेक्ष-
यैव च कश्चिद्वाच्यस्याप्यप्राधान्यमुच्यते । ननु यदि प्रतीतेरेकरसप्रसृतायाः परिस्ख-
लनहेतुत्वादयं प्रक्रमभेददोषोऽनौचित्यमित्युच्यते तदिदानीमेकस्मिन्नेव वस्तुनि
निर्वर्ण्यमाने महाकवीनां या विचित्रार्थभाङ्गिमणितयोऽलङ्कारसंज्ञास्तास्वप्ययं प्रक्रम-
भेददोषो दुर्निपेधः स्याद् विशेषाभावात् । मैवं वोचः । तत्राप्यस्माभिरयमिष्यत
एव । कथं तर्हि वैरस्यं न प्रकाशते । तस्याङ्गनावदनेन्दुबिम्बगतस्यैव कलङ्कले-
शस्य स्वादिष्ठाभिरलङ्कारपरम्पराभिरभिभूयनानत्वाद्वाक्यभेदाच्चेति ब्रूमः । यदुक्तम्—

“एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणोप्विवाहः ।”

इति । न तु तावतासौ नास्त्येवेति शक्यः कल्पयितुं तत्सद्भावस्य न्यायसिद्ध-
त्वात् । न हि भाङ्गिमणितिविषये वर्त्मनि प्रवर्तमाना प्रतीतिरपरिस्वलितक्रमेणैव
प्रवर्तत इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदहेतुत्वोपगमात् । तदेतदुक्तं भवति
सर्व एव भाषातिप्रकारः प्रक्रमभेदस्य विषय इति । स च विविच्यमानो वाच्यप्रती-
यमानार्थनिष्ठ एव पर्यवस्यतीति शाब्दश्चार्थश्चेति तथैव द्वैविध्येन प्रतिपादितः ।
वस्तुप्रक्रमभेदो यथा ‘इयं गेहे’ इति । अत्र प्रथमे पादे साक्षान्नायिकायाः स्वरूपं
वर्णयितुमुपक्रम्योत्तरत्र भेदेन तदीयस्पर्शादिवर्णनं निर्वाहितमिति वस्तुप्रक्रमभेदो
दोषः । ननु भयत्राप्यर्थतस्तत्स्वरूपमकार्यमतीतिः पर्यवस्यतीति कथमयं दोषः ।
सत्यम् । स्यादेवं यद्यसावुभयत्राप्यसञ्ज्ञातपरिस्वलनखेदवैरस्या सत्येकरसैव पर्य-
वस्येत् । न चोक्तनयेनैतत्सम्भवतीति दोषतथैवायमुक्तः । तेन ‘मुखं पूर्णश्चन्द्रो
वपुरमृतवर्त्तिनयनयोः’ इत्येवमयं पाठः परिणमयितव्यः । यथा च—

“तरङ्गय दृशोऽङ्गने ! पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुरु रदच्छदं मज्जतु विद्रुमः श्वेतताम् ।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-
मुदञ्चय मनाद् मुखं भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥”

अत्र छुपमानानामिन्दीवरादीनां निन्दाद्वारेण नयनादीनामुपमेयानां यत् तेभ्योऽति-
शयलक्षणं वस्तु वक्तुं प्रक्रान्तं तस्यानिर्वाहाद् भेदः मुखचन्द्रयोः सादृश्यप्रतिपा-
दनमात्रपर्यवसानात् । तदेवमत्र पाठः पाठितव्यः । ‘उदञ्चय मनाद् मुखं भवतु
रुक्ष्यलक्ष्मा शशी’ । यथा च—

“तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का मुधा
सा चेत् कान्तिरतन्त्रमेव फनकं ताश्चेद् गिरो धिक् मधु ।
सां दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैः किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥”

इत्यत्राप्युपमानादुपमेयस्यातिरेकलक्षणं यद्वस्तु वक्तुमिष्टं तस्यार्थान्तरन्यासमुखेन
प्रक्रमभेदः वस्तुसर्गपौनरुक्त्यस्य सादृश्यमात्रपर्यवसानादिति । तेन ‘पुनरुक्तव-
स्तुविमुख’ इत्यत्र युक्तः पाठः । दोषोऽयमेव ज्ञातीयकानामर्थदोषाणामन्येषामप्युप-
लक्षणम् । तेन ‘तपेन वर्षा’ इत्याद्यपाकृतं भवति । ननु कर्तृप्रक्रमभेदोऽपीह
कस्मान्न प्रदर्शितः । असम्भवादिति वृमः । यस्तु कचित् कावेभिः प्रयुज्यमानो

दृश्यते स कर्तृव्यत्वासौ नाम गुण एव न दोषः । तत्रैव चायं प्रक्रमभेदभ्रमो भवतां तयोर्भिन्नलक्षणत्वात् । यदाह —

“प्रकृतमपि यत्र हित्वा कर्तृत्वं युष्मदस्मदर्थस्य ।

चारुत्यायान्यत्रारोप्येत गुणः स तु न दोषः ॥”

“यश्च यथा प्रकान्तोऽभिधातुमर्थस्तथैव तस्य न चेत् ।

निर्याहः स प्रक्रमभेदो न प्रकरणावसितः ॥”

इति भिन्नलक्षणस्यात्र प्रक्रमभेददोषाशङ्कावकाशः । तत्र युष्मदर्थस्य यथा ‘यथाह सप्तमो वैकुण्ठावतार’ इति । अत्र हि यथास्थ त्वमिति युष्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रकृतमपहाय चारुत्याय ततोऽन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । दाशरथिं रामं प्रति हि कस्याचित् समक्षमियमुक्तिः । अस्मदर्थस्य यथा—‘नाभिवादनप्रसादो रेणुकापुत्रः । गरीयान् हि गुरुधनुर्भङ्गापराध’ इति । अत्रापि हि नाभिवादनप्रसादोऽस्माति वक्तव्ये पूर्ववचारत्वायैवमुक्तम् । एषा हि भार्गवस्यान्मानमुद्दिश्योक्तिः । यथा च—

“अयं जनः प्रद्युम्नास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हति”

इति । अत्राप्यहं प्रद्युम्ना इति वक्तव्येऽस्मदर्थस्य कर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । द्विविधो ह्यन्यगव्यर्थधेतुनाचेतनभेदात् । तत्र चेतनेऽन्यत्रारोपो हि दर्शित एव । अचेतने तु यथा—

“चापाचार्यः पशुपतिरसौ कार्तिकेयो विजेयो

घाणव्यस्तः सदनमुदधिर्भरियं हन्तकारः ।

अस्त्येवंतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां

पद्मस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥”

इति । अत्र हि त्व रेणुकाकण्ठबाधां कृतवानिति त्वया वदस्पर्धोऽहं लज्ज इति वक्तव्ये चारुत्याय युष्मदस्मदर्थयोः कर्तृत्वमुभयोः परशुचन्द्रहासयोर्योर्जडयोरारोप्यैवमुक्तम् । यथा च—

“भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिरियमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चिद्व्रतम् ।

नेवं चेत् रागद्वेषणत्रिजिह्वां कण्ठासृजा पक्षिलः

पत्नी नैव सहिष्यते मम धनुर्जान्धवन्तृकृतः ॥”

इति । अत्रापि सः न सहिष्य इति वक्तव्ये पूर्ववदस्मदर्थस्य कर्तृत्वमचेतने पत्रिणि समारोप्यैवमुक्तम् । क्रमभेदो यथा —

“तीर्थे तद्वीये गजसेतुवन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाय् ।”

इति । अत्र हि परामर्शनीयमर्थमनुक्तैव यस्तस्य सर्वनामपरामर्शः स क्रमभेदो दोषः । तस्य हि प्रकान्तोऽर्थो विषय इष्टो न प्रकृत्यमानः तस्य स्मृतिपरामर्श-
रूपत्वात् । स्मृतेश्चानुभूत एवार्थो विषयो नानुभवविश्रमाणाः । अत्र च प्रतीतिमात्र-
मनुभवोऽभिमतो नेन्द्रियविषयभावः । न च गङ्गार्थः प्रतीतपूर्वो, यः परामृश्येतेति
परामर्शप्रक्रमभेदो दोषः । ननु पदार्थबुद्धानुपक्रम एवायमवभासते दोषः यत्र
पदार्थपौर्वापर्यप्रकाशः यत्समाश्रयोऽयं दोषं उद्बुध्यते, न वाक्यार्थविमर्शदशा-
याम् । तत्र हि न पौर्वापर्यप्रतिनियमावभासः तस्य निरंशत्वाद् । बाहिरज्ञा च पदा-
र्थबुद्धिरन्तरङ्गश्च वाक्यार्थविमर्श इति कथमयं दोषः? सत्यमस्त्येतत् । किन्तु
स वाक्यार्थविमर्शः प्रवर्तमानो वक्रभिप्रायप्रतिरूप एव प्रवर्तते नान्यादृशस्तत्सं-
चारमयत्वाच्छब्दव्यवहारस्य । यदाहुः — ‘वक्तुरभिप्राय सूचयेयुः’ इति । तत्र
चासौ सूक्ष्मतयानभिगम्यक्तस्वरूपस्थित एव पदार्थबुद्धौ स्थूलतया केवलं व्यक्तोऽव-
भासत इति पदार्थसमाश्रयोऽयं दोषस्तत्रापि दुर्निषेध एव । न चात्र प्रमादजः
पादयोः पौर्वापर्यविपर्यय इति शक्यते यक्तुं तत्रापि गङ्गाप्रतीपगमनहेतोः शा-
ब्दस्य तदीयतीर्थाभिधानव्यवधाने सत्यन्यस्य क्रमभेददोषस्याविर्भावापत्तेः । तेन
पादयोर्विपर्ययः शाब्दस्य च हेतोर्गङ्गाविशेषणमुत्तेनार्थत्वमित्युभयविपर्ययोऽत्र श्रेया-
निति ।

परामृश्यमनुक्तैव परामर्शोऽस्य यस्तदा ।

स दोषो घट्यमाणार्थसवित्तावधमो हि स ॥ ३२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च — ‘नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृष्टनिशाचर’ इति ।
अत्र क्षारोपनिवृत्तौ तद्विषयवाचिनोः सुरधनुर्धारासारशब्दयोरिव नवजलधरपदस्यापि
पूर्वं पश्चाद्वेदंशब्दः प्रयोक्तव्यः शुक्तिश्रेयं न रजतामिति वद् इत्येव तावत् क्रमो
न्याय्यः । यत्तु दृष्टनिशाचरविशेषणवानिभः सन्नद्धपदादनन्तरं तस्य प्रयोगः ‘स
क्रमभेदो दोषः । ‘कलत्रं च सा कान्तिगती दलायतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी’
इत्यत्र हि द्वितीयश्चशब्दो भिन्नक्रमः । न हि त्वमित्यन्यनान्तरं प्रयोक्तव्यः ।
यथा च —

“मीलितं यदभिरामताधिके माधु चन्द्रमणि पुष्करैः कृतम् ।

उद्यता जायनि कामिर्नामुले तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥”

इत्यत्र पुनश्शब्दः । स हि तेनैवलोऽनन्तरं यत्तव्यः ।

“उक्त्वअदुमं व सेलं हिमहअकमलाअरं व लच्छिविमुक्कम् ।

पीअमइरंव चसअं बहुलपओसं व मुद्धअंदविरहिअम् ॥”

इत्यत्र ह्युपमानवाचिभ्यां शब्दाभ्यामेवानन्तरमिवशब्दः प्रयोक्तव्यः न साधारणधर्मवाचिभ्यां यथात्रैव कमलाकरबहुलप्रदोषशब्दाभ्यामिति । स हि यदनन्तरं ध्रूयते तत्रैवोपमानतामाभातुमलमित्यन्यार्थस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । न हि भवति गौरामिवेन्दुविश्वं तव मुखमिति । न चासौ तथा प्रयुक्त इति क्रमभेदो दोषः । तेन ‘सेलं व उक्त्वअदुमं’मिति ‘चसअं व पीअमइरं’मिति च पाठः पठितव्यः । यथा वा—‘उपालब्धेवोर्चगिरिपतिरिति श्रीपतिमसा’विति । अत्र हि इर्तावोपालब्ध क्षितिधरपतिः श्रीपतिमसाविति पाठः श्रेयान् यतो नात्रोपालब्धेवोर्चगिरिपतिरित्येतत्पर्यन्तोक्तिरवच्छेत्तुमीभमता । न च पदसम्बन्धस्थ पुरुषार्थानत्वात् प्रापिपयिपुपदेनैवास्याभिसम्बन्धो न गिरिपतिपदेनेति शक्यते बन्तुं तस्य तदर्धानत्वासिद्धेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । यथा च—

“प्रतीक्ष्यं च प्रतीक्ष्यायै पितृष्वसे सुतस्य ते ।

सहिष्ये शतमागांसि प्रत्यश्रौषीः किलेति यत् ॥”

इति । अत्रापि हि ‘सहिष्ये शतमागांसोत्यभ्युपैर्यत् किल स्वयं’मिति युक्तः पाठ इति । अनेनैव तज्जातीयार्थानामन्येषामव्ययानां प्रयोगनियमो व्याख्यात इति तेषामपि प्रक्रमभेदो दोष एव । तद्यथा—

“किं कामेप्याते किलैष वामनो यावदित्थमहसन्न दानवाः ।

तावदस्य न भूमौ नभस्तले लङ्घितार्कशाशिमण्डलः क्रमः ॥”

इत्यत्रेत्यंशब्दस्य । स हि वामनशब्दादनन्तरं द्रष्टव्यः । यथा च—

“स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसावुपैते पिद्वैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका”

इत्यत्रैवशब्दस्य । स ह्युपैतीत्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन ‘स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसौ समभ्येत्येव ससम्भ्रमममण्यत कापि पिद्वैरिति युक्तः पाठः । अत्र च यत् प्रतीतिवैचित्र्यं स मतिमतामेव विषयः ।

उक्तिस्वरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिप्यते ।

न तत्र तस्मात् प्राक् किञ्चिदुक्तेरन्यत् पदं वदेत् ॥ ३३ ॥

१. उक्त्वात् सम्यक् सेलं हिमहअकमलाअरमिव लक्ष्मीविमुक्कम् ।

पीलमदिरामिव चपक बहुलप्रदोषमिव मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥

उपाधिभावात् स्वां शक्तिं स पूर्वत्रादधाति हि ।

न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य सम्मतः ॥ ३४ ॥

इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समा ।

ज्ञेयेत्यमेवमादीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ॥ ३५ ॥

यतस्ते चादय इव श्रूयन्ते यदनन्तरम् ।

तदर्थमेवावच्छिन्न्युरासमञ्जस्यमन्यथा ॥ ३६ ॥

अथानन्तर्यनियमस्तेषामर्थोचितीवशात् ।

अन्यतस्तर्हि तत्कार्यसिद्धेस्ते स्युरपार्थकाः ॥ ३७ ॥

कैश्चिदेव हि केषाञ्चिद् दूरस्थैरपि सङ्गतिः ।

न ज्ञातु सर्वैः सर्वेषामित्येतदभिधास्यते ॥ ३८ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । पौनरुक्त्यमार्थमेकमेवाभ्युपगन्तुं युक्तं न शाब्दं तस्यार्थ-
भेदे सत्यदुष्टत्वाद् । यदुक्तं “तच्च न शब्दपुनरुक्तं पृथग्वाच्यम् अर्थपुनरुक्तं नैव ग-
तार्थत्वाद् । न ह्यर्थभेदे शब्दसाम्येऽपि कश्चिद्दोषः । यथा —

हसति हसति स्वामिन्युच्चै र्दृष्ट्यपि रोदिति

द्रविणकाणिकाक्रीतं यन्त्रं प्रनृत्यति नृत्यति ।”

इति । तदभेदे तु दुष्टतैव । अन्यत्र तात्पर्यभेदात् । तच्च भूषणमेव न दूषणम् ।
तस्यानुप्रासविशेषविषयत्वेनेष्टत्वाद् । यथा —

“वल्लायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काश ! काशाः

काशागा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंसा ! हंसाः ।

हंसाभोऽम्भोदमुक्तस्फुरदमलवपुर्मेदिनीचन्द्र ! चन्द्र-

श्चन्द्रामः शारदस्ते जयकदुपगतो विद्विषां काल ! कालः ॥”

इति । उभयाभावे तु पौनरुक्त्यं दूषणमेव यथा ‘जस्रुर्विसान्भृतविकासिविसप्रसूमा’
इति । सर्वनामपरामर्शस्य ह्यर्थविषयो विसार्थो न स्वशब्दस्य । न च प्रोक्तक्रियाकर्मभा-
वाभिधानपरः प्रथमो विसशब्दः परश्च प्रसूनसम्बन्धाभिधानपर इत्यत्रापि तात्पर्य-
भेद इत्याशङ्कनीयम् । स्वार्थमभिदधत एव हि शब्दस्यार्थान्तरप्रतीतिप्रावर्ण्यं ता-
त्पर्यमुच्यते । न चानैतत् सम्भवति उक्तयोरर्थयोरभिधेयतयार्थान्तरत्वाभावात् ।
तदुक्तम् —

१. ‘पक्षि’ इति छपुस्तके पाठः ।

२. ‘वीष्य’ इति कपुस्तके पाठः ।

“सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यास्य यत्पुनः ।

स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्तता ॥

प्राधान्यमथ सम्बन्धनिवन्धो योग्यता इत्या ।

नातः समागमस्यापि परामर्शोऽस्य दुष्यते ॥”

इति । द्विविधा हि योग्यता शब्दी चार्थी च । तत्र शब्दस्य प्राधान्ये सति शब्दी साक्षात्परामृश्यार्थप्रतीतिः । यथा —

“चारुता वपुरभूषयद्दामां तामनूत्तमययै वनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदन्तमपि वल्लभसक्तः ॥”

इति । विपर्यये त्वार्थी । सम्बन्धिप्रतीतिमुखेन तत्प्रतीतिः । यथा —

“भाति मितभूतिलिप्तः शशाङ्कमौलिस्तदंशुनिचित इव”

इति । अत्र हि शशाङ्कसम्बन्धिनामंशुनां निबन्धस्तत्परामर्शयोग्यता । स हि समासे गुणीभूतः । यथा वा —

“जयति दिनाशतिमौर्जिदधन्महाहालविभ्रममन्त्रम् ।

तत्तममामिव लक्ष्म्या काण्टविषच्छायसा च्युरितः ॥”

इति । अत्र हि दिनाशसम्बन्धिनां तमनां निबन्धो योग्यता । सा हि गुणीभूतस्यापि गुणीभूता । सम्बन्धिनिबन्धभावे त्वमनामगतस्यैव तस्य योग्यता यथा —

“जयति जगत्प्रयजगरो गणेन्द्रमुनया निरुद्धदेहार्थः ।

सा च भुवनैकजननी यथा विना सोऽपि हिं विहस्तः ॥”

इति । समागमस्य यथात्रैव गणेन्द्रतनयेति पाठे । अयं च योग्यायोग्यत्वविषेको न सर्वजनसंवेदनीय इति प्राधान्यमेव तावत् प्रथमं योग्यतालक्षणं तदभावे तत्सम्बन्धिनिबन्ध इत्युभयं योग्यतालक्षणमुक्तम् । इतरथा तत्प्रतीतिरसम्भवात् । अत्र तु सत्यपि सम्बन्धिनिबन्धने यत् पुनः स्वशब्देनाभिधानं तच्छब्दपुनरुक्तमिति । तेन ‘जयति’न निबन्धमयं यत् ‘पद्म’मित्यत्र युक्तः पाठः । एवमर्थप्रक्रमभेददोषोऽपि परिहृतो भवति । तद्वानेकप्रकारं सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययोभयपदवाक्यविषयत्वात् । तत्र प्रकृतिविषयं यथा —

“अर्धायगन्धिगिर्यन्तमुद्भूतसन्निभुरिषुजालमगिलं विवशततान ॥”

इति । अत्र हि मन्त्रार्थात् प्रकृतेः गतेनेत्र पौनरुक्त्यम् । प्रत्ययविषयं यथा —

‘विमकिमलयच्छेदपाथेयदन्त’ इति, ‘त्वयुत्तमगन्धर्वतीमर्थातिनी’मिति च । अत्र

इति । अत्र हि महर्षिमुखार्कबिम्बयोर्विद्यादीप्त्योः पार्थाननपद्मयोश्चोपमानोपमेय-
भावावगतिरेकस्यैवैवशब्दस्य व्यापारः । तथा हि महर्षिमुखाद् विद्या निर्याय
पार्थाननमभिपेदे अर्कबिम्बादिव दीप्तिः पद्ममित्येवं पैदार्थसमन्वये सति सर्वेषा-
मुपमानोपमेयभावोऽभिमतः सिद्ध्यत्येवेति यत् तत्रान्येषां साम्याभिधायिनामुपादानं
तत् पुनरुक्तमेव अन्यथा विद्या दीप्तिरिवेति तृतीयस्यापीवशब्दस्य प्रयोगः प्रसज्ये-
तेति 'स्फुरत्पद्ममभिपेदे' इत्यत्र युक्तः पाठः । यथा वा —

“दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव रेखा ।

पुषोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥”

इति । यथा च —

“यं समेत्य च ललाटलेखया युजतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।

चण्डमारुतमिव प्रदीपवचेदिपस्य निरवाद्विलोचनम् ॥”

अत्रापि-‘दैर्घमर्चिरिव चण्डमारुत’मिति युक्तः पाठः । यथा च —

“नयचन्द्रिकाकुमुमकीर्णतमकबरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।

ददृशे ललाटतलहारि हरेर्हरितो मुखस्य हिमरश्मिदलम् ॥”

इत्यत्रापीवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तो हारीत्यनेनैव तदभिन्नार्थेन तदर्धस्य प्रतिपादि-
तत्वात् । नचोभयोरभिन्नार्थत्वेऽपि हारीत्यस्य पौनरुक्त्यं युक्तं वक्तुं तस्य यथा-
स्थानमवस्थानादिवशब्दस्य च विपर्ययेण क्रमभेददुष्टत्वादिति ‘ददृशे ललाटतलमि-
न्द्रदिशो वदनस्य हारि हिमरश्मिदल’मिति वरमत्र पाठो युक्तः । यथा च —

“वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥”

इत्यत्र द्वितीय इवशब्दः पुनरुक्तः । एवं च पाठो युक्तः ‘गेयस्य वाङ्मयस्याहो
अपर्यन्ता विचित्रता’ इति । एवमुपमारूपकेऽपीवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तोऽवगन्त-
व्यः । यथा — निर्मोकमुक्तिमिव गगनोरगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिविष्टपावटि-
स्य इति । यथा च ‘शातः श्यामालतायाः परशुरिव तमोऽरण्यनहेरिवाचि’रिति ।
अत्र हि रूपकस्येव निबन्धः श्रेयाद् नोपमायाः तस्मास्तन्मुखेनैव प्रतीतिसिद्धेः ।
न च सति सादृश्ये कश्चित् स्वस्थधीरतस्मिस्तत्त्वमारोपयति । यथा —

“भालानं जयलक्षणस्य करिणः सेतुर्विषद्वारिधेः

पूर्वादिः करवालचण्डमहसो लोलोपधानं श्रियः ।

सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन् ! राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥”

इति । यथा च —

“अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सान्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुम्भलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥”

इति । अत्र हि चुम्बतीवेत्यत्रेवशब्दः पुनरुक्तः चुम्बतेर्मुख्यार्थवाधे सति तत्सदृशार्थप्रतीतेस्सामर्थ्यसिद्धत्वोपपादनादिति । एवं

“स्मरहुताशनमुर्मुश्चूर्णतां दधुरिवाग्नवणस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परितः पथिकत्रजानुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥”

इत्यत्रापि वेदितव्यम् । यथा च —

“तृप्तियोगः परेणापि न महिम्ना मर्ह्यसाध् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥”

अत्र हि प्रतिवस्त्वलङ्कारान्महार्णवमर्ह्यसामुपमानोपमेयभावमवगम्यमानमवधीर्य यद् दृष्टान्तशब्देन पुनर्महार्णवस्योपमानत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् । वाच्यो ह्यर्थो न तथा स्वदत्ते, यथा स एव प्रतीयमानः । अत एव —

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पङ्क्यरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य भुनेश्च धेनुः ॥”

इत्यत्र प्रभाधेन्योः ‘प्रमेव भाभोः सुरभिर्महर्षे’रिति शब्दवाच्यामुपमामनादृत्य कथिना पूर्ववद् दीपकमुखेनोपमेयभावो भाणितः । एवमलङ्कारान्तरेष्वपि यथायोगमवगन्तव्यम् ।

वाच्यात् प्रतीयमानोऽर्थस्तद्विदां स्वदत्तेऽधिकम् ।

रूपकादिरतः श्रेयानलङ्कारेषु नोपमा ॥ ३९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च —

“शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः

क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।

इति धियास्तरुपः परिरेभिरे

धनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥”

इत्यत्र धीशब्दोऽत इति च हेत्वर्थः शब्दः पुनरुक्तः, हेत्वर्थेनेतिनैव तदर्थस्योक्तत्वात् । यथा ‘अश्चेतिविद्रुतमनुद्रवतान्यमश्व’मिति । तेन वरम् ‘इति यतोऽस्तरुप’ इति युक्तः पाठः । यथा वा —

“आः किमर्थमिदं चेतः सतामम्भोषिदुर्मरम् ।

इति मत्वेव दुर्वेधाः परदुःखैरपूरयत् ॥”

इति । अत्र हि मननार्थः पुनरुक्तः, इतिनैव क्रोधपरामर्शिना तस्यावगमितत्वात् ।
तेन ‘इति कुपेव तद्वेधा’ इति युक्तः पाठः । एवञ्च वेधसो दुष्टत्वस्यानिवन्धनस्या-
वाच्यस्य यद्वचनं तदपि परिहृतं भवति । अव्यभिचारिणः कारकस्याविशेषणः
प्रयोगः पुनरुक्तः । तत्र कर्तुर्यथा —

“पतितोत्पतितैः शत्रुशिरोभिः समराङ्गणे ।

मः कन्दुकैरिवोच्चण्डः क्रीडन् लोकैर्व्यलोक्यत ॥”

इत्यत्र लोकशब्दस्य, विलोकनक्रियायास्तत्कर्तृकत्वाव्यभिचारात् । सविशेषणस्य
न तस्य पौनरुक्त्यम् । यथा —

“जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनातमार्गाः ॥”

इति । कर्मणो यथा —

“उवाच दूतस्तमचोदितोऽपि गां

न हीक्षितज्ञोऽपसरेऽवेसीदति ॥”

इति । सविशेषणस्य यथा — ‘शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युत’ इति । करणस्य
यथा —

“यदा दृशा कृशाङ्गचास्मि दृष्टो जातं तदैव मे ।

प्रजागरगरग्रस्तसमस्तप्रसरं मनः ॥”

इति । अस्यैव सविशेषणस्य यथा —

“तं विलोक्य सुरसुन्दरीजनो विस्मयस्तिमिततारया दृशा ॥”

इति । एवं कारकान्तरेष्वप्यवगन्तव्यम् ।

एकैवालङ्कृतिर्यत्र शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।

द्विरुच्यते तां मन्यन्ते पुनरुक्तिमतिस्फुटाम् ॥ ४० ॥

तद्यथा —

“उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मामधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥”

इत्यत्र ।

यस्य यद्वृषतान्यक्तिः सामर्थ्यादेव जायते ।

तस्योपमा रूपकं वा तदर्थं पौनरुक्त्यकृत् ॥ ४१ ॥

तत्रोपमा यथा —

“स्फुरदधीरतटिन्नयना मुहुः प्रियमिवागलितोरूपयोधरा ।

जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समयाज्जगतीधरम् ॥”

अत्र जगतीधरजलधरावल्योः प्रियप्रणयिनीतुल्यत्वे समासोक्त्यैवावसिते सति यदे-
तज्जगतीधरस्य प्रियतुल्यत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् । यथात्रैवोत्तरेषु चोदाहरणेषु

“निद्रावशेन भवता ह्यनवेक्षमाणा

पर्युत्सुकत्वमत्रला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥”

इति । अत्र हि लक्ष्म्या अबला खण्डितेवेति यदुपमानमुक्तं तत् पुनरुक्तं तस्या-
स्तत्तुल्यवृत्तान्ताभिधानसामर्थ्यादेवानन्तरोक्तनयेन तदर्थ्यावगतेः । यथा च —

“सुरभिसङ्गमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत भङ्गुरम् ।

रमणदत्तमिवार्द्रनखक्षतं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥”

इत्यत्रार्द्रनखक्षतविशेषणं, प्रमदार्थः, तद्विशेषणं चेति त्रितयमपि पुनरुक्तं तदर्थ-
स्योपमेयादेव प्रतीतेर्गतार्थत्वात् । तथा हि । सुरभिशब्दात् पुंस्त्वविशिष्टाद्रमणा-
र्थोऽवगम्यते वनमालाशब्दाच्च स्त्रीत्वविशिष्टत्वात् कामिन्यर्थः । तद्विशेषणोपादानं
तु व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावात् । तेन यथा कामुकसङ्गमसमुत्थमङ्गनया लोहितं वक्रं
च नखक्षतं धार्यते, तद्वद्वनमालया वसन्तसमागमजनितं नवं भङ्गुरं च पलाशम-
धार्यतेति समुदायादयमर्थः सचेतसामुन्मिषत्येव, यतोऽलङ्कारान्तरोपकृताल्लिङ्गवि-
शेषनिर्देशादेवार्थानां स्त्रीपुंसत्वानुमितिरनुमतैव महाकर्वानाम् । यथा च —

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण

शरद्वानार्द्रनखक्षताभम् ।

प्रसादयन्ती सकलहृमिन्दुं

तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥”

इति । अत्र हि शरदो नायिकात्वस्येन्दो रवेश्च नायकप्रतिनायकत्वयोरभिव्यक्तिः ।
यथा वा —

“अत्यन्तपरिणाहित्वादत्यन्तरुदणतावशात् ।

न काचिदुपमारोडुमूरु शक्नोति सुसुवः ॥”

इत्यत्राङ्गनेव मणिस्तम्भाविति । यथा च —

“आमोगिनेत्रपरिवर्त्तनविभ्रमेण

मूर्त्या नितम्बवलनाकुलतां वहन्त्या ।

यस्याशनैरविरलौकलिकाकलाप-

पर्याकुलं हृदयमन्नुनिधर्ममन्थे ॥

इति । अत्र क्षारोद्धार्यो हृदयार्थश्च लक्षणयोपात्तौ न मुख्यतया तयोर्जीवव्यापार-
तत्कार्यैकदेशविशेषरूपत्वात् । लक्षणायाश्चालङ्कारान्तरत्वमुपपादितमेव । किञ्च —

यैर्दर्थैकाग्रयो धर्मो यत्र स्यादाधरोपितः ।

उपमानोपमेयत्वं न तयोः शब्दामिष्यते ॥ ३२ ॥

यथा —

“अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलमन्ततिः ।

तैरुवत् सुकरः सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥”

इत्यत्र तरुरिष्योः । तद्वि सामर्थ्यादेव तयोः सिद्ध्यति, उन्मूलनस्य तरुधर्मस्य
रिपावारोपितत्वात् । रूपकं यथा —

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्देधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद् रविमपेतवतुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥”

इति । अत्र हि लिङ्गविशेषानिर्देशात् स्वात्वस्य कार्यतश्च तद्विशेषस्याभिव्यक्तौ सा-
मर्थ्यादेवापरदिशौ गणिकारूपत्वे वियतश्चालयत्येवंगते यत्-तयोस्तादृष्यवचनं
तत् पुनरुक्तम् । पुनस्तद्वचने वा रवेरापि काशुरूपतावचनप्रसङ्गः विशेषाभावात् ।
यदुक्तम् —

“उभयार्थपदानिबन्धो लिङ्गविशेषः पदञ्च गुणवृत्ति ।

उपमानविशेषाश्रयमर्थं गमयति सै न (हि)पुनर्वाच्यः ॥”

इति । यथा —

“राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्रुथालिङ्गन-

व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीवृथा ।

तेनाक्रोशत एव तस्य मुराजेत् तत्काललोलानल-

ज्वालापल्लवितेन मूर्धविकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥”

इति । अत्र अनुप्रासैकरसिकेन कविना पौनरुवत्यदोषमपश्यता पर्यायोक्त्यनुमितो-
ऽपि चक्रशब्दार्थः प्रयुक्तः । तेन ‘मूर्धविकलामसेण तेन तनुमिति युक्तः पाठः ।

१. ‘यदेकार्थं’ इति सपुस्तके पाठः. २. ‘सुकरस्तम्बद्’ इति सपुस्तके पाठः. ३. ‘नस’

इति सपुस्तके पाठः.

अनेनानुप्रासव्यसनिता काव्यस्य परिपुष्यत्येव । यतः-

समासे चासमासे चानुप्रासेष्वस्त्रिलेष्वपि ।

पदादिवर्णानुप्रासः कवीनामधिकं प्रियः ॥ ४३ ॥

इति । तत्र समासे यथा —

“त्वत्कीर्तिकेतकीकलसकान्तकर्णावतंसकः ।

दिगङ्गनागणो राजन् ! राजत्यामोदानिर्भरः ॥”

इति । असमासे यथा —

“कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभापिणि ! ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमास्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥”

इत्यलमनेन । यथा च —

“तं जिगीषुरिव शात्रवं ततो लोकलोचनपथोपरोधकम् ।

रश्मिभिः कनकसायकोपमैरन्धकारमरुणोऽस्तमानयत् ॥”

इति । अत्र लोचनपथोपरोधापराधिनोऽन्धकारस्य कनकसायकोपमै रश्मिभिर्यदेतद-
न्तनयनं तजिगीषोरेव व्यापार इत्यरुणस्यान्धकारस्य च यत् कर्तृकर्मभावेनोपा-
दानं तत् सामर्थ्याजिगीषुशात्रवतुल्यवृत्तान्ततामवगमयतीति यदेतत् तयोर्जिगी-
षुरिव शात्रवमित्युपमानोपमेयभावेनाभिधानं तत् पुनरुक्ततां नातिवर्तते । यथा वा—

“परिहासरतिर्यश्च यशःकर्पूरपांसुभिः ।

दिकामिनीमुखान्यारात् पटवासैरिवाकिरत् ॥”

इति । अत्र परिहासरतेः कामुकस्य कर्पूरपांसुभिर्मुखवाकिरणव्यापारः प्रायेण का-
मिनीविषय एव प्रसिद्ध इति दिशां मुखसम्बन्धाद्धिविशेषनिर्देशाच्च व्यञ्जकात्
कामिनीरूपतावगतावपि यत्तासां कामिनीत्वेन रूपणं तत् पुनरुक्तम् । अत एव
कर्पूरपांसूनामपि पटवासरूपत्वेऽवगते तेषां तद्रूपणमेव तावत् पुनरुक्तं किं पुनरुप-
मानोपमेयभावोपनिबन्धः, सामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः, न च सामर्थ्यसिद्धेऽर्थे शब्दप्र-
योगमाद्रियन्ते सत्कवयः । यथा—

“महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः

प्रणयमगणयित्वा यन्ममापन्नतस्य ।

अधरमिव मदान्धा पातुमेपा प्रवृत्ता

फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्वयस्य ॥”

इत्यत्रेतिशब्दस्य । यथा च —

“चन्दनासक्तभुजगानिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येषः परिकान् मधौ मलयमारुतः ॥”

इत्यत्रोत्प्रेक्षायामिवशब्दस्य । यथा च—

“अयं मन्दघृतिर्मास्वानस्तं प्रति यियासति ।

उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन् नरान् ॥”

इत्यत्र निदर्शने ममेवेति ।

“स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणाम् ।

मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥”

इत्यत्र विनीतित्वस्य यद्विशेषणं तद् बाधकसद्भावाभावे सति समानविभाक्तित्वा-
विशेषात् तेजसाप्यनुपज्यत एवेति यत् पुनस्तेजसस्तद्वचनं तत्पौनरुक्त्यमावहति ।

धर्मस्तुल्यविभक्तीनामेकस्याप्युदितोऽखिलान् ।

तानन्वेतीति पर्यायेस्तदुक्तिः पौनरुक्त्यकृत् ॥ ४४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ॥

“कैरवेन्दीवरच्छायौ नौम्युमाधवमाधवौ ।

ब्रह्मार्चितब्रह्मनुतौ निहतान्धककालियौ ॥”

इति । अत्र प्रथमो धवशब्दो द्वितीयश्च ब्रह्मशब्दः पुनरुक्तौ, तानन्तरेणापि
समासान्तराश्रयणेन विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धेः प्रत्युदाहरणयोः प्रथमचतुर्थयोरिव
पादयोः । अन्यथा तत्रापि छायानिहतपदयोर्द्विरुपादानप्रसङ्गः स्याद् विशेषाभा-
वात् । अस्तु को दोषः ? उभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवादिति चेत् । सत्यं, किन्तु
प्रतीतिरिह प्रधानमिति सैवानुसर्त्तव्यां न लक्षणमात्रं, तस्य तदर्थत्वादित्युक्तम् । सा
च भावद्विरुपजायते तावतामेव प्रयोगो युक्तो नातिरिक्तानाम् । न च प्रतीतिमना-
दृत्यैव लक्षणमस्तीत्येवातिरिक्तपदप्रयोगो युक्तः, तस्यार्थप्रयुक्तत्वाद्, अर्थस्य
चाधिक्याभावात् । तदुक्तं ‘तदर्थवगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः । अर्थश्चेदवगतः किं
शब्दप्रयोगे’ति । तस्मादुभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवे येनैव लघुनोपायेन प्रधान-
सिद्धिस्तदेव लक्षणमाश्रयणीयं भवति नेतरत्, तत्पुरुषलक्षणाश्रयणेन चोपाय-
लापवामिति तदेवाश्रयितुं युक्तं, न द्वन्द्वलक्षणम् । न चैवं तस्य विषयापहारः
स्यादित्याशङ्कनीयं ‘जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ’ इत्यादावतज्जातीये विषये
तस्य चरितार्थत्वादित्यलमवान्तरचिन्तया ।

“द्विपद्वधूलोचनचन्द्रकान्तनिप्यन्दनेन्दृदयसन्निभोऽयम्” ।

इत्यनेन्दृदयस्य यश्चन्द्रकान्ताविषयो निप्यन्दनव्यापारः स प्रसिद्ध इति नोपादेयता-
मर्हति यथा ‘रजनीपुरन्ध्रीलोघ्रातिलकस्तिमिरद्विषयूयकेसरी’त्यत्र प्रसाधननिर्मथनव्या-
पार उपादीयमानः पौनरुक्त्यमेव पुष्पाति । यस्त्वप्रसिद्धोऽसावुपादीयत एव यथा
‘संसारसम्भवनिराकरणैकरेखे’त्यत्र निराकरणम् । रेखा हि हेयोपादेययोरुभयोर्वि-
भागहेतुः पदार्थः प्रसिद्ध इत्यनभिमतपक्षप्रतिक्षेपाय तदनुगुणस्य व्यापारस्योपादा-
नमुपपन्नमेव । अभिमतपक्षपरिग्रहायापि यथा —

“त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिष्य-

विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ।”

इत्यत्र प्रसरस्य । किञ्चात्र यदिन्दृदयस्येव सन्निभा यस्येतीन्दृदयतुल्यत्वं राज्ञः शा-
ब्दमुक्तं तत् तस्य तत्त्वारोपादार्थमेव युक्तमित्युपात्तपदातिरिक्तस्य सन्निभापदस्य
पौनरुक्त्यमावहतीत्युक्तम् ।

“अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः ।

अरुध्येतामितीवास्य नयने बाष्पवारिणा ॥

इति । अत्र हि बाष्पस्य वारिरूपत्वाव्यभिचारेऽपि यद्वारित्वमुक्तं तदसति प्रयोजने
पौनरुक्त्यं करोति । न चात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्पश्यामः । तस्माद् बाष्पसम्पदेत्य-
यमत्रोचितः पाठः । अग्निम् हि सति पौनरुक्त्यपरिहारः सम्पदः स्वीत्वात् स-
खीत्वव्यक्तौ लेशतोऽर्थान्तरावगतिश्चेत्युभयं सिद्धं भवति । सति तु प्रयोजने न
दोषः । यथा —

“पृथ्वीपाल ! प्रतापस्ते वैद्युतेनाग्निना समः ।

यो वैरिवनितावाष्पवारिणा वर्धतेऽधिकम् ॥

इति, वैद्युताग्निवृद्धेराधिक्यस्य वारिकार्यत्वेन प्रसिद्धेः । यथा च —

“साहायकार्यमिव पृथ्क्कृतमारुतेन

सन्बुक्षितः सपदि यस्य पृथक्त्वहिः ।”

इत्यत्राग्निसन्बुक्षणस्य मारुतकार्यत्वेन प्रसिद्धेः । ‘अवाहितचेतसः पाथे जनस्य कुतः
स्खलितमि’ति । अवाहितत्वं नाम चेतस एव धर्मो नान्यस्येति मुख्यवृत्त्या तत्रैवास्य
वृत्तिरुपपन्ना । या त्वन्यत्र पुरुषादावस्य दृश्यते सा तत्सम्बन्धादिति तद्विशिष्टेन
चेतसा जनस्य यद्विशेषणं तत्र चेतस उपादानं पुनरुक्तं तदुक्त्यैव तदवगतेः ।
यथा च —

‘अयमच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम्’ इति ।

“मृजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।”
इति । केवलादेव तत्सम्बन्धात् तदवगतिर्भवत्येव, यथा —

“तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।”
इति, यथा च

‘शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते’ ।
इति, ‘मूढोऽनात्ममयः कचि’दिति च । यथा च—

“उदितवपुषि दिननाथे प्रविकसितात्मसु कुलेषु कमलानाम् ।
जगति प्रमुदितमनसि च कोऽन्यो विमनायते धूकात् ॥”
इति । अत्र हि वपुरात्ममनश्शब्दानां त्रयाणामपि पौनरुक्त्यम् । तत्र द्वयोः स्वरूप-
मात्रवचनत्वात् तस्य च पदार्थेष्वव्यभिचारात्, तृतीयस्यापि प्रमोदस्य मनःकर्तृ-
कत्वाव्यभिचाराद् इत्यनन्तरमेवोक्तम् । यथा वा ‘किं पुनरीदृशे दुर्जाते जातामर्ष-
निर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाशः शोकक्रियाकरणस्येत्यत्र क्रियाकरणशब्दयोः ।
यथा च—

“पातु वस्तारकाकान्तकलाकलितशेखरः ।

जगन्नयपरित्राणक्रियाविधिविचक्षणः ॥”

इति । अत्र क्रियाविधिशब्दयोः पौनरुक्त्यम् । तत्राप्यस्य तावत् परित्राणक्रियावि-
शेषप्रतीतेरेव क्रियासामान्यप्रतीतिसिद्धेः विशेषस्य च सामान्याव्यभिचारात्, द्वि-
तीयस्यापि क्रियापर्यायत्वेन तत्तुल्यवृत्तान्तत्वात् । यथा च—

“सङ्कल्पकल्पितां कान्तां सर्वत्रोत्पश्यतोऽनिशम् ।

वियोगदुःखानुभवक्लेशो वत तथापि मे ॥”

इति । अत्र हि सङ्कल्पानुभवक्लेशास्तयोऽपि पुनरुक्ताः । तत्राप्यस्य तावत् यत् पौ-
नरुक्त्यं, तदर्थस्य कल्पनायां करणभावाव्यभिचारात् । द्वितीयस्य दुःखस्यानुभववि-
शेषात्मत्वोपगमे सति व्यतिरेकाभावात् तन्निबन्धनपट्टीसमासस्तेन सह न सम्भ-
वतीति । न च विशेषस्य सामान्येन सह समास इष्यते न हि भवति शाबले-
यस्य गौरिति । नापि विशेषणसमासः । विशेषप्रतीतिरेव सामान्यप्रतीतिसिद्धेस्तयो-
र्विशेषणविशेष्यभावाभावात्, न हि भवति शाबलेयगौराति । तृतीयस्यापि दुःखपर्या-
यत्वात् तदुक्त्यैव गतार्थत्वात् पौनरुक्त्यमविवादसिद्धमेव ।

“अगाधापारसंसारसागरोचारसेतवे ।

देहार्धधृतकान्ताय कन्दर्पद्वेपिणे नमः ॥”

इति । अत्र सागरोचारशब्दावुभावपि पुनरुक्तौ, एकस्यागाधत्वापारत्वलक्षणसाधारणसागरधर्माध्यारोपसामर्थ्यात् सेतुसम्बन्धाच्च संसारस्य तद्रूपतावगतेः । आर्थ्येव ह्यत्र रूपणा युक्ता अनुमेयत्वात्, न शाब्दी । यथा—

“चुम्बने विपरिवर्चिताधरं हस्तरोधि रशनाविधंष्टने ।

विभ्रितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद् वधूरतम् ॥”

इत्यत्र मन्मथस्यानलत्वेनेतरस्य च सेतोन्नियमेनोत्तरणार्थत्वेन प्रसिद्धेः । अनेन च ‘सकलकलाकनकनिकपपापाण’ इत्यादौ कनकादिशब्दानामपि पौनरुक्त्यं व्याख्यातम् ।

“करकलितनिशातोत्त्वातखङ्गाग्रधारा-

द्वदतरविनिपातच्छिन्नदुष्टारिकण्ठः ।”

इत्यत्र नवानां पदानामवकरत्वम् । तत्र यद् खङ्गस्य करकलितत्वादिविशेषणचतुष्टयं तत् पुनरुक्तं तत्र तस्य व्यापार्यमाणस्य तत्त्वाव्यभिचारात् । यच्चाग्रत्वविशिष्टाया धाराया वचनं तत् पुनरुक्तं खङ्गस्यैव करणत्वविवक्षायामौचित्यादेव तत्प्रतीतिसिद्धेः । यच्चात्र द्वदतरत्वविशिष्टो विनिपातः करणभावेनोपात्तो, यदपि दुष्टत्वमरीणां विशेषणं तदुभयमपि पुनरुक्तमेवार्थसामर्थ्यसिद्धत्वात् । अतश्च खङ्गच्छिन्नारिकण्ठ इति पदचतुष्टयमेवात्र सारम् । अन्यत्ववकरप्रायं वृत्तस्य पूरणायैव पर्यवस्यति नार्थविशेषस्य कस्यचिदिति । यथा—

“शीधुरसविषयपानक्रियावशावाप्तजन्ममदाविवशा ।

गलदंशुकदृश्यमुखी सुखायतं किमपि कमितुरचिरोढा ॥”

इत्यत्र रसादीनां सप्तानामवकरत्वम् । यथा वा —

“मदिराद्रवपानवशावासोदयमदविधूर्णितात्मैव ।

तव तरुणि । मदनदीपनमिदमक्षियुगं समाभाति ॥”

इति । अत्र द्रवादीनां षोडशानामवकरपदानां पौनरुक्त्यं प्रयुक्तान्तर्गताभ्यां द्वाभ्यामेव मदिराक्षिपदाभ्यां सम्बोधनकृताभ्यां तदर्थप्रतीतिसिद्धेः । यथाह भरतः—

“आधूर्णमानमध्या या क्षमा चाञ्चिततारका ।

दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥”

इति । एषां चावकरपदानां पर्यायेण यथायोगमेकादिप्रयोगे सति लोपसञ्चारकमे-

णातिवहवोऽवकरप्रकाराः समुद्भवन्ति, येषु प्रयुक्तेष्वप्रयुक्तेष्वपि । तुल्यैवार्थावगति-
रिति ते तत्र शल्यायमानाः प्राञ्चिकैः केवलमाद्रियन्ते । कविभिस्तु प्रस्तुतरसाभि-
व्याक्तिव्यवधाननिबन्धनाधियावघरिणीया एव ।

यद्वा किं बहुनोक्तेन क्रियाकारकयोरपि ।

यत्रौचित्यादवगतिस्तत्रान्येषां कथैव का ॥ ४५ ॥

तत्र क्रियाया यथा —

“मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्षः ॥”

इति । कारकस्य यथा —

“मा धाक्षीन्मा भाह्वीन्मा मैत्सीज्जातुचिद् वत भवन्तम् ।

सुकृतैरध्वन्यानां मार्गतरो । स्वस्ति तेऽस्तु सह लतया ॥”

इति । वाक्यार्थविषयं पौनरुक्त्यं यथा —

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

कृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥”

इति । अत्र ह्यविवेकप्रयुक्तमविमृश्यकारित्वलक्षणं सहसाकार्यकारित्वं नामापदाम-
विकलं कारणमिति तेषां कार्यकारणभायमन्ययनाक्येन प्रतिपाद्य पुनः कारणाभाव-
रूपं विमृश्यकारित्वमनूय तत्कार्यभूतविपदभावरूपाणां सम्पदां सद्भावो भणित इति
व्यतिरेकवाक्येनापि तेषां कार्यकारणभाव एवाभिहित इति तस्य पुनरुक्तता, अ-
न्यवाक्यादेव तदवगतेः । यदुक्तम् — “साधर्म्येणापि प्रयोगे अर्धाद्वैधर्म्यगतिः,
असति तस्मिन् साध्येन हेतोरन्वयाभावात् । तथा वैधर्म्येणान्वयगतिः, असति
तस्मिन् साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेरिति नावश्यं वाक्यद्वयप्रयोगः” इति । किञ्चा-
न्वयव्यतिरेकवाक्ययोरन्योन्यस्य न हेतुहेतुमद्भावः सम्भवति । न हि यस्मिन् सति
यस्यावगतिस्तस्य प्रत्युत स एव हेतुरिति युज्यते यत्तु हेतुहेतुमद्भावविपर्यय-
प्रसङ्गाद् इति व्यतिरेकवाक्ये तदभिव्यक्त्यर्थो हिशब्दोऽप्यपार्थक्य एवेति । कुत-
स्तर्हि द्वितीयेऽर्थेऽर्थस्य चारुतावगतिः । उच्यते । लिङ्गविशेषाद्गर्भविशेषाच्च
सम्पदां नायिकत्वेऽवसिते सति समासोक्तेरित्येतद् वक्ष्यते । यथा च —

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥”

इति । अत्र हि धर्माधर्मयोश्चायातपयोरिवान्योन्यपरिहारेणावस्थितयोर्यदैवैकस्य ग्लानिस्तदैवेतरस्याभ्युत्थानमिति तयोरैकस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तत् पुनरुक्तमिति ।

सामर्थ्यसिद्धत्यर्थस्य यथार्थं पुनरुक्ता ।

तात्पर्यभेदाच्छब्दस्य द्विरुक्तिः शाब्दपीड्यते ॥ ४६ ॥

पौनरुक्त्यमिति द्वेधा गौणमुख्यतया स्थितम् ।

तत्र दूषणमेवाद्यमपरं भूषणं स्मृतम् ॥ ४७ ॥

शब्दालङ्कारनिपुणैर्लाटानुप्राससंज्ञया ।

तच्चोदाहृतमेव प्राग् दूषणं तु वितन्यते ॥ ४८ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्य पदवाक्यार्थ एव च ।

विषयो बहुधा ज्ञेयः स क्रमेणोपदर्श्यते ॥ ४९ ॥

अभिन्न एव यत्रार्थः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

तत् पौनरुक्त्योपहतं पदमादौ विवर्जयेत् ॥ ५० ॥

विहितस्य बहुवाहेः कर्मधारयशङ्कया ।

शब्दस्य मत्वर्थायादेर्व्यक्तैव पुनरुक्ता ॥ ५१ ॥

यस्मिन् यत्तद्वितोत्पात्तिरर्थस्तेनैव जातुचित् ।

न तदन्तः समस्येत तद्वितव्यर्थताभयात् ॥ ५२ ॥

विशेषणवशादिच्छेद्विशिष्टं यत्र संज्ञिनम् ।

युक्ता तत्र विशेषोक्तिरन्यथा पौनरुक्त्यकृत् ॥ ५३ ॥

सकृदेव प्रयुक्तेन यत्र साम्याभिधायिना ।

अन्येषामुपमानत्वं सामर्थ्यादवगम्यते ॥ ५४ ॥

तत्रासकृत् प्रयोगोऽस्य पौनरुक्त्याय कल्पते ।

यद्वदव्यभिचारस्य कारकस्याविशेषणा ॥ ५५ ॥

अर्थस्यानुमितस्योक्तिर्नात्येति पुनरुक्तात्म ।

यद्वशाद्यदभिव्यक्तिस्तदुक्तौ नाददीत तत् ॥ ५६ ॥

यो यद्धर्मोपचारेण यत्सम्बन्धान्वितोऽपि वा ।

तस्य तद्रूपणार्थाष्टा न शाब्दी पौनरुक्त्यतः ॥ ५७ ॥

प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।

प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ॥ ५८ ॥

कर्तर्यङ्गिनि रूढायां तत्क्रियायां च नेष्यते ।

वाकसाधकतमाह्वानामौचित्यादेव तद्गतेः ॥ ५९ ॥

दोषद्वयमिदं प्रायः समासविषयं भवत् ।
 यतोऽवकरभूयेष्टा लक्षणैकपरायणैः ॥ ६० ॥
 कृताः प्रतीतिविमुखैर्द्वयन्तेऽनेकधा हि ते ।
 समासमत एवाहुः कवीनां निकपं परम् ॥ ६१ ॥
 वृत्तावितरथा चोक्ते नान्यभाजि विशेषणे ।
 विशेषोक्तिरयुक्तेषु स्यात् तदव्यभिचारतः ॥ ६२ ॥
 यो यदात्मा तदुक्त्यैव तस्यार्थस्य गतिर्यतः ।
 तेन प्रयोजनाभावे द्वयोक्तिः पुनरुक्तिकृता ॥ ६३ ॥
 यो यस्य नियतो धर्मस्तस्य तेन न धर्मिणा ।
 समासः शस्यतेऽन्यार्थस्तत एव हि तद्वृत्तेः ॥ ६४ ॥
 क्रियाप्रतीतिः करणप्रत्ययाव्यभिचारिणी ।
 तदप्रतीतौ तादात्म्यात् सैवानवसिता भवेत् ॥ ६५ ॥
 तदेतत् त्यागपाकादौ क्रियेत्युक्तेर्निबन्धनम् ।
 तद्व्यक्तिर्यद्वशाद्यस्य तदुक्तौ नाद्वीत तत् ॥ ६६ ॥
 प्रयुक्ते चामयुक्ते च यस्मिन्नर्थगतिः समा ।
 न तत् पदमुपादेय कविनावकरो हि सः ॥ ६७ ॥
 अन्योन्याक्षेपकत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकयोः ।
 उभयोरुक्तिरेकस्य नात्येति पुनरुक्तताम् ॥ ६८ ॥
 पुनरुक्तिप्रकाराणामिति दिङ्मात्रमीरितम् ।
 विवेक्तुं को हि कात्स्न्येन अक्रोत्यवकरोत्करम् ॥ ६९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । वाच्यस्यावचनं यथा—

“कनकनिकपल्लिग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ।”

इति । अत्र हि भ्रान्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः सुरधनुर्धारासारयोरिव विद्युतोऽपी-
 दमा परामर्शं वाच्ये यत् तस्यावचनं स वाच्यावचनं दोषः । यथा च—

“कमलमनन्मसि कमले कुचलये तानि कनकलातिकायाम् ।

सा च मुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥”

अत्र हि द्वितीयः कमलार्थः सर्वनामवाच्यः । तस्य यत् स्वशब्देन वचनं स वाच्या-
 वचनं दोषः । तेनात्र ‘सस्मिन् कुचलये’ इति युक्तः पाठः ।

१. ‘नेतर’ इति खपुस्तके पाठः ।

२. ‘याम’ इति खपुस्तके पाठः ।

सर्वनामपरामर्शविषये योऽर्थवस्तुनि ।

स्वशब्दवाच्यतादोषः स वाच्यावचनाभिधः ॥ ७० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । 'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिन' इति । अत्र हि कपालिशब्दो धर्मिधर्मोभयार्थवृत्तिः संज्ञिमात्रं वा प्रत्याययेत्, कपालसम्बन्धकृतं वा गर्हितत्वम्, उभयमपि वेति त्रयः पक्षाः । तत्र प्रथमे पक्षे विशेषप्रतिपत्तये कपालिग्रहणमपरमपि कर्तव्यं येनास्य गर्हितत्वं प्रतीयेत । द्वितीये पक्षे तस्याश्रयप्रतिपत्तये तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना वा विशेष्यमवश्यमुपादेयं भवति येन तस्य विवाक्षितार्थसिद्धावार्थो हेतुभावोऽवकल्प्येत । तत्र तेनैवोपादाने यथा—

"सततमनङ्गोऽनङ्गो न वेत्ति परदेहदाहदुःखमहो ।

यदयमदयं दहति मामनलशरो घ्रुवमसौ न कुसुमशरः ॥"

इति । पर्यायेणोपादाने यथा—

"कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणैर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।"

इति । अत्र हरस्येति पर्यायशब्देनोपात्तस्यार्थस्य पिनाकपाणित्वं धैर्यच्युतेरशक्यकरणियतायामार्थो हेतुः अन्यथा हरग्रहणस्य पौनरुक्त्यं स्यादिति । यथा च 'एकः शङ्खामहिर्पैतिरिपोरत्यजद्वैनतेया'दिति । सर्वनाम्ना यथा—

"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुमो वामलोचनाः ॥"

इति । अत्रापि सर्वनाम्नोपात्तस्यार्थस्य वामलोचनात्वं मनसिजदाहजीवनयोरन्योन्यविभिन्नयोरप्यभिन्नहेतुकत्वोपपत्तावार्थो हेतुः इतरथा वामलोचनात्वस्य पुनरुपादानप्रसङ्गः । अत एव तृतीयः पक्षो न सम्भवत्येव एकस्यैव शब्दस्यावृत्तिमन्तरेणाने कार्यप्रतिपादनसामर्थ्याभावात् । न चासावनिबन्धना शक्या कल्पयितुमिति वक्ष्यते । न चात्र किञ्चिन्निबन्धनमुक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । तेन धरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् 'द्वयं गतं सम्प्रति तस्य शोच्यतां समागमप्रार्थनया कपालिनः' इति ।

अर्थभेदाद्विभिन्नेऽपि शब्दे सादृश्यमात्रजः ।

आवृत्तिव्यवहारोऽयं मूलमस्यैकताग्रमः ॥ ७१ ॥

अतश्च —

१. 'द्वितीयेऽपि' इति रापुस्तके पाठः । २. 'कुल' इति रापुस्तके पाठः ।

तत्पर्यायेण तेनैव सर्वनाम्ना विनिर्दिशेत् ।

॥ आर्यहेतुत्वनिष्पत्तौ धर्मिधर्मोभयात्मकम् ॥ ७२ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । यत्रान्यस्यालङ्कारस्य विषयेऽलङ्कारान्तरनिबन्धस्तोऽपि वाच्यावचनं दोषः । सत्र समासोक्तिविषये श्लेषस्योपनिबन्धो यथा—

“अलकालिकुलार्कान्मारक्तच्छदमुन्दरम् ।

आमोदिकार्णिकाकान्तं भाति तेऽञ्जमिवाननम् ॥”

अत्र द्यब्जसमुचितविशेषणोपादानसामर्थ्याक्षिप्तस्याञ्जस्योपमानभावावगमः समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य, तत्रैव तस्यानुभाष्यमानतया सचेतनचमत्कारकारित्वोपपत्तेः, श्लेषे तु तस्य वाच्यतया तद्विपरीतत्वादित्युक्तम् । यथा च—

“बन्दीयांसो गरीयांसः स्थयीयांसो गुणास्तव ।

गुणा इव निवक्षन्ति कन्य नाम न मानसम् ॥”

इति । अत्र हि मुख्यवृत्त्या निबन्धोऽप्रस्तुतरज्ज्वादिगुणैककार्यः शौर्यादिषु गुणेष्वारोपितस्तेषां सामर्थ्यादेव तत्साम्यमवगमयतीत्ययमपि समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य । न हि विशेषणसाम्यमेवैकमप्रस्तुतार्थावगातिहेतुः, यथाहुः—

“प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।

अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता ॥”

इति, किं तर्हि तत्कार्यसमारोपोऽपीति गुणा इवेत्यपास्यमेव । श्लेषस्य विषये उपमाया यथा—

“भैरवाचार्यस्तु दूरादेव दृष्ट्वा राजानं शशिनमिव जलनिधिश्चाल”

इति अत्र हि राजशब्द एवोभयार्थत्वाच्छशिनमाहेति श्लेषस्यायं विषयो युक्तः । यदत्र पृथक् तमुपादाय राजशशिनोरुपमानोपमेयभावोपनिबन्धः सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । स द्वार्थ एव तद्विदामधिकं स्वदत्ते न शब्द इत्युक्तम् । एवं—

“तदन्वये शुद्धिमाति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥”

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र हि श्लेषविषये रूपकमास्तुत्रेतमनादृत्योपमानुरागिणा कविना सैवोपनिबद्धा । न चासौ साम्यां स्पर्धितुमुत्सहते तयोर्यथापूर्वं प्रतीयमानार्थसंस्पर्शातिरेकात् तदनुविधायिनः सहृदयैकसंबन्धस्य चमत्कारातिरेकस्य सम्भवादिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । रूपकस्य विषये उपमाया यथा—

“ततो हृतं वैरमदाभितप्तः सोऽस्तीव रम्याद् भवनाद्रिकञ्जात् ।

विनिर्ययौ दानवगन्धहस्ती महाद्रिकुञ्जादिव गन्धहस्ती ॥”

न चात्राद्याविन्दुगन्धहस्तिशब्दौ प्रशंसावाचिनावपरौ पुनरुपमानवाचिनाविति तयोर्भिन्नार्थत्वात् यथोक्तदोषावकाश इति युक्तं वक्तुम् आद्याभ्यामेव ताभ्यां तदुभयार्थावगतिसिद्धेः । नन्वेवम्

“अनिराकृततापसम्पदं फलहीनां सुगनोभिरुज्झिताम् ।

खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ॥”

इत्यादिकाव्यमुक्तदोषयोगादसदेव स्यात् । मैवं वोचः । यत्र हि यदलङ्कारप्रतिभानुगुणशब्दोपरचितः श्लेषस्तत्र तदलङ्कारनिबन्धस्तमेव श्लेषमभिव्यनक्ति न तु तस्य विषयमाक्रामतीति निबन्धनान्तराभावे सत्युपात्तस्यापि शब्दस्य यदेतदुपमानाभिधायितया द्विरुपादानं सा श्लेषस्यैवाभिव्यक्तिः न तु तत्रालङ्कारान्तरसंस्पर्श इति तदतद्विषयताशङ्केवात्र नावतरतीत्युक्तदोषद्वययोगासिद्धेः कथमिवास्य काव्यस्यादुष्टता स्यात् ।

यदलङ्कारव्यक्त्यै ये शब्दास्तदितरोऽपि तैरेव ।

व्यज्येतालपतरैर्यदि तदसौ गृह्येत लाघवान्नान्यः ॥ ७३ ॥

न ह्यस्ति निजे कर्मण्यलङ्कृतीनां स कश्चनातिशयः ।

येन विधीयेतैका परा निषिध्येत वा कविभिः ॥ ७४ ॥

इति सङ्ग्रहायं । किञ्च सौन्दर्यातिरेकनिष्पत्तयेऽर्थस्य काव्यक्रियारम्भः कवेर्न त्वलङ्कारनिष्पत्तये, तेषां नान्तरीयकतयैव निष्पत्तिसिद्धेः भङ्गिभणितिभेदानामेवालङ्कारत्वोपगमात् । तेनात्र समासोक्तिश्लेषभङ्गिभ्यामेवार्थस्य यथोक्तचमत्कारित्वासिद्धिर्नोपमयेति तयोर्वाच्ययोर्यदवचनं स दोष एव ।

न चालङ्कारनिष्पत्त्यै रसबन्धोद्यतः कविः ।

यतते ते हि तात्साद्दिनान्तरीयकसिद्धयः ॥ ७५ ॥

यतः—

रसस्याहं विभावाद्याः साक्षान्निप्यादकत्वतः ।

तद्वच्चिन्त्योक्तिवपुषोऽलङ्कारास्तु तदाश्रयाः ॥ ७६ ॥

तेनैषामप्रधानत्वादाधानोद्धरणादयः ।

चारुतापेक्षयार्थस्य कल्प्यन्ते कविना स्वयम् ॥ ७७ ॥

यदाहुः—

“मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।

प्रतीयमानाच्छायैव भूषा लज्जेव गोपिताम् ॥”

इति ।

अत एव बहुष्वन्येष्वलङ्कारेषु सत्त्वपि ।

कांश्चिदेव निबध्नाति शक्तिमानपि सत्कविः ॥ ७८ ॥

यतः सर्वेष्वलङ्कारेषूपमा जीवितायते ।

सा च प्रतीयमानैव तद्विदां स्वदत्तेतराम् ॥ ७९ ॥

रूपकादिरलङ्कारवर्गो यमक एव हि ।

तत्प्रपञ्चतया प्रोक्तः कैश्चित्त्वार्थदर्शिभिः ॥ ८० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । स चायं द्विविधः श्लेषः शब्दार्थविषयतयोच्यते । तत्र शब्दविषयो यथा—

यत्रान्यूनातिरिक्तेन सादृश्यं वस्तुनोद्देश्योः ।

शब्दमात्रेण कथ्येत स शब्दश्लेष इष्यते ॥ ८१ ॥

स शब्दैः कर्तृकर्मादिप्रधानार्थाविनाश्रितैः ।

निबद्धो धर्मधर्मार्थैर्द्विविधः परिकीर्तितः ॥ ८२ ॥

इत्थं समासतो ज्ञेयं शब्दश्लेषस्य लक्षणम् ।

अपरस्तु प्रसिद्धत्वादिहास्माभिर्न लक्षितः ॥ ८३ ॥

उभयत्राप्यभिष्यक्त्यै वाच्यं किञ्चिन्निबन्धनम् ।

अन्यथा व्यर्थ एव स्याच्छ्लेषवन्धोपमः कवेः ॥ ८४ ॥

तत्र धर्म्यर्थस्य श्लेषादभिन्नत्वं यथा—

“अत्रान्तरे फुल्लमालिकापवळाट्टहासः कुमुदसमप-

युगमुपसंहरज्जृम्भत ग्रीष्माभिधोनो महाकालः”

इति । अत्र हि समासोक्तिनिबन्धना देवताविशेषवाचिनो महाकालशब्दस्यावृत्तिर्न तु तस्यैवोभयार्थत्वानिबन्धनेति वक्ष्यते । निबन्धनाभावे तु तस्य दुष्टतैव यथा—

“आच्छादितायतादिगम्बरमुच्चकैर्गामाकस्य च स्थितमुदमविशालशृङ्गम् ।

मूर्ध्नि स्तलतुहिनदीधितिकोटिमेनमुद्रीक्ष्य को भुवि न विस्मयते गिरीशम्”

इति । अत्र सावृत्तिनिबन्धनं न किञ्चिदुक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । न च

सकृत्प्रयुक्तोऽयं गिरीशशब्द एवोभयार्थत्वाच्चेतो धावतीतिवदंथायोगं प्रदोषेवंत्
तन्त्रेण प्रसङ्गेन वार्थान्तरप्रतीतिनिबन्धनमिति शक्यते वक्तुं, तयोः प्रतिपत्तृपरा-
मर्शनिषेक्षप्रदोपाद्यपरपदार्थविषयत्वेन प्रवृत्तिदर्शनात्, न शब्दविषयत्वेन । शब्दो
हि प्रतिपत्तृपरामर्शमन्तरेण नार्थान्तरे प्रतीतिमाधेयतुमलं, परामर्शश्च निनिबन्धनो
न भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, निबन्धनं चात्र न किञ्चिदुपकल्पत इति व्यर्थः
श्लिष्टार्थशब्दान्वेषणप्रयासः कर्तव्यः । यथा च—

“विदधंतः पथिकक्षपणं प्रति स्मृतिभुवो निजशक्त्युपवृंहणम् ।

दधुरहार्यमटाः सहकारितामनवमा नवमाधवसङ्गिनः ॥”

अत्र हि सहकारिशब्देन सहकर्तृशालत्वं सहकारसम्बन्धश्चेत्युभयोऽर्थः श्लेषेण
विवक्षितः । तत्र रम्यसातिरेकलक्षण एक एव ततः प्रतीयते नांपरो निबन्धना-
भावाविति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

एकोऽनेकार्थकृद्यत्र स्वभावेनैव दीपवत् ।

समयस्मृत्यनोकाङ्गस्तन्त्रस्य विषयो हि सः ॥ ८५ ॥

शब्दे स्वसिद्धमेकत्वं प्रत्यर्थं तस्य भेदतः ।

सादृश्याविमलब्धस्तु लोकस्तत्त्वमवस्याति ॥ ८६ ॥

नैतायतावगन्तव्या तस्यानेकार्थवृत्तिता ।

नात एव प्रसङ्गस्य पदं शब्दोऽवकल्पते ॥ ८७ ॥

न चानिबन्धना युक्ता शब्दादर्थान्तरे मतिः ।

तच्चानेकविधं प्रोक्तमव्ययानव्ययार्थमकम् ॥ ८८ ॥

तस्मादर्थान्तरव्याक्तिहेतौ कस्मिन्नां सति ।

यः श्लेषबन्धनिबन्धः क्लेशयैव कर्त्तरसा ॥ ८९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । धर्मार्थस्य यथा—

“प्रकटकुलिंशकुन्तचक्रभास्वत्परेणलभीहितमत्तवारणाङ्गा ।

दिग्निदिशि ददृशे निशान्तपङ्क्तिः संमरोविमर्दभुवं विडम्बयन्ती ॥”

अत्र व्याप्तिरेकालङ्कारनिबन्धना श्लेषाभिन्न्याक्तिः । यथा च—

“उपसि विगलितान्धकारपङ्कपुवग्रवलं धनवंतर्म दूरमार्गत् ।

मधुरतरणितापयोगतारं कमलवने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ॥”

इति । अत्र चशब्दः श्लेषाभिन्न्याक्तिहेतुः । केचित् पुनः धर्मिधर्मोभयार्थस्यापि

शब्दस्य श्लेषमिच्छन्ति, यथा —

“अनवरतनयनसलिलसिञ्च्यमानस्तत्तरिव विपलवोऽपि सहस्रधा प्ररोहति”

इत्यत्र विपलवशब्दस्य । तच्चायुक्तं यतो विपलवशब्दस्य धर्मिधर्मोभयार्थत्वेऽपि न धर्मार्थत्वमुपमानस्य विशेषणभावमुपगन्तुमुत्सहते, तस्योपमेयाभिधाने चरितार्थस्यावृत्तेरनुपपत्तेस्तत्स्वरूपापहारप्रसङ्गात् । यः पुनरप्रधानमेवार्थमभिधत्ते न प्रधानमसावुपयुक्तार्थोऽपि निबन्धनसद्भावे सत्यावर्तत एव । यथा—

“सानुस्थितिर्जनकराजमुतेय भास्वदङ्गोलपलवतया श्रियमेति यस्य ।”

इत्यत्र भास्वदङ्गोलपलवताशब्दः । इह पुनर्द्विरुपादानमेवैकमुपमानसम्बन्धबुद्धिनिबन्धनमवस्येयं न चेदियाद्यव्ययमनव्ययमलङ्कारान्तरं वा किञ्चित् । यत्र च प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादेवोभयार्थस्य शब्दस्य द्विरुपादानमवश्यं कार्यं तत्र तदेकार्थस्य तत् स्थितमेव । यथा—

“अन्नस्येद्धा रुचिर्वा रुचिरिव रुचितस्यास्ये वस्तुनोऽस्तु ।”

इति । यथा च—

“खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ।”

इति । न चावृत्तिनिबन्धनमिवशब्दोऽत्र प्रयुक्त एवेति कुतः प्रधानार्थसंस्पर्शवशाद्विपलवशब्दस्य द्विरुपादानप्रसङ्ग इति शक्यते वक्तुं तस्य तरुविपलवयोरुपमानोपमेयभावद्योतनमात्रचरितार्थस्य तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभिधानसामर्थ्याभावात् । अथ विपलवशब्दस्य तरुविशेषणभावोपगमयोग्यार्थान्तरसम्भवे तस्य तरुणा सामानाधिकरण्ये सत्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् तयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽवगम्यत इति चेत् तन्न वाक्यप्रमेदप्रसङ्गात् ‘विपलवस्तरुरिव स च तरुर्विपलवः’ इति । अथ समासोक्तिवशादुक्तनयेन तयोः सम्बन्धावगतिरिति । तदयुक्तम् । तस्या उपमानभूतधर्मिमात्रप्रतीतिसामर्थ्योपगमात् । इह तु तरुरिवेति तदुपात्तमेवेति व्यर्थ एवायमनेकार्थपदोपादानप्रयासः कवेः । तस्मात् सलिलसिञ्चमानत्वसहस्रधाप्ररोहादिसमानधर्मापेक्षयैवात्र तरुविपलवयोरुपमानोपमेयभावोऽवगन्तव्यः, न तु श्लेषः । स हि आन्तिमात्रकृतः । यथा च—

“कचित् तरुतलविवरवर्तिनो यग्रवः कचित् स्वच्छन्द-

चारिणो हरिणाः कचिज्जटावलकलावलम्बिनः कपिला” इति ।

एवमर्थश्लेषेऽप्यवगन्तव्यम् । यथा —

“समन्ततः केसरिणं वसन्तं भीमं च कान्तं च वपुर्वहन्तम् ।

विलोक्य दूरात् तरसाभिमानो दुर्वारणः कापि गतः स मत्तः ॥”

इति । अत्र हि केसरिदुर्वारणयोर्वसन्ताभिमानयोश्च धर्मिधर्मोभयार्थयोरन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावो रूप्यरूपकभावो वा निवृद्धः । स चायुक्तः । न हि स्वतन्त्रपरतन्त्रतालक्षणविशेषणविशेष्याद्यात्मकविरुद्धोभयार्थाभिधानं सकृदुपात्तेनैकैव शब्देन शक्यते कर्तुम् अर्थयोरन्योन्यविरोधात् । द्विरुपादाने तु तयोर्भिन्नार्थत्वात् कश्चित् दोषः । यथा —

“अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थली न तिलकास्तिलकः प्रमदामिव ॥”

इत्युक्तप्रायम् । न च तदुपात्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । तदभिव्यक्तिनिबन्धनसद्भावे तु तयोः प्रधानेतराभिव्यक्तौ विशेषणविशेष्यप्रतिनियमो युक्त एव । यथा —

“अतिगर्भारे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारम्य ।

दधति सर्माहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्यिवा घटकाः ॥”

इति । अत्र हीवशब्दनिबन्धनो गुणवत्त्ववटकत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावो न पार्थिवत्वस्यापि, तस्योपमेयतया प्राधान्यात् अन्यथा तस्य स्वरूपापहारापत्तोरित्युक्तम् । किञ्च मत्त इत्यस्य द्विरुपादानेऽपि नार्थश्लेषो घटते तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वादिति भ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रार्थश्लेषाभिमानः । किञ्च लक्षणवाक्ये शब्दमात्रेणेति यन्मात्रग्रहणं तदुपमानसामानाधिकरण्यतदितरयोग्ययोरुभयोरपि शब्दयोः परिग्रहार्थम् । तेन लिङ्गवचनविभक्तिविशेषणयोगे मतिर्यस्य सघोगत्वमुपजायते तेनापि सादृश्यं कथनीयमित्यभ्यनुज्ञातं भवति । तत्र लिङ्गविशेषयोगे सति यथा —

“उपसि दिगलितान्धकारपङ्कश्वशब्दं घनवर्त्म दूरमासीत् ।

मधुरस्तरणितापयोगतारं कमलवने मधुपायिनां च पाङ्क्तिः ॥”

इत्यत्र चशब्दनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः । वचनविशेषयोगे यथा —

“विघटिततिमिरौषादिकप्रबन्धप्रकटनमस्त्वमवज्जिज्ञावसाने ।

स्फुटदलनमनाश्च पद्मपण्डाम्पपादि हिमेतरदीधितिश्च तेषाम् ॥”

इत्यत्र चशब्दनिबन्धनाश्रुतिः । यथा च —

“तनुत्वरमणीयस्य मध्यम्य च भुजस्य च ।

अमवज्जितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ॥”

विभाक्तिविशेषयोगे यथा—

“सरसमन्थरतामरसोदरभ्रमरसञ्जलया नलिनी मधौ ।

जलाधिदेवतया सदृशीं श्रियं स्फुटतरागतरागरुचिं दधौ ॥”

इत्यत्र सादृश्यमनव्ययमावृत्तिनिबन्धनम् । न्यूनातिरिक्तप्रतिषेधश्चास्य प्रधानविशेषणसाम्यप्रतिपत्त्यर्थः । तेन यत्र तन्न सम्भवति स दुष्ट एव श्लेष इत्यवस्यम् । तत्र न्यूनत्वं यथा—

“इह चटुलतया विलोचनौघैः स्फुटशितितारकविभ्रमैस्तहण्यः ।

दधति मधुकरैश्च कोरकान्तस्थितिरमणीयतरैः श्रियं नास्तिन्यः ॥”

इति । अत्र मधुकरपक्षे न्यूनत्वम् । अतिरिक्तत्वं यथा—

“दिशि दिशि विहगास्तनूस्समन्तादनलसपशतयोपचीयमानाः ।

उपसि जिगमिपाकुलास्तदानीं दायितवियोगदशा वधूश्च देहुः ॥”

इति । अत्र दायितवियोगदशापक्षेऽतिरिक्तत्वम् । अव्ययमावृत्तिहेतुः । किञ्चात्र शब्दश्लेषे न कर्तृकर्मविप्रधानार्थपदोपनिबन्धेन शब्दसादृश्यमुपकल्पनीयं प्रधानस्यैव पापहारप्रसङ्गात् । तत्र कर्तुः स्वरूपापहारो यथा—

“इह विबुधगजस्य कर्णं तालस्खलनसमीराविधूतकुम्भधातोः ।

वहति मदनदीपरागरक्ता रतिगृहभित्तिरिव श्रियं परार्थ्याम् ॥”

इति । यथा च—

“सद्ग्रामनाटककुतूहलिनां तन्नानीमुत्थापनेन दधतो मुदमुत्तमानाम् ।

विस्पष्टभाण्डरुचयोऽतिविचित्ररूपां लक्ष्मीं दधुर्जवानेकामहितांस्तुरङ्गाः ॥”

इति । एवम्

“अचन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति मर्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्यशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥”

इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि ‘न विद्विषा भीः सुहृदा च नादरः’ इति युक्तः पाठः । कर्मणो यथा—

“कुं तास्त्राभिर्युधमिव गहनामेतामासाद्यौचैश्शतशरशतसङ्कीर्णैः ।

अस्मिन् नानाफलकवल्गुनसंसक्ता वल्गुन्येते दिशि दिशि हरिसैन्यौघाः ॥”

इति । क्रियायां यथा—

“कुसुमैः कृतवासनः समन्तादपनिद्रत्वमुपेयिवद्भिरास्मिन् ।

श्रुतिमन्त्रगणाभिरामरूपैर्न ववौ पद्मदशोभिभिः समीरः ॥”

० मदनदीपस्य कर्णः स्वरूपनिहायकत्वम्. १. ‘विधुता’ इति स्पुस्तके पाठः.

† कर्णां दुरावस्थायां रक्तपदार्थश्च.

इति । एष चार्थो न्यायसिद्धोऽपि मृदुमतीन् प्रति सुखप्रतिपत्तये वचनेन प्रतिपा-
दितः ।

सा चेयमखिलस्यैव पदस्यावृत्तिरिष्यते ।

निबन्धनबलोद्भूता न तदंशस्य जातुचित् ॥ ९० ॥

उपयुक्तार्थता ह्यस्य पदस्यैव न विद्यते ।

अधुना तूपयोगेऽस्य पूर्वस्यार्थस्तिरोभवेत् ॥ ९१ ॥

अर्थप्रयोगो युगपत्साधवेनोभयोरपि ।

स्यादयं कामचारो यद्येकेनोक्तिर्द्वयोर्भवेत् ॥ ९२ ॥

इत्यन्तरश्लोकाः ।

“यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः

पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजगुचिवदना मदिरामोदनिश्चासिताश्च प्रमदा”

इत्यत्र चशब्दावेदितो विरोधः, तस्याप्यपिशब्दस्यैव तदर्थाभिधानसामर्थ्योपग-
मात् । यथा—

“घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ।”

इत्यसिद्धं विरोधस्य साक्षाच्छब्देनाप्रदर्शितत्वम् ।

“स्यं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति हनतमसो ये वा नखोद्भासिनो

ये पुष्पान्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिताञ्जभांसश्च ये ।

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-

स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रियं सन्तु वः ॥”

इत्यत्रोभेयपां पादानां व्यतिरेकोऽनुमेयस्तत्र चैपां मित्रविशेषणत्वमेव हेतुः । अभिज्ञ-
विशेषणत्वे हि निबन्धनसद्भावे सति सादृश्यमात्रं प्रतीयेत न व्यतिरेकः, यथा—

“भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलेरूपलस्यार्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नति हितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती

युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥”

इत्यादी । मित्रविशेषणत्वे तु तेषामन्योन्याविशेषप्रतिपत्तिः । विशेषो हि न भेदमन्तरेण
भवति । स एव च व्यतिरेको नास्ति इति मित्रविशेषणत्वानुमेय एवासौ न शब्द-
शक्तिमूलः । तच्चाभिव्यक्तिनिबन्धनम् । कचिदन्यदीयं वचनमपि भवति । यथा
वेणीसंहारे—

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजमुताः सभृत्याः ।”
इति शैलपञ्चनाकर्णनकुद्धं भीमसेनं सान्त्वयितुं ‘सहदेवस्य आर्य ! अनुमतमेव नो
भरतपुत्रस्य वचनम्’ इति वचनम् । क्वचित् पुनः प्रतीयमानार्थस्तदभिव्यक्तिनिव-
न्धनं भवति, यथा —

“आलिङ्गनादरचितास्थितिरावभौ या पत्युर्विकासिपरिग्राजलनीविवन्धा ।

विस्तारि सालजपनं परिवर्त्तमाननक्षत्ररत्नरशनागुणमुद्वहन्ती ॥”

इत्यत्र तदुचितविशेषणसामर्थ्यापस्थापितो नाधिकार्यः पत्युरालिङ्गनादरचितस्थितस्य
श्लेषस्य । यत्र त्वावृत्तिनिबन्धनगन्धोऽपि न सम्भवति न तन्त्रार्थान्तरावगतिरिति
पृथेय तत्र कवीनामुभयार्थपदोपनिबन्धप्रयासः वाच्यावचनशेषदुष्टत्वात् । तत्र
शब्दश्लेषे यथा —

“क्ष्माभर्तुरस्य विकटः कटफः सपीलु-

पालीकुलस्सहरिसैन्यदातावमर्दः ।

लक्ष्मी विलासघटनां नयति व्यपास्त-

नानाधिकामचरमागधराजितश्रीः ॥”

इति । यथा च —

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यश्चोद्विक्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयन् ।

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः

पायास्त स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोषाधवः ॥”

इति । एवम् —

“कह णाम ण होसि तुमं भाअणमसमज्जसस्स णरणाह ! ।

णिच्चं चेअ कुणन्तो जहिच्छमत्याण विणिओअम् ॥”

इत्यादावपि द्रष्टव्यः । न ह्यत्र चार्त्तं निन्दायां वा निश्चयो निबन्धनाभावादिति ।

अर्थश्लेषे यथा —

“दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाङ्गिष्टसृष्टैः पयोभिः

पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशिदिशि विरमत्यहि संहारभाजः ।

दीप्तांशोर्द्विर्धनुःस्वप्रभवमवभयोदन्यदुच्चारनाद्यो

गावो यः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥”

इति । अत्र हि गाव इत्यस्य विशेष्यवाचिन उपमानार्थाभिमतार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि विशेषणानाञ्चोभयार्थानुगुण्येऽप्युपमानस्य तत्सम्बन्धाभिधायिनश्चावश्यवाच्यस्यावचनं यत् स दोष इत्येतद्वितनिष्यते । उभयश्लेषे यथा—

“सर्वेकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमधनं नमत चक्रधरम् ॥”

इति । इहापि वाच्यावचनमवगन्तव्यम् । यथा—

“पतिते पतद्भृगुराजि निजप्रतिबिम्बरोपत इवाम्बुनिधौ ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥”

इत्यत्र नागयूथेन धमिणा साम्यं तमसां वक्तुमभिमतं कवेः न तद्धर्मेण मलिनत्वमात्रेण भृगुपतौ पतिते निष्प्रतिपक्षतया तस्यैव स्वेच्छाविहारित्वोपपत्तेः, न तद्धर्ममलिनानां तमसां पतङ्गस्य भृगरूपणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तन्मलिनादिशब्दाः शक्यन्तु वक्तुं हारिसुन्दरसुभगसदृशसन्निभादिशब्दानामेव तदभिधानसामर्थ्यदर्शनात् । अन्यथा—

“सरोजकर्णिकागौरीं गौरीं प्रति मनो दधौ ।”

इत्यादां गौरादिशब्दा अपि धर्मिसाम्यमेवावगमयेयुः न धर्ममात्रसाम्यम् । तच्चा-
निष्टं गौरत्वमात्रसाधर्म्यकृतस्य गौर्याः सरोजकर्णिकासाम्यस्य वैयक्षित्वात् ।
अथोच्यते गौरादिशब्दा अपि सदृशादिशब्दवत् साक्षाद् धर्मिसाम्यमेवाभिदध्युः,
सामर्थ्यात् तु धर्ममात्रसाम्यावगतिः कर्णिकाया गौरत्वाव्यभिचाराद् इति । तद-
युक्तम् । तन्निबन्धनभूतायाः श्रुतहानेरश्रुतकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात् । युज्येत पुन-
रेवं, यदि प्रतीतिः क्षमतेति । यत् पुनर्धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यधर्मप्रतिपत्तिः साहच-
र्यादित्यन्ये मन्यन्ते, यथा—

“निर्विष्टेऽपि बहिर्धने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेष्टमनां

लज्जातन्तुततिच्छिद्रो मधुपृषत्पिङ्गाः पयोविन्दवः ॥”

इत्यत्र पयोविन्दूनां मधुपृषत्पिङ्गत्वान् पिङ्गत्वसहचरितवृत्तत्वस्य प्रतिपत्तिरिति ।
तदनुपपन्नम् माधुर्यदेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्गान् साहचर्याविशेषान् । या ॥ रूपादे-
स्ततो गतिः सा हेतुधर्मानुमानेनेष्यते । इह तु हेतुहेतुमद्भावस्तयोरसिद्ध इति सा-
हचर्यासिद्धौ कुतोऽन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः । सिद्धेऽपि वा तस्मिन्स्तस्यैकस्य धर्मस्य
साधनभावेन निर्देशे कथमन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः । एवं हि—

“दुःस्वामित्तस्य जनस्य जाने नृपागर्जानः प्रतिमानि बहिः ।”

इत्यत्र वहावपि शीतत्वसाहचर्यात् पाण्डुत्वप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । किञ्च सत्यामन्यधर्म-
प्रतिपत्तिसिद्धौ तद्वेतुः साहचर्यमन्यद्वा परिकल्प्येत । अत्र तु सैव न सिद्धेति
व्यर्थस्तत्परिकल्पनप्रयासः । किं हि तत्परिकल्पनं विनात्र परिहर्ष्येत । पयोविन्दूनां
मधुपृष्ठवृत्तत्वमिति चेत् कामं परिहीयताम् । न च प्रयोजनवशात् प्रमाणव्यवस्था
भवितुमर्हति । तस्मादनेकधर्मत्वेऽप्यर्थस्य यस्यैव धर्मस्य निर्देशस्तस्यैव प्रतिपत्ति-
न्याय्या नान्यस्येत्यत्र तमसां नागयूथसादृश्ये वाच्ये यत् तेषां मलिनत्वमुक्तं स वा-
च्यावचनं दोषः । एवं च पृथपदप्रयोगोऽत्रातिरिच्यमानोऽनुप्रासवृत्तपरिपूर्णायां
पर्यवस्यति न विन्दूनां वृत्तत्वप्रतिपत्तये इति 'नागयूथसदृशानी'त्यत्र पाठो युक्तः
इति । यत्तु —

“करिकलम् ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।

मृगपतिनखकोटिमङ्गुरो गुरुरूपरि क्रमते न सेऽङ्कुशः ॥”

इत्यत्राङ्कुशस्य मृगपतिनखकोटिमङ्गुरत्वं दुस्सहत्वं चेति धर्मद्वयं वक्तुमभिमतम् ।
न तदुक्तनयेन भङ्गुरशब्द एवावगमयितुं क्षमते, तस्य कौटिल्यमात्राभिधायित्वे-
नैव प्रसिद्धेः । यत् तु तस्य दुस्सहत्वं तन्मृगपतिपदसम्बन्धसामर्थ्यादेव प्रतीयते न
भङ्गुरत्वसाहचर्याद् इति । एवम् —

“प्रभवति च समरमूर्धनि नवनीरदनील ण्ष तव खड्गः ।

विशति च भानसममलं सतां यशो हंसविसरसितम् ॥”

इत्यत्रापि खड्गस्य यशसश्च पूर्वाक्तेन नयेन नवनीरदहंसविसररूपत्वाप्रतीतौ तन्नि-
बन्धनाया अर्थान्तरप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भ्रान्तिमात्रकृतोऽसाविति मन्तव्यः । तेन
'नवनीरदमुन्दरः कृपाणः' इति 'हंसविसरसम'मिति चात्रानुगुणौ पाठौ ।

धर्मिसाम्यविवक्षायां धर्ममात्राभिधायिनाम् ।

नेष्टः प्रयोगः शब्दानां समासोपपत्तौ बुधैः ॥ ९३ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च —

“तेनावरोधप्रमदासत्वेन विगाहशक्तेन सरिद्धरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्धृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥”

इत्यत्रानुयातिक्रियापेक्षो राजमरुत्वतोः कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमतः कवेः । न चा-
सौ तत्सम्बन्धस्तयोः साक्षादुक्तः जललीलासम्बन्धमुखेन राजसम्बन्धस्योक्तत्वात् ।
अतोऽत्र साक्षात् तत्सम्बन्धो वा वाच्यः तदर्थमन्यत् क्रियान्तरं वा, येन कर्तृ-
कर्मभावस्तयोर्भेदनाभिधातुः । न चोभयोरैकमप्युक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् 'आकाशगङ्गास्तिरप्सरोगिर्वृतोऽनुयातो मधवा वि-
लासैः' इति । न चैवं क्रियान्तराकाङ्क्षाप्रसङ्गः । यथा वा —

“लच्छी दुहिन्ना जामादुओ हरी तह घरञ्जिआ गङ्गा ।
अमयमिअङ्गा अ सुआ अहो कुडुम्बं महोअहिणो ॥”

इति । अत्र लक्ष्म्या दुहितृत्वममृतमृगाङ्गयोः सुतत्वं (च) विधीयमानम् तेषां त्रैलोक्यैक-
स्पृहणीयतया तत्कुडुम्बस्य महोदधेः श्लाघाया आस्पदत्वमुपपद्यत इति द्वयमेवोपादेयं
द्रष्टव्यं नान्यत् । तत्र हि भगवतो हरेर्गङ्गायाश्च सकलत्रैलोक्यालङ्कारत्वेऽपि न
तयोर्जामातृगृहिणीभावेन विधानमिति न महोदधेः श्लाघातिशययोगः यन्निबन्धनमत्य-
द्भुतास्पदत्वमस्य स्याद् इति तद्विधानस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । अथ हरिर्जामाता
गङ्गा गृहिणीत्येवं विपर्ययेणात्र सम्बन्धः करिष्यते तस्य पुरुषार्थान्तरत्वात् । तथा च न
यथोक्तदोषावकाशः इति । सत्यम् । किन्तु न सर्वविषयोऽयं सम्बन्धस्य पुरुषा-
र्थान्त्वोपगमः । तस्य हि विशेषणविशेष्यभाव एव विषयोऽवगन्तव्यः । यत्र स्थ-
सौन्दर्यादेव तयोरन्योन्यापेक्षो (न!) विध्यनुवादभावः तत्र हि यथाश्रुतपदार्थसम्बन्ध-
निबन्धनोऽर्थमतीतिक्रम इति तत्रैव पदार्थपर्यापर्यायनियमोऽवगन्तव्यः । यथा —

“त्वक् तारवी निवसनं मृगचर्म शय्या गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घटाश्च ।
मूलं दलं च कुसुमं च फलं च भोज्यं पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ॥”

इति । मत्स्यदाहरणं यथा —

“शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्य दुमाणामधः

शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।

इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने

दुष्प्रापार्थिनि यत् परार्थघटनाबन्ध्यैर्दृष्टा स्थीयते ॥”

इति । अत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणप्रतीत्योर्दन्तरं तन्मतिमतामेवावभासते, अन्येषां
तु शपथप्रत्येयमेव ।

अनुवाचमनुक्तैव न विधेयमुदीरयेत् ।

न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति ॥ ९४ ॥

विधेयोद्देश्यभावोऽयं रूप्यरूपकतात्मकः ।

न च तत्र विधेयोक्तिरुद्देश्यात् पूर्वमिष्यते ॥ ९५ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ । यथा —

* लक्ष्मीदुहिता जामाता हरिस्तथा गृहिणी गङ्गा ।

अमृतमृगाङ्गे च सुतातले कुडुम्बं महोदधेः ॥

“स्पष्टोच्छ्वासकिरणकेसरसूर्यविम्बाविस्तीर्णकान्तिकमथो दिवसारविन्दम् ।
क्षिप्राष्टदिग्दलकलापमुपावतारचद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकाच ॥”

इत्यादौ केसरादेः ।

पदानामभिसम्बन्धस्यान्यथाभावमात्रतः ।

यत्रानिष्टप्रतीतिः स्याद् रचनां तां परेत्यजेत् ॥ ९६ ॥

यथा —

“तव कण्ठासृजासिका करवाललता द्विपाम् ।

प्रसूते समरारण्ये यशःकुमुदसम्पदम् ॥”

इति । अत्र हि चातुके युष्मदर्थस्य द्विपदर्थस्य च पौर्वापर्यविपर्यये समास वा
वाच्ये यत् तयोरवचनं तदेवानिष्टार्थप्रतिपात्तिभूलमिति दोषतयावगन्तव्यम् ।

यथा च —

“मधुक्षे ते मन्मथ ! साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।

समीरणः प्रेतयेता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥”

इति । अत एव

येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।

पदानामभिसमासानामानन्तर्यमकारणम् ॥ ९७ ॥

इति प्रतीत्योर्विचित्रमनालोच्यैव चर्चितम् ।

गुणदोषमपदयद्विदूरादूरोत्थयोस्तयोः ॥ ९८ ॥

स्वरूपेऽवस्थितिर्येषां शब्दानामिति नेप्यते ।

न तानन्यव्यवहितान् प्रयुज्जीत विचक्षणः ॥ ९९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । तेन “द्विपत्कण्ठासृजासिका त्वत्कृपाणलतायरा ।”

इत्येकत्र युक्तः पाठः, अपरत्र व्यादिश्यते केन समीरणो वा हविर्भुजश्चोदयिता भवेति ।

अनन्वयोऽप्यभ्युदायार्थाद्रममङ्गहेतुरिति सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । यथा —

“निर्पातोभैः कुञ्जलानान् जिघांसुर्ज्यनिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्युदायोऽग्रे वीर्योदमे राजशब्दे मृगाणाम् ॥”

इति । अत्र हि सिंहानां तावन्न राजशब्दसम्बन्धः सम्भवति तेषां तद्वाच्यत्वाभा-
वात् तत्सम्बन्धाभावाच्च । तत्पार्थायस्य मृगराजशब्दस्य सन्नप्यसावनुपयुक्त एव

तस्य प्रकान्तत्वाभावाद् मृगाणामित्यत्र मृगराजानामित्येवमनुक्तेश्च । किञ्च मृगेषु राजत्वं भवति सिंहानां ननु शब्द इति वीर्योदग्रत्वं तद्विशेषणमनुपपन्नमेव तस्या-
र्धनिष्ठत्वेनोपपत्तेः । तेन न सिंहानां न मृगाणां न वीर्योदग्रत्वस्य च राजशब्दशब्दे-
नान्वयः सङ्गच्छत इत्यवाच्य एवासौ । तेन राजभाव इति मृगेष्विति वा वाच्ये
तदवचनं दोषः । यथा —

“तयेन वर्षाः शरदा हिमागमो

यसन्तलक्ष्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसूनकल्यप्तिं ददतः सदर्चयः

पुरेऽस्य वास्तव्यकुडुम्बितां दधुः ॥”

इति । अत्र हि तपत्तोल्लिखविशेषणानुमितपुरुषमायस्य कर्तृत्वात्प्राधान्यं वक्तुमुचितम्,
वर्षाणां च स्त्रीत्वस्य सहभावेन निर्देशादप्राधान्यम्, यथान्येषां हिमागमादीनाम्,
अन्यथा तेषां कुडुम्बिरूपतानुपपत्तेः, न च तथोक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

“किमवेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

मकृतिः खलु सा महीबलः सहते नान्यसमुन्नतिं यथा ॥”

इत्यत्र महीयसामिति बहुवचनं वा वीप्तासमानफलं प्रयोक्तव्यम्, यथा —

“यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥”

इत्यत्रार्थान्तरन्यासे सर्वादिशब्दो वा यथा —

“छायामयास्य महतीमपि वर्चमाना-

मानामिनीं जगृहिरे जगतास्तरूणाम् ।

सर्वो हि नोपनतमप्यपचीयमानं

वर्धिष्णुमाश्रयमनागतमप्युपैति ॥”

इत्यत्र अन्यथा समर्थकस्य प्रकृतिमहीयस्त्वस्य हेतोरन्यसमुन्नत्यसहिष्णुत्वलक्षणेन
साध्येन सर्वोपसंहारव्याप्तिर्न प्रतीयेत । तस्मादेवमत्र पाठः परिणमयितव्यः

“प्रकृतिः खलु सा महीयसां न सहन्तेऽन्यसमुन्नतिं यथा ।”

इति ।

सर्वनामपरामर्शयोम्यस्यार्थस्य या पुनः ।

स्वशब्देनाभिधा दोषः स वाच्यावचनाभिधः ॥ १०० ॥

यथा —

“निशि नान्तिकस्थितामपि चक्राहः सहचरीं विलोकयति ।

चक्राहोपि न सहचरमहो मुदुर्लभता नियतेः ॥”

इति । अत्र हि चक्राहासहचरी न स्वशब्दपरामर्शविषयौ भवितुमर्हतः, तयारुक्त-
नयेन सर्वनामपरामर्शविषयत्वोपादानात्, अन्यथा तयोः पौनरुक्त्यं सर्वनाम्नां च
विषयापहारः स्यात् । न चात्र तथा परामर्शो विहित इति वाच्यावचनं दोषः ।
तेन ‘विरहविधुरा न सापि त’मित्यत्रानुगुणः पाठः । एवम्—

“परिपाति स केवलं शिशूनिति तन्नामनि मास्य विश्वसीः ।”

इत्यादावप्ययं दोषो द्रष्टव्यः । तस्य हि शिशुपाल इति नाम प्रसिद्धं न तु शि-
शुपरिप इति । ‘तेन स शिशून् किल पालयत्यमीः’ इति युक्तः पाठः इत्यलं
बहुभाषितेन ।

अनेन च वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनमपि सङ्गृहीतं वेदितव्यम् ।
तस्यापीष्टार्थविषयत्वात्मकत्वात् । तद्यथा—

“सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा रक्षःकर्पणद्वैरुपपादितानि ।

तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्धिन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥”

इति । अत्र हेतुस्यैवार्थस्य यः पर्यायमात्रभेदेन भेदमुपकल्प्योपमानोपमेयभावो
निबद्धः सोऽवाच्यवचनं दोषः, तस्य भिन्नार्थनिष्ठत्वात् । तदयमत्र पाठो युक्तः
‘विन्ध्यस्य मेघप्रभवानि यद्वत्’ इति । अस्मिन् पाठे भिन्नलिङ्गत्वमुपमादोषोऽपि
परिहृतो भवति ।

पर्यायमात्रभिन्नस्य यदेकस्यैव वस्तुनः ।

उपमानोपमेयत्वमवाच्यवचनं च तत् ॥ १०१ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च—

“इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-

रसावस्थास्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसद्यस्तु विरहः ॥”

इत्यत्र यत् साक्षान्नायिकावर्णनं तदवाच्यमेव । तत्सम्बन्धिनामेव स्पर्शादीनामिव
रम्याणामर्थानां विरहव्यतिरेकेणाहभावोपगमाद्, न तस्या एव विरहस्य तत्स-
म्बन्धित्वेऽप्यसङ्गत्वाभिधानादिति तस्या वचनं दोषः । तेन ‘मुखं पूर्णश्चन्द्रो वपु-
र-मृतवर्त्तिर्नयनयो’ रित्यत्र युक्तः पाठः । यथा च—

“शोकानलधूमसम्भारसम्भृताम्भोदभरितमिव वर्पति

नयनवारिधाराविसरं शरीरम् ।”

५॥८

इति । अत्र हि शोकस्य केनचित् साधर्म्येण यदनलत्वेन रूपणं तत् तावद्रूप्यस्य सद्भावाद्युक्तमेव । धूमस्य पुनर्न किञ्चिद् रूप्यमस्तीत्यवाच्य एवासौ यथा ‘शोकानलदाहर्भातेव न हृदयमवतरती’ त्यत्र । रूप्यान्तरसद्भावे तु न कश्चिद् दोषः । यथा —

“तस्या धौताञ्जनस्यामा हृदयं दहतोऽनिशम् ।

शोकान्नेर्धूमलेखेव गलत्यश्रुकणावलिः ॥”

इति । अनलकार्यत्वात् तस्य वाच्यत्वमदुष्टमिति चेत् । अनवस्थापतेरतिमसक्ता-
चेति तस्य वचनं दोष एव । यथा च —

“तप्ते महाविरहवह्निशिखावलोभि-

रापाण्डुरं स्तनतटे हृदये म्रियायाः ।

इत्यादि ।

उपचारसहैकैव रूपकस्येप्यते क्रिया ।

यथानलस्य दाहादिर्न कार्यादिरसम्भवात् ॥ १०२ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

“दृढतरनिबद्धमुष्टेः क्रोशनिपण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥”

इति । अत्र कृपणकृपाणयोराकारमात्रकृतो व्यतिरेक उक्तः । स चायुक्तः, द्विविधो
ह्यकारार्थः सन्निवेशलक्षणोऽक्षरविशेषलक्षणश्च । तत्राद्यस्तावदिहानुपादेय एव,
सहानवस्थानवतोरर्थयोस्तद्व्यभिचाराभावादिति नासौ सचेतसां चमत्कारमावहति ।
द्वितीयस्तु न सम्भवत्येव, अक्षरकृतविशेषस्य भेदापेक्ष्यव्यवहारस्य शब्दैकविषय-
त्वात् । यद्यपि हि स्वरूपमपि शब्दस्यार्थ एव । यदाहुः —

“विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाशयते ।

न सत्तयैव तेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः ॥”

इति, तथापि तस्य तात्पर्येणाविवक्षितत्वात् न तदपेक्षमर्थविषयत्वमस्य शक्यं व-
क्तुम् । वाच्यदशापत्तावपि तस्य शब्दस्वरूपतानपायात् इति । यथा च —

“येनालङ्कृतमुद्यानं विहारेणामुना तप ।

तेनैव निर्विकारेण करिकुम्भनिगौ कुचौ ॥”

इति । इह तु युक्त एवासौ—

“अक्षराणामकारोऽहमिति यः स्वयमभ्यधात् ।

सोऽपि त्वयामुना स्वामिन्नाकारेण लघूकृतः ॥”

इति । तेनाक्षरविशेषात्मकाकारभेदलक्षणस्य शब्दधर्मस्यार्थविशेषणभावेनावाच्यस्य यद्वचनं सोऽपि दोष एवेति द्रष्टव्यम् ।

यद्यप्यर्थावुमौ शब्दः क्रमेणाभिदधात्ययम् ।

स्वरूपद्वयार्थरूपं च तथाप्यस्याभिधाक्रिया ॥ १०३ ॥

तत्परत्वाद्विवक्षाया विश्राम्यत्यर्थ एव हि ।

भिन्नधर्मतया तेन भिन्नकक्ष्यतयापि च ॥ १०४ ॥

नार्हतो जातुचिदिमां श्लिष्टमेकं विशेषणम् ।

मा भूदेकात्मतापत्तिदोषोऽसायेतयोरिति ॥ १०५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

“यमिन्द्रशब्दार्थनिपूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।”

इत्यत्र हिरण्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्युक्तम् । सोऽवाच्यवचनं दोषः । यतोऽत्र हिरण्यशब्दः कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्यातां स्वरूपमात्रप्रधानौ वा । तत्र न तावदभिधेयप्रधानावनभ्युपगमाद् अर्थस्यासमन्वयात्, कशिपुशब्दस्य नपुसंकलिङ्गतापत्तेश्च । नापि स्वरूपप्रधानौ । न क्षेत्रमसुरविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः सत्यानक्रियकर्मभावेनाभिहितो भवति । द्विविधो हि शब्दानुकारः शाब्दत्वात्त्वभेदात् । तत्रेतिना व्यवच्छेदे शाब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थावच्छेदेभावादार्थः यथा ‘महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः’ इति । इह चायमार्थोऽनुकारः इतिनावच्छेदात् । केवलं यत् तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुकृतं, यच्चानुकृतं तत् तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हिरण्यकशिपुरिति तस्याख्यानं न हिरण्यपूर्वं कशिपुरिति । अतस्तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । यथा वा—

“क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।”

इत्यत्र ।

“क्षुण्णं यदन्तःकरणेन नाम तदेव कल्पद्रुमकाः फलन्ति ।”

इति युक्तः पाठः । अस्मिन् पाठे क्षुण्णस्यार्थस्य कल्पद्रुमाणां चावज्ञावगतौ गुणान्तरलाभः । एवम्

“दशपूर्वरथं यमास्त्यया दशकण्ठारिगुरुं प्रचक्षते ।”

इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

“या धर्मभासस्तनयापि शीतलैः

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभि-

र्विहन्तुमहांसि जलैः पटीयसी ॥”

इत्यत्र धर्मभासस्तनयत्वादीनां शीतलत्वादीनां च धर्माणामेकाग्र्यत्वेन विरोधो वक्तुं युक्तो न भिन्नाश्रयत्वेन, तस्य तथानुपपत्तेः । नचासौ तथोक्तः, एकेषां यमुनाश्रय-
त्वेनान्येषां जलाश्रयत्वेनोपादानात् । यद्यपि यमुनायास्तज्जलानां च तात्त्विकमेवैक्यं,
तथापि तेषां शब्देन कर्तृकरणतया निर्वेशाच्छाब्दं भिन्नत्वमस्त्येव । शाब्द एव
विरोधो वक्तुमिष्टः कथेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । तेनायमत्र पाठः श्रेयान् ।

“या धर्मभासस्तनयापि शीतला

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनी ।

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधायिनी

विहन्तुमहांसि जलैः पटीयसी ॥”

यथा च —

“रुरुचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः पयसां प्रवाह इव सौरसैन्धवः ।”

अत्र हि पयसानिति यत्प्रवाहस्य सम्बन्धितया विशेषणं तदवाच्यमेव तस्य हि त-
त्सम्बन्धिताव्यामिचारात् । यच्चात्र सौरसैन्धव इति विशेषणं तत्र तद्वितनिर्देशोऽप्य-
वाच्य एव पट्टीनिर्देशेनैव तदर्थावगतिसिद्धेः । तेन ‘सुमहान् प्रवाह इव जङ्घ-
जन्मनः’ इत्यत्र युक्तः पाठः । यथा च —

“लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

बाणं कृषामुदमनाः प्रतिसन्नहार ॥”

“रहयिष्यति तं लक्ष्मीर्नयविमुखो नापदां पदं क इव ।

स च तव रिपुरेवमतो भानी तस्यापि तद्विरहः ॥”

इत्यत्र प्रतिज्ञानिगमनयोः पौनरुक्त्यम् । प्रसिद्धव्याप्तिकस्य हेतोर्धर्मिण्युपसंहारव-
चनेनैव तदुभयार्थसिद्धेरिति । यदुक्तं ‘प्रतिज्ञाया एव तावद्द्वयमानार्थाया वचनं

पुनर्वचनं किं पुनरस्याः पुनर्वचनमित्यपार्थकं निगमनम् इति । इह तु न दोषः—

“यो यत्कथाप्रसङ्गे छिन्नच्छिन्नायतोष्णानिश्चितः ।

स भवति तं प्रति रक्तस्त्वं च तथा दृश्यसे मुतनु ! ॥”

इति । यत्राप्रस्तुतादेव प्रस्तुतस्यार्थस्य प्रतिविम्बादिव विम्बस्य साम्यावगतिर्न तत्रासौ वक्तव्यतामवतरति तदभिधानसामर्थ्यादेव तदवगमाद् उक्ताववाच्यवचनदोषानुपपन्नात् । यथा—

“आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते

मध्येवारिणि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मर्णानां पैदम् ।

त्वद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥”

इत्यत्र प्रभुमिवेत्युपमानभावः प्रमोः । यथा च—

“द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्ममये निशि दीपकः ।

बहुविधार्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ॥”

इत्यत्र भवदर्थस्योपमानभावः । प्रस्तुतात् तु तदन्यस्य प्रतीतिरनिवन्धना न सम्भवत्येवेति तत्र तस्योक्तिरुपपद्यत एव ।

“निम्नमुन्नतमवस्थितं चलं यक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ् महत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥”

इत्यत्र तमसः प्रस्तुतत्वात्तदुक्तेरसत्पुरुषमहत्त्वप्रतीतावसामर्थ्यमिति तद्वक्तव्यमेव भवतीति न तत्रावाच्यवचनदोषानुपपन्नः ।

अप्रस्तुतोक्तिसामर्थ्यात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।

प्रतिविम्बाद्यथा विम्बं तस्योक्तिस्तत्र नेप्यते ॥ १०६ ॥

प्रस्तुतात् तु तदन्यस्यः प्रतीतिरनिवन्धना ।

न सम्भवत्येव ततस्तदुक्तिस्तत्र शस्यते ॥ १०७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ । किञ्च यत्राप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतस्यार्थस्य श्लेषमुखेनासन्नैवेतत्कर्षोऽपकर्षो वा तदितरस्य तथाप्रतिपक्षेऽभिधीयते नासौ तात्त्विक इति न तत्र तामाधानमुत्सहते तयोर्विम्बप्रतिविम्बभावेनावस्थानोपगमाद् इत्यवाच्य एवासी । तस्य वचनं दोषः । तत्रोत्कर्षे यथा—

“सद्वृत्ते महति स्वभावसरले यद्धोऽसि यस्मिन् गुणै-

र्युक्ते संयमहेतुतामुपगतो यत्रापि विश्राम्यसि ।

तस्याक्षेपपरम्पराभिरभितो दोलायमानस्थिते-

रालानस्य मतद्वजैष कतमो निर्मूलने दुर्ग्रहः ॥”

इत्यत्र सद्वृत्तादिभिर्धिशेषणैरुत्तुदस्यालानस्याप्रस्तुतस्य श्लेषवलोपकल्पितेन सदा-
चारत्वादिधर्मसम्बन्धेनोत्कर्षोऽभिहितः, न चासौ वास्तव इति तदुन्मूलनग्रहो ग-
जस्योचित एव न दुष्ट इत्युपालम्भयोग्यत्वं तत्रासिद्धमेव । यच्च विन्वभूते तस्मि-
न्नसिद्धं, तत् कथं प्रस्तुतेऽर्थे दर्पणप्रतिमे प्रतिविम्बीभवेदिति श्लेषोत्कर्षस्यावाच्य-
स्य वचनं दोषः । तस्माच्छ्लेषमनादृत्यैव निराकाङ्क्षकाकुक्रमेण किञ्चिदुत्सार्थो व्या-
ख्येयः । तेन ‘कतमो निर्मूलने दुर्ग्रह’ इत्यत्र न खलु कश्चिदित्युचित एवायं निर्मू-
लनेऽभिनिवेशस्तवेत्ययमर्थोऽवतिष्ठत इति । एवमपकर्षोऽपि द्रष्टव्यम् । सर्वनाम्ना परा-
मृष्टस्याप्यर्थस्य यत्पुनः स्वशब्देन वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः यथा ‘उदन्व-
च्छिन्ना भूस्स च निधिरपां योजनशत’मित्यत्र निधिरपाविति । यस्यार्थस्य समासो-
क्तिर एवोपमानभावोऽवसितो न तस्यासौ पुनर्वाच्यो भवति, अवाच्यवचनदोषानु-
पपन्नात् । यथा —

“अल्लिभिरज्जनविन्दुमनोहरैः कुमुदपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

नखल्ल शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥”

इत्यत्र तिलकप्रमदयोरेकतरस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तदवाच्यवचनं दोषः । ये
तु गण्डस्योपरि पिटकोद्भेदमिव तत्राप्यर्थमेव तस्योपमानत्वमुपरचयन्ति, नमस्तेभ्यः
प्रविवरेभ्यः । तद्यथा —

“जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसराळीकराळः

प्रत्यग्रालक्तक्रामाप्रसरकिसलयो मञ्जुगङ्गीरभृङ्गः ।

भर्तुर्नृतानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावर्ण्यवापी-

सम्भूताम्भोजशोभां विदधदमिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥”

इति । अत्र हि समासोक्त्यैव दण्डपादस्याम्भोजतुल्यत्वेऽवगते यत् तस्याम्भोज-
शोभां विदधदिति पुनर्वचनं तदवाच्यवचनदोषतां नातिपतति । अतः पुनस्तत्राप्य-
म्भोजस्यार्थमुपमानत्वमुपात्तं तदप्ययुक्तमेव, तस्योरुनाळत्वादिधर्मसम्बन्धोपगमयो-
ग्यतानुपपत्तेः । केवलमेकेनैव समासान्तर्भावाद् वापीसम्भूतत्वेनास्य विशेषणविशे-
षभावः सङ्गच्छते । किन्तु समास एवात्रोक्तनयेनानुपपन्न इवावभासते सचेतसां
प्रक्रमभेदप्रसङ्गादित्युक्तम् । न च दण्डपादस्य तत्सम्बन्धो घटिष्यत इति शक्यते

वक्तुं, तस्य तद्धर्मसम्बन्धसंभवात् । तेनात्राभोजस्य शाब्दमुपमानत्वं वा दण्डपादस्य चाभोजत्वेन रूपणं कर्तव्यं, येनास्य प्राधान्ये सति विशेषणसम्बन्धोपगमयोग्यता स्यात् । किञ्च भर्तुर्नृत्तस्योद्धतस्य ताण्डवात्मनो योऽनुकारस्तस्य दण्डपादविषयभावेनोपादानाज्ज्ञाकाण्डनाकृत्यविशिष्टतया संस्थानविशेषवशाच्च पादस्य दण्डाकारताभिनवत्वं चेत्युभयमप्यवगतमिति न तत्पुनरुपादेयतामर्हति । अतो वरमयमत्र पाठः श्रेयान् —

“स्वच्छलावप्यवापीसम्भूतो भक्तिभाजां भवदवदहनः पादपद्मो भवान्याः” इति । एवञ्च धारणमात्रविधक्षायां विपूर्वस्य दधातेः प्रयोगः परिहृतो भवति, स हि विपूर्वः करोत्यर्थे वर्तते न धारण इति ।

यत्रार्थस्योपमानत्वं समासोक्त्यैव गम्यते ।

न तत् तत्र पुनर्वाच्यमुक्तौ वा शाब्दमस्तु तत् ॥ १०८ ॥

अन्यथा त्वन्यधर्मैः कः सम्बन्धोऽन्यस्य वस्तुनः ।

तेन वाच्यत्वमार्थत्वं चेत्यस्य द्वयमप्यसत् ॥ १०९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

“पेता णिअंबफंसं हाणुत्तिण्णाए सामलक्कीए ।

चिहुरा रुअन्ति जलविन्दुएहि बन्धस्स व भएण ॥”

इत्यत्र रोदनं बन्धनभयद्येति यद् द्वयमुत्प्रेक्षितं वर्तते तत्र प्राधान्याद्रोदनाभिधायिन एव पदादनन्तरमुत्प्रेक्षावादिनि पदे वाच्ये यत् तस्यान्यतोवचनं सोऽवाच्यवचनं दोषस्तस्य तादर्थ्येन प्राधान्यात् । प्रधाने चोत्प्रेक्षिते तदितरदर्थादुत्प्रेक्षितमेव भवति । यथा —

“ज्योतीरसाश्मभवनाजिरदुग्धसिन्धुरभ्युन्मिषत्प्रचुरतुक्कमरीचिवीचिः ।

वातायनस्थितवधूवदनेन्दुबिम्बसन्दर्शनादनिशमुल्लसतीव यस्याम् ॥”

इत्यत्रेन्दुबिम्बसन्दर्शनम् । तेन ‘जलविन्दुएहि रुअइव चिहुरचयो बन्धणभएण’ इत्यत्र युक्तः पाठः ।

एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो मताः ।

तत्रेवादिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यतः ॥ ११० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

“तव वदनपदार्थश्चन्द्रशब्दार्थतुल्यो हृदयकुमुदवस्तुज्जुम्भयत्येष यन्मे”

१. प्राप्ता नितम्बस्पर्शं श्रानोत्तीर्णयाः इयामलाङ्गयाः ।

चिहुरा रुदन्ति जलविन्दुभिर्बन्धस्येव भयेन ॥

इत्यत्र समासान्तर्गतेन वदनशब्देनैकैव वदने वाच्ये यद् बहुभिः शब्दैस्तस्य वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः । तथा हि वदनं च तत् पदार्थश्चासाविति कर्मधारयो वा कल्प्येत, वदनपदस्यार्थ इति तत्पुरुषो वा । तत्राद्यस्तावदर्थयोरन्योन्यव्यवच्छे-
द्यव्यवच्छेदकभावाभावादनुपपन्नः, द्वितीयोऽपि प्रयोजनाभावात् । न हि समासे सत्यसति वार्थस्य कश्चिद्विशेषोऽवगम्यते अन्यत्र प्रतिपत्तिगौरवादित्यवाच्यवचनप्र-
कार एवायमिति । यथा च—“कुशं द्विषामङ्कुशवस्तु विद्वान्” इति

यस्त्वरूपानुवादकफलं फल्गु विशेषणम् ।

अप्रत्यक्षायमाणार्थं स्मृतमप्रतिभोद्धवम् ॥ १११ ॥

तदवाच्यमिति ज्ञेयं वचनं तस्य दूषणम् ।

तद् वृत्तपूरणायैव न कवित्वाय कल्पते ॥ ११२ ॥

यथा—

“ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन् दददाकुलत्वमधिकं रतये ।

अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेपुमात्रिनयनप्रभवः ॥”

इति । अत्र हि यदात्रिनयनप्रभवत्वमिन्द्रोर्विशेषणं तत् स्वरूपमात्रानुवादफलमित्य-
वाच्यमेव तस्य तदव्यभिचारात् । न चाव्यभिचारिणोऽपि ततस्तस्योत्कर्षः कश्चि-
द्विवक्षितः कवेः, यथा—

“अत्रेलांचनशुक्तिमौक्तिकमणेर्देवात्सुधादीधिते-

गोत्रं हेहयभूमुजां यदुदगात् तस्मिन्नभूदर्जुनः”

इत्यत्र सुधादीधितेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । यच्चात्र दहनस्यापर इति व्य-
तिरेकप्रतीतिफलदं विशेषणं तदवाच्यमेव तस्यात्रिनयनप्रभव इति नञ्समासेनैव
प्रतिपादितत्वात् । तस्माद्बुद्धित इति तत्रानुगुणः पाठः । यथा च—

“नाडीजहो निजग्रे कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन”

इति । अत्र हि तच्छब्दपरामर्शो गौतमस्यावाच्य एव तमन्तरेणाप्युपकारस्य
तद्विषयभावावगतेः । तेन परमुपकृतवानिति वरमत्र युक्तः पाठः । यथा च—

‘कटस्थलप्रोपितदानवारिभि’रिति । अत्र हि दानवारिप्रवासस्य यदेतत् कटस्थल-
मवधिभावेन विशेषणमुपात्तं तत्र वाच्यमव्यभिचारात् । एवम्—

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरधुते । मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रतिष्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥”

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । उत्फुल्लकेसरगौरशब्दानां पौनरुक्त्यात् ।

कथं तर्हि स्वभावोक्तेरलङ्कारत्वमिष्यते ।
 न हि स्वभावमात्रोक्तौ विशेषः कश्चनानयोः ॥ १११ ॥
 उच्यते वस्तुनस्तावद्वैरूप्यमिह विद्यते ।
 तत्रैकमेव सामान्यं यद्विकल्पैकगोचरः ॥ ११२ ॥
 स एव सर्वशब्दानां विषयः परिकीर्तितः ।
 अतः एवामिधेयं ते श्यामलं बोधयन्त्यलम् ॥ ११५ ॥
 विशिष्टमस्य यद्रूपं तत् प्रत्यक्षस्य गोचरः ।
 स एव सत्कविगिरां गोचरः प्रतिमाशुचाम् ॥ ११६ ॥

यतः—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।
 क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिमा कवेः ॥ ११७ ॥
 सा हि चक्षुर्भगवत्तत्तृतीयमिति गीयते ।
 येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्तिनः ॥ ११८ ॥
 इत्यादि प्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।
 शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम् ॥ ११९ ॥
 अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सालङ्कारतया मता ।
 यतः साक्षादिवाभ्रान्ति तत्रार्थाः प्रतिमार्पिताः ॥ १२० ॥

यथा—

“अजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सहनिषण्णधन्वनः ।
 मधुना सह संस्मिताः कथा नयनोपान्तविलोकितं च तत् ॥”

इति । यथा च—

“कुर्वन्नाभुमपृष्ठो मुखनिकटकटिः कन्यरामातिरध्वी
 लोलेनाहन्यमानस्तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण ।
 निद्राकण्ठकपायं कपति निविडितश्रोत्रशुक्तिस्तुरङ्ग-
 स्त्वद्गत्यश्माभ्रलग्नप्रतनुवुसकणं कोणमदणः खुरेण ॥”

इति । यथा वा—

“ग्रीवामङ्गाभिरामं मुहुरनुर्पतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
 पश्चाधर्षेण प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।

दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखग्रांशिभिः कर्णवर्त्मा
पश्योदग्रमुत्त्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्न्या प्रयाति ॥”

सामान्यस्तु स्वभावो यः सोऽन्यालङ्कारगोचरः ।

मिष्टमर्थमलङ्कृतुमन्यथा को हि शक्नुयात् ॥ १२१ ॥

वस्तुमात्रानुवादस्तु पूरणैकफलो मतः ।

अनन्तरोक्तयोरेव यद्वान्तर्भावमर्हति ॥ १२२ ॥

यथायोगमयं दोषस्तेन पञ्चैव ते मताः ।

इत्यन्तरस्रोकाः । ता एता दोषजातयो महाकवीनामपि दुर्लभा इत्यवसीयन्ते ।

यथा—

“उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सादृश्येन तत्समौ ॥”

इत्यत्र यथातथाशब्दाभ्यामेव मागधीनृपयोरुमावृषाङ्गसाम्यं शचीपुरन्दरसाम्यं च, सु-
तस्य च शरजन्मजयन्तसादृश्यमवगमितमिति यत् तयोस्तस्य च पुनस्तत्सादृश्यवचनं
तत् पुनरुक्तम् । तथोपमानयोर्यो निर्देशक्रमः प्रकान्तः स उपमेयक्रमयोर्भेदं नीत
इति निर्देशप्रक्रमभेदो दोषः । तत एव च तत्समावित्पत्रावाच्यवचनदोषोऽपि तावत्
स्फुट एव उपमानयोग्यत्वोपपत्तेः । किञ्च तथाशब्दस्य यद्वचनं सोऽवाच्यवचनं
दोषः, तद्यतिरेकेणाप्यर्थयोर्विपर्यासमात्रेण तदर्थवगतिसिद्धेः । तस्मादेवमत्र पाठः
श्रेयान् ‘सुजन्मना तेन सुतेन तावुमौ ननन्दतुः सा च विशांपतिश्च सः’ इति ।
यतो वस्तुमात्रोपनिबद्धप्रायेऽपि पदसमुदाये दृश्यन्त एव ते । अन्येषां यथा—

“काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाज्ञातपूर्व-

स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।

केचिद् वाचां स्थितमाविषये तत्स्वमूचुस्तदीयं

तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥”

इत्यत्र काव्यस्यात्मा ध्वनिरितीतिशब्दस्य तावत् प्रक्रमभेदः । स हि काव्यात्मप-
दानन्तरं प्रयोक्तव्यः काव्यस्यात्मेतीति । अन्यथा ध्वनिनैवास्य सम्बन्धे विज्ञाय-
माने तस्य सर्वनामपरामर्शाभावे अभावो भाक्तत्वं वागाविषयत्वं च न प्रतीयेत

तस्याभिधानात्मन इतिना व्यवच्छेदाद् अन्यस्य च ध्वनेरनुपादानात् । स ह्यभावादि-
धर्माधिकरणभावेन सर्वनामपरामर्शयोग्योऽवश्यमुपादेयः, नचोपात्तः । यश्चोपात्तः स
तदभिधानानुकारस्वरूपमात्रप्रधानो नार्थाभिमुख इति काव्यात्मन एवार्थस्य तदधि-
करणभावो विज्ञायते न ध्वनेः । स हि तत्र संज्ञामात्रम् । यत् स एवाह 'काव्य-
स्यात्मा ध्वनिसंज्ञित' इति । तच्चानिष्टमेव । न हि केचित् काव्यात्मनो रसादिरभावं
भाक्तत्वं बाभ्युपगच्छन्ति । मुख्यवृत्त्या च काव्यात्मशब्दवाच्यो रसादिरेव युक्तो
नापरः । तदभावे प्रतीयमानार्थान्तरसंस्पर्शेऽप्यर्थापत्त्यादिवाक्यवत् काव्यस्य निर्जी-
वतापत्तेः । एतच्च रसस्वरूपमुपक्रम्य स एवाह —

“काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

कौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥”

इति ।

इतिनार्थो व्यवच्छिन्नः शब्दमात्रेऽवतिष्ठते ॥ १२३ ॥

सर्वनामपरामर्शयोग्योऽसौ न भवेत् ततः ।

यथा घटः कुट इति ज्ञेयो यस्त पृथूदरः ॥ १२४ ॥

ततोऽर्थ एव काव्यात्मा तत्परामर्शनोचितः ।

यथा नृपो नृग इति ख्यातो यः स महामतिः ॥ १२५ ॥

न ध्वनिस्तदभावादिसम्बन्धोऽस्य कथं मतः ।

इत्यन्तरश्लोकाः । एवन्तर्हि

“अस्त्युन्नते मुरसरिज्जलधाव्यमानभागे नवार्कस्तुचि मन्दरशैलशृङ्गे ।

ज्योत्स्नावतीति नगरी भुवनत्रयैकभूषा वृषाङ्कशिरसीव शशाङ्कलेखा ॥”

इत्थत्र शशाङ्कलेखाया ज्योत्स्नावतीत्वेन यद्विशेषणं तदनुपपन्नमेव स्याद् इतिशब्द-
व्यवच्छेदादिति । घाटम् । को वा नानुमन्यते । केवलमितिशब्दार्थानवधारणमूलो
मोह एवासौ व्याख्यातृणामिति । अथ काव्यात्मानुवादेन विहितस्य ध्वनेः समा-
मानक्रियाकर्मभावावच्छेदेन समुदायादयमितिशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थमथान एवायं
ध्वनिशब्दो न स्वरूपप्रधान इति तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यस्याभावादिसम्ब-
न्धो घटत एव इत्युच्यते तदयुक्तम् । एवं हि वाक्यार्थावच्छेदः प्रतीयेत, ततश्च
तत्परामर्शिनः सर्वनामप्रदानेनपुंसकलिङ्गनिर्देशप्रसङ्ग इति । यथा —

‘तदवितथमेव मन्ये विषया आर्शाविषा इति यदाहुः ।’

तस्मादात्मशब्दानन्तरमेवायमिति शब्दः प्रयोक्तव्यः । स च हेत्वर्थवृत्तिः, यथा—

“रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः”

इत्यत्र । तेनायमर्थः यतः काव्यस्यात्मा जीवितभूतस्ततो बुधैर्यो ध्वनिर्नाम समा-
ज्ञातपूर्व इत्येष एवार्थोऽभिमतः कवेरिति विज्ञायते, यदयं तत्र तत्र ध्वनेः काव्यैक-
जीवितत्वमाह । किञ्च समाम्नातेर्धातोः कर्मणि भूते च क्तप्रत्ययोत्पत्तौ कर्मण एव
प्राधान्ये तस्यैव निर्देशो न्याय्यो न कर्तुर्नापि पूर्वशब्दस्य, अव्याभिचारात्
प्रयोजनाभावाच्चेति यदेतयोरुपादानं तत् पुनरुक्तमेव । किञ्च “भाक्तमाहुस्तमन्य”
इत्यत्रापि पूर्ववदिति शब्दः प्रयोक्तव्यः उत्तरत्र च । अन्यथा अन्येषां केषाञ्चिच्चो-
क्तिर्नानुक्रुता स्यात् । ततश्च भाक्तो यो ध्वनिस्तमाहुरन्य इति वाचामविषये स्थितं
यत् तदीयं तत्त्वं तत् केचिदुचुरिति प्रतीतौ ध्वनेर्भाक्तत्वोक्तिः अन्येषां केषाञ्चिच्च
वाचामविषये स्थितत्वं यत् तदीयस्य तत्त्वस्य तदुक्तिर्नानुक्रुता स्याद् इतिना व्य-
वच्छेदाभावाद् इति वाच्यावचनं दोषः । सामर्थ्यादुक्तेरनुकारानुगमे वा पूर्वत्रैतिश-
ब्दस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । किञ्चात्र वचनार्थो गदतिः प्रयुक्त एवेति तस्यैवादिदीप-
कन्यायेनानुवृत्तिर्युक्ता न तु तदभिन्नार्थस्य ब्रवीतेरुपादानमित्युभयत्राप्युक्तदोषद्वया-
नतिवृत्तिः । कालविशेषप्रक्रमभेदश्चात्रावगन्तव्यो जगदुरित्युचुरिति च कालविशे-
पस्य प्रक्रान्तस्यानिर्वाहात् । किञ्च ध्वनेस्तत्त्वं ध्वनिरेव वा स्याद् अन्यदेव वा ।
तत्र ध्वनिरूपत्वे तत्त्वमूचुस्तदीयमिति त्रितयमपि पुनरुक्तं स्यात् केचिद् वाचं
स्थितमविषये जगदुरित्येतावद्भिः प्रयुक्तान्तर्गतैरेव पदैस्तर्थावगतिसिद्धेः । यथोक्तं
प्राक्—

“प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।

प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ॥”

इति । अन्यरूपत्वे त्वन्यस्य वागविषयत्वाभावे ध्वनेस्तदविषयत्वं नोक्तं स्यात् तयो-
र्भेदात् । किञ्च भक्तेरेव ध्वनिरूपतामन्ये मन्यन्ते न तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य व्यापा-
रादेरिति व्यर्थस्तद्वितनिर्देशः । यत् स एवाह भाक्तिर्ध्वनिरिति—

“भक्त्या विमर्शि नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।”

इति । युक्तं चैतत्, तथा हि—

“कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति विसिनोपत्रशयनम्”

इत्यत्र वदत्यर्थाद्वाच्यादन्यस्य व्यक्तिलक्षणस्यार्थस्य तात्पर्येण प्रकाशनामिति ध्वनि-
लक्षणानुगमात् भक्तेरेव तत्त्वमुपपद्यते नान्यस्येति व्यर्थस्तद्वितनिर्देशः । सहृदयम-

नः प्रीतय इत्यत्र च मनश्शब्दः पुनरुक्तः । प्रीतेर्मनोधर्मतया तदधिकरणभावाव्य-
भिचारादित्येतत् प्रपञ्चितमेव प्राक् । तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् ।

“काव्यस्यात्मेत्यमलमतिभिर्यो ध्वनिर्नाम गीत-

स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तिरित्येवमन्ये ।

केचिद्वाचामविषय इति प्रस्फुरत्तत्त्वमन्त-

स्तेन ब्रूमः सहृदयजनप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥”

इति । यद्वा

इदमद्यतनानां च भाविनां चानुशासनम् ।

लेशतः कृतमस्माभिः कविवर्त्मरुक्षताम् ॥ १२६३ ॥

इत्यलमप्रस्तुतवस्तुविस्तरेण । तस्मात् स्थितमेतद् यथा शब्दस्यार्थाभिधानमन्तरेण
न व्यापारान्तरं सम्भवतीति ।

गमयन्त्यर्थमुखेन हि सुसिद्धचनादयोऽपरानर्थान् ।

तेन ध्वनिलक्ष्मविधौ शब्दग्रहणं विफलमेव ॥ १२७३ ॥

इति सङ्ग्रहाय ।

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते

व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे

शब्दाङ्गीकृत्यविचारो नाम

द्वितीयो विमर्शः ।

अथ तृतीयो विमर्शः ।

तदेवं ध्वनिलक्षणस्य तद्भेदानां चानुमानेऽन्तर्भावमुपपाद्य सम्प्रति तदुदा-
हरणानां यथायोगं क्रमेणासावुपदर्श्यते । तत्र वस्तुमात्रस्य तावत् —

“भ्रम धम्मिअ! वीसद्धो सो मुणओ अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइक्कच्छकुडझवासिणा दरिअसिहेण ॥

इत्यत्र केनचित् सुकृतिना यूना सह विसम्भसम्भोगमुखास्वादलालसया विजने वने
विविधकुसुमामोदमुदितमधुकृति कृतसङ्केतया कयाचित् कुसुमापचिचीपया अमतो

१. ‘तत्प्रभेदानाम्’ इति राघुस्तके पाठः,

२. भ्रम धम्मिक! विसब्ध! स धुनकोऽय मारितस्तेन ।

गोदानदीकच्छकुडझवासिना दत्तसिहेन ॥

धार्मिकस्य मनोरथपरिपन्थि तद्देशासादनं विघ्नमिव मन्यमानया जानानयापि केसरिकिशोरकस्य कौर्यातिरेकं कुरुरमारणमात्रासोपन्यासेनास्य प्रियमावेदयितुका-
मया विदग्धयापि मुग्धयेव विधिमुखेन भ्रमणस्य प्रतिषेधो विहितः । अत्र हि द्वा-
वर्थौ वाच्यप्रतीयमानौ विधिनिषेधात्मकौ क्रमेण प्रतीतिपथमवतरतः, तयोर्धूमा-
न्योरिव साध्यसाधनभावेनावस्थानात् । तत्राद्यस्तावदविवेकसिद्धः स्पष्ट एव भ्र-
मणविधिलक्षणस्य साध्यस्य तत्परिपन्थिकुरुरमारणात्मनः साधनस्य चोभयोर-
प्युपादानात् । द्वितीयस्त्वत एव हेतोः पर्यालोचितणिजर्थस्य विवेकिनः प्रतिपत्तुः
प्रयोजकस्वरूपनिरूपणेन सामर्थ्यात् प्रतीतिमवतरति । तच्च सामर्थ्यं मृतेऽपि
कौलेयके क्रूरतरस्य सत्त्वान्तरस्य तत्र सद्भावावेदनं नाम नापरम् । तदेव च साधनम् ।
तयोश्च साध्यसाधनयोरविनाभावानियमो विरोधमूलः । स चानयोर्लोकप्रमाणसिद्ध-
इत्युक्तम् । ननु यद्यतो वाक्यार्थद्वयावगमस्तत् कथमुत्तरस्मिन्नेव नियमेन विश्रा-
न्तिर्न पूर्वस्मिन् उभयत्रापि वा, तयोः प्राकरणिकत्वेन विशेषाभावात् । उच्यते ।
न तावदत्र वाच्यानुमेययोरर्थयोः समुच्चयेनावगतिरुपपद्यते भ्रम मां च भ्रमी-
रिति विधिनिषेधयोरेकाश्रयत्वविरोधात् । नापि विकल्पेन भ्रम वा मा वा भ्रमी-
रिति, वचनोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । नाप्यङ्गाभिभावेन, विधिनिषेधयोस्साक्षात् त-
दसम्भवात् । केवलं योऽसौ भ्रमणविधौ हेतुभावेन दृष्टपञ्चाननव्यापारस्तत्रोपात्तः
स एव विमृश्यमानः परम्परया धार्मिकस्य तन्निषेधे पर्यवस्यति तयोर्बाध्यबाधक-
भावेनावस्थानात् । को ह्यनुमत्तः कुरुरमात्रसद्भावभयात् परिहृतभ्रमणस्तत्रैव दृ-
ष्टसिंहसद्भावाशङ्कायामपि सविसम्मं अमेदित्यनुमेयार्थविश्रान्तिनियमहेतुर्बाध्यबाध-
कमौवोऽस्त्येवात्र विशेषः । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् अन्वया शुक्तिकारजत-
प्रतीत्योरपि क्रमभाविन्योरेतत्पर्यनुयोगप्रसङ्गः केन वार्यते । तस्माद् बाध्यबाधकभा-
वावसायकृत एवात्रोत्तरार्थविश्रान्तिनियम इति स्थितम् । तत्र 'भ्रम धम्मिअ! वी-
सद्धो' इति वाक्यार्थरूपो भ्रमणविधिर्वाच्यः तस्य 'सो सुणओ अज्ज मारिओ देण'
इत्यादिना क्रूरकुरुरमारणं दृष्टसिंहविहितं वाक्यार्थरूपमेवार्थो हेतुः । तत्प्रतिषेध-
स्त्वनुमेय एव न वाच्यः तस्योक्तनयेनाक्षेपात् । तत्र 'गोलाणईकच्छकुडङ्गवासि-
णा' इति गोदावरीकच्छकुहरस्य धर्मित्वनिर्देशः । 'दरिअसीहेणे'ति श्रमणकार-
णाभिधानद्वारेणोपात्तस्य दृष्टसिंहसद्भावस्य हेतुभावः । कुडङ्गवासिणेति तद्विशेषणेन
तस्य धर्मिणि सद्भावोपपादनम् । तस्यास्य हेतोः साध्यस्य च निर्भयभ्रमणविधिलक्ष-
णस्य सहानवस्थानलक्षणो विरोधः प्रसिद्ध एवेत्येकस्य सद्भावावेदनेनापरस्य र्वे-

१. 'न्यनः कुङ्कुर' इति खपुस्तके पाठः. २. 'भूयोऽपि कौलेयक' इति कपुस्तके पाठः.
३. 'मावस्पो' इति खपुस्तके पाठः. ४. 'स्वविस्द्धो' इति खपुस्तके पाठः.

भावविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधे विज्ञायमाने सति समंशीर्षिकयोभयार्थप्रतीतिरेवात्र न समस्तीति तद्विश्रान्तिपर्यनुयोगो निरवकाश एव । 'तेनानुमेय एव भ्रमणस्य निषेधो' न व्यग्रश्च इत्यवसेयं यथा नात्र शीतस्पर्शोऽग्नोरित्यतः शीतस्पर्शस्य । यदि वा प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरनर्थसंशयाभावनिश्रयेन व्याप्ता, तद्विरुद्धश्चात्रानर्थसंशयोऽस्माद्विधिवान्याण्यजर्थपर्यालोचनयावसीयत इति व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या यथा नात्र तुषारस्पर्शोऽग्नोरित्यतस्तुषारस्पर्शस्य । अपि चास्मिन्नुदाहरणे दारुणत-
रानितरानृक्षप्रभृतीन् प्रसिद्धतद्व्यापारानपास्य यदेतत् करिकलभकुम्भनिर्भेदैकहेवा-
किनः केसरिणः कौलेयकवधामिधानमौचित्यैकानिकेतनस्य कवेस्तत्र चिरं चिन्त-
यन्तोऽप्यभिप्रायं न विद्मः । नहि दसतया यत्किञ्चनकारिणोऽन्यस्यापि स्वजाति-
समुचितं चरितमपहायामसिद्धमेव किमपि रसभङ्गभीरवः कवयो वर्णयितुमाद्रियन्ते
किमुत जगद्विदितव्यापारस्य केसरिणः । अनौचित्यनिबन्धो हि परं रसभङ्गकारणं
कथयो वदन्ति । यत् स एवाह —

“अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥”

इति । तस्माद्विरभिरिक्त्वेणेत्यत्र पाठः श्रेयान् ।

“अत्ता एत्थ णिमज्झ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पहिअ! रत्तिअंधअ सेज्जाए महँण मज्झहिसि ॥”

अत्र हि चलितचारित्रमुद्रा प्रोषितपथिकयुवतिः कश्चिदुवानं वांसरावसाने वसतिं
प्रार्थयमानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथव्यथावेशा श्वधूसत्तिधौ तस्मै शयनस्थानं विविक्त-
मुपदिश्य निशान्धताध्वारोपेण स्वशयनसंस्पर्शप्रतिषेधनिर्भेने श्वधूशय्यासन्निवेश-
देशं दर्शयन्ती रात्रावत्र मदीय एव शयनीये त्वया निभृतमुपस्थातव्यामिति तैस्तै-
राकारिः प्रतिषेधमुखेन स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयते । तत्र च केचिदविदितस्वरू-
पस्यैव पथिकस्याकस्मान्निशान्धतोपक्षेपः स्वशयनीयोद्देशदर्शनं चेत्युभयमव्यभि-
चारि साधनामिति मन्यन्ते । तद्वशाद्धि तस्य नायिकाशयनोद्देशोपसर्पणमपि फलप-
नीयं स्यात् । श्वधूवाश्च तस्याविनयदोषाशङ्कानिरास इत्युभयमभिमतं सिध्यति ।
यत्त्वत्र श्वधूशयनदर्शनं तत् तदाशङ्कानिरासार्थमेव न पथिकप्रवर्तनाज्ञतां ग-
च्छति । आत्मन एव शयनोद्देशदर्शने हि तस्याः शङ्का स्यात् । यद्वा शयनयो-

* 'एतेना' इति खपुस्तके पाठः.

१. श्वधूत्र श्वेते अत्राहं दिवसकं प्रलोक्य । मा पथिक! शयनस्थानं ध्यायामास्योर्माहारीः ॥

२. 'मुपेन' इति खपुस्तके पाठः.

विप्रकर्षप्रकाशनपरं तदिति तत्प्रवृत्त्यङ्गमेवास्तु तदिति च । तच्चायुक्तम् । अत्र हि श्वश्रूः प्रत्याग्या वर्तते नान्यः न चायं चिरपरिशीलनावसेयो निशान्धताख्यो हेतुस्तां प्रति सिद्धः । तथाविधश्चोपादीयमानः प्रत्युत तस्याः शङ्कामुपजनयेत् । उभयार्थकारी ह्यत्र हेतुरुपादेयो भवति यो न श्वश्रूः शङ्कामाधत्ते पथिकं च प्रवर्त्तयति । नचायं निशान्धताख्यो हेतुस्तथेति व्यर्थस्तदुपन्यासः । किञ्चायं निशान्धतोपक्षेपः पक्षद्वयेऽप्यप्रयोजक एव शयनसन्निवेशदर्शनसंस्कारादेव तदुभयसिद्धेः । ये तु शयनीययोर्विप्रकर्षदर्शनेनान्योन्यदर्शनस्यास्फुटत्वमनुमीयमानं हेतुतया मन्यन्ते अतएव च 'अत्ता एत्थ णिमज्झइ' इति पठन्ति तेऽप्ययुक्तवादिनः अनैकान्तिकत्वात् । दृश्यन्ते ह्यचलितचारित्राणामपि युवतीनामेवंविधाः सद्भावगर्भाः भणितयः । आकारविशेषाणां हेतुत्वपरिकल्पनमुपहासायैव तेषां वाच्यत्वाभावात् वाच्यस्यैव व्यञ्जकत्वेन प्रकृतत्वात् । किञ्चात्र निरूप्यमाणो हेतुरेव न लभ्यते । स हि विधेयानुगुणो वा स्यात् प्रतिपेक्ष्यानुगुण उभयानुगुणो वा । तत्राद्यः श्वश्रूः शङ्कामेव जनयेदसिद्धत्वाच्चाभुपत्वादियत् । द्वितीयो न विवाक्षितार्थसिद्धिहेतुर्विरुद्धत्वात् कृतकत्वमिव नित्यत्वे । तृतीयस्तु सन्देहमेव जनयत्यनैकान्तिकत्वात् । प्रमेयत्वादिवदिति । यदाहुः—

“नासिद्धो भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्यभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥”

इति । अपि च तत्र यथाच उदाहरणे भ्रमणविधिहेतुरेव निरूप्यमाणः प्रतिपेक्षेपर्यवस्यति न तथेह प्रतिपेक्षहेतुरेव विधाविति कुतो विधिरूपार्थान्तरप्रतीतिसिद्धिः । तस्माद्विधेयस्यार्थान्तरस्य निवन्धनाभावात् प्रतीतिरेव नास्तीति कुतस्तस्य व्यङ्ग्यत्वमित्ययुक्तमेवेदमुदाहरणम् ।

“वेच्च महत्विअ एक्काए होन्तु णीसासरोइअब्बाइ ।

मा तुज्झ वि तीए विण दक्खिण्हअस्स जाअन्तु ॥”

इत्यत्र कयाचित् खण्डितयान्तर्जुलितेप्याप्रकोपया सावहित्थं सोल्लुण्ठं सप्रणयौचित्यं च यः प्रियं प्रति भेदो विहितस्तत्र तस्यामेव भवान्निर्व्याजमनुरक्तहृदयो मयि तु कित्त्व ! तव कृतकोपचारवचनरचनामात्रमेतादिति नायकस्यान्यत्रानुरागातिशयः

१. प्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तया विना दाक्षिण्यद्वयस्य अनिपत ॥ -

२. 'प्यनम्' इति खपुस्तके पाठः.

साध्यः । तत्र च गच्छ त्वद्विरहविहितानि निश्वासरोदितव्यानि ममैवैकस्या भवन्तु
मा तत्रापि दाक्षिण्यमात्रविवशस्य तथा विना तानि भूवन्निति तत्र तस्य प्रस्थाना-
नुमतिर्हेतुः । प्रस्थाने हि तस्य तद्विरहविरतिः । तद्विरतौ च तद्वेतुकानां निश्वा-
सरोदनादिदुःखानामपि विरतिः । स्नेहोत्कर्षानुविधायिनो हि प्राणिनां विरहव्यथा-
वेशा भवन्ति तेषां तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावश्चैषामध्यात्मप्रमाणासिद्धः ।
धर्माणि सद्भावसिद्धिश्चास्य हेतोस्सतोऽसत एव वा प्रतिपेक्षामर्थ्यादवसायिते,
प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिपेक्षा भवन्तीति । तस्य च सत्यासत्यत्वविचारो निरुपयोग
एव प्रतीतिमात्रपरमार्थत्वात् कान्त्यनाख्यादीनामिति विरहव्यथावसितोऽनुरागातिशयः
कान्तस्यानुमेय एव भवति न व्यङ्ग्य इत्यवसेयम् ।

“दे आ प्रसिअ णिअत्तसु मुहससिजोह्वाविउत्ततमणिवहे ।

अहिसारिआणं विग्गं करोसि अण्णाणं विहआसे ॥”

इति । अत्र काचित् कामपि निशान्धकाराभिसरणसमुच्चतां सहजसौन्दर्यकान्तिकम-
नीयमुखीं सखीमालोक्य मुदितान्तःकरणा प्रणयोपालम्भनिम्नेन तस्यास्तां रूपसम्प-
दमित्यमुपवर्णयतीति चाटुकार्योऽत्र प्रतीयमानोऽनुमेयः । तत्र च वाच्यस्य प्रतिपे-
धानुपपत्तिरेव हेतुः । तदनुपपत्तिश्च सम्बोधनद्वारेणोपात्तस्य मुखशशिज्योत्स्नाविलु-
प्तमोनिवहत्वस्य हेतोरार्थस्यासिद्धेः, परमार्थतो मानुषीमात्रस्य तथाविधाया वद-
नेन्दुकान्तैरसम्भवात् । अतस्तस्यास्तदन्यासां चाभिसारिकाणामभिसरणविघ्न एव न
सम्भवतीति तत्प्रतिपेक्षप्रणयप्रयासस्सख्यास्तस्यामनर्थक एवेति प्रतिपेक्षविधेरनुपप-
त्तिसिद्धिः । अतो वदनेन्दुकान्तेर्यदेतद्विलुप्तमोनिवहत्वमुपात्तं तदन्यथानुपपद्यमानं
वदनस्य कान्त्यतिरेकलक्षणमर्थान्तरमेव चाटुरूपमनया भक्त्यानुमापयति कान्त्य-
तिरेकमन्तरेण निर्मूलस्य तदतिशयारोपस्य लोकेरनादृत्यादिति तत्प्रमाणसिद्ध ए-
वानयोः सम्यन्धो बोद्धव्यः ।

“कैस्स व ण होइ रोसो दट्ठूणं पिआए सञ्चणं अहरम् ।

सत्थमरपदुमाघाइणि वारिअवामे सहसु एहिम् ॥”

१. प्रार्थये तावत् प्रगाद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्तमोनिवहे ।

आभिसारिकाणां विघ्नं करोष्वन्यासामापे हतासौ ॥

२. ‘यरोपो’ इति खपुस्तके पाठः.

३. कस्य वा न भवति रोपो दृष्ट्वा प्रियायाः सख्यमभरम् ।

मभ्रमरपद्माघ्राणशोले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥

इत्यत्र काचिद् विदग्धा सती कामपि कामुकान्तिके परपुरुषपरिक्षताधरपल्लवामा-
लोक्य तदसहनस्वभावं च तं कामुकमाकलय्य तस्य परंपरिमोगशङ्काकलङ्कमपाकर्तु-
मधरक्षतस्यान्यथासिद्धत्वमुपालम्भानिमेन तांमाह । तत्र सव्रणवल्लभाधरदलदर्शनं
सर्वस्यैव कामुकलोकस्येर्ष्याप्रकोपकारणं भवतीति व्याप्तिवचनम् । तव च वारित-
वामायाः सभ्रमराम्भोजाघ्राणशीलायास्तन्निबन्धनमिदमधरस्य सव्रणत्वमिति पक्षध-
र्मोपसंहारः । सद्यतामिदानीं तस्य निजस्याविनयस्य विपाकः प्रियतमप्रकोपरूपस्त्व-
येति निगमननिर्देशः । इति वाच्यार्थविषयः साध्यसाधनभावस्तावत् स्पष्ट एव ।
अनुमेयार्थविषये तु तस्मिन् परपुरुषपरिमोगशङ्कानिरासः साध्यः । तस्य सभ्रमरा-
म्भोजाघ्राणशीलत्वेन सम्बोधनसमर्पितेनानुमितमधरपल्लवपरिक्षतेरन्यथासिद्धत्वमार्थो
हेतुः । तयोश्चाविनाभावानियमोऽनुरागिणामध्यात्मसिद्ध एवेति सिद्धम् । अत्र वा-
च्यानुमेययोरुभयोरर्थयोरपि प्रतीतावनुमेय एव विश्रान्तिर्न वाच्ये तस्य तदङ्ग-
तया प्राधान्याभावाद् इत्युक्तमेव ।

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्तयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥”

इत्यत्र शूरादीनां त्रयाणां सर्वत्रैव स्वाधीनाः सम्पदो भवन्तीति साध्यम् । तत्र सु-
वर्णपुष्पपृथिवीचयने कर्तृत्वाभिधानं तेषां हेतुः । तद्धि मुख्यमनुपपद्यमानं वाक्या-
र्थोपचारवृत्त्या तत्सदृशमेव सर्वत्र सुलभविभवत्वमनुमापयति यथा पदार्थोपचारे
गङ्गायां बोप इत्यत्र गङ्गाशब्दो गङ्गासमीपवर्तिनं तदम् । द्विविधो ह्युपचार इष्टः
पदार्थवाक्यार्थविषयत्वाद् उपचारे च वाच्यस्योपायत्वात् । अप्राधान्ये सत्यविव-
क्षितत्वमेव भवति, उपचारविषयस्यैवोपेयतया प्राधान्यात् । तयोश्च प्रसिद्धिकृत
एवाविनाभावानियमोऽवगन्तव्यः । साध्यश्चानुमेय एव न वचनगोचरता गच्छती-
त्युक्तम् ।

“शिखरिणि कनु नाम कियचिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुक्रशाबकः ॥”

इत्यत्र त्वदधरपल्लवपरिबुम्बनामृतत्राल्पपुण्यः पुमानासादयतीति चाटुकरूपोऽर्थः
साध्यः । तत्सादृश्यलवावलम्बिनो बिम्बफलस्यापि परिखण्डनविधौ शुक्रशाबकस्य
लोकोत्तरतपःपरिणामशालित्वसमारोपो हेतुः । यत्र खलु यत्सादृश्यसद्भावमात्रभाजो
भावस्य पुण्योपचयपरिश्रमपरिप्रापणीयत्वमाशङ्क्यते तत्र तस्य तत्सम्बन्धिनो मुख्य-
स्यैव तत् कथं नावगम्यते । तस्मादत्रापि साध्यसाधनभावगर्मतैवोपपन्नेति सिद्धम् ।

“क्षिप्रश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेलद्वलाका घना
 वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकोकाः फलाः ।
 कामं सन्तु हृदं फठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वे सहे
 वैदेही तु कथं भविष्यति हहाहा देवि । धीरा भव ॥”

इत्यत्र मदनदहनोद्दीपनचन्द्रोदयोद्यानादिदारुणपदार्थसार्थदर्शनदुःखसहिष्णुत्वं नाम
 रामस्य साध्यम् । तत्र च रामत्वमेवार्थो हेतुः । रामशब्दो ह्ययं स्वेच्छापरिकल्पित-
 प्रकरणाद्यवसेयसकलक्लेशभाजनत्वलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्याययति न संज्ञिमा-
 त्रम् । तयोश्च व्याप्यव्यापकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रसिद्धिकृतोऽध्यात्मप्रासिद्ध एवाव-
 गन्तव्यः यथा वृक्षशिरोरूपयोः । यच्च तदनुमितं धर्मान्तरं तत् सर्वसङ्गतत्वस्योपा-
 तस्य साधनं न रामत्वमेवेत्यनुमितानुमेयं तत् । एवमस्मीत्यस्मदर्थे धर्मीणि रामत्व-
 मात्रनिबन्धनायां सकलक्लेशभाजनत्वलक्षणसाध्यधर्मसिद्धौ स्फुट एवास्यानुमानान्त-
 र्भावः । ततश्च रामस्य यत् फठोरहृदयत्वाभिधानं तत् पुनरुक्तमेव अनुवादपक्ष-
 स्यात्किञ्चछत्वात् ।

“ताला जाजान्ति गुणा जाला दे सहिअपहि धेप्पन्ति ।

रहाकिरणाणुगाहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ॥”

इत्यत्राप्यस्तावत् कमलशब्दः सामान्यवृत्तिर्द्वितीयो विशेषवृत्तिः । स चास्य विशेषो
 निरतिशयशोभासौरभाभिरामतालक्षणोऽर्थः प्रकरणादिगम्यो रविकिरणानुग्रहकृतः
 प्रमाणान्तरसिद्धस्सामान्यनिष्ठोऽनुमेयः । तत्र च तयोः सामान्यविशेषार्थयोर्विजाती-
 ययोरिव सजातीयार्थयोरप्यारोप्यारोपकभाव एव हेतुः यथा सिंहो माणवफ इति ।
 न च भिन्नजातीयत्वमेवार्थानामारोपनिबन्धनमिति नियमः सम्भवति येनात्र सजाती-
 यत्वादसौ न स्यात् तस्य भिन्नार्थमात्रप्रयुक्तत्वात् । तच्चानयोरुक्तनयेनास्त्येवेतिना-
 सिद्धो हेतुः । सामान्यविशेषवृत्तित्वं चेदं शब्दानां विवक्षामात्रनिर्मितमिति न तस्य
 पूर्वपश्चाद्भावनियमः कश्चित् । ततश्च—

“ऐमेअ जणो तिससा देउ कवोलोपमाइ ससिबिम्बम् ।

परमत्यविआरे उण चन्दो चन्दोविअ घराओ ॥”

इति विपर्ययेणापि तदुपपन्नत एव । एवञ्चास्याप्यनुमानान्तर्भाव एवावगन्तव्यः । ‘नि-
 श्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते’ इत्यादादर्शस्य बिच्छायत्वमनुमितमुपमानम् ।

तदनुमितौ चादर्शस्यान्ध्याभिधानं साधनम् । तद्धि तत्र मुख्यं न सम्भवति प्रा-
णिधर्मत्वात् । धतस्तत्सामर्थ्यात् पटलपिहितस्येव नयनस्य निश्वाससमर्पितं दर्पणस्य
विच्छाद्यत्वमेवानुमापयतीति । अत्यन्तातिरस्कृतवाच्योऽपि सिंहो माणवक इत्यादि-
वत् पदार्थोपचार एव । तस्य चानुमानान्तर्भावस्समर्थित एव प्राक् । एवम् —

“गणं च मत्तमेहं धारालुलिअज्जुणाइ अ वणाइ ।

गिरहङ्कारमियङ्का हरन्ति णीलाओ वि णिसाओ ॥”

इत्यत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दयोरपि द्रष्टव्यम् । यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः
सानुमान एवान्तर्भावमर्हतीति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीते-
स्साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त
एव रसादीन् निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्यादपदवीं गताः सन्तो
रसा इत्युच्यन्ते इत्यवश्यम्भावी तत्प्रतीतिक्रमः । केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते
यतोऽयमद्याप्यव्यक्तिभ्रम इत्युक्तम् । अत्रोदाहरणानि यथा कुमारसम्भवे मधु-
प्रसक्ते वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं
शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादीनि ।

“अत्रान्तरे कुमुमसमययुगमुपसंहरन्नुदनृभत

प्रीप्ताभिधानः फुल्लमलिकाधवळाट्टहासो महाकालः”

इत्यत्राप्राकरणिकमहाकालाख्यदेवताविशेषविषया प्रतीतिस्तद्ध्या । तस्याश्चाट्टहा-
ससम्बन्धो युगसंहारव्यापारश्चेत्युभयं साधनं तस्य तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावा-
वसायश्चानयोरागमप्रमाणमूल इति तत् एव समासोक्तक्रमेणाप्राकरणिकार्थान्तर-
प्रतीतिसिद्धिः न तूमयार्थवृत्तेर्महाकालशब्दस्य सा शक्तिरित्येतदुक्तं वक्ष्यते च ।

“उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।

पयोधरभरस्तस्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥”

इत्यत्र त्वनन्तरोक्तः प्रकारो न सम्भवतीति कुतोऽर्थान्तरप्रतीतिः ।

“दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टं स्रष्टैः पयोभिः

पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशिदिशि विरमत्यहि संहारभाजः ।

दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥”

१. गणं च मत्तमेहं धारालुलिताज्जुनानि च वनानि ।

“निरहङ्कारमियाङ्का हरन्ति णीला अपि-निशाः ॥

इत्यत्र तु गोशब्दस्यानेकार्थत्वेऽप्राकरणीकार्थान्तरप्रतिभोत्पत्तौ न किञ्चिन्निबन्धन-
मवधारयामः । तथा हि । गोशब्द एवानेकार्थत्वात् निबन्धनमुपकल्प्येत, तद्विशे-
षणजातमुभयमपि वा अन्यस्यार्थप्रकरणादेरसम्भवात् । तत्र न तावद् गोशब्द
एवेति शक्यते वक्तुं सुरभिर्व्यतिरिक्ते वज्रादावनभिमतोऽप्यर्थान्तरे प्रतीत्युप-
जननप्रसङ्गात्, तस्यानेकार्थत्वाविशेषे नियमहेतोरभावात् । अथ विशेषणजातमेव
नियमहेतुर्नापरः, तद्धि यदर्थानुगुणमुपलभ्यते तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति । तर्हि
ततोऽपि सा तदनुगुणार्थावगतिर्निबन्धना तद्वदेवाकस्मिकी कथमियेत्युपचेत ।
विशेष्यवाचिनोऽनेकार्थस्य तु तन्निबन्धनमात्रोपगमे अन्योन्याश्रयदोषः । न चो-
भयमप्यन्योन्यानुग्राहितदुपजननसामर्थ्यमवनिर्बन्नादिकमिवाङ्कुरमर्थान्तरप्रतिभासु-
पजनयति, यतो जडपदार्थविषय एवायमुपपन्नः क्रमः । यत्र स्वाभाविक
एवायं जन्यजनकभावः न वाच्यवाचकभावविषयः, तत्र हि प्रतिपत्तृपराम-
र्शपेक्षापरतन्त्रोऽर्थाध्यवसायोपजनो न स्वाभाविकः । तत्र वाच्यार्थविषयस्यास्यै
वाचक एव तत्संस्कारप्रयोधनिबन्धन नान्यः । अर्थान्तरविषयस्य तु तस्यावश्य-
मन्यदेवापेक्षणीयं युक्तं न पुनरेक एवोभयत्रापि, एकहेतुत्वस्येऽर्थयोः क्रमनियमा-
नुपपत्तेः प्रत्यर्थं शब्दनिवेशोपगमविरोधाच्चेति तयोर्भिन्नहेतुकत्वमवगन्तव्यम् । तच्च
तदावृत्त्या वास्तु अर्थप्रकरणादिना वा, न तत्रास्माकमभिनिवेशः कश्चित् । केव-
लमन्यतस्तत्प्रतिभोद्देशाभ्युपगमेनानुमानान्तर्भावः स्फुट एव तस्यैव लिङ्गतापत्तेरिति
शब्दस्यानेकार्थतावगममात्रमूलोऽयमद्यापि कवीनामर्थान्तरप्रतीतिभ्रम इति व्यर्थः
शब्दशक्तिपरिकल्पनप्रयासः । एवं चास्य वाच्यातिरेकिणोऽर्थान्तरस्य प्रती-
तिरेव न समस्तीति यत्राप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गभयात् तयोरुपमानोपमेयभावप्रकल्पनं
तदापि निर्मूलमेवेत्यवगन्तव्यम् । किञ्च न स्वभावत एव शब्दानामर्थप्रतीतिक्रम
इति नियमसम्भवः, किन्तर्हि सामग्रीवशात् । सा हि यदर्थानुगुणोपलभ्यते तमेव
तस्यार्थं कल्पयतीति सर्वः शब्दः सर्वार्थविषयः सर्वश्चार्थः सर्वशब्दविषयो भवि-
तुमर्हति । ततश्चातदर्थोऽप्यन्यः शब्दः सामग्रीवशात् समासोक्तिन्यायेन तमवगम-
यितुं क्षमेतैव, न पुनस्तदर्थोऽपि सामग्रीविकलो गवादिशब्दः, आस्तां वान्यः
शब्दो, यः साधुत्वेन प्रसिद्धः । असाधुरपि यावत् तद्वशादनुमितवाचकभावोऽभि-
मतमर्थमभिधात्येवेति सामग्रीसद्भावाव्यव्यतिरेकानुविधायिनीयमर्थान्तरप्रतीति-
रित्यवसीयते । यदाहुः—

“असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः ॥”

इति । नचैतावता तस्यापशब्दत्वं कल्पयितुं युक्तं यतः शब्दस्तापच्छब्दते विमृश्यतेऽभिधीयतेऽनेनार्थे इति शब्दनक्रियाकरणभावोपपन्नोऽर्थः कथ्यते । स च त्रिविधः । साधुरसाधुरपशब्दश्चेति । लक्षणानुगतः साधुः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागपरिकल्पनया लक्षणेनानुगम्यत इति । ततोऽन्योऽसाधुरव्युत्पन्नो हित्यादिवत् । शब्दादपेतोऽपशब्दः योऽर्थः न प्रतिपादयति विगुणसामग्रीक इत्यर्थः । एवञ्च साधुशब्दस्यापि सामग्रीवैगुण्येनावाचकत्वादपशब्दत्वम् अपशब्दस्यापि तदानुगुण्येन वाचकत्वादपशब्दत्वमुपपन्नं भवति । ततश्च वाचकत्वावाचकत्वमात्रनिबन्धने शब्दापशब्दत्वव्यवहारे व्यवस्थिते सति ये केचिदितिहासपुराणादावागमशालादौ च कचित् केषाञ्चिच्छब्दानामसाधुत्वादपशब्दत्वमुद्गाढयन्ति ते प्रयुक्ता भवन्ति । अस्मान् प्रति पुनराविषये प्रयुज्यमानः शब्दोऽपशब्द इति । तथा —

“मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।

कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वक्षमाययुः ॥”

इत्यत्र हरिणानामुत्तमानत्वादप्राधान्यमविगण्यैव यः कविना रजितुं सानुनासिकः प्रयुक्तः सोऽपशब्द एव तत्प्रयोगस्योपमेयार्थानुगुण्येनोपपन्नत्वात्, तस्यैव प्राधान्यात्, प्रधाने च कार्यसम्प्रत्ययोपगमात् । केवलमप्रधानापेक्षया शब्दसंस्कारविपरिणामेन व्याख्यामात्रमत्र श्रेयो न पुनस्तस्य प्रयोगः । युज्येत पुनरेतद् यदि पथिकानां हरिणतया रूपणं स्याद् आरोपो वा यथा ‘स्मृतिभुवो वत पान्थमृगमजा’ इति, यथा वा ‘स्मृतिभुवः पथिका हरिणव्रजा’ इति । अन्यथा त्वपशब्द एवायमविषये प्रयुक्तत्वाद् अस्वगोण्यादिशब्दवत् । यदुक्तम् —

“अस्वगोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।

निमित्तभेदात् सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितम् ॥”

इति ।

शब्दप्रयोगः कर्तव्यः प्रधानार्थव्यपेक्षया ।

तदन्यापेक्षया त्वर्थोदेनं विपरिणामयेत् ॥ १ ॥

विपरिणामतो यत् स्यादपशब्दः स मां प्रति ।

हेतुर्ध्वनेश्चायमेव प्रयोगपरिणामयोः ॥ २ ॥

परिणामो बहुविधो वाचोलिङ्गादिभेदतः ।

स च प्रसिद्ध एवेति नास्माभिरिह दर्शितः ॥ ३ ॥

इति सहस्रहस्तोकाः । यदपि च केचिदाचक्षते समानायामर्थगतौ शब्देनापशब्देन च शास्त्रेण धर्मानियमः क्रियते साधुभिरेव भाषितव्यं, नासाधुभिरिति, तत्र कूपस्त्रानकवद् वृत्तिर्भविष्यतीत्यादिना तैरेव प्रतिविहितम् । सा चेतिहासपुराणागमशास्त्रेष्वप्यस्त्येवेति नागमविरोधः । त्रिविधं हि शास्त्रं शब्दप्रधानमर्थप्रधानमुभयप्रधानञ्चेति । तत्र शब्दप्रधानं वेदादि अध्ययनादेवाभ्युदयश्रवणात् मनागपि पाठविपर्योसे प्रत्यवायश्रवणाच्च । अर्थप्रधानमितिहासपुराणादि तत्स्यार्थवादमात्ररूपत्वात् । उभयप्रधानं सर्गबन्धादि काव्यं तस्य रसात्मकत्वाद् रसस्य चोभयार्थचित्तेन परिपोषदर्शनात् । काव्यस्यापि शास्त्रत्वमुपपादितमेव । तदेवं यदर्थप्रधानमिष्यते तच्छ्रवणधारणार्थायबोधानुष्ठानोत्थितेन धर्मेणासाधुशब्दोदीरणोदितोऽधर्मः प्रतिहतो भवतीत्यमसौ कूपस्त्रानकवृत्तिः । धर्मस्य तदुत्थितत्वमुपगतमेव —

“यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमामोति जयं परत्र धाम्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥”

इति ।

असाधुश्चापशब्दश्च द्विधा शब्दः प्रकीर्तितः ।

तत्रासाधुर्न साध्यो यः प्रकृतिप्रत्ययादिभिः ॥ ४ ॥

शब्दादपेतोऽपशब्दः शब्दनाकरणात्मनः ।

शब्दना हि परामर्शो वाच्यार्थविषयोऽस्य यः ॥ ५ ॥

एवञ्चासाधुशब्दोऽपि नापशब्दत्वमर्हति ।

न सोऽप्यभ्येति साधुत्वं तयोर्विषयभेदतः ॥ ६ ॥

ततश्च —

सामर्थ्यादेव शब्दस्य विषयेऽवगते सति ।

न प्रयोगोऽस्य न ह्येष स्वनिष्पत्त्यै प्रवर्तते ॥ ७ ॥

अत एव प्रकृत्यर्थमात्रं तत्र प्रयुज्यते ।

सह्यासाधनकालादिरानुशुण्यानपेक्षिणः ॥ ८ ॥

इयता चापशब्दत्वं न तेषामवकल्पते ।

अर्थेषु शब्दनाक्रमकरणत्वानपायतः ॥ ९ ॥

असाधुचारणाद्यस्तु तत्राधर्मः प्रवर्त्तते ।

कूपस्तानकवद्वृत्तेः सोऽर्थज्ञानान्निवर्त्तते ॥ १० ॥

अथ वार्थपरिज्ञानमास्तां तत्पठनादपि ।

धारणादपि वा पुंसां श्रूयतेऽभ्युदयः परः ॥ ११ ॥

इति सप्तमहोकाः । तस्मादुपपत्तिशून्य एवायं गतानुगतिकतया अनेकार्थशब्द-
प्रयोगविप्रलब्धव्याख्यातृपरम्परासमयमात्रप्रवर्त्तितः शब्दशक्तिमूलानुत्पानरूपार्था-
न्तरप्रतीतिपक्षः । व्याख्यातारोऽप्यलीकविद्वन्मानितया प्रायेणापव्याख्यानैर्न केव-
लमात्मानं यावत् तत्रभवतो महाकवीनपि हेपयन्तो दृश्यन्ते । तद्यथा —

“तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठागुरुषु दिवसेष्वेपु गच्छत्सु याला

जाता मन्ये गिगिरमथिता पद्मिनीवान्यरूपा ॥”

इत्यत्र पाठमिममबुद्धैव कलितकविहेवाकाः पराकृतप्रतीतिचारुतातिशयास्ते

‘अवैमि *तदघज्ञानाद्यलापेक्षो मनोरथः ।’

इत्यादौ दृष्टामपि वाक्यार्थकर्मतां मन्यतेरपश्यन्तो बालायाः कर्मतामस्य मन्यमानाः
स्वरसन्धिवशाद्विकृतमिवशब्देभ्यः भ्रमाद् वाशब्दं परिकल्प्यापव्याख्यामार-
भन्ते । न ह्येवमर्थस्य वैचित्री काचित् समुन्मिषति । नपि महाकवेः कालिदास-
स्यान्वयगतिरियं कचनपि प्रबन्धेऽवधारितपूर्वा यदयं रसनिधाने काव्ये व्याधि-
मिव वाशब्दमिवार्थे प्रयुज्जीतेति । कथं तर्हि ‘चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली’ति त-
स्यैव कवेरयं प्रयोगः । उच्यते । श्लिष्टत्वादाविभावितार्थपाठेन केनचित् कल्पि-
तोऽयं पाठः । स हि जलधिर्निशीवेति द्रष्टव्यः । यथा च —

“ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय पान्थ ! वसतिर्नैवाधुना दीयते

रात्रावत्र विहारमण्डपतले पान्थः प्रसुप्तो युवा ।

तेनोद्गाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रियां तत्कृतं

येनाद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥”

इत्यत्र हि काचित् वसतिं प्रार्थयमानं पथिकयुवानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथन्यथावेशा त-
स्यान्यानुरागितामाशङ्कमाना दारुणतरपरिणामोऽन्यासक्तजनानुराग इति न चेदसि

१. ‘नाकर्म’ इति खपुस्तके पाठः.

* ‘दपध्या’ इति कपुस्तके पाठः.

कस्याश्चिदनुरक्तस्तदिदमखिलमेव गृह्यमयं च जनस्तवायत् एवान्यथा गम्यतामिति
स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयितुं कामा पूर्ववृत्तान्तं वसतिविहितोपकारकामिनी मर-
णावेदनफलं वनुमुपक्रमत इति तदभिप्रायमविद्वांसस्ते पुरुषवधावेदनं तदिति म-
न्यमानास्तथैवापव्याचक्षते । तच्चायुक्तमेव रसमङ्गप्रसङ्गात् । उमयोरनुरागाति-
शययोगेऽपि पुरुषवधवर्णनस्यात्यन्तमनुचितत्वात् स्वार्थकरणार्थयोरसङ्गतिप्रस-
ङ्गाच्च । न हि योऽस्ववशः सन् प्रियते तस्य तन्मरणं यद्यपि करयचिदुपकारायाप-
काराय वा स्यात् तथापि तदपेक्षमस्य सौजन्यं खलत्वं वा न शक्यं व्यपदेश्यम् ।
तयोरभिसन्धायकरणे तस्य तद्व्यपदेश्यत्वोपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गादिति तन्मतानु-
धायिनोऽन्धपरम्पराक्रमेण व्याख्यातारोऽद्यापि तेनैवोपपत्त्यातिपातिना पथा सञ्चरन्त
इति स्थितम् । ननु

आयद्विरर्थः सम्बन्धः प्राक्छब्दस्यावधारितः ।

तावत्तद्व्यनिराशंसः श्रुतः सन् कुरुते गतिम् ॥ १२ ॥

ततो यदर्थानुगुणा सामग्र्यस्योपलभ्यते ।

स एवार्थो व्यवस्थाप्यः सत्त्वप्यन्येष्ववधारितः ॥ १३ ॥

तेनोभयार्थानुगुणा ध्यनक्त्यर्थानुभावपि ।

ययोः सामर्थ्यतः सिध्येदुपमानोपमेयता ॥ १४ ॥

इत्थमर्थान्तरे बुद्धिं ध्वनिरेवादधात्ययम् ।

तन्निबन्धननिर्वन्धो निर्विबन्धन एव सः ॥ १५ ॥

एवञ्चात्मन्यधिकक्षेप्ये किमर्थं तत्त्वदर्शिनः ।

व्याख्यातारोऽप्यधिकक्षिप्ता मोहात् को वेत्ति वा हितम् ॥ १६ ॥

उच्यते—

यद्यप्यर्थेषु सर्वेषु प्राक्छब्दः कुरुते मतिम् ।

तथापि तद्व्यवस्थार्थं विशेषणमपेक्षते ॥ १७ ॥

तच्चेत् तद्वदनेकार्थं मुख्योऽर्थः कोऽवतिष्ठताम् ।

यस्तत्र प्राकरणिकः पौर्वापर्यगतिः कुतः ॥ १८ ॥

सा चत् प्रकरणापो हि प्रकृतस्तस्य सा पुरः ।

पश्चादन्वया सामर्थ्यगम्या यस्थोपमानता ॥ १९ ॥

यतो न तावतैवायं व्यापारो विरतो ध्वनेः ।

व्यापारविरतौ हि स्यान्न ततोऽर्थान्तरे मतिः ॥ २० ॥

ध्वनेरनेकार्थस्यापि यथा प्रकरणादिभिः ।

अनादृत्यैव तच्छक्तिं प्रस्तुतार्थविनिश्चयः ॥ २१ ॥

क्रियते तद्देवायं नेप्यतेऽर्थान्तरेऽपि किम् ।

फो विशेषोऽयं यदयं शब्दशक्तिनिबन्धनः ॥ २२ ॥

विशेषणानुगुण्यं चेदर्थान्तरगतेः पदम् ।

यतस्तद्व्यनेकार्थमिष्टमेव विशेष्यवत् ॥ २३ ॥

अनेकार्थत्वमप्यस्य कुतस्तदवसीयते ।

एवमेवावसायश्चेद्विशेष्येऽवगतिर्न किम् ॥ २४ ॥

तत् एव विशेष्याच्चेद् भवेदन्योन्यसंश्रयः ।

अधोभयपरामर्शादिप्यतेऽर्थान्तरे मतिः ॥ २५ ॥

स्यादेवं प्रकृतार्थश्चेत् सिध्येन्नायं तथा विना ।

ततोऽनया विमर्शः स्यादन्यथातिप्रसज्यते ॥ २६ ॥

तस्मादनेकार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्ययोः ।

अर्थान्तरप्रतीत्यर्थं वाच्यमेव निबन्धनम् ॥ २७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः । अर्थशक्तिमूलः पुनरुपपद्यत एव धूमादिवाम्नेः सम्बन्धावधारणपुरस्सरीकरणेन ततोऽर्थान्तरप्रतीतिरुपपादितत्वाद्, यथा 'एवंवादिनि देवर्षा' वित्यादौ लीलापत्रगणनं गौर्याः शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं रतिभावव्यभिचारि-लक्षणं लज्जादिकमनुमापयतीत्युक्तम् । सर्वोऽर्थः कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढो-क्तिनात्रनिष्पन्नशरीरः स्वतस्सम्भवी वास्तु । नैतावता तस्य गमकतायां फलभेदः कश्चित् । गम्यस्य पुनरर्थस्य प्राधान्यनिबन्धनो व्यपदेश इति तस्य प्रधानेतरभावेन द्वैविध्योपगमः सफल एव । तथा हि —

“प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तन्मन्थस्वेदं विदध्या-

निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।

सेतुं बध्नाति मूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-

स्त्वय्यायाते विर्तकीनीति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥”

इत्यत्र लङ्गीलाभलम्पटतया पयोनिधौ मन्थनव्यथावितरणं विलासालसतया योग-निद्रासुखात्वादौ द्वीपान्तरार्धाशदशकन्धरनिधनधिया सेतुबन्धश्चेति भगवतो वा

सुदेवस्यामी व्यापाराः प्रसिद्धास्सन्तो यदन्यत्र राजादावारोप्य तस्य समीहितप्राप्त्या निपिध्यन्ते तद्वा तत्कार्यत्वात् कारणभूतभगवद्रूपतारोपमेव तत्रानुमापयन्तीति रूपकानुमितिरिति व्यपदेशः प्रवर्तते ।

“ज्योत्स्नापूरप्रसरधवले सैकतेऽस्मिन् सरंघ्या

बादघृतं सुचिरमभवत् सिद्धयूतोः कथोश्चित् ।

एकः प्राह प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः

स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥”

इत्यत्र केशिकंसासुरयोः कतरो भवतां पूर्वं हत इति योऽयं वधपौर्वापर्यविपर्ययानु-
योगस्तस्य साक्षाद् भगवानेव विषयभावेन वक्तुमुचितो नापरो राजादिस्तयोरेव
धूमाम्न्योरिव कार्यकारणभावप्रसिद्धेः । सोऽयमन्यविषयतयोच्यमानस्तत्र भगव-
द्रूपतारोपमन्तरेणानुपपद्यमानस्तद्रूपतामुपकरूपयस्तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति
रूपकानुमितिर्व्यादिश्यते ।

“लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि !

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जहाराशिरयं पयोधिः ॥”

इत्यत्रापि यदेतत् कस्याश्चिद्यथोदितगुणगणोदितसौन्दर्यसम्पदि वदने सति समुद्र-
संक्षोभाविर्भावस्योचितस्यापि कुतश्चित् कारणादभावाभिधानं तत्तस्य पूर्णेन्दुरूपता-
रोपमन्तरेणानुपपद्यमानं मुखस्य ताद्रूप्यमुपकरूपयत् पूर्ववत् तयो रूप्यरूपकभावमनु-
मापयतीति रूपकानुमितिर्व्यपदेशो भवति । केवलमिदमत्र विचार्यते । यदेतद्वदने-
न्दुश्चिन्त्यसद्भावे सत्यपि पयोधेस्सलिलोल्लासलक्षणक्षोभाविर्भावाभावनिरन्धनाधिया स-
लिलसामूहमात्रपरमार्थो यत्नास्य काचन चेतनचमत्कारकाणिका समस्तीत्येवमर्थतात्प-
र्येण जलराशित्वमुपात्तं तत् तस्य सदैव सन्निहितमित्यनारोपितरूपयामिनीरमणोदय-
समयेऽपि नास्य संक्षोभाविर्भावो भवेत् तदपि जलराशित्वाविशेषात् । अथ मदनो-
न्मादलक्षणक्षोभाभावनिबन्धनबुद्ध्या सदसद्विवेकाविकलोऽयं जड इति जाड्यप्रतिपा-
दनपरतया तदुपादानमिति । एवमपि वदनस्य सौन्दर्यातिशयशालिनः सौभाग्या-
तिरेक एवानुमितो भवति, यथात्रैव पाठाविपर्यासे सति

“यत् प्रहभावमुपयाति न तेन मन्ये सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः”

इति, न पुनः पूर्णेन्दुरूपत्वम् । तद्धि तत्कार्यस्य समुद्रसंक्षोभस्याविकलकारणतया सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतः प्रतिबन्धकप्रत्ययबलादनुत्पादे सत्यनुमीयते नान्यथा ।

यथा —

“होई ण गुणानुराओ जडाण णवरं पसिदिसरणाण ।

किरंपह्वह ससिमणी चन्दे ण पियामुहे दिठ्ठे ॥”

इत्यत्र प्रियामुखस्य पूर्णेन्दुरूपत्वं तत्कार्यस्य चन्द्रकान्तमाणिप्रसुतिलक्षणस्य सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतो जाड्यजनितप्रसिद्धिशरणत्वरूपप्रतिबन्धकप्रत्ययबलादनुत्पादे सत्यनुमीयते । न चेह चन्द्रबिम्बकार्यस्य किमपि प्रतिबन्धकारणमुपात्तमिति कथं तस्य पूर्णेन्दुरूपतानुमितिसिद्धिः । यत्र हि यत्कार्यस्य यत्प्रतिबन्धनिबन्धनभावेनोपकल्पते तत्र तस्यैव तदुपादाने सत्यवसायो नान्यस्य अतिप्रसङ्गात् । मुखे च सौभाग्यातिरेककार्यस्य मदनोन्मादलक्षणस्य क्षोभस्याचेतनत्वं परमार्थजलराशित्वं प्रतिबन्धनिबन्धनभावेनोपात्तम् । अतस्तस्यैव तत्र प्रतीतिरूपपन्ना न चन्द्रत्वादेः । अन्यथा कमलत्वादेरपि सा स्याद् विशेषाभावात् । तस्मादुभयार्थसाधारणक्षोभपदप्रयोगमात्रविप्रलम्भकृतोऽयं मुखेन्दुबिम्बयो रूप्यरूपकभावभ्रम इति स्थितम् । तस्मादेवमत्र पाठः कर्त्तव्यः —

“क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये रूपान्तरं पतिरपां किमपि प्रपन्नः ।”

इति । अत्र हि न केवलं वदनस्येन्दुत्वं प्रतीयते, यावदपां पत्युः शृङ्गारित्वमपि । तेन तव वदनेन्दुदेयं सत्यनेकसुन्दरीरूपलावण्यसम्पदामन्तरङ्गोऽप्यपां पतिर्यत्र मनागपि क्षोभमुपयाति तन्मन्ये रूपान्तरं किमपि प्रपन्न इत्ययमर्थोऽवतिष्ठते । एष चानन्तरोक्तपाठार्थाद्विशिष्यते न वेति सहृदया एव प्रमाणम् इति । यथास्थितपाठपक्षे तु नेदं रूपकानुमितेरुदाहरणमुपपद्यते ।

“वीरेण रमइ धुसिणारुणाम्मि ण तहा पिआथणुच्छहे ।

दिठ्ठी रिउंगअकुम्भस्थलम्मि जह बहुलसिन्दूरे ॥”

इत्यत्र कान्ताकुचतटकारिकुम्भस्थलयोः प्राकरणिकेतरयोः प्रमाणान्तरप्रतिपन्नसंस्थानविशेषयोः कुङ्कुमासिन्दूरादितलौहित्यलक्षणाबिबन्धनसादृश्यावसायमूलोऽयमुपमानोपमेयभावावगम इति तस्यैव तत्र हेतुत्वम् अप्रतिपन्नसंस्थानस्थानिरूपितसा-

१. भगति न गुणानुरागो जडानां नवर प्रसिद्धिशरणानाम् ।

२. प्रपन्न इति शशिमणिधन्द्रे न प्रियामुखे दृष्टे ॥

३. ‘द्विशरणरूप’ इति खपुस्तके पाठः. ३. ‘अस्य छाया इति तमपृष्ठे दृश्यम्.

धारणधर्मस्वरूपस्य च सादृश्यावगमोसम्भवाद् इत्युपमानादिति रितोयमुच्यते ।
एवम् —

“त तौण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि दिअअमेकरसम् ।

विम्माहरे पिआण निवेसिअ कुसुमवागेन ॥”

इत्यत्रापि वेदितव्यम् । केवलमत्र साधारणो धर्मो लोहित्यलक्षणो रत्न उपमानेऽनु-
मेयो, न शब्दोपाख्यो, विम्बरूपतया रसस्य विरक्षितत्वात् ।

“स वक्तुमखिलाञ्छक्तो हयग्रीवाग्रिनान् गुणान् ।

योऽनुकुम्भै परिच्छेद शक्तो ज्ञातु महोदधे ॥”

इत्यत्र हयग्रीवगुणान् साकल्येनाभिधातु न कश्चित् समर्थ इति साध्यम् । तत्र त-
दभिधानशक्तत्वस्य कुम्भकरणकौम्भोधिपरिच्छेदज्ञानशक्तत्वस्य चोभयो प्राकर-
णिकेतरयोरेककर्तृनिष्ठयो समशीर्षिकयोपाचयोस्तुल्ययोगितादिनद् गर्भीकृतोत्पन्नो-
पमेयभावयो परिकल्पितेन व्याप्यव्यापकभावेनोपनिर्गमो हेतुः । तयोर्हि व्या-
प्यस्य धर्मस्य वृक्षत्वादेरियाम्बुपेरम्भस कुम्भै परिच्छेदज्ञानशक्तवन्त्य प्रमाणात्-
रावसितायामभावप्रतीतौ व्याप्यस्यापि शिशपात्नादेरिव हयग्रीवगुणग्रामाभिधानसा-
मर्थ्यस्याभावावगतिरिति तस्यानुमेयत्वमिति । अतिशयोक्तिगर्भश्चाप्यनुमानोपमे-
यभावावसायो हयग्रीवगुणानां साकल्येनावर्णनीयतात्मकासाधारणाविशेषप्रतिपादनप-
रमाक्षेपमाक्षिपतीत्याक्षेपानुमितिरित्युच्यते ।

“देवैवाअत्तम्मि फले किं कोरइ एतिअ उण भणम्मि ।

कट्ठेळ्ळिपड्डया पड्डनाण अण्णाण ण सारिच्छा ॥”

इत्यत्रार्थान्तरोपन्याससामर्थ्यादेव वस्तुनो समर्थ्यसमर्थकभावावसायो न शब्दशक्ति-
मूल इति । तदर्थस्य हि शब्दादेरप्रयोगो गतार्थत्वात् ।

“हिअअट्ठाविअमण्णुं अरुण्णमुह पि म पसाअत्त ।

अवरद्धस्स वि ण हु दे बहुजाणअ ! रोसिउ सक्कम् ॥”

इत्यत्रानाविच्छ्रुतकोपविहाया कस्याश्चिदन्तर्गतमन्योर्मोनिन्या केनचित् कृतागसा

१ अत्र छाया ३३तमपृष्ठ इत्यस्या २ ‘करणस्याम्भाधिरय प’ इति रापुस्तके पाठः ।

३- दैवायते फले किं विद्यतामेतावत् पुनर्भणामि ।

रक्षाशोकादयः पड्डनानामन्येषां न सदसा ॥

४ इदयस्यापितमन्युमपरोपमुत्तामिषि मां प्रतादधन् ।

अपराद्धस्यापि न खलु ते ब्रह्म रोयितुं शक्यम् ॥

प्रसाद्यमानाया यत् तत्र रोषविषयेऽपि न तव रोषितुं शक्यमित्युक्तं तदनुपपद्यमानतया समर्थनीयमेवेति यत्तत्र बलभसम्बोधनद्वारेण बहुज्ञत्वमर्थान्तरभूतमुपात्तं तदेव तत्समर्थकहेतुतामुपयाति, तत एव हि परहृदयवेदिनि जने कः खलु कोपं कर्तुमर्हतीत्यस्यार्थस्य प्रतीतिसिद्धेः । द्विविधो हि हेतुरुक्तः शाब्दश्चार्थश्चेति । तेनैयमार्थस्य हेतोरुपादानादर्थान्तरन्यासानुमितिरित्युच्यते ।

“जाएज्ज वणुद्देसे खुज्जोचिअ पाअवो घडिअवत्तो ।

मा माणुसम्मि लोए ताएक्करसो दलिहो अ ॥”

इत्यत्र यथोक्तस्वरूपस्याप्रस्तुतस्यैव वनपादपस्य पुंसश्च कस्यचिद् दरिद्रस्य प्रस्तुतस्यानुपयोगितया निष्फलयोरुभयोरप्यनभिनन्द्यजन्मताप्रतीतौ तुल्यायां यदेतदेकस्यैव जन्मानभिनन्दनं नेतरस्य तत् तस्य शोच्यतातिरेकलक्षणं व्यातिरेकमनुमापयतीत्यस्य व्यातिरेकानुमितिव्यपदेशासिद्धिः ।

“चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥”

इत्यत्र चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलसम्पर्कमात्रेण मूर्च्छाहेतुत्वं मलयमारुतस्य मुख्यमनुपपद्यमानं मूर्च्छाकारित्वलक्षणात् साधर्म्यात् सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहत्वमिवोपचरितमाश्रीयत इतीवार्थमनुमापयति । मुख्यतानुपपत्तौ च निमित्तं भुजगनिश्वाससमीरसम्पर्कमात्रेण मलयमारुतस्य न्यग्भावमाजो बहलीभावाराम्भवः । यद्वा मुख्यमर्थमनादृत्यार्थान्तरे प्रयुज्यमानः शब्दो यथाकथञ्चित् सादृश्यमेवावगमयति । न चैवं विधे विषये इवादिप्रयोगमन्तरेणासम्बद्धार्थतैवेत्याशङ्कनीयं प्रकरणादितोऽप्यर्थस्य स्वसौन्दर्यादेव वार्थान्तरावगतेः, यथा—

“ईसाकलुसस्स वि तुह मुहस्स णं एस पुणिमाचन्द्रो ।

अज्ज सरिसत्तणं पाविरुण अज्जेचिअ ण माइ ॥”

इत्यत्रैवशब्दस्य । यथा च—

“त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान् पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्यभिरन्वबन्धि ।

तस्थौ तथापि न मृगः कचिदङ्गनाभिराकर्णपूर्णनयनेपुहतेक्षणश्रीः ॥”

इत्यत्र । शब्दार्थव्यवहारे च प्रतीतिरेव प्रमाणम् । प्रतीतार्थश्च शब्दः प्रयुज्यमानः पौनरेक्यमेवावहतीति अत्रैवार्थस्यावगमादुत्प्रेक्षानुमितिरित्येषा व्यपदिश्यते । एवम्—

१. जायिय वनोद्देशे कुञ्ज इव पादपो घटितपत्रः । मा माणुपे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च ॥

२. ईसाकलुपम्यापि तव मुगस्य नन्नेप पूर्णिमानन्द्रः । अथ सदृशत्वं प्राञ्च्यङ्ग इव न माति ॥

“अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शृंगम् ।

आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थे ॥”

इति निदर्शितानुमितावप्यवसेयम् ।

“रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलङ्काः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥”

इत्रत्र वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरमुपमाप्रातिभोद्धेदनिबन्धनभूतं न किञ्चिदवधारयामः, यत्सामर्थ्याद् वध्य इव बलभ्य इत्युमर्थमवगच्छेम । न चोभयार्थसाधारणस्य बलभीविशेषणफलापस्यैव तत्र निबन्धनभावोऽवगन्तुं युक्तः तस्य भिन्नविभक्ति-
फस्य वधूमिरभिसम्बन्धानुपपत्तेरित्युक्तमेव । अथ सममित्यस्य तुल्यार्थस्य वधूबल-
भीसम्बन्धबलात् विभक्तिविपरिणामेन कल्पिततदुचितविभक्त्यन्तानां वधूनां विशेष-
णफलापाभिसम्बन्धसहत्वाद् वधूभिरुपमानोपमेयभावावगतिर्भवति, यथा सम-
मिन्दुना सफलकलोऽब्धिरुत्थित इति । एव तर्हि तुल्यतासम्बन्धावधारणानिबन्ध-
नेयं वधूबलभीनामुपमानोपमेयभावावगतिरिति नासावनुनेयतामभिपततीति श्लेषा-
नुमितिरित्युच्यते ।

“अङ्कुरितः कोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च सहकारः ।

अङ्कुरितः कोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च हृदि मदनः ॥”

इत्यत्र मुग्यामुख्याङ्कुरितत्वादिधर्मविशिष्टयोः सहकारमदनयोः प्रमाणान्तराव-
गतकार्यकारणभावयोरप्यतिशयोक्तिच्छायया यस्तुल्यकालतयोपनिबन्धस्तत्र कार्य-
कारणधर्माणां यथाश्रुतक्रमं सङ्ख्यासान्धमेव यथासहचमनुमापयति, यथाश्रुतक-
मातिक्रमे प्रयोजनाभावात् निबन्धनाभावाच्च । को ह्यविभुतमातिरसति बाधके श्रुत-
मर्थमनादृत्याश्रुतं परिकल्पयेदिति यथासहचानुमितिरितीयमुच्यते । यत्र प्रकरणा-
दिप्रतिपत्त्यानुमितिविशेषो वाच्योऽर्थः प्रतीयमानस्यार्थस्य लिङ्गभावमुपयाति सो-
ऽप्यनुमानस्यैव मार्गः । यथा —

“उच्चिणुसु पडिअकुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसोद्धे ।

अह दे विसमविराओ सगुरेण सुओ बलयसद्दो ॥”

इति । अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा काचित् बहिःश्रुतबलयकलकलया सख्या
प्रतिबोध्यत इत्येतदपेक्षणीयं वाच्यस्य प्रतिपत्तये । प्रतिपत्ते, च वाच्येऽर्थं तस्या-
विनयप्रच्छादनतात्पर्येणाभिधीयमानत्वादनुमेयाङ्गत्वमेवेत्यस्यानुमान एवान्तर्भावः ।

एवमन्यासामपि चाच्यव्यतिरेकिणीनामलङ्कृतीनां यथायोगमनुमानान्तर्भावस्त्व-
यमेवानुसर्तव्यः । एवं चम्पुनात्रादीनां गम्यत्वं प्रतिपाद्येदानीं वर्णपदवाक्यम-
द्भुतनादीनां गमकत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र वर्णमद्भुतनां तावद् गमकत्वमर्थद्व्या-
रकमेव । तथा हि विशिष्टवर्णमद्भुतनोपहृतशब्दप्रतिपादितेनार्थेन रत्यादयः स्था-
यिनोऽनुगीयमानाः स्पष्टतममवभासन् इति शब्दोपाधिभूतयोस्तयोर्वर्णसद्भुतनयो-
रपि गमकत्वमुपपद्यते च पारम्पर्येण, न गाधान् । तत्रात्रिषदशब्दगमन्दर्भाभिहितस्या-
र्थस्य रत्यादेश भावस्य तार्ज्यायोरिव भूमाग्न्योः कार्यकारणभावेनावस्थानान् ।
तथा हि ये रतिशोकाक्रान्तान्नःकृष्णाः ये च क्रोधाःसाहादिविवशान्ते मधुरतरव-
र्णविरचितामममासप्रापां रेफशकारटकारकर्कशां दीर्घमगमभृथिष्ठां च सद्भुतना-
माधित्य भृशा भाषमाणो दृश्यन् इति स्वभाव एवायम् ।

मद्भुतनायर्णाहिनविशेषवानकमपि तादर्थ्यात् ।

क्रोधादिविशेषगनिर्भूमविशेषादिव कृशानां ॥ २८ ॥

इति सद्भुतार्था । पदवाक्ययोः पुनः गाथादर्थद्वारकं गमकत्वं न वर्णमद्भुतनयो-
रिव याचकोपाधिभावनिवन्धनामिति न तुल्यरुच्यनया निर्देशस्तयोरुपपत्तः । पद-
वाक्ययोर्हि ह्ययमर्थान्तरप्रतीतिं निवन्धनमिष्यते, उपचारः प्रकरणादिमामग्री
चेति । यत्र हि तत् ममागोपितं तत्र यथाकथञ्चिन् तन्मादृश्य तन्मगन्धादवग-
म्यते, न तत्त्वम् तदभावे सादृश्यानुपपत्तेरिति तदेतदत्रानुमेयमित्युक्तम् ।
एकोऽपि हि शब्दः सामग्रीर्वनिष्यान् तद्धर्मविशिष्टं स्वार्थमेवावगमयतीति तदेव
तत्र लिङ्गमवगन्तव्यं न शब्दमात्रम् । तदि मंजिनेमेव प्रत्याययितुमलं न सं-
निविशेषमित्येतदप्युक्तमेव । तत्र पदस्योपचारतो यथा महपेक्ष्यासम्य 'संज्ञताः
समिधदिश्रय' इति, यथा च वाल्मीकेः 'निश्वासान्ध इवादृशश्चन्द्रमा न प्रका-
शते' इति, यथा च कालिदासस्य 'कः सज्जदे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेता जायाम्'
इति, यथा च —

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा बल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥”

इत्यत्र समिधसज्जदमधुरपदानि गमकत्वाभिप्रायेणैव प्रयुक्तानीति उक्तमेव ।
तस्यैव सामग्रीवैचित्र्ये यथा 'रमेणप्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रियेणोचितम्'

इत्यत्र रामेणेत्येतत् पदं प्रकरणादिसामग्रीविज्ञात् साहसैकरसिकत्वादिधर्मविशिष्टस्य रामार्थस्य गमकम् अन्यथा हि मय्येत्येव वक्तव्यं स्यात् । यत्रापि चैकस्यैवार्थस्यैकाभिधानमुखेनोत्कर्षापकर्षतत्त्वाभिधित्मयोपकल्पितभेदस्य विध्यनुवादभावेनोपनिबन्धः तत्र प्रकरणादिभ्य एवास्योत्कर्षोऽपकर्षो वानुमेयः, न तु तत एव । न हि विधेयाभिधायिनः शब्दस्यैव सा शक्तिस्तथोर्विरोधात् । तत्रोत्कर्षो यथा —

“रङ्किरणानुग्राहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ।”

इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः । अपकर्षो यथा —

“एमेअ जणो चिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससिविन्धम् ।

परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दोच्चिअ वराओ ॥”

इति । अत्र द्वितीयश्चन्द्रशब्दः । अत्र हि विधेयाभिधायिनो द्वितीयाचन्द्रशब्दाद्यथापकर्षोऽवगम्यते न तथा पूर्वत्र कमलशब्दादित्यर्थप्रकरणादिरेव तत्र हेतुभावेनोपगन्तुं युक्तो न शब्दशक्तिः । तस्या ह्युत्कर्षापकर्षावगमः पूर्वापरपदार्थीयत एव स्यात्, नानियतः । तत्त्वे यथा —

“काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः ।

सन्ति ते मुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः ॥”

इत्यत्र द्वितीयौ काचमणिशब्दौ । शब्दशक्तिमूलाया अर्थान्तरप्रतीतिरनिबन्धनायाः पराकृतत्वान्न तन्मूला पदवाक्यप्रकाशता सम्भवति । यथा —

“प्रातुं धनैरर्थिजनस्य बाष्ठां देवेन मृष्टो यदि नाम नास्मि ।

पथि प्रसन्नाम्बुधरस्तटाकं कूपोऽथवा किं कृतो जडोऽहम् ॥”

इति । अत्र हि जड इत्येतत् पदं निर्विण्णेन केनचिद्वक्त्रा कूपसमानाधिकरणतयैव प्रयुक्तं, नात्मममानाधिकरणतया ‘कूपोऽथवा किं न कृतो जडोऽह’मित्यात्मनो जडत्वाशंसास्पदत्वेनेष्ट्वाद् । इत्थमेव वाच्यस्य चास्त्वोपपत्तेः, यतोऽयमत्रार्थो विवक्षितः किं ममानेन परदुःखभाजा हतचैतन्येन कृत्यं, जडस्तटाक एवास्मि कस्मान्न कृत इति । नचोक्तनयेन निबन्धनान्तरमन्तरेण स्वशक्त्यैवानुरणनरूपतयार्थान्तरसमानाधिकरणतां प्रतिपत्तुमलभित्यनुदाहरणमेतत् ।

“असमर्पितं वि गहिअं कुमुमसरेण मधुमासलच्छिमुदम् ।”

इत्यत्र असमर्पितमपि कुमुमसरेण मधुमासलशब्दा मुखं गृहीतमित्यसमर्पितमपीत्येतदर्थोभिधायि पदमर्थेनैव तस्या कुमुमशरत्वात्कारमनुमापयति ।

“वाणिज्य ! हस्तिदन्ता कृतो अद्वाण वध्यकिर्त्ति अ ।

जाव लुलिआलजमुद्दी घरम्भि परिसङ्गः सोण्णा ॥”

इत्यत्र द्विरदरदनव्याघ्राजिनानां प्रतिषेधावगतिरुक्तक्रमेण व्यापकाविरुद्धकार्योपलब्धिनिबन्धनेत्यनुमान एवान्तर्भावमर्हति । केवलमिदमत्र निरूप्यते यदुत कस्येयमुक्तिः, किं श्वशुरयोस्त तदस्थस्यैव कस्यचिदिति । तत्र श्वशुरस्य तावद् दुहितुरिव सुपायाः सौभाग्यातिशयवर्णनमिदमनुचितमेव । श्वश्रवा अपि पुत्रस्नेहविक्रवायाः स्वसम्पत्समृद्धिं समीहमानाया वा तत्सौभाग्यातिरेकमसूयमानाया वाणिज्यकं प्रति नास्ति हस्तिदन्तादि विक्रेयमिहेत्येतावति वक्तव्ये तद्वर्णनं निष्फलमनुचितं चेति तदस्थस्यैवेयमुक्तिरुचिता तत्रैव लेखतो रसास्वादसम्भवात् । अन्यथा —

“विपरीतमुरभसमए बलं ददुट्टण णाहिकमलम्भि ।

हरिणो दाहिणणअणं चुम्बइ हिलिआउला लच्छी ॥”

इति प्रहेलिकादावपि मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेशः स्यात् । केवलं तत्पक्षे अस्माक इत्यत्र प्रमाण इति पाठः परिणमयितव्यः ।

“उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा

धूमान्वितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥”

इत्यत्र ते इति योयमसमसौन्दर्यनिधानभूतयोरनुभूतयोः पुरःपरिस्फुरतोऽपि लोचनयोः परामर्शः, स हि सामग्रीयोगान्नायकस्य शोकदहनोद्दीपनविभावसामेतयोरनुमापयतीति मुख्यवृत्त्या तद्वाच्यस्यार्थस्यैव लिङ्गता, न पदस्य । यथा च —

“क्षुदिनि कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे

रभसविकसितास्ते दृष्टिपाताः प्रियायाः ।

पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशैः

प्रकरमिव किरन्तः स्मर्यमाणा दहन्ति ॥”

इति । पदावयवोऽपि विशिष्टः पदार्थ एव न शब्दमात्रं तस्य व्यापारान्तर-

१. वाणिज्य ! हस्तिदन्ताः कृतोऽस्माक व्याघ्रकृतिः ।

यावन्लुलितालजमुद्दी गृहे परिष्वक्ते स्तुषा ॥

२. विपरीतरस्ते सक्ष्माङ्गद्वानं दृष्ट्वा नाशिकमलस्थम् ।

हरिदक्षिणनयनं चुम्बति हियाकुला लक्ष्मीः ॥

३. ‘एतेषाम्’ इति च्छाया.

सन्धिसन्ध्यद्वयघटनं रसादित्यक्त्यपेक्षया ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

उद्दीपनप्रशमने यथावसरमन्तरा ।

रसस्यारब्धाविश्रान्तेरनुसन्धानमङ्गिनः ॥

अलङ्कृतीनां शक्तावर्प्यानुरूप्येण योजनम् ।

प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् ॥”

इति । सुवादीनामपोद्धारपक्षे अन्यव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तावसाये सति अर्थस्य च विभावादिरूपत्वाद् विभावादीनां रसादीनां च कार्यकारणभावस्योपपादितत्वात् तन्मूले लक्ष्यक्रमो गम्यगमकभावोऽभ्युपगन्तव्य एव । तेषामुदाहरणानि यथा—

“न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिकृधिकृच्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन मे

स्वर्गप्रामादिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥”

इति । अत्र भूत्ता सर्वेषां स्फुटमेव गमकत्वं दृश्यते । तत्र मे यदरय इति सुप्सम्बन्धवचनानामुक्तनयेन गमकत्वम् यथायोगमुत्तरत्र च । तत्राप्यसौ तापस इति तद्धितनिपातयोः । सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावण इति तिङ्कारकशक्तीनाम् । धिक्ृधिकृच्छक्रजितमित्यादौ श्लोकार्थे कृतद्धितसमासोपसर्गाणामिति ।

सुसिद्धसम्बन्धायाः क्रोपोत्साहादिकान्यथा भावान् ।

गमयन्ति तद्विधेयाविमर्श एवोक्तमस्माभिः ॥ २९ ॥

इत्यन्तरार्या । निपातोपसर्गादीनामसत्त्वभूतार्थानामुपाधिरूपत्वादुपाधिमत्समाश्रयेणैवार्थावगतिरिति पदवाक्ययोरर्थावगमकत्वोक्त्यैव तेषामपि गमकता प्रतिपादितैव । केचित् पुनर्निपाताः क्रोधाद्भुतशोकादीन् भावान् प्रदीपयद् यत्कृतज्ञानेयावद्योतयान्ति न वाच्यगतान् । यथा—

“आस्तिषु रक्षः । क मे प्रियतमामादाय गच्छसी” इति क्रोधः ।

“अहो वतासि स्पृहणीयवीर्ये” इति विस्मयः ।

“हा धिक् कष्टमहो क यामि शरणम्” इति शोकः ।

अत एव तेषां द्वित्राणां त्रिचतुराणां वा प्रयोगे पुनरुक्तता नाशङ्कनीया समुदितानां तेषां प्रदीपादीनामिव स्वकार्यं प्रकर्षदर्शनात् । तदुक्तम्—

तेन न बहुमापित्वे

विद्वद्विरसूयितव्यं नः ॥ ३७ ॥

अन्यैरनुलिखितपूर्वमिदं ब्रुवाणो

नूनं स्मृतैर्विपयतां विदुषामुपेयाम् ।

द्वासैककारणगवेषणया नवार्थ-

तत्त्वावमर्शपरितोषसमीहया वा ॥ ३८ ॥

इति श्रीराजानंकमहिमभट्टविरचिते

व्यक्तिविशेषास्त्ये काव्यालङ्कारे

अन्तर्भावोपदर्शनो नाम

तृतीयो विमर्शः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

शुभं भूयान् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

॥ श्रीः ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रथमो विमर्शः ।

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकारः शिष्टाचारमनुस्मरन्नुचितदेवताप्रणामपुरस्सरं स्वप्रवृत्तिप्रयोजन-
माचष्टे [१] अनुमानेऽन्तर्भावमित्यादिना । तत्र बाचो विचार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् प्रणामसमुच्चि-
तत्वम् । व्यक्तिर्व्यञ्जनं तद्विवेकस्य करणं स्वप्रवृत्तिः । तस्याः प्रयोजनं ध्येयानुमानान्तर्भावप्र-
काशनम् । स्वर्धप्रहणेन निरवरोधतामाह अन्यथा काव्यानुमानस्याव्याप्तिः स्यात् । महिमेति
नामपदं कीर्त्यर्थम् ॥

युक्तोऽयमित्यादिनाधिकारिनिष्पन्नम् । केचिदिति शेषहेतुपन्यासः । ज्वलनं क्रोधः
सूर्यकान्तसम्बन्धगन्तुधानं च । विकासः प्रमोदानुभवः पद्मगतं प्रफुल्लवं च । निमीलनमसूया-
कृतोऽनुत्साहः कुमुदगतः सङ्कोचश्च । अभ्युदयो महोत्सवः अभिमुखमुद्रमश्च । जगत्प्रदीपो
विद्यादिना विश्वप्रकाशकः रविश्च । एतच्च गुणगणांभातमान्मानगुदिष्य भङ्गया कथितम् ॥

अनुमानान्तर्भावनरूपस्य स्वप्रवृत्तिप्रयोजनस्य ध्वनिकृद्बचनविवेचनाख्यस्य यशःप्रवृत्तिल-
क्षणं प्रयोजनमाह इहेत्यादिना । अन्यथा घेति । यदि सम्प्रतिपत्त्या सौजन्यमूलया परी-
क्षया न बुध्यते तद्विप्रतिपत्तिमाश्रयाम इत्यर्थः । (विप्रतिपत्तिः) विप्रतिपत्त्या कथनम् । निश्चितय-
शःप्रपत्तिसमर्थनं यन्महतामिति । संस्तवः परिचयः । अत्र च 'ध्वनिकृद्बचनविवेचनं तदे-
तद्' इति पठनीयम् । यथास्थितपाठे तु ध्वनिकारस्येति बचश्शब्दान्वितमिष्यमाणं प्राधान्याद्वि-
वेचनशब्दान्वितं प्रतीयते । एतच्चास्य साहित्यविचारदुर्निरूपकस्य प्रमुख एव स्थलितमिति म-
हान् प्रमादः ॥

यदि परमत्र विवेचने स्थलितं सम्भाव्यते । तच्च यशोजनसम्प्रमप्रवृत्तत्वादनुपपन्न्या-
न्तरापरिशीलनाच्च युक्तिर्न चेतयत इत्युक्तं सहसेति । अभिसर्तुम् आभिमुख्येन गन्तुम्
अभिसारिकात्वेन च प्राप्तुम् । दर्पणो हृदयदर्पणाख्यो ध्वनिध्वंसग्रन्थोऽपि । स्वालङ्कारो व्य-
क्तिविवेचनाख्यस्तत्र । यद्वा ध्वनिकारं प्रति विकल्पप्रकल्पनं तत्र च, स्वस्य च यदलङ्कारं
हारकटकादीनां प्रकल्पनं यथास्थानं विरचनं तत्र । अवयवं दोषम् । विशेषणसाम्याद्विद्योऽभि-
सारिकाव्यवहारप्रतीतिः ॥

नन्वसम्भवत एव स्थलितस्य कथं सम्भाषनं क्रियत इति ध्वनिचर्त्तमनीत्यादिना स्थ-
लितस्य सम्भवमाह । अतिगहनं प्रमेयाकुलं सन्तमसावृत्तं च । स्थलितं पदभङ्गोऽपि । र-
भसमावेगो वेगश्च । चन्द्रिका ज्योत्स्ना ध्वनिविचारणग्रन्थोऽपि ॥

स्थलितमत्र सुलभम् । कथं तद्वार्यन्त इत्याह किन्त्विति । तत् स्थलितम् । परि-
पवनमिति तितउः तुषं दोषोऽपि । वैधर्म्यदृष्टान्तमूलो व्यतिरेकः ॥

तत्रेति व्यक्तिविवेके प्रस्तुते सति ताद्यद्गहनं विवेकक्रमयितुनार्थम् । लक्षणं यत्तु कृतं

इत्याह कोऽयं ध्वनिर्नामेति । यत् इयंविधस्य प्रथस्यावतार इत्यर्थः । तथा हीति लक्षण-
पददूषणकमेण ध्वन्यन्तर्भाव सपीठिकावन्धं दर्शयति । तद्यभिचारस्योपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचा-
रस्याभावात् । तथा हि । सम्भवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावो भवति, न केवलेन सम्भ-
वेन उष्णोऽग्निरिति वत्, न केवलेन व्यभिचारेण शीतोऽग्निरिति वत् । नीलोत्पलादौ तु स्वस्वे
सम्भवाद्रक्षोत्पलादिभावाच्च सम्भवव्यभिचारौ विद्येते इति भवत्येव विशेषणविशेष्यभावः । अ-
र्थस्य पुनरर्थान्तरप्रकाशनं प्रत्युपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचारो नास्ति ततो न तस्य विशेषणत्वं
चट्टते । नहीत्यादिनार्थान्तरप्रतीत्यर्थोपात्तस्यार्थस्य उपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचाराभावं निदर्श-
यति । गुणताम् उपसर्जनत्वम् । तस्येति गुणस्य । तन्मात्रलक्षणत्वादिति । अन्यसिद्धव्य-
र्थमुपादीयमानत्व गुणस्य लक्षणमित्यर्थः । [२] तत् प्राकरणिकत्वेति । इह द्विविधं प्राधान्यं
प्राकरणिकत्वस्वरूपं प्रतीयमानत्वस्वरूपं चेति । तत्र प्राकरणिकत्वस्वरूपं प्राधान्यं प्रतीयमानार्थप्र-
तीत्यर्थमुपात्तस्यार्थस्य समासोक्त्यादौ कामं विद्यते । ननु तदिह लक्षण उपयुज्यते । प्रत्याख्य-
प्रत्यायकभावजीवितत्वं हि ध्वनिलक्षणम् । तत्र प्रत्याख्यस्योपेयत्वात् प्राधान्यं, प्रत्यायकस्य
पुनरुपायत्वादप्राधान्यम् । एवञ्च प्राकरणिकत्वसमुत्थापितं भवदपि तस्य प्राधान्यं ध्वनिलक्षणे नो-
पयुज्यत इति नोपसर्जनीकृतात्मत्वस्य तद्यावत्त्वं भवतीति न तद् विशेषणमुपादेयम् । अत्र च
वाच्यस्यैव प्राकरणिकत्वादन्वयस्य च प्राकरणिकत्वाभावात् तं वाच्यमेव प्राकरणिकमपेक्षेत्यर्थो
व्याख्येयः । एवं प्रतीयमानापेक्षयेति न प्रतिषेधोऽन्तरमपेक्षणीयम्, अपि तु पूर्ववत् स्वापे-
क्षया व्याख्येयम् । भावप्रत्ययपाठः पुनरत्रानार्थः । अत्र हीत्यादिना वाक्यार्थत्वादित्यन्तेन
प्राकरणिकत्वनिमित्तं प्राधान्यं समर्थयते । तदपेक्षयेत्यादिना तु प्रतीयमाननिमित्तम् । स-
मारोपितनायिकानायकव्यवहारयोरिति ध्वनिकारं प्रति स्रोत्रासं कथितम् । नायिका-
नायकव्यवहारयोरिति ध्वनिकारपाठ एकशेषाभावसमर्थनकल्पना स्यात् । व्यभिचारेऽपीति ।
वाच्यस्य प्रतीयमानापेक्षया चारुत्वनिमित्तं प्राधान्यं व्यभिचारः । तत्र सत्यपि तस्य व्यावृत्त्यर्थं
विशेषणमनुक्तं निष्कलताद्, यतो यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वं तदिह
व्यावर्तनीयम् । नच तत्र वाच्यस्यैव चारुत्वमिति नियमः व्यङ्ग्यस्यापि प्रकृष्टचारुत्वदर्शनात् ।
एतदिति । उपसर्जनीकृतात्मत्वम् । दृश्यत इति । वाच्यवैशिष्ट्यनिराकरणप्रस्तावे । समक-
त्वेनोपायत्वादुपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचाराभावः । तदेवमव्यभिचारादर्थस्य विशेषणमनुपपन्नम् ॥

+ अत्र व्यक्तिवादिनोऽयमभिप्रायः—यदेतदर्थस्य गुणीकृतात्मत्वं तदर्थान्तरप्रत्यायकत्वेनो-
पायत्वादप्राधान्यं, प्रतीयमानापेक्षया अचारुत्वं, विभ्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपकार्यत्वं चेति त्रयः पक्षाः
सम्भवन्ति । तत्रायं पक्षद्वयमनूय कामं दूषितम् । तथा हि । वाच्यस्यार्थस्य प्रतीयमानापेक्षया
अप्राधान्यमुपायत्वादव्यभिचारि 'यो हि यदर्थमुपादीयत' इत्यानुक्तेः । अचारुत्वेऽस्य पुनर्व्यवच्छेद-
नास्ति, गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि वाच्यस्याचारुत्वदर्शनात् । तृतीयस्तु पक्षो गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासाय
सिद्धान्तितः । तथा हि । समासोक्त्यादौ प्रतीयमानोऽर्थो वाच्यार्थोपपत्तिवोऽपि न स्यादिति विभ्रा-
न्ति भजते, प्रत्यावृत्त्य वाच्यार्थोपस्काराय प्रवृत्तत्वात् । एतच्चोक्तं 'समारोपितनायिकानायकव्यव-
हारयोर्निशाशशिनेरेव वाक्यार्थत्वादि'ति । ततश्च गुणीभूतव्यङ्ग्ये वाच्यस्य स्वविभ्रान्तत्वेनार्थो-
न्तरोपकार्यत्वं व्यावर्त्यमिति विशेषणमुपपन्नम् ।

+ उपसर्गविशेषणस्यानुपपन्नत्वं ध्वनिकारमिप्रायादिचारेण सङ्गच्छति—अत्र व्यक्तीत्यादि ।

व्यक्तिविवेकन्यास्याने प्रथमो विमर्शः ।

गुणीकृतात्मतार्थस्य न प्रतीतानुपायता ।

नाचारत्वमपि त्वर्थैर्बोद्धैरनुपकार्यता ॥ १ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

शब्दस्वरूपस्यानुपादेयत्वमुक्तम् । तद्विशेषणस्यापि तदाह-न चेति । अनुकरणे शब्दप्राधान्याद्विद्यमानोऽप्यर्थ उपसर्जनीभूत एव । तदर्थ्यावगतिरिति रामे श्रीन्यसनलक्षणव्यवहार्यायोवगतिरित्यर्थः । अनुकार्यादिति जरागम्बद्वाद्भवनादित्यर्थः । द्विविधो ह्यर्थोऽनुकार्यशब्दस्यः तत्प्रतिपादितव्यवहार्यायैरूपस्य । तत्राद्योऽनुकरणशब्दस्यार्थः । तत्रानुकरणशब्दादयमपि न व्यवहार्यायैः प्रतीतिस्तथाप्यनुकार्यशब्दस्तदर्थे प्रत्याययेदित्यर्थः । सार्थकत्वं चानुकार्यस्य यथा- 'हा वीत्यनुहिनाचलस्य करयोः रित्युचिपान् सस्मित'मित्यादौ, निरर्थकत्वं यथा- 'दात्युह्व्यूहकेढीकलितकुहकुहारावकान्ता नमान्ताः' इत्यादौ । अन्यस्यत्विति । अनुकरणशब्दव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रतया वाचकस्य अनुकार्यशब्दस्य च । उपसर्जनीभावाव्यभिचार एवेति । वाच्यं प्रतीति शेषः । ननु शब्दानिप्रायेणोपसर्जनीकृतार्थत्वं प्रकृतम् । शब्दस्य स्वरूपेणोपसर्जनीभावः किमिरूपितः । सत्यम् । अर्थस्य सावच्छब्दं प्रत्युपसर्जनीभावसम्भवः प्रकृतः । स एव शब्दस्यार्थे प्रत्युपसर्जनीभावाव्यभिचारेण प्रकाश्यते । य एव ह्यर्थस्य शब्द प्रत्युपसर्जनीभावाभावः स एव शब्दस्योपसर्जनीभावाव्यभिचारस्तयोः परस्परापेक्षया गुणप्रधानभावस्य व्यवस्थितत्वात् । ततश्च शब्दापेक्षया र्थस्य प्राधान्याच्छब्दस्य गुणीभूतार्थत्वमसम्भवि । अयमत्र पिण्डार्थः- शब्दस्य गुणीभूतार्थत्वं स्वार्थापेक्षया प्रतीयमानापेक्षया चेति द्वैतम् । तत्र स्वार्थापेक्षयासम्भव उक्तः । प्रतीयमानापेक्षया पुनरर्थन्यायेनाव्यभिचारो योजनीयः, ययानन्तरमेव वक्ष्यते 'नोदकादिति' । यथाहुः- 'गुणाः प्रतिनिधीयन्ते घटादीनां न जातवः' इति । ननु मुख्यसदृशः प्रतिनिधिरित्युच्यते । मुख्यं च प्रधानम् । एवम कथमुच्यते प्रधानस्य न प्रतिनिधिरिति । सत्यम् । प्रतिनिधीयमानोऽमुख्य एव भवति । केवलं मुख्यामुख्यानां प्रतिनिध्यहंणाममुख्य एव प्रतिनिधीयते, न मुख्यः प्रधानत्वादित्युक्तं नोदकादिति । व्यभिचारसम्भवयोरपीति । ग्राहत्वादयमभ्युपगमवादः । अर्थाभिप्रायेण व्यभिचारः, गुणीभूताव्यभिचारे प्रतीयमानापेक्षया वाच्यस्य चाहत्वाभ्युपगमात् । शब्दाभिप्रायेण सम्भवः अर्थान्तरापेक्षया शब्दस्य गुणीकृतार्थत्वात् । स्वार्थयोरिति स्वत्वार्थस्य च । तदवगतेरिति । उपसर्जनीकृतत्वावगतेः । तस्येति स्वरूपमात्रानुवादस्य । एवञ्चेति व्यक्तव्यञ्जकभावो हि परमार्थतो गम्यगमकभावः । एवम शब्दस्य व्यञ्जने 'गुवर्णपुष्पाणि'त्यादौ शब्दस्य व्यापारान्तराभावात् साध्यसाधनाद्यर्थोऽर्थमयोरनुगमस्य सम्बन्धस्यसिद्धत्वात्तद्व्यञ्जकभावो न सिद्ध इत्यर्थः । व्यक्तिवादिनः पुनर्मते शब्दस्य शक्त्यन्तरसमर्थनात् स्वरूपेणोपादानस्य सार्थकत्वं विवक्ष्यते । तस्य चोपसर्जनीकृतार्थत्वं विशेषण सप्रयोजनमेव । तथा हि 'दृष्ट्या केशवा गोपरागहृतया' इत्यादौ प्रतीयमानस्यार्थस्य शब्दस्युक्तत्वाद् वाच्यं प्रत्युपसर्जकत्वाद् वाच्यार्थापेक्षया शब्दस्य गुणीकृतार्थत्वं नास्ति । तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणमुपादेयमेव । संदेतत् कदाचित् + 'यस्मिन्नुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः' इत्यत्र । तद्वद्व्यभिधाय्युपादानमहत्त्वेवेति । * अत्र व्यक्तिवादिनोऽयमाशयः-इह चिरन्तनैरलङ्कारतन्त्रप्रजापतिभिर्भेदोद्भूतप्रभृतिभिः शब्दा-र्थपरमो एवालङ्काराः प्रतिपादिताः नाभिधाघर्माः, यतोऽर्थप्रतिपत्त्युत्प्रेयः शब्दव्यापारः शब्दोच्चार-

+ पञ्चालोके उच्यते कारिकेयम्. * अभिधोपादानपर्यनुयोम मूलकृतः सञ्चयति-अत्रेत्यादि.

शब्दमविकरणं च भवते । अपरे तु भवत्यादेरतिप्रत्ययं कुर्वन्ति । सर्वेषु पक्षेषु भवत्यादिरेव शब्दः साध्यः । एवं घटादयः शब्दा व्युत्पादाः । ते च लक्ष्याविरोधेन यथाप्रतीति व्युत्पाद्यन्ते । अतश्च घटादिशब्दात् किप्यजादौ प्रत्यये तन्नेपे च कृते प्रायोगिका घटादयः शब्दा व्युत्पादाः । तस्माद्वये चैवभूतलक्षणमुक्तन्यायेन प्रणेतव्यमेव । ननु घटत्वमापद्यत इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्ते कथं घटशब्दस्तथाप्येषमिति चेदनवस्था । घटेष्वेतोरच्यत्ययेन कृतेन किमपराद्धं, येनैवा कुक्कपनाधीयते । नैतत् । प्रायोगिकघटशब्दसिद्ध्यर्थं घटिरच्यत्ययान्तः प्रवृत्तिनिमित्तकदेशाभिधायी उपायमात्रत्वेन गृह्यते । ननु तस्य स्वन्त्रत्वेन प्रयोगः । स्वरूपीभूतघटत्वापत्तिलक्षणे हि घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेकदेशश्च घटत्वमुपायभूतस्य घटशब्दस्यार्थः । स च घटशब्दोऽत्र प्रवृत्ति-त्वेनैव प्रयुज्यते, यथा 'मृगाङ्गनिभमानन'मित्यत्र समासविपर्ययत्वेन निभशब्दः । शक्तिस्वाभाव्या-दि निभशब्दो वाक्येन प्रयुज्यते । एवमत्र घटशब्दः प्रायोगिकघटशब्दप्रवृत्तित्वमपहाय न क्वचित् प्रयुज्यते । घटत्वमापद्यत इत्यत्र विवक्षायां घटो भवतीति तु प्रक्रियावाक्यमेतत् । अतः धानकारा-न्तेभ्य इकारान्तादिभ्यो न्यजनान्तेभ्यश्च किप्यजादौ तन्नेपे च दधि भिषगिलादयः शब्दाः सिद्धा भवन्ति ।

मूलं च तस्या इति । नन्वचेतनानां घटादीनां सत्ताप्रतिलम्बलक्षणाया क्रियायां पराम-शालक्षणत्वात्तन्मूलक्षणस्वभावः कर्तृत्वं नोपपद्यते तस्य चेतयदर्थेष्वेवोपपत्तेरित्याशङ्क्योक्तं मूलञ्चे-ति । इह खलु घटादीनां पदार्थानां बहिःसिद्धावपि प्रतिपत्तर्यसिद्धावसिद्धिरेव बहिःसत्तामात्रेणा-सत्करणेन व्यवहर्तृणां व्यवहारासिद्धेः । प्रतिपत्तिर च सिद्धिः प्रकाश एव । स चाप्रकाशमानानां प्रकाश प्रति सादृश्येनावस्थितानां न भवति सम्बन्धानुपपत्तेः । प्रकाशमानत्व च प्रकाशाविशिष्ट-त्वेन प्रकाशरूपसमैव । प्रकाशश्च निष्परामर्शत्वेन स्फुरत्वारहितत्वाच्चकल्प एव । परामर्शः स्वात-न्यास्य कर्तृत्वम् । तदिहैकैकोऽपि पदार्थः प्रकाशात्मतया लब्धत्वात्तन्मूलस्वभावः परमेश्वरः कर्तृ-त्वमनुभवत्येव । यदुक्तं तत्रभवता—“प्रदृशोऽपि ब्रह्मणः सात्त्विकमनतिक्रान्तधाविकल्प्यधे”ति । ततश्च विश्वस्याविकरणक्रियास्वतन्त्रस्वभावपरमेश्वरसम्बन्धिनी चित्राभासाविष्कृति मूलत्वेनावष्टभ्य घटादयोऽपि प्रकाशैकात्म्याः सत्ताव्याप्तौ स्वतन्त्रतामनुभवन्त्येव । अनेनैवाशयेनोक्तं ‘मूलं च तस्या’ इति । एतदेव प्रकटीकरिष्यति ‘सत्तायां व्यावृत्तिर्धेयमिति’ । [६]यः कश्चिदिति । क्रिया वान्यो वेति व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनाव्याप्तिं दर्शयति । प्रवृत्तौ त्विते । प्रवृत्तिनिमित्तस्य नियमेन क्रियारूपता दर्शयितुं त्विति । तयोरित्युपमानाचारयोः । अभवत्वमासादयतीति । आत्मदर्शकप्रत्ययेण । दर्शनान्तरे त्वश्च इवाचरतीत्यर्थः स्यात् । न तत्त्वासादनमिति । अभवत्वासाद-नमनभसदृशक्रियस्य न युक्तमिति सादृश्यं सामर्थ्यात् प्रतीयते, यथाब्रह्मदत्त ब्रह्मदत्त इत्याहेत्यत्र ब्रह्मदत्तसादृश्यं गम्यते तद्वदेवात्र दृष्टव्यम् । नास्ति इति । सत्त्वप्रधानस्य शब्द(स्य ?) बन्धकदेशादि-स्वरूपस्य नाशो यः शब्दबन्धकदेशादिरर्थस्तस्य । अत एव सत्तासादनरूपक्रियास्वभावसमैव धात्वर्थत्वमुक्तम् । तथा हि । अणादयः शब्दार्थाः गडिवदनैकदेश इति धातुकारः पपाठ । धातुना-न्देन धातुपाठायणं शास्त्रं लक्ष्यते । गडिरुक्त्याच्चेति । यद्यन्तेन पूर्वकारिकागतोऽसमन्वयः समुचीयते । यथा भवत्यधिष्ठित्य पाचकोऽयमिति उभयवादिसिद्धो दृष्टान्तः । इत्थं चास्तिभवत्यादीति । कारिकाद्वयं पूर्वमेव निर्णयार्थम् ।

इयं चायं ग्रन्थकारः—

कर्तृभेदविषयां विस्तरतां तयो निवार्य घटितक्रियाभिः ।

प्रौढवादरचनाविचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कवीन् व्यधात् ॥ ३ ॥

भावप्रधानमिति । नामपदानां पूर्वोक्त्या युक्त्या सत्यपि क्रियासन्देहे क्रियाया अप्राधान्यम् । आख्यातपदानां पुनः शब्दशक्तिस्वाभाव्यान् क्रियाप्राधान्यम् । असत्त्वभूतार्थो इति । असावभूतत्वमसिद्धस्वभावत्वम् । प्रयाणाप्रधानतरविशेषसद्भावेऽपि सामान्यलक्षणम् । तानयान्तरविशेषानाह-तेषामिति । +व्यापारभेदः क्रियाविशेषकत्वमुपसर्गाणाम् । प्रयोगनियमश्च तेषां धातोः पूर्व प्रयोगः । निपान्तस्तु चादिभिर्भावसत्त्वयोरुत्तमभेदः प्रत्याप्यत इति ॥ तेषां व्यापारनियमः । तत्र भावगतमात्मभेदप्रत्यायनं यथा पचति पठति च, सत्त्वगतस्तु देवदत्तो दण्डदत्तश्चेति । एवं च शब्दस्वरूपादिः । अर्थः समुच्चयादिः । प्रयोगनियमध्यादीनां समुच्चेतव्यादिवाचिभ्यः परप्रयोगादिः । क्रियाविशेषेति । तथा हि शाक्यसंहितामनु प्राक्पदित्वादौ निशमनादिक्रियाविशेषोपजनितो यः संहितावर्षयोः कर्तृव्यकरणसम्बन्धस्तस्यानष्टेदः संहिता कारणं वर्षे कार्यमित्येवं रूपः, तत्प्रत्यायनं कर्मप्रवचनीयानां व्यापारः । प्रयोगनियमोऽत्र निपातवत् । [७] द्विधेति । सुपन्तातिङन्ततया । चतुर्थेति । नामाख्यातापसर्गनिपातत्वेन । पञ्चमेति । कर्मप्रवचनीयः पञ्चमो भेदः । अपोद्भूत्येति व्याकरणदर्शने वाक्यस्यैव वाचकत्वम् । ततः पदानामपोद्भूत्यान्वाख्यानं यथा पदेभ्यः प्रकृतिप्रवचनीयानाम् ।

वाक्यमिति । 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यावोपदिश्यते' इति न्यायेन क्रियैदम्पर्याङ्गव्यस्य क्रियाप्राधान्यम् । साकाङ्क्षाधययमिति । देवदत्तः काष्ठैः रथात्यामोदनं पचतीत्यादौ वाक्य एकैकस्य पदस्य लक्षणायां साकाङ्क्षत्वम् । अलग्निर्वातेस्तु पूर्वः परं पदान्तरं नाकाङ्क्ष्यते । गुणवत् क्रियाकारकविशेषणयुक्तम् । केचित्तु क्रियायाः प्राधान्यस्वोक्तीं करकाणां परार्थत्वाद् गुणत्वमिति तदुक्तमिषाहुः । एकार्थमिति । प्रधानभूतक्रियाकूपैकार्थमित्यर्थः ।

अर्थोऽपीति । शब्दस्य व्यापारान्तरनिराकरणार्थमर्थद्विविधचटनम् । तथा हि । वृद्धव्यवहारात् सङ्केताद्वा शब्देष्वर्थनिर्णयः । तेषां च यत्रार्थे विद्यमानत्वं तस्य वाच्यत्वमेव । अन्यस्य तु तेषामभावादर्थसामर्थ्यादवगतिः । न चासम्बद्धोऽर्थस्तमर्थं प्रत्याययति । सम्बद्धाचार्यान्तरप्रतिपत्तावनुमानमेव । तेन लक्षणाया अनुमानान्तर्भावः प्रतिपादितो भवति । तस्मै च व्यापकत्वात् । यद्यपि च सौगतेलक्षणाव्यापार इष्यते न शब्दव्यापारः "(पक्षो ?) प्रमीं अवयवे समुदायोपचारादिति शब्दोपचारं परिहृत्य समुदायस्वभावाद्योपचारपचनात्, तथापि वक्ष्यमाणनयेनानुमानलक्षणयोगादनुमानमेवैषाभ्युपगन्तव्या । न च लक्षणायामनुमानरवान्तर्भाव इति वाच्यं, तस्य तत्परिहारेण वृत्तेर्न्यायपदत्वात् । व्यञ्जकत्वमनुमानमेवेति वक्ष्यते वित्त्य । तदेव वाच्यानुमेयत्वभेदेनार्थस्य द्विविध्यम् । श्रुतिमात्रेणेति । यत्रास्मै शब्दस्य श्रुतिमात्रेणोपचरणमात्रेण तादर्थ्यम् अर्थविषयत्वं प्रतिपद्यते । स मुख्योऽर्थः । गौणम् । उक्तयुक्त्या परमार्थत आनुपातिरम् । यत्नोपपादितं प्रतिपत्त्यर्थेसामर्थ्योपनीतम् । तत एव वाच्यत्वं तदनुमिताद् वाच्यतामितात् लिङ्गभूतात् । स च त्रिविध इति । तदेतत् प्रथममुपक्षिप्तम् 'अनुमानेऽन्तर्भाव सर्वस्यैव, चनेः प्रकाशयितुम्' इति । तदुपपादयितुमात्रमुच्यते । (अयोग्यो वा स्वशब्देन प्रतिपा-

+ मूले तु व्यापारनियमपदं दृश्यते ।

* 'आद्यौ वाच्यौ स्वशब्देन प्रतिपादयितुं योग्यां वाच्यतासहिष्णू' इति पठनीयं स्यात् । 'कचिच्छब्दवाच्यमिति तु पाठान्तरप्रदर्शनम् ।

दयितुं योग्यो वाच्यतामहिष्णुः ?) क्वचिच्छब्दवाच्याविति । 'द्विविधो हि शब्दः पदवाक्यभेदादि'ति पूर्वोपक्रान्तयोः पदवाक्ययोरैव निरूपयति - निरंशत्वात् भागरहितत्वात् । वाक्यार्थस्त्विति । तथा हि । वाक्यार्थो द्विविधः वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र वाच्यस्यैकवाक्यार्थान्तराश्रयापि विधेयानुवादांशरूपत्वेनांशकल्पनं क्रियते । विध्यनुवादभावमन्तरेण तयोरंशयोः सन्वयायोगाद् । विधेयश्च कथिहोक्प्रसिद्धतयोपपादनानपेक्षः, कथितं पुनरप्रसिद्धत्वादुपपादनानपेक्षः । उपपादनं चात्र नानुमानम् । अप्रतीतिप्रतीत्युत्पादनाभावाद्, अपि तु शब्दप्रतीतिस्यैवार्थान्तरन्यासन्यायेन समर्थनम् । तन्मोहद्वयकाम्यहेतुन्यायेनानुमानं व्यवस्थितम्, अर्थान्तरन्यासन्यायेन तूपपादनम् । साध्यसाधनभावः पुनरुभयानुयायी । अत एव वाक्यार्थविद्यादनुमेयार्थविषयं साध्यसाधनभावं दृश्यं + वक्ष्यति, 'अनुमेयार्थविषयो यथेति' । तत्रेति तयोः सिद्धासिद्धयोरधिपेक्षांशयोर्मध्ये । सिद्धौ उपपादनानपेक्षत्वे । शुद्ध उपपादनानपेक्षो विध्यनुवादभावः । हिमालयो नाम नगाधिराज इति । अत्रास्तीति हि विधिः मुद्रः सिद्धत्वादुपपादनानपेक्षः । द्वितीयस्तु साध्यसाधनभावरूपो द्विविधः अतिप्रसिद्धत्वादुपपादकोपादानानपेक्ष उपपादकोपादानापेक्षश्चेति । उपपादकोपादानापेक्षश्च द्विविधः । शब्दार्थश्च । तत्र शब्दो यत्र हेतुत्वेनोपादानम् । आर्थो यत्रोपास्यस्य हेतुत्वम् । सोऽपि च शब्दार्थव्यभेदेन द्विविध उपपादकोपादानापेक्षः साध्यसाधनभावः प्रत्येकं पदवाक्यार्थरूपतया द्विधा भवंशुर्धा भवति । पदार्थो हि पदार्थान्तरं प्रति हेतुत्वं भजते वाक्यार्थो वा वाक्यार्थान्तरं प्रतिति पूर्वं विधेयस्य सिद्धादुपपादनापेक्षत्वम् । *सोऽपि च साध्यसाधनभावरूपोऽपि च । एकपदार्थगतत्वेन साध्यसाधनभावनिराकर(ण)त्र विरोधः कथिन् । पदार्थस्य तु जातिगुणक्रियाद्वयरूपेण बाह्यत्वं तत्पाभूतस्य च यथागम्यमनुभवस्वरूपत्वेन धर्मधर्मित्वेन च भेदः । धर्मस्यापि सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यभ्यां द्वैरूप्यम् । सामानाधिकरण्ये विशेषणद्वारेण हेतुत्वादार्थः साध्यसाधनभावः । वैयधिकरण्ये तु शब्दः पदम्यादिना हेतुत्वेनोपादानम् । वाक्यार्थस्य कारकवैयर्थ्याद् वैयर्थ्योऽपि क्रियक्यादेकरूपत्वम् । (†आगमस्य निबन्धाप्रसिद्धिरूपत्वेन द्वैरूप्यम् । अनुमानमात्रं न गणितम् ?) तत्र यथादिशब्दानां हेतुत्वप्रकाशकानां प्रयोगे वाक्यार्थगतः शब्दः साध्यसाधनभावः । तत्र च क्वचिदनुमानानुमेयभावोऽप्यस्ति अप्रतीतस्य प्रतीत्यात्पादनाद् यथा 'सुरस्यामि'ति वक्ष्यमाणोदाहरणे । यत्र ॥ हेतुत्वप्रकाशकस्य कस्यचित् प्रयोगस्तत्रार्थः यथोदाहरिष्यते । एवमुपपादकोपादानापेक्षः साध्यसाधनभावः पदार्थवाक्यार्थयोः प्रत्येकं शब्दत्वार्थत्वभेदेन चतुर्विधः मद् बहुविधः प्रपञ्चितः । सर्वस्य चास्य साध्यसाधनभावस्य प्रमाणसिद्धावित्ताभावमूलत्वम् । प्रमाणं च त्रिधा लोकवेदाध्यात्मरूपत्वेन । तत्राप्यात्मं प्रत्यक्षम् । निबन्धप्रसिद्धरूप वेदः । अभिबन्धप्रसिद्धस्वभाव लोकः । अत्राद्या प्रत्यक्षागमरूपं प्रमाणद्वयं स्वीकृतम् । आगमस्य निबन्धानिबन्धप्रसिद्धरूपत्वेन द्वैविध्यम् । अनुमानमात्रं न गणितं तस्यावधार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् । तत्र च शब्दं गतेत्यत्र कारणभूत साधनमनुपास्यमतिप्रसिद्धत्वात् । कयासि कामिधित्यत्र मातराक्षरपादानतत्वे कारणभूत साधनमार्थं पदार्थरूपम् । कोपनाच्च चावधूतत्वे तथाभूतमेव । लोकप्रमा-

+ मूले १ पृष्ठे । 'स च' इति तु मूले पाठो दृश्यते ।

† शुद्धलनान्तगतं वाक्यमिदं सेराकेन प्रमादिह विरहितमिति भाति ।

‡ मूले १ पृष्ठे ।

णसिद्धश्चात्र 'कार्यकारणभावः अतिप्रसिद्धत्वाभावात् साधनमुपात्तमेव । [८] अयाचितारमिति । अयाचन' कारणानुपलब्धिरूपमर्थ पदार्थरूपम् । वेदप्रमाणसिद्धकार्यकारणभावसम्बन्धं याचनं हि कन्याप्राद्वणशक्तत्वस्य कारणम् । कारणभावाच्च कार्यभावः साध्यः । कार्यभावप्रतीत्युत्पादना-
नुमानमेतत् । अनिराकरणादिति । कर्तुर्गृहपदेः । कर्मणा हिरण्यादिना । ईप्सितम् आ-
सृमिष्टम् । ब्राह्मणादि सम्प्रदानम् । तच्च, त्यागात् स्वजनस्योपकरणभूतं तेन विना त्यागाम्भ-
वात् । तच्च त्रिधा प्रेरकं याचकप्राद्वणादि । अनुमन्तृ सद्ब्राह्मणादि । अनिराकर्तृ देवतादि । 'पशु-
पतिरित्यादावार्थे पदार्थरूपमभ्यासप्रमाणसिद्धसम्बन्धं साधनम् । [९] द्विपतामिति । तथाहि ।
शत्रूणां गुरुशत्रुदयः सुखेन मृष्यते परं, अस्वन्ततस्त्वाद् अतिशयेनारमणीयपरिणामन्वात् । तथा
महानपि परिक्षयः सुखेन न मृष्यते फलमप्यदौन्मुद्यात् । दुर्मन्त्रात्कुतनयान्मद्यादित्यत्र धर्म-
धर्मिभावो नारित । शास्त्रे तु पदार्थरूप साधनम् । लोकप्रसिद्धस्य सम्बन्धः । निचार्यतामिति ।
अत्र तावद्यार्थस्य साधनत्वं यत्र सम्बन्धो वेदसिद्धः । दिवं यदि प्रार्थयस् इति । अत्र प्रार्थ-
नीयनिष्ठस्य प्रार्थयितृत्वात्साधनस्य प्रार्थनस्य प्रार्थनीयगत दूरत्वपरायत्तत्वाभ्यामसुलभत्वं कारण,
तद्विरुद्धं निवृत्तवर्त्तव्यत्वाभावात् सुलभत्वमिति तदुपलभ्यमानं स्वविरुद्धवार्थस्य प्रार्थनस्य श्रम-
लक्षणप्रवृत्तिपर्यन्तरस्याभावं गमयतीति प्रथमेऽर्धे कारणविरुद्धोपलब्धिः । द्वितीयेऽर्धे तस्यैव
प्रार्थयितृत्वस्याप्रार्थनीयत्वं व्यापकं, तद्विरुद्धं च प्रार्थनीयत्वं तदुपलभ्यमानं स्वविरुद्धव्याप्यस्य
प्रार्थयितृत्वस्याभाव गमयतीति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । (प्रार्थनीयत्वादेरपि सिद्धः) तदेव वा-
क्यार्थगतत्वेन वाच्यनिष्ठं ह्युक्तं श्रुत्यनुवादभावमन्युत्तरस्यामिस्त्वादौ प्रतिपाद्य तत्सलम्बेन सा-
ध्यसाधनभावः प्रतिपादितः ।

वाच्यानुमेयार्थविषयत्वेन द्विविधः माध्यसाधनभाव उद्दिष्टः । तत्र वाच्यार्थविषये तस्मि-
न्निर्णते अनुमेयार्थविषय निर्णेतुमाह — अनुमेयार्थेति । अत्र व्यक्तीवादिना व्यङ्ग्यत्वेन
चोऽर्थ उक्तः स इहानुमेयत्वेनोच्यते, व्यक्तेरनुपपत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् शब्दस्य व्यापारान्त-
राभावाच्च । पत्युरिति । अत्र विशिष्टाशौर्वचनमौन्मुख्यादेर्व्यभिचारिणो विभावः, सद्यः मा-
रयेन ताडनं च अनुभावः । तौ व्यभिचारिभाव कारणत्वात् कार्यत्वाच्च गमयत । न च सहका-
रित्वाद् रूपमिव रसो रतिरथायिभाव गमयति । [१०] एवंवादिनीति । अत्र लज्जात्यस्य व्यभि-
चारिणो देवपरेरेववादित्यं पितृद्वयं पार्श्ववर्त्तित्वं कारणत्वेन द्वौ विभावा, तथाधोमुखत्वं लील, कमल-
पत्रगणनं च कार्यत्वेन द्वावनुभावा गमकत्वेन स्थिता । सा च गम्यभूता लज्जा सहचारित्वाव्रति
गमयति । ततश्चात्रानुमितानुमेयार्थनिष्ठत्वम् । एव प्रयच्छतेत्यत्रावसेयम् । अत्र हि मानिनी
प्रकृत्यवाभिमानवती न तु सत्यसहा । द्ययितेन आत्मरागविषयेण न तु पतिमात्रेण । पुष्पाणि
प्रदानम् । विपक्षस्य विद्वेषिण्याः सपत्न्याः न तु तटस्थायाः गोत्रं गां वाचं त्रायतेऽन्यस्मा-
द् व्यवच्छिन्नं नियतविषयत्वेन स्यापयति यत्तन्नाम लम्बिता गोत्ररखलनविषयभावं प्रापिता
विशिष्टमनुभावमकरोदिति तावदर्थः । अत्र लज्जादेर्व्यभिचारिणो विपक्षगोत्रप्रद्वणं विभावो 'न
किञ्चिद्भूते' इत्यनुभावश्च गमकत्वेन स्थितौ । स च लज्जादिः सहचारित्वादीर्ष्याविप्रलम्भ गमय-
तीति । चित्रपुस्तकादाविति । आलेख्यलेख्यादौ सन्तमसावस्थिते प्रदीपादिना प्रकाशिते
सदित्यद्भुतार्थप्रकाशनाच्चमत्वारो जायते । तद्वदसादावित्युपचारप्रयोजनम् । स एव विधीति ।
इहामिधेयानभिधेयत्वेन द्विविधोऽर्थः । अभिधेयो विधिनियेधादिः प्रसिद्ध एव । अनभिधेयः पुनः

काकाभिधेयोऽनुमेयश्चेति द्विविधः । प्रत्येकं च विविचिनिषेधादिरूपत्वेन भेदः । तत्र काकाभिधेयो विविचिनिषेधरूप इहोदाहृतः । अनुमेयः पुनः 'अत्ता एत्थे'त्यादौ 'अम धम्मिअ' इत्यादौ चोदाहरिष्यते । यो ह्यनभिधेयो विविचिः स काकि निषेधद्वयानुमितो भवति । नदपि निषेधद्वय नामार्थनिष्ठमाद्यता-र्थनिष्ठ च द्विविधमुदाहृतम् । [११] व्यूयमाणानामिति । वर्णानां ध्वनिव्यपदेश्यानां व्यञ्जमानां तथा स्फुटस्यमादर्धे दलन्यर्थनाम्नः रसोऽत्यान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यस्यास्य उवाचकस्य जन्यजनकभावेन गम्यगमकत्वाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमिति तत्प्राग्भवेन व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वघटनमयुक्तमेव ।

ननु विभाषादीत्यादिना विभाषादिभिस्सह रसादीनां निमित्तनिमित्तिभावेन वृत्तिकप्रतीतिमिद्वैर्धनिकारेणाभ्युपगतत्वान्मुख्य व्यङ्ग्यत्व दूषयित्वा गम्यत्वं समर्थितम् । अर्थाधिक्यमत्कारमिद्विप्रयोजनञ्च व्यङ्ग्यत्वोत्तराचारः संप्रितः । * तत्र व्यक्तीवादिनां व्यङ्ग्यत्वाभ्युपगमेऽयमभिप्रायः—इह विभाषादेश्वभाष्यनिमित्तप्रतिपत्तिकाले निमित्तानां रसादेः प्रतिपत्तिर्नास्ति निमित्ताने निमित्तमुत्प्रेक्षित्वेन निमित्तप्रतीत्युत्तरकालभाविप्रतीतिकत्वात् । ततो व्यङ्ग्यत्वं नोपपद्यते । गम्यत्वं पुनर्निर्वाणमेवेति तावद् भवतोऽनुमानवादिनः परमार्थः । न चैतदस्माभिरप्युच्यते घटप्रदीपादौ व्यक्तीविषये तथा दर्शनात् । किन्तु व्यङ्ग्यभाषिमते रसादौ यदा प्रतिपत्तिर्जायते, तदा व्यङ्ग्यस्य विभाषादेः प्रतिपत्तिर्न निवर्तते तत्सहभावेन रसादेः प्रतीतिः । अलङ्कारमव्यङ्ग्यत्वेन तु वास्तवक्रमाभ्युपगमो व्यङ्ग्यकाभिमतविभाषादिप्रतीत्युपक्रमाभिप्रायेण । व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले हि नियमेन व्यङ्ग्यत्वात् प्रतीतिरिति नास्माकमाशयः । व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले तु नियमेन व्यङ्ग्यप्रतीतिर्भवत्येवेत्याशयनाकमत्वं व्यक्तित्वं († समर्थितम्) तथा चोक्तम्—'न हि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति वाच्याविनाभावेन तस्य प्रकाशादि'त्यादि, न तु निषेधेणोक्तं—'न हि वाच्ये प्रतीयमाने व्यङ्ग्यबुद्धिर्दूरीभवती'ति । निमित्तनिमित्तिभावस्तु नास्तीकृतोऽस्माभिः । केवलं रसोऽन्यादशो गम्यगमकभावप्रयोजको, यत्र गम्यस्य गमकोपरागो न प्रतीयते । अन्यादशञ्च व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावप्रयोजको, यत्र प्रत्याप्यस्य प्रत्यावकोपरागप्रतिपत्तिः । तेन नास्ति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वं विप्रतिपत्तिः । यदपि विभाषादीनां रसादीनां च कृत्रिमत्वमाश्रित्यानुमानमेव समर्थितम् । ‡ औपमानिकं च व्यङ्ग्यत्वं स्थापितं तदप्यसमीचीनम्, यतः सहृदयानामेव चर्चयितृत्वाचर्येणानुप्राणत्वात् रसस्य तद्वतमेव रसस्वरूप निरूपणीयम् । न रसादिरनुकार्यस्थः, नानुसृत्यस्थः केवलं देशकालप्रकृत्यवस्थाप्रतिनियमावश्रोतनेन साधारण्येन प्रतीतेः । रामानुजकर्मरपि तत्रानुप्रवेशात् तद्वतत्वेनापि व्यपदेशो नातीवामम्बदः । न तु तद्वतत्वेनैव तस्य व्यवस्थानं युक्तं यतः 'स्थाप्येव रसाभवेति'ति मुनिवचनप्रामाण्यात् स्थायिनो रसत्वे नीरसानां च रसचर्वणाभावे स(म्भा)द्व्याविवागनात्मकरत्यादिरुपायिभावानां चर्वणीकगोचराणां रसत्वमित्यास्माकमनो राहान्तः । न च तत्र रसादीनां रसानां कृत्रिमत्वम् । नापि कारणादीनां साधारण्येन प्रतीतेर्विभाषादिव्यपदेश्यानां वस्तुपदार्थात्वात् कृत्रिमत्वम् । तत्राभूतसहृदयप्रतीतिगोचराणामेव तेषां मुख्यतया विभाषादित्वम्, अन्येषां तु कारणत्वं । "विभाषानुभावव्यभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः" इति मुनिनैतदाशयेनैव लोकोत्तरविभाषादिशब्दव्यपदिष्टं च । तस्माद्विद्यमान एव धागनात्मा रसादिः स्थायिभावो विभाषादिभिः सम्बन्धस्मरणादिव्यवधानमन्तरेण व्यक्त इति स्थितौ मुख्यमेव व्यङ्ग्यत्वं रसस्य नोपचारिक नाप्यनुमेयत्वमिति तावत् सुव्यवस्थितम् । एवं भाषादीनामपि ज्ञेयम् । यत्तु गदसद्विषयत्वेन चनु-

* रसस्य मुख्य व्यङ्ग्यत्वं स्थापयितुमाह तत्रेत्यादि । † 'समर्थितं' इति युक्तम् ।
‡ औपमानिकं

विधा व्यक्तरात्रोन्मीलिता तदपि न सन्नत घटप्रदीपन्यायस्यात्रेष्टत्वात् । योऽपीन्द्रियगोचरतापत्ति-
प्रमत्त उद्भावितः सोऽप्यसमञ्जसः । न ह्यात्म्यायेन लक्षणेन परमत दृश्यते । न ह्रीन्द्रियगोचरतापत्तिः
केनचिद्व्यक्तिलक्षणं वृत्तं 'स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः मिद्वेऽर्थं व्यञ्जको मतः । यथा दीपो घटस्ये'ति
सामान्येन धीगोचरतापत्तिलक्षणत्वाच्चक्रेः । ततश्च रसादौ व्यङ्ग्यत्वमनवयवमेव । यत् पुनर्वस्व-
भट्टारयोर्नियमेन वाच्यानन्तरकालेभाविष्यत्वेन प्रतीतेर्व्यङ्ग्यत्वमसमञ्जसं भवतीत्युक्तं, तत्र प्रती-
तिर्भायने । इह घटस्याभिधालक्षणाभेदेन द्विविधो व्यापारधिरन्तर्नैरभ्युपगतः । न स तृतीयक-
स्यानिक्षिप्तेऽर्थे प्रगल्भत इति तत्र व्यापारान्तरमभ्युपेयम् । रसादौ च तत्तुल्यकस्य व्यञ्जनमुक्तं
पादितमितिहापि तदेव सप्रयितु युक्तम् । यत् तत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः सहप्रतीतिर्नास्तित्युक्तं तदपि
न युक्तं रसादिन्यायेन व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्यापि प्रकाशकस्य प्रतीतिः । वाच्यकाले तु यद्य-
ङ्ग्यस्य न प्रतीतिस्तत्र दूषणमन्युक्तमेव । नन्वविरोधिष्यद्ग्यप्रतीतिकालं वाच्यस्य कथयित् प्रती-
तिरस्तु । 'भम धम्मिभ' इत्यादौ तु विरोधिष्यद्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्य कथं प्रतीतिः । नैष दोषः ।
(तत्रापि प्रकाशतया । यत्र तु यस्ततो सत्येनापि प्रतीतिमद्भावाद्यङ्ग्यत्व नासमञ्जस किञ्चित्
यद्य?) काव्यार्थो भोष्यमानत्वेन प्रतिपत्तुमात्रस्याप्रतिभातः सहृदयस्यैव भासते ज्ञातीपलण्डुन्या-
येन नि(गुम्भे?)कुम्भितस्य प्रकटनान् व्यक्तिवाचो युक्तिरेव लौकिकी समीचीनेति तत्र व्यङ्ग्यत्वमेव
साधीय इति ।

अधुना अक्षरार्थः प्रकाशयते । रस्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरिति 'स्थाय्येव
रसांभवेदि'ति वचनान् । वाच्याधिनाभायेनेति । अत्र ध्वनिकृतो गानुमानाङ्गमाविनाभावोऽभि-
प्रेतः । किन्तु निमित्तत्वमात्रं यदनुमानेऽपि सम्भवति यथा 'अभिधेयाधिनाभूतप्रतीतिर्लक्षणा-
च्यते' इत्यत्र । अनुमानवादिनस्तु अनन्यं ब्रह्मच्छलेनोत्थानम् । अक्रमप्रतीतिश्च समाधित्सु-
भिः परिहरद्भिः लिख्यते परमिष्यन्वयः । तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनेति । विभा-
वादीनां रसानां च व्याख्यात(?)तां यो व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यभावोपयोगी निमित्तानिमितिभावस्तदभिप्रा-
येणैतद् ध्वनिकृतोक्तम् । [१२] पर्यायोक्तादौ अलङ्कारविशेषे । आदिशब्दात् समासोपस्थाविग्रहः ।
गुणीभूतव्यङ्ग्ये अलङ्कारव्यतिरिक्ते 'ग्रामतण्ण तरुण्या' इत्यादौ यदनलङ्कारत्वेनोक्तम् । अत्रा-
दिग्रहणादन्यगतोऽनुमानानुमेयभावः स्वीकृतः । तद्भावहेतुभावो तादात्म्यतदुत्पत्ती । तद्-
वेदिन इति । अत्र तच्छब्देन तौ परामृष्टौ । नन्वत्र विद्वद्विद्वद्भेदेन व्याप्तिसाधनप्रमाणविषयस्य
दृष्टान्तस्याप्रयोगः प्रयोगश्चेकः । न च काव्ये कदाचिद् दृष्टान्तस्य प्रयोगो दृश्यते । तत् कथम-
त्रानुमानसमर्थतम् उच्यते । काव्यानुमानं तर्कानुमानविलक्षणं काव्यस्य चमत्कारसारत्वात् ।
धायमुत्तेनापि चमत्कार एव विश्रान्तः । तर्कानुमानं तु कर्कशन्यायरूपतया प्रवृत्तं तर्कस्य कर्क-
शतामुद्रहति । काव्ये त्वेतद्विपरीत्यात् सहृदयानामभिकाराद् न व्याप्त्यादिमुखेनानुमानप्रदर्शनसमर्थ-
मिति । भावसंयोजनेति । भावानां विभावानुभावव्यभिचारिणा संयोजनया व्यङ्ग्यो व्यक्ति-
वादिना तथात्वेनाभिप्रेत इह दर्शने तूपचरितव्यङ्ग्यभावः तथाभूतः सन् परिसवितितगोचरः लोको-
चरायाः प्रतीतेरभिप्रायोऽपि साकारतया विषयत्वेन स्फुरन्नास्वादस्वभावः । अनुभवो यथापि तस्य
ग्राहकस्तथाप्यभेदोपचारादियनुक्तिः । तस्य प्रयोजनं नित्यं प्रतीत्याविनाभावेत्वं रसानाम् । का-
व्यार्थ इति व्यङ्ग्यतया वाक्यार्थोभावनतोऽस्य काव्येऽवस्थानात् । काव्यग्रहणेन नाट्यमप्युपल-
क्षितम् । स्थेयमभावत्वेन स्थायित्वमुचितम् । [१३] यत्तु भावाध्याय इति । स्याधिनामपि व्यभि-
चारित्वं भव(ती?)ति । यथा रतेर्देवादिर्विषयायाः, हास्यस्य शृङ्गारादौ, शोकस्य विप्रलम्भशृङ्गा-
रादौ, क्रोधस्य प्रणयकोपादौ, विस्मयस्य वीरादौ, उत्साहस्य शृङ्गारादौ, भयस्याभिसारिकादौ,

लुपुप्सायाः संतारनिन्दादौ, रामस्य कोपादिः) भिन्नतस्य प्रसादोद्गमादौ । अनुसार्थस्य विस्मयत्वमनुकरणस्य प्रतिविम्बत्वम् । [१४] नानुमित इति । अत्र वाच्यापेक्षया गम्यतालक्षणस्य प्रतीत्यमानस्य चारुत्वम् । तस्यापि हेत्वाद्येतेकानुमितस्य न तथास्मादः यथा काव्ये विभावादीरनुमीयमानस्येत्यर्थः । मणिप्रदीपप्रभयोर्विषये अभिधावतोः प्रतिपत्तोः । अत्र प्रतीतिसारत्वान् काव्यस्यानुमेयगतं वास्तवावास्तवत्वमप्रयोजकम् । उभयथा चमत्कारप्रतीतिलक्षणार्थक्रियासिद्धेः । प्रत्युतावास्तवत्वे यथा सिध्यति न तथा वास्तवत्व इति काव्यानुमितेरेषानुमानान्तरविलक्षणतेत्यनुमानवादिनोऽयमभिप्रायः । व्यक्तिवादिनः पुनरवस्तुमुग्रेण प्रतिबद्धादस्तुनः प्रतीतार्थक्रियासिद्धिर्वादादस्तुनमानत्वम् । अवस्तुन एव तु प्रतीती कथमनुमानत्वमस्य तु । अर्थाक्रिया तु व्यक्तिपक्षे उपपद्यते । व्यज्यमानस्य वासनात्मनः स्थायिनो वस्तुत्वादित्याशयः । शब्दस्योपमर्जनाद्गार्थत्वेन विशेषण व्यक्तिवादिनो यथा सम्भवति तथा प्राक् प्रतिपादितम् ।

+ वाचो गुणीकृता(त्मः)र्धः न व्यङ्ग्यमर्थे प्रति स्थितम् ।

तदर्थं तदुपशानादुदकाः । हतोरिव ॥ ४ ॥

इति सहस्रश्लोकः । तत्राविबक्षितवाच्ये - नाना व्यञ्जकवाच्यस्यानेपक्षणीयत्वमेव गुणीकृतत्वमिति शब्दो गुणीकृतार्थः ।

शब्दे गुणीकृतार्थत्वं वाच्यस्य *काव्यमन्वयः ।

बाधितत्वादथाऽन्वयप्रत्ययप्रत्ययता ॥ ५ ॥

इति सहस्रश्लोकः । शब्दस्य तु व्यापारान्तरं स्वविषय एव समर्थयिष्यते । इह च सदसद्विषयत्वेनाभिव्यक्तिद्विधा प्रतिपादिता । तत्रापि सद्विषया त्रिप्रकाराः । शक्त्यवस्थस्य व्यक्तीभावः यथा दृष्ट्यादेः । आविर्भूतस्य च घटादेः सन्तमसादिप्रतिबन्धकप्रत्ययनिरासादप्रकाशमानस्य प्रदीपादिप्रकाशकेन सहप्रकाशनम् । अनुभूतस्य च सस्कारात्मना स्थितस्य कुतश्चित् प्रबोधकप्रत्ययान्न प्रबोधमात्रम् । तदपि प्रबोधकत्रैविध्यात् त्रिविधम् । प्रबोधकं च नान्तरीयक धूमादि, सहस्रवस्त्वन्तरं, बाधकं शब्द इति त्रिविधम् । तदेवं प्रथमा सद्विषया व्यक्तिः । अतद्विषया त्रैकैवेति बोधा व्यक्तिराशद्वयं प्रकृते दूषिता । तत्र व्यक्तिवादिना घटप्रदीपन्यायेन सद्विषया व्यक्तिरङ्गीकृता । यथा च न दोषस्तथोपपादितम् । सिद्धे तु पक्षपक्षकमनभ्युपगमपराहतमेव । [१६] यत्र तु तल्लक्षणमिति व्यक्तिक्षणं प्रदीपघटादौ । उपाधिरूप इति उपाधिस्वरूपोपरज्जनेनान्यप्रतीतिहेतुः । तथा हि ज्ञानं ज्ञेयं गर्भीकृत्य ज्ञातोऽयमर्थ इति ज्ञेयं प्रकाशयति शब्दोऽप्यवसायाभ्रवेण स्वरूपं प्रकाशयत्यर्थप्रकाशकः ।

“विषयत्वमनापन्नैशान्दर्भात् प्रकाशयते ।

न सत्तैव तेऽर्थानामगृहीता प्रकाशकाः ॥”

इति । प्रदीपस्यापचित् ‘स्वज्ञानेनान्यर्थाहेतुरि’त्यादिना प्रतिपादितम् । तत्र व्यक्तिवादिना यथा प्रदीपस्तान्त दृष्टादृष्टतो नेन्द्रियगोचरतापसिस्तथा प्रतिपादितं प्राक् । अतएव अर्थे तदौपम्यरादित्यादिना यो घूलिप्रक्षेपः कृतः, न स्वमतीतिकयाशङ्कितपक्षद्वयप्रपञ्चो निरुत्थान एव ।

+ ‘वाचो गुणीकृतार्थं न सम्भवति जागृचिद्’ इति मूलकारिकायां प्रतिकारिकेयम् ।

* कापीति अत्यन्तनिरस्तवाच्ये निश्चासान्ध इत्यादौ ।

§ अन्यत्रेति अर्थान्तराद्यन्तर्गतवाच्ये ‘रामोऽस्मि सर्वे सह’ इत्यादौ ।

[२०] विज्ञान्यादिशेष इत्यत्रेति । अत्र विशेषशब्दः प्रभेदपर्यायोऽनिशप्रपर्यायो वा स्यात् ।

प्रमेदपक्षे 'वाच्यत्वान्ते'त्यादिना व्याप्तिरक्षण इत्यमुक्तम् । अनिश्चयपक्षे 'न च तस्मै'त्यादि-
ना गमनवाक्यदोषोपन्यासः । वाच्यमात्रस्य सामान्येन गुणीकृतव्यङ्ग्योद्देश्ये निरतिशयो निर्विशेषः
गुणान्नाहः । 'पाठ्यादि'त्यादिना ध्रुवात्त्यगोनिगामध्वानुगुण्येन नाट्यविषयसंस्कारपक्षेनम् ।
वाच्यविषये तु गानतन्त्रमिति तदेव रमस्वरूपम् । काव्यस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपकृत रसकृत वेति
पथद्वयम् । रसस्यापि वैशिष्ट्यं चमत्कारानिश्चयकृतं वा भेदान्तरकृतं वा रसगतिमुन्दरगच्छ-
धोपेक्षाकृतं वा यन्तुमात्रादिव्यङ्ग्यरूपकृतं वा अङ्गीभावकृतं वेति पक्षपक्षद्वयम् । तत्र सर्वस्य र-
सवर्तनेन रसपदस्यैव स्वरूपकृतः कश्चिद्विशेषः । कुतः पुनस्तत्कृतः वाच्यविशेषस्तस्यात् । त-
स्मिन् रमस्य चमत्कारानिश्चयविशेषपक्षो निराकृतः । भेदान्तरकृतविशेषपक्षे तु न तत्कृतः काव्य-
विशेषः । भेदान्तरपक्षः काव्यस्य पानित्याभावप्रसङ्गेनाप्याप्तिः स्यात् । रसरहितमुन्दरगच्छा-
पेक्षाकृतविशेषपक्षे तु रसगतिरस्य शब्दावयुगतस्य काव्यत्वमेव न युक्तमिति पुनो विशेषप्रहणेन
तथागतिः । यस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यकृतविशेषोऽपि नास्ति यस्तुमात्रादीनां व्यवप्रव्याप्यशब्दवैशिष्ट्ये
व्यङ्ग्यवैचित्र्याभावात् । वैशिष्ट्ये वा यस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यपक्षे चैव रसगच्छाये च ध्वनिव न
स्याद् इत्यप्याभिः । प्रहेलिकार्थं यस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यपक्षे रसाभावे ध्वनित्वं स्याद् यस्तुमा-
त्रादीनामेव व्यङ्ग्यपक्षो प्रयोजनव्याप्तिरिति व्याप्तिः । अर्न्तभावपक्षे तु रसस्य स्वात्मविभ्रान्तत्वेन
कदाचिदप्यत्रत्याभावः । इत्थं च न स्वरूपकृतं नापि रसकृतं काव्यस्य वैशिष्ट्यम् वैशिष्ट्ये वा लक्ष-
णमाह्वान्यात् तस्य प्रतीतिनिर्देशप्रहणमनर्थकमिति पिण्डितार्थः । अक्षराद्यस्तु तस्येति काव्यस्य ।
स्वरूपकृतं वैशिष्ट्यं निराकृत्य न च तस्येत्यादिना रसगतचमत्कारानिश्चयपक्षे निराकरोति ।
तस्य रसस्य ध्रुवागानादिनि ध्रुवावयवगोपादानेन नाट्यविषयसंस्कारप्रदर्शनमित्युक्तम् ।
एतद्विहितमेव तत् काव्यगत रमस्वरूपम् । निर्विषयस्येति । अग्रान्तमुपगत्य हेतुः । अस्य च-
यितुः स्वरूपमन्तामुत्तानशब्दपक्षेनात्मकम् । तदभावे रसाभावे । एतत् काव्यम् । प्रेक्षावतां
विचारयितुमात् । कैफल्यादिनि फलमत्र चतुर्वर्गसाधनव्युत्पत्तिः । रसाभावे काव्यतय न घटत
इति । कैवल्यापारः अनेन कवेः कर्म काव्यमिति काव्यकौतुकविहिता काव्यस्य शब्दव्यु-
त्पत्तिः कविमूलकान्यत्वप्रतिपादिता(ता?) वा दर्शयति । तत्र युक्त 'तस्य कर्म स्मृत काव्यम् ।'
इति । मृदयदपेक्षे च 'तत्कतां च कविः प्रोक्तो भेदेऽपि हि तदस्ति यद्' इति काव्यमूल कविप
प्रतिपादितम् । तत् पुनरस्य प्रत्यकृतो नावर्जकम् अग्रान्तीतिकत्वात् । कविध्यापारध न सामान्येन
किन्तु विभवादिपदनास्यभावः । अत एव नियमेन रसापेक्षो । सामान्येनेति । विशेषाः पुनरस्य
गर्ग्यन्धनाटकादयः । जाड्यं काव्यनाट्यविषयं सुकुमारमतिवम् । जाड्यं चात्र शास्त्रविषयं शास्त्र
चात्र दृष्टान्तत्वेनोपात्तमिति न प्रपञ्चयिष्यते । न फलभेदः न व्युत्पत्तिभेदः । आद्यं काव्यम् ।
• (* भवति तथार्था ?) प्रसिद्धं च विधिनिषेधान्मकं च यत्परितमिति व्याख्या । यद्यपि चोत्पाद-

इदं प्रतीकवाक्यं व्यक्तिविवेकमूलकसंशयोक्तं दृष्टम् । किन्तु व्याख्यानप्रामाण्याद् व्याक्तिविवेकस्य विशेषे पृष्ठे पट्टपङ्क्तौ 'अपि च' इत्येतदव्यवहितोत्तरं पठनीयमिति भाति । तस्य च ध्वनिलक्षणघटके काव्यविशेषपदे श्लेषार्थः ।

* इदं कुण्डलान्तर्गतं लेखकप्रगादागतम्.

* इदं कुण्डलनान्तर्गतं लेखकप्रमादोक्तम्.
 ‡ निषेधास्पदस्य स्थाने निषेधात्मकेति व्याख्यातुं. पाठः स्यात्.

वस्तु वाच्य भवति, तथापि तत्र तथा हृदयमन्त्राद इति प्रमिदप्रहणम् । तावता काव्यमात्रेण । तत्र वाच्ये गच्छेच्च । प्रभेदपक्ष दूषयितुं प्रन्यः । [११] अत एवेत्यादिना रसरहितमुन्दरसस्यार्थोपेक्षापक्षोऽपि निराकियते । न च रसात्मन इत्यादी वस्तुनात्राख्यानप्रपञ्चः परिहृतः । शक्यमिति । सामान्योपक्रमान्नपुमल्लिङ्गता । वस्तुमात्रार्थानां रस प्रति व्यपकत्वाद् व्यपञ्चनान्नये च व्यङ्ग्यपदैचित्र्याभावात् तैरसां विशेषणायः । गोत्वस्य विशेष इति सम्बन्धः । ततो व्यपञ्चकाद् (विवादेः) अस्य रसस्य । तयोरिति शब्दोपात्तवस्तुमात्रमादिप्रहणगृहीतार्थान्धारो गृह्यते तत्र वस्त्वलङ्कारैः समस्तौ व्यस्तौ वा यत्र व्यङ्ग्यं व्यपञ्चे संक्रान्तौ तत्रैव ध्वनिव स्यात् । न केवलरमयोरिति काव्य इत्यव्याप्तिः । प्रहेलिकादाविति अतिव्याप्तिः । ननुभव-राद्भावे वैशिष्ट्यं प्रस्तुतम् । तत्र का कथा रसामावे वस्तुनिदिमात्रभावे वैशिष्ट्यस्य । नैतत् । वस्तु-धीनामेव प्रयोजकत्वात् तन्मात्रकृतं वैशिष्ट्यमुच्यते । तथा हि वस्तुवाचनार्थं रससद्भावेऽपि न ध्वनित्वमिदं भवता, वस्तुवादिदराद्भावे विध्यत एव । अनोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वस्तुवादीनामेव प्रयो-जकत्वमिति प्रहेलिकादाविति व्याप्तिः । समासोक्त्यादाविति तत्राऽपि रसमयत्वेन धान्यत्वाद् रससद्भावे च ध्वनित्वात् । द्वैविध्यमेवेति रसस्य काव्यमात्रलक्षणत्वाद्बलद्वारव्यापित्वेन तत्र-तियोगित्वाभावात् प्रकारत्वं प्रकारित्वेन प्रकाशमानत्वात् । न च तस्येत्यादिना अत्रत्वकृतं विशेष दूषयति । अक्षित्येनेष्टत्वादिति चमत्कारविभ्रान्तिसारत्वात्प्रसङ्गाद्वैत्यमेव नाप्रत्वम् । किञ्चेत्यादिना अभ्युपगमवादेन रसप्रतियोगिना गौणस्य काव्यत्वेऽपि गौणत्वादेव तदाश्रयत्वं न भवि-ष्यतात्याह । अभिधेयार्थविशेषेति । अभिधेयस्यार्थस्य यो विशेषो मेधादेर्वैचित्र्येण वर्णन तस्य काव्ये समारोपात् काव्यविशेष इत्युक्तिः । तदुपपत्तौ तस्य काव्यस्य । तत्पर्यवसायिनो विशेष-पर्यवसितस्य । तदचमतेः विशेषावगतेः । योऽश्वमारुह इति लक्षणाविशेषादेव पुरपविशेष-प्रतीतिः । अथेति । इह विशिष्टस्य वा लक्षण लक्षणाद्वा विशेषप्रतीतिः । तत्रोत्तरस्मिन् पक्षे विशेष-प्रहणं न वक्तव्यमित्युक्तमित्याहः पक्ष आश्रयिष्यते । तत्रापि काव्यमात्रलक्षणादेव विवक्षितविशे-पप्रतीतिः काव्यमात्रस्य रसमयत्वेनेष्टत्वात् । अन्यस्याकान्यत्वम् । नस्योगिनि च ध्वनिव्यवहार इति च । सर्वथा विशेषप्रहणं न कर्तव्यम् । † अत्र व्यक्तिवादिनस्त्वयमभिप्रायः—इह प्रमिदं लक्ष्य-माश्रित्य लक्षणं प्रवर्तते । लक्ष्ये च द्विविधकाव्यं दृश्यते मुख्यं गौणं च । तत्र मुख्यं यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं शिष्टं गुणीभूतव्यङ्ग्यादि गौणम् । उभयं च प्राधान्यमादिबालिकव्यवहारसिद्धत्वात् । तेन गौणमुदरन्यायं दह नार्थयते । तत्र च गुणीभूतव्यङ्ग्यं निराराधय विशेषप्रहणं कर्तव्यम् । सर्वस्यैव कश्चिदस्य रसमयत्वं न गुणीभूतव्यङ्ग्यादिसद्भावे इति चेन्न । अस्फुटरसस्याङ्गभूतरसस्य वा काव्यस्य विद्यमानत्वात् । यत्र हि प्राधान्येन स्फुटोऽङ्गी रसः प्रतीयते तत्र ध्वनित्वमन्यत्र तु काव्यान्तरत्वात् । रसस्य च विधानिसारत्वादश्रभावो नोपपन्न इति चेन्न । स्वापेक्षयैतदुपपत्त्यात् । व्यापकरसान्तरापेक्षया तु न्यग्भावेनाज्ञत्वाद् विचारभाण्डगारिकवत् । तथाऽङ्गीभावमेव मनसि-
कृतं मुनिना रसेष्वपि स्थापितमाख्यानपदेशः कृतः—

“सर्वेषामेव सद्भावे रूपं यस्य भवेद् बहु ।

स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः सधारणो भूताः ॥”

* शक्य इति ॥ मूलकोशयोः ।

† व्यक्तिवादिपक्षे पतन् विशेषप्रहणं समर्थयते—अत्रेत्यादि.

इति । कींचित् स्यादपेक्षायाऽङ्गिभावो रसेष्वन्यत इत्याहुः । ततश्चादगभूतरगकाव्यं व्यावर्त्य-
मरितं पिशेपप्रदस्य । यतश्चास्तुटरसस्यापि काव्यस्य सम्भवस्ततो ध्वनेर्भेदत्रयमभ्युपपद्यते ।
अस्तुटरसे हि काव्ये वस्तरन्यासः । स्फुटाङ्गभूतरगे तु रसध्वनिः । तत्रैव वस्तरन्यासध्वनि-
सम्बन्धे सङ्गमगृही । तस्माद् ध्वनिमते सर्वमेतत् समञ्जमेव । पक्षद्वयेऽपीति कर्तुमात्रपक्षे
कर्तृविशेषे च । अन्यन्तरोक्तक्रमेणेति । योऽसौ दृग्गणदिशोपावगमः सोऽनन्तर्योक्तः क्रमः ।
यद्वापारविशेषो लक्षणवशात्तत्रविचारसरणिनाश्रित्य विशेषविशिष्टं कथनम् ॥

इति व्यक्तिविवेकव्याख्याने

प्रथमो विमर्शः ।

अथ द्वितीयो विमर्शः ।

एष तावत् प्रथमे विमर्शे ध्वनिलक्षणं दूषयित्वा ध्वनिशास्त्रगतं ग्रन्थान्तरं दूषयितुं सामा-
न्येन तावत् पाठ्यगतमनैर्वाच्योक्तसङ्घं दूषणप्रपञ्चमुपपादयितुमाह — [३७] इह खल्वित्या-
दिना । उक्तमिति सहृदयः । अन्तरङ्गमिति साधाद् रसविषयत्वात् । आद्यैरिति ध्वनिकार-
प्रवृत्तिभिः । तदुक्तम् —

“अनैर्वाच्योक्तं नान्यद् रसभक्तस्व कारणम् ।

प्रसिद्धाधिलग्नध्वस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥”

इत्यादिना । यहिरङ्गमिति वाच्यमुक्तेन रसे पञ्चवसानाद् विधेयः प्राधान्येन प्रतिपादाद्विधितो
योऽर्थस्तस्य अविमर्शोऽननुगन्धानम् उपसर्जनीकरणात् । प्रक्रमः कस्यचिद्वस्तुनो निर्वाताया-
रम्भस्तस्य भेदो मध्येऽन्यथीकरणम् अन्यधानिर्वाहश्च । क्रमस्य परिपाठ्या भेद उल्लङ्घनं व्यु-
त्क्रम इति यावत् । पौनरुक्त्यं पुन प्रतिपादनम् । वाच्यस्य वक्तव्यस्य अयचनमनुक्तिः ।
एता अवान्तरभेदभिन्नाः पञ्च दूषणजातयः ।

यदेतदिह ग्रन्थकृता विचारसरणिमाश्रित्य विधेवाविमर्शादिदोषपञ्चकमुद्रावितं, न तत्राद्य-
तनपुरुषमात्रबुद्धिप्रणयनासूचयानादरः करणीयः । पूर्वैरेवविषयदोषोद्भावनरूपस्य विचारस्य प्रगी-
तत्वात् । तथा हि । ‘दास्याः पुत्र’ इत्यादावाक्रोशे पष्ठ्या अलङ्कं प्रतिपादयता *सूत्रकृता विधेवा-
विमर्शः सूचित एव । तथा ‘स्वामीश्वराधिपतिदावादे’ (२-३-३९) तत्र सूत्रे नहि भवति ‘शर्वा
स्वामी अभ्यु चे’ति वदता भाष्यकृता इष्टमेव प्रक्रमभेदः प्रतिपादितः । तथा ‘कृष्णानुप्रयुज्यते
लिटि’ (३-१-४०) इत्यत्रानुप्रयोगस्यानुसङ्गपर्यालोचनया व्यवहितपूर्वप्रयोगं ‘त पातया प्रथम-
भास’ इत्यादौ निषेधता चादीनां च नहि भवति ‘च वृक्षः’ इत्यादिना प्रयोगनिबन्धनस्यापनेन द्योत-
कत्वं कथयता अस्थानप्रयोगलक्षणः क्रमभेदः कटाक्षित एव । तथा ‘कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां
बहुव्रीहिल्लपुवात् स्यादे’ति वृत्तिलग्नव चिन्तयता कात्यायनेन पौनरुक्त्यमपि प्रकाशितमेव ।
तथा ‘ईपदसमाप्तौ (५-३-६७) इत्यत्र प्रतिज्ञानसमविगम्यं सूत्रकारोक्तं रूपकलक्षणमर्थे दूषयता,
‘प्रकल्पधर्मदोषो कल्पकादिविधानमिति प्रतिज्ञानसमविगम्यार्थमूलागुप्यं व्यवस्थापयतोपनाश्रयेण

वाच्यायचनमपि गोतितमेव । एतेन रूपस्यप्रयेणावाच्यायचनमपि शोभतमेव । तदेवं मतादिदुषां मार्गमनुसृत्य राष्ट्ररक्षितादराय विचार्य (न्दर ?) तोऽस्य महामतेन बन्धन पंचनुयोगेरासा-
प्यवनर इत्यलमनिप्रमत्तेन ।

एतस्य चेति सामान्येनानौचित्यस्य । दोषा इति वाच्यस्य विवृतत्वाभावात् रूपणाद् दोषा इति । नुगद्य इति पृष्ठस्याप्रतिपत्त्युत्पत्तेः त्रीणि कारणानि । प्रतियोगिताप्रतिभानलक्षण मौग्यं प्रतिभातेऽप्यप्रोदस्त्वममगम्यम् । प्रोदत्वेऽपि गुणामिष्ट्युत्पत्तयः मान्यम् । तान्यत्र मन्दि-
तामानतया प्रमेयोक्तानि । यः क्लेशैश्चैव चेटदः । छात्राभ्यर्थनयेति प्रवृत्तस्य अङ्गोक्त-
मिति प्रतिपत्त्युत्पत्तयश्च निर्देशः । पौरोभाग्यं दोषैरुपार्जितम् । ननु यदि परकीयं धाव्यं परिहाराय दोषाणां विचारः क्रियते, तत् किं निजराष्ट्रं न तेषां परिहारः । तथा च 'भजनं मा-
तृनयनमौ ननु किम्' इत्यतोऽनन्तरम् 'इति पृष्ठ' इत्येव 'कमेणेतिशब्दो निर्देशः' क्रमान्तरेण निर्दे-
शात् क्रमभेदो न युज्यते । एवमन्यन् (शोकापदानां ?) हेयम् । तदर्थमाह — स्वकृतिष्विति
वृत्तिः वाच्यम् ।

संरम्भ इति कुशिता. करिणः करिबीटा. 'कुशितानि कुर्मनः' (२-१-५३) इति गमा-
सः । करिबीटानामाद्याद्विरुद्धः प्रतिनिर्देशः । भेषजकलायां तु कथान्ततोयदः य इत्यत्रैव चेटदः ।
अथ श्लोकोद्योक्तोक्तिजीविते वितत्य व्याख्यान इति तत् एवावधार्यः । [३८] तावच्छब्दो विधे-
याविमर्शप्रत्ययस्य तच्छ्लोकगतस्योपक्रमयोगः । सम्बन्धोपपत्तेरिति । अयं भावः — 'समर्थः
पदविधिः' (१-१-१) इति वचनान् समासः सामर्थ्यनिमित्तकः । सामर्थ्यं च सप्ततार्थत्वं, सप्ततार्थं
च सम्बन्धः । स चात्र विशेषणविशेष्यभावः । पशुदासस्य विशेषणं, नना अमाद्यज्ञ इति यथा ।
न चात्र वक्ष्यमाणन्यायेन पशुदासो घटत इति । नन्वमाद्यज्ञ इत्यादौ नन् कथं विशेषणम् । वि-
शेषणं हि विशेष्यस्योपरजक भवति । न च नन्शब्दो विरुद्धाद्यादिभिमुपरजयति । तत् कथ-
मस्य विशेषणत्वम् । नैतत् । अप्राद्याज्ञ इत्यादौ ब्राह्मणदास्यो ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ वर्तते । ना
चाक्षत्रियादौ ब्राह्मणसदृशस्य शक्तिर्नना शोभते । तदुक्तम् — 'ननिधयुक्तमन्यमदराधिकरणे तथा
ह्यर्थ' इति । तत्र च शब्दनाकिरवाभास्य कारणम् । यथा चैतन् तथा नन्मूत्रभाष्यादवनेयम् ।

प्रधानत्वमिति । यत्र विधेः प्राधान्यं प्रतिषेधस्याप्राधान्यं नन उत्तरपदेन सम्बन्धः
समूर्णतमाम एकवाक्यत्वं च तत्र पशुदासः 'विभिन्नैर्विन्वा कस्यचिदुपदेशो निराम' इति निग-
मनात् । तत्र कारिकायां त्रयं निर्दिष्टं द्वयं आक्षिप्यते । जुगोपेति । अत्र ननर्धविशेष्यस्योपर-
पदादेश्य विधिर्न प्रसक्त्यादिनिषेधः । तत्रायश्चस्त्वत्वादेः सिद्धत्वात् तदनुवादेन गोपनादं विधी-
यते इति पशुदासत्वम् । अप्राधान्यमिति । यत्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यं विधेरप्राधान्यं ननः नि-
यापदेन सम्बन्धोऽतमर्थसमासः वाक्यभेदश्च, तत्र प्रसज्य प्राप्य प्रतिषेध इति प्रसज्यप्रति-
षेधः । अत्र कारिकायां त्रये निर्दिष्टेऽन्यद् द्वयमादितम् । नवेति । अत्र हतनिराचर प्रति
निषेधः प्रतीयते न त्वदसनिराचरविधिरिति प्रसज्यप्रतिषेधता । संरन्धयत्प्रतिषेधो ह्यत्रे-
ति । संरन्धयान् यः पुरुषस्तद्रता येय संरन्धयता संरम्भणक्रिया तस्या वक्ष्यमाणन्यायेन प्रतिषेध
इत्यर्थः । असंरन्धयद्विधिरिति संरन्धयत्वदत्तस्य संरम्भणदृष्ट्याकतुरदामीनप्रायस्य
विधिरित्यर्थः । यदुक्तं 'ननिधयुक्तमि'त्यादि । तत्रेति संरन्धयत्प्रतिषेधे । न चासाविनि प्रति-

पेयति । तत्सिद्धिपक्ष इति विवक्षितो यः प्रधानभूतनिषेधलक्षणोऽर्थस्तस्य सिद्धिपक्ष इत्यर्थः । अस्य विध्यनुवादभावस्येति । ननर्थस्य विधिरुत्तरपदार्थस्यानुवाद इत्यस्य । समासे हि ननर्थोपसर्जन उत्तरपदार्थः प्राधान्येन प्रतीयते । काव्यार्थेति । अत्र व्यवच्छेद्यं प्रसज्यप्रतिषेधं प्रदर्श्य परिच्छेद्यं पर्युदासमुदाहरति ।

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ननः क्रियान्वयेऽसंरम्भवानित्यत्र संरम्भक्रियानिषेधो भविष्यति । तत् कौंठ्र दोष इत्याह—क्रियाकर्त्रशभागिति । अथ भावः—असंरम्भवानित्यत्र द्वावशौ क्रियांशः कारकांशश्च । तत्रोभयांशभागार्थनिषेधे शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वाक्ये क्रियांशनिषेधस्तस्य प्राधान्येन विवक्षितस्यापरामर्शो (... मनुफाट् ?) विधेयाविमर्शः । यथा च प्रसज्यप्रतिषेधे समासो नेष्टस्तथा क्तनयेन पर्युदासेऽप्यसमासो नेष्यत इत्याह—[३९] ननु साध्यति अत्र 'न कुर्वते'ति करणक्रियाकर्तृसदृशेन क्रियां प्रत्युदासीनप्रायेणेत्यर्थः । अकुर्वतेति वाक्येन कुर्वतेति क्रियांशनिषेधः प्रतीतेर्वैपरीत्यकारी । एवं नोचितमपीत्युचितत्वमात्रानिषेधः प्रतीतेर्वैपरीत्यकृदेव । तच्छ्रयणं क्रियाश्रवणम् । तयोरिति सिद्धार्थो वृत्तिः । साध्यार्थं वाक्यम् । असूर्यपश्यादिष्विति । अत्रापि ननः सूर्योत्तरपदाधन नाभिसम्बन्धः, अपितु तद्वद्वैतवत् । तत्रापि कर्त्रशः प्रधान न क्रियांशः कर्त्तरि खशो विधानादिति पूर्ववदवसेयम् । भुङ्क्ते इति अत्र हि पाक्यस्य क्रियाप्राधान्यं प्रतीयमानमवस्थादिक्रियापेक्षे ननः समन्वये श्राद्धभोजी न भवतीति वाक्यार्थः । अश्राद्धभोजीत्यत्र न नना भोक्तृस्ममन्वये श्राद्धभोक्तृव्यतिरिक्तोऽपि विषयादयाः प्रतीयते । यतश्चात्राश्राद्धभोजीत्वादा समासे प्रतिषेधो नेष्टः, तत एव समर्थममासस्तद्विपर्ययेणासमर्थममासश्च कारिकाद्वयेनोक्तः । वाक्यभेदाभेदयोस्तु सामर्थ्यात् प्रतीतिरित्यवचनम् ।

एवमेव विधेयाविमर्शं विचार्य द्वितीयमुदाहरति—योऽसावित्यत्रेति तच्छब्द प्रत्याकाङ्क्षायाः केनाप्यनिवर्तनात् । [४०] एकतरेति क्वचिच्चच्छन्देनोपक्रमे तच्छब्देनोपसंहारः । क्वचिच्छब्देनोपक्रमे यच्छब्देनोपसंहारः प्रसज्येत । एतच्च द्वयं शाब्दोपक्रमोपसंहारक्रमेणोदाहरिष्यति । तयोरेपीति । अपिशब्दो नगर्थं समुच्चिनोति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि ननर्थो विधेयो निषेध्योऽर्थोऽनुवायः । पर्युदास तु विपर्यय इत्युक्तं प्राग् । अनुवायाविधेयेति । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्यदोऽनुवायाविषयत्वं तदो विधेयविषयत्वम् । नित्यत्यादिति । अपेक्षाप्रागुत्तरावस्थानात् । शाब्द इति शब्देनोभयोः संस्पर्शाद् । उभयोः सस्पर्शाभाव आर्धत्वम् । तत्र द्वयी गतिः अन्यतरानुपादानं द्वयोरनुपादानं वा । अन्यतरानुपादानमपि यत्तदाश्रयभावेन द्विधा । क्रमेण सैतदुदाहरिष्यति । उपकल्पितो नित्यसोपेक्षत्वादुपस्थापितः । अत्र च प्रसिद्धादिविषयत्वं यदा निर्दिष्टम् । सा कला या प्रसिद्धेति स्पष्टत्वेन प्रतीतेः । क्वचित् तदोऽपि व्यपदिश्यते तस्य यच्छब्देनैकविषयत्वात् । ते इति ये मयैवानुभूते इत्यर्थः । अन्वियेप स इति । अत्र स इति यः प्रकान्त इत्यर्थः । उपात्तवस्त्विति वक्ष्यमाणश्लोके कोऽपीति यदुपात्तं वस्तु तद्विषयत्वेनेत्यर्थः ।

अस्य उपक्रमोपसंहारस्य प्रकान्तवस्तुविषयस्य । तच्छब्दात् प्रयोगातिप्रसङ्गनियम प्रकाशयन् परिहार्यं विषयं प्रदर्शयति । —[४१] यस्त्वेकवाक्य इति । एकवाक्यग्रहणेन परामृश्यस्य प्रत्यक्षावमाणतोका । ततश्च वाक्यभेदे न दोषः । कर्तृत्वेनेति प्राधान्यं सूचयति अप्राधान्यस्य परामर्शो न दुष्यतीति ह्यापनार्थम् । स इत्यर्थः

परामृष्टः । तेभ्य इति कर्तृत्ववान्नादिदमादिभ्यश्च । असौ तच्छब्दः । असमन्वयादिति तच्छब्दस्य परोक्षार्थप्रतिपादकत्वे सन्वन्धविरोधादित्यर्थः । तादात्म्यायेति । शाश्वतत्वाभावे स्वस्वरूपायेत्यर्थः । आर्थ इति उपक्रमोपसंहारकमा निर्दिष्टः । कल्पिततत्त्वकर्मादीति । कल्पितं तद् यच्छब्दनिर्दिष्ट कर्मादि विषयोऽस्येति यच्छब्दार्थः कर्मकरणादितया विषयत्वेनास्य कल्पित इत्यर्थः । सम्बन्धतैविध्येति शब्दार्थभेदेन द्वैविध्यम् । यत्तदिति । यच्छब्दसमीपे समानाधिकरणस्तच्छब्द उपादीयमानः शब्दशाकिस्त्वामन्यात् प्रसिद्धवस्तुविषय यच्छब्दमाकाङ्क्षति । वैयधिकरण्येन व्यवधानेन च निर्देशे तु निर्दिष्टेनैव यदा समन्वयं भजते । 'न केवलं यो महतोऽप-
भापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभागि'त्यत्र यद्यपि यः स इति यत्तदोर्नरन्तर्येण सामानाधि-
करण्येन च निर्देशः, तथापि न 'यत्तदूर्जितमि'ति न्यायेन (†यदि तच्छब्दानन्तरं प्रत्यपेक्षायाम् ?) इह यदि तच्छब्दो निरन्तरोपात्तयच्छब्दापेक्षयैव प्रयुज्यते तदा स्यादेव दोषः, यावत्ता 'न केवलं य' इत्यत्र यच्छब्दापेक्षया व्यवधानेन प्राधान्यात् प्रयुक्तस्तच्छब्दान्तरानाकाङ्क्षः प्रसङ्गेन निर-
न्तरनिर्दिष्टयच्छब्दान्वयं भजमानः पूर्वसंस्कारेण न तच्छब्दान्तरमाकाङ्क्षतीत्यनवगम्येतत् । तदित्ये-
यत्तदोरूपकमापसंहारकमो द्विविधः परिपाटितः । स चात्र श्लोके न युज्यत इत्याह—एवञ्चेति ।
तदुपादान इति । (यच्छब्दो नात्र तदेति प्रकान्तस्तच्छब्दः परामृश्यते तत्सम्बन्धप्रतीतावि-
त्यर्थः ?)

ननु प्रयोगदर्शनमेवात्र समर्थक भविष्यतीत्याद्यहं प्रयोगस्य प्रामादिकपाठविपर्ययसहेतुक-
त्वमाह—मीलितमिति । तदभिन्नार्थः तच्छब्दाभिन्नार्थः । तस्य अदृशब्दस्य । तच्छब्दा-
भिन्नार्थत्वेऽदृशब्दस्य रूपणद्वयानुक्तम् । केवलदृशब्दप्रयोगे 'असौ भरदि'त्यादौ यच्छब्दाकाङ्क्षा-
स्यादित्येकं यच्छब्दसहायस्यादृशब्दस्य प्रयोगे 'योऽसौ जगत्प्रये'त्यादौ प्रयुक्ततच्छब्दाकाङ्क्षा-
न स्यादिति द्वितीयम् । अत्र यस्य प्रकोपेत्यदृशब्दरहितयच्छब्दप्रयोगो दृष्टान्तस्तेनोक्तो यथास्य
केवलस्य तच्छब्दाकाङ्क्षा तपादृशब्दयुक्तस्या(पी)त्यर्थः । (* परिकल्प्यत इति ?) [४२] तस्य
यथोक्तयस्तिथति यथा अविगनेन शिष्टप्रसिद्धिपारम्पर्येणाकं वस्तु तच्छब्दार्थविविक्तो विषयस्त-
स्य सन्मतं असम्भवः । स्वया ह्यदृशब्दस्य तच्छब्दार्थत्वमुच्यते तत्र यच्छब्दपरामर्शापेक्षाप्रसङ्गः
इत्यर्थः । परिकल्प्यत इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या(वा ?) यातयार्थापत्त्येत्यर्थः ।
तन्मन्तरेणेति । तच्छब्देन प्रयोगप्रवाहः परामृष्टः । 'तदतदर्थत्वनिश्चयो विधिताविवाधि-
तार्थत्वनिश्चयः । यद्दि तु तामिति तदभिप्रायेतानुपपत्तिः परामृष्टः । गतेऽनुगतं यस्य स गता-
नुवर्तिक' । मन्वयीयोऽत्र ट्प्रत्ययः । येनैव पथा एको गच्छति तेनैवाविचारितेनैव यो गच्छति
स इत्यर्थः । ततो भावप्रत्ययः । अविकल्पमित्यकारप्रत्ययेः । निश्चाइमित्यर्थः । यद्वा न विक-
ल्पमात्रेण, अपि तु साक्षादित्यर्थः । स्मृतिभूः कामः । द्वितीयः स्मृतिभूशब्दः स्मरणविषये प्र-
युक्तः । दग्धत्वान् स्मृतिमात्रशेष इत्यर्थः । क्षतात् वधान् । व्यवहितानामेवेति यथा 'योऽवि-
कल्प'मित्यादौ । अव्यवहितत्वे चेति । यथा 'स्मृतिभूरि'त्यादौ । एतदर्थमेवोदाहरणद्वय-
मुक्तम् ।

† 'तच्छब्दो यच्छब्दान्तरं प्रत्यपेक्षायाम्' इति पठितुं युक्तम्. * इदं लेखकप्रमादादाया-
तमिति भाति. 'एतत्प्रतीकप्रामाण्याद् मूले' 'तदतदर्थत्वनिश्चयानिवन्धनम्' इत्येव
पाठोऽप्यस्तेषां । न तु 'तदर्थनिश्चयानिवन्धनम्' इति.

भेदाः, तेषामुदाहरणेषु सिद्धान्तं दर्शितम् ।
सम्प्रति प्रायेण वाक्यार्थसमन्वयव्यापिनोर्यत्तदोयोंऽयं नित्याभिसम्बन्धत्वेनोपक्रमोपसंहार-
क्रमः, स प्रसङ्गाद् विचार्यते । स च पुष्टापुष्टदुष्टभेदेन त्रिविधः । पुष्टोऽपि प्रथमं शाब्दत्वार्थत्वभेदेन
द्विविधः । शाब्दोऽपि यच्छब्दोपक्रमस्तच्छब्दोपक्रमश्चेति द्विविधः । अर्थोऽपि यच्छब्दमात्रानुपादाने
तच्छब्दस्योपात्तस्य प्रसिद्धानुभूतप्रकान्तविषयेण यदाभिसम्बन्धात् त्रिविधः । यच्छब्दस्य च तच्छ-
ब्दानुपादाने केवलमुपात्तस्य प्रकान्तविषयेण कृतिपततत्कर्मादिविषयेण च तदाभिसम्बन्धाद् द्वि-
विधः । उभयानुपादाने तु द्वयोरुपात्तवस्तुविषयताकल्पेन एक एव भेदः । एव शाब्दो द्विविध आ-
र्थः यद्भेद इत्यष्टविधो यत्तदोरुपक्रमोपसंहारक्रमः पुष्टः । तथैतत्वेह ग्रन्थकृतोदाहृतम् । यत्तदार्ज-
नमित्यादौ तु शाब्दस्यार्थस्य चोपसंहारक्रमस्य सङ्कीर्णत्वमिति नास्य पृथग्भावः । अपुष्टस्य दुष्ट-
मध्ये प्रसङ्गेन वर्णयिष्यमाणत्वादिदानीं दुष्टो व्याक्रियते । तत्र यत्तदोः स्थाने तच्छब्दयच्छब्दने-
रन्तर्येण सामानाधिकरण्येन चेदमादीनां दुष्टैव तेषामतदर्थत्वात् तन्निकटे च प्रयुज्यमानानां प्र-
सिद्धिमात्रपरामर्शकत्वाद्, यथा 'योऽसौ कुत्र न्यस्तुतेरि'ति । एव तच्छब्दसाचिव्येनेदमादीना-
मुदाहरणमूढम् । विप्रकृतत्वेन सन्निकृतत्वेऽपि वैयधिकरण्येन वा तेषां प्रयोगे न दुष्टं नादुष्टमित्य-
पुष्टत्वमेव यथा 'योऽविकल्पमि'ति 'स्मृतिभूः स्मृतिभूरि'ति च । एवं तच्छब्दोपक्रम उदाहरण्यम् ।
तथा तच्छब्दस्य परोक्षायमाणाधैर्यत्ववर्माशित्वादेकवाक्यस्थप्रत्यक्षायमाणप्रधानभूतार्थप्रत्ययमुशो-
दुष्टत्वं 'यथा स वः शशिकलामौलिर्'त्यादौ । प्रधानप्रद्वेगेन न कर्तुमात्रं निदिष्टम् अपि तु
व्यवकान्तरमीषं प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रत्यक्षायमाणम् । तेन

संचिन्तयितुं शक्यं यथासुखम् ॥

इति मेदिन्यास्तच्छन्दपरामर्शो न सुन्दर इत्याहुः । यथा यत्तदोः पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन द्विविधा-
वस्थाने यदेकस्य पदार्थनिष्ठत्वादन्यस्य वाक्यार्थविषयत्वं तद् भिन्नविषयत्वेन नित्याभिसम्बन्ध-
परिपन्थि दृष्टमेव । यथा —

† 'यश्चैकवाक्ये कर्तृत्वेन' (मू. पृ. ४१.) इत्यत्र कर्तृपदस्य प्रधानोपलक्षणतया प्रधानमहणं बोध्यम्.

“हेमो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहरेण यदपितानि गुणिने बाणाय कुन्नाय तत् ।

या बाणेन ॥ तस्य सूक्तिविगैरुद्धृताः कीर्तय-

स्तत् कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाद् मन्ये परिम्यानताम् ॥”

इति । या इति पदार्थविषयत्वमनिपातस्य तच्छब्दस्य । तदिति तु वाक्यार्थविषयस्तच्छब्दः । पदार्थविषये ता इति स्यात् । अत्रैव ‘यद्वाणेन तु तस्येति’ ताः कल्पप्रलयेऽपि’ इति च पाठे यदो वाक्यार्थविषयत्वे तदः पदार्थनिष्ठस्य उदाहरणं देयम् । तस्मादा बाणेन त्वेति ताः कल्पप्रलयेऽपीति च पठनीयम् । इह तु

“इन्दीवर यदतरीकुमुमस्य वृथा यत् केतकं जरटभूर्जदलानुवृत्त्या ।

यन्मन्यसे च वक्तुं करवीरवृत्त्या सा माम्भ्रन मधुप ! हन्त त्वेव हानिः ॥”

इति न केवलं यच्छब्दो वाक्यार्थविषये, यावत्तच्छब्दोऽपि यदि परं स वाक्यार्थो हानिपदेन पिण्डीकृत्य प्रकाशितस्तच्छब्देन परामृष्टः । अत एवात्र तच्छब्दस्य विभेदपदार्थाभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गत्वम् । अनुवाचाभिप्रायेण तु तत् साम्प्रतमिति । उभययापि लिङ्गपरिग्रहः शिष्टप्रवादे रिपतः ।

किञ्च यत्तदोर्निस्त्यभिसम्बन्धाद् गुणप्रधानयोश्च सम्बन्धाहत्वात् परामृश्य एकत्र यच्छब्दवाक्ये तच्छब्दवाक्ये वा निर्दिष्ट इतरवान्ये तदा यदा वा प्रत्यवमृश्यते । यच्छब्दवाक्ये तु निर्दिष्टेन यच्छब्दान्तरेण गुणानां प्रधानानां च परस्परमभिसम्बन्धात् । एवञ्च तथा परामर्शो द्वौ दुष्टाभेदौ । यथा-

“येषां तान्निद्वेभेदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-

र्त्तीलापानभुवश्च नन्दनतृक्यधायामु यैः कल्पिताः ।

येषां हुङ्कृतयः कृत्वा मरुत्पुरक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहित किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥”

इति । क्षपाचारिणामिति षष्ठ्यन्तं यच्छब्देन सम्यक् यच्छब्दान्तरेण प्रत्यवमृष्टम् । क्षपाचारिभिरिति पाठो न्याय्यः । एवं तच्छब्दवाक्ये निर्दिष्ट यच्छब्दः परामृश्यमान न दुष्यति यथा च —

“पुण्ड्रक्षोः परिपाकपाण्डुनिविडे यो मध्यमे वर्णनि

हयातः किञ्च रसः कपावमधुरो यो राजजम्बूफले ।

तस्यास्याददन्नाविलुप्तनपदुर्वेषां कचोविभ्रमः

सर्वत्रैव जयन्ति विप्रमतयस्ते भर्तुर्भेष्टादयः ॥”

इति । अत्र द्वितीयं यच्छब्दवान्ये रमः परामृश्यो निर्दिष्टस्तच्छब्देन परामृश्यते । प्रथमे यच्छब्दवाक्ये तु यच्छब्दपरामर्शो न युज्यते द्वयोरसम्बन्धाद् यथा —

“नमोऽस्तु ताम्यो भुवने जयन्ति ताः शुभामुचस्ताश्च कवीन्द्रसूक्तयः ।

भर्तृकविच्छेदि कथाशरीरतामुपैति यासां चरितं पित्रकिनः ॥”

इति कवीन्द्रसूक्तानां तच्छब्दवति वाक्ये(न?) निर्दिष्टानां तच्छब्दान्तरेण परामर्शो न युक्तः ।

किञ्च यत्तच्छब्दयोः स्वभावेन वाक्यभेदोत्थापकत्वे यदेकतरवाक्येऽन्यतरत्वं पदं (प्रयुज्यान्वतरत्?) प्रयुज्यते तदपि दुष्टमेव । यथा —

“अप्राकृतस्य चरितानि सैवैव दैत्यरत्नद्वारपट्टस्य तथापि नास्वा ।

कोऽप्येव वीरशिशुवाकृन्निरप्रमेयमाट्टान्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥”

इत्यत्र यद्यपीत्यपेक्षितम् । न च तदेकवाक्यतायां सम्बन्धुं योग्यम् ।

एकत्रापि वान्ये गुणक्रियादिगत कल्पितं भेदमाश्रित्य प्रकान्तवस्तुविपर्यतच्छब्दप्रयोगं प्रधानक्रियायां परामृश्यस्य प्रधानत्वादेव स्वरूपेण निदेशो गुणक्रियादिविपर्ये तु तच्छब्देन परामर्शो न्याय्ये यद्विपर्ययकरणं तद् दुष्टमेव । यथा—

“प्रजानामेव भूत्वर्थं स तान्यो नलिमप्रहोत् ।

सहस्रगुणमुन्मृष्टमादत्ते हि रसं रविः ॥”

इति । ‘यत्तिं प्रजान्यो जग्राह न तातामेव भूतये’ इति युक्तः पाठः । तथैकविपर्यये यत्तदोरेकस्य श्रव्यादिविपर्यत्वेऽन्यस्य कालादिगोचरत्वे दुष्टमेव । यथा—

“त्वमेपेसौन्दर्यां स च सचिरसायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिद् गुणामेव भजयः ।

अयि ! हृद् द्वे दिष्टया तदिति मुभगे ! संवदति वा-

मतः शेषं यत् स्याजितमिह तदानीं गुणितया ॥”

अत्र ‘अतः शेषं चेत् स्यादिति’ पठनीयं चेच्छब्दस्य यद्विशदार्थत्वात् । तथा प्रकान्ताविपर्यत्वे तच्छब्दस्य व्यवस्थिते तद्विपर्ये प्रक्रम्यमाणवस्तुगोचरत्वं शेष एव । यथा—

“ये सन्तोषसुरप्रधुद्धमनसस्तेषां न भिन्नो मर्दो

येऽप्येते धनलोभसङ्कुलधियस्तेषां तु द्वे गुणम् ।

इत्थं फस्य कृते कृतः स विधिना तादृक् पदं सम्पदां

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥”

अत्र मेरुः प्रक्रम्यमाणः स इत्यनेन परामृष्टः । एतद् वाक्यभेद उदाहरणम् । एकवाक्ये तु

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धान् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य भग्नम् ।”

इति वेद्यम् । तथा निर्वाप्तेनैकेनापक्रमे सवीप्तेनान्येन परामर्शो दुष्ट एव । यथा—

“यः कल्याणमहिर्भूतः स स दुर्गतिमनुते ।”

सवीप्तेन त्वेकेन प्रक्रमे निर्वाप्तेनान्येनोपसंहारः सवीप्सस्य प्रत्ययभूटत्वाद् (दुष्टोऽन्वयः) किन्त्व-
दुष्ट एव । यथा—

“कल्याणगो त्वमसि महत्समीक्षिते त्वं विभक्ते

पुण्यां लक्ष्मीमिह मायि चिरं धेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत् पापं प्रतिजहि अगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मन्त्रलाय ॥”

इति । अत्र यद्यदिति निर्दिष्टे केवलेन तच्छब्देन परामृष्टम् । एतद् यच्छब्दस्य सवीप्सस्योदाह-
रणम् । तच्छब्दस्य सवीप्सस्य निर्वाप्तेन परामर्श उदाहरणं यथा—

“क्षान्तं न क्षमया गृहोचितमुखं त्यक्तं न सन्तोषतः

रोदो दुस्तहशीतवाततपनह्नेयो न तप्तं तपः ।

ध्यातं नित्यमहर्निशं नियमितप्राणैर्न † शम्भोः पदं

तत्तत् कर्म कृत यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्विहिताः ॥”

इति । यत्र सर्वोपस्य प्रक्रमे सर्वोपेन प्रत्यवमर्शस्तत्र पुष्टत्वमेव यथा—

“यो यः शस्त्र विभर्ति स्वभुजगुहमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाण्डालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यथ यथ प्रदीप्तः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥”

इति । यत्र चानेकस्य सर्वोपस्य चानेकेन प्रत्यवमर्शस्तत्रापि पुष्टत्वमेव । यथा—

“यो यो यं यमवाप्नुयादवयवोद्देशं सृष्टान् पाणिना
तत्तन्मात्रकमेव यत्र सप्त ते रूपं परं मन्यते ।
तन्मास्यन्धपुर इहा करिषते । नीतोऽसि दुर्वंधसा
को नामात्र भवेद् यतारिलभदन्माहस्यवेदी जनः ॥”

इति । यदि परं यं यम् इति प्रक्रमे तत्तन्मात्रकमेवेति प्रत्यवमर्शे विधेयाविमर्शः सर्वोपस्य तदर्थस्य समाप्ते गुणीभावात् । नैतत् । मात्रग्रहणेनावधारणमुच्यते यथा—‘प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे’ इति । तच्चावधार्यमाणपरतन्त्रमित्यवधार्यमाणस्यैव सर्वोपस्य तदर्थस्यैवैकत्वात् प्राधान्यमखण्डितमेव । पूर्वपदार्थप्राधान्येन क्वचित् भुङ्गुपेति समाप्तो दृश्यते यथा—

“निर्वाणभूयिष्ठमयास्य वीर्यं सन्धुक्ष्यन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता वनदेवेताभ्यामहरयत स्थावरराजकन्या ॥”

इति । अत्र हि भूयिष्ठं निर्वाणं निर्वाणभूयिष्ठमिति समाप्ते निर्वाणार्थस्यैव प्राधान्यं तस्य वीर्यविशेषणत्वेनावस्थितत्वात् । न तद्वदिह तत्तन्मात्रकमिति तदर्थस्य प्राधान्यं भविष्यति । केवलं कृतेऽवधारणार्थे मात्रशब्दे किमर्थः कप्रत्ययः । तस्मिन्नपि वा कृते एवशब्दः किमर्थः । एवशब्द एव वा किं न कियते । नैतत् । कप्रत्ययस्य तावदत्र कुत्सप्रतिपादकत्वात् । न पीनकृत्वं तन्तमेवेति केवलैवशब्दप्रयोगे विक्षिप्त इव तदर्थं प्रतीयते । मात्रग्रहणे तु पिण्डितस्यैव तदर्थस्य प्रतीतिरित्यस्ति विशेषः । यदि पर द्वयोरुपादानं लोकप्रतीत्यनुसरणेन हृदीकृतावधारणप्रतीत्यर्थम् । हरयते हृदशेषु द्वयोरवधारणप्रतिपादकयोः प्रयोगः । यथा—‘बाला केवलमेव रोदिति गल्लोलोदकैरधूमिः’ । अत्रैव तदिते निर्वाप्तेन तदा निर्दिष्टं जालन्धपुर निर्वाप्तेनैव यदा प्रत्यवमृश्यते । ततश्चात्रानुगणपरामर्शोऽत्र दोषः कश्चित् ।

तथा (यत्र) पूर्ववाक्ये यच्छब्दो निर्दिष्ट उत्तरवाक्ये तु (न) तच्छब्दो निर्दिष्टः, तत्र साकांक्षत्वाद् दुष्टमेव यथा—

“मीलित यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमणि पुष्करैः कृतम् ।”

इति । उत्तरवाक्यगतत्वेन तु यच्छब्दप्रयोगे पूर्ववाक्ये तच्छब्दाप्रयोगे न दुष्टत्वम्, अपि तु प्राक्प्रतिपादितं पुष्टत्वमेव सामान्येनोपक्रमात् पश्चाद्विशेषोत्थापनात् । एतदभिप्रायेण कल्पिततत्कर्मोदिविषयत्वमुक्तम् † । उदाहरणं तु ‘साधु चन्द्रमणि पुष्करैः कृत मीलित यदभिरामताधिके’ इति पूर्वश्लोकाधेनाष्टविषय्ये यथा । यत्तच्छब्दयोरविशिष्टेऽपि परामर्शकत्वे उत्तरवाक्ये निर्दिष्टो यच्छब्दः स्वभावत आविर्द्वयेण पूर्ववाक्यार्थोऽभ्युपगतस्तु परामृशति, तच्छब्दस्तु परोक्षायमरणार्थनिष्ठत्वात् विद्वयेण । आविर्द्वयं च प्रकृतार्थं प्रकृततो नयद्वाक्यार्थं श्लेषयति । ततश्च तयाभूते विषये यच्छब्दस्य प्रयोगार्हत्वे तच्छब्दस्य प्रयोगोऽपुष्ट एव ।

“तस्याः शल्यपञ्चननिमित्तेव कान्तिर्ध्रुवोरानतरेखयोर्वा ।

तां वीक्ष्य स्त्रीलाचतुरामनङ्गः स्वचापमौन्दयग्रदं मुमोच ॥”

अत्र ‘सा यां वीक्ष्ये’ति, यत्तदौ विपर्ययेण पठनीयौ । यथा च—

“दृष्टिर्नामृतवर्षिणी स्मितमधुप्रस्त्यन्दि वक्त्रं न किं

नार्द्रार्द्रं हृदयं न चन्दनरसस्पर्शानि वाज्ञानि च ।

कस्मिन् लब्धपदेन ते कृतमिदं क्रूरेण दग्धाग्निना

धूनं वज्रमयोऽन्य एव दहनस्तस्येदमाचेष्टितम् ॥”

अत्र यस्येति पठनीयम् । यथा च—

“आचार्यो मे स खलु भगवानस्मदप्राप्तनामा

तस्मादेवा धनुस्त्वनिपत् तत्प्रसादत् क्षमोऽपि ।

अध्यासोनः कथमहमहो बर्तमं वैखानसानां

सीतापाणिप्रहणपणितं चापमारोपयामि ॥”

अत्र च ‘यस्मादेवा धनुस्त्वनिपदि’ति पठनीयम् । एवञ्च प्रागुक्ते ‘हेत्रो भारशतानी’त्यादी ‘ता वागेन तु तस्य सूक्तिविसरेरुद्धिताः कीर्तयो याः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाह् मन्ये परिम्लानतामि’ति पठनीयम् । अपि च परामृश्यमनुत्वा यच्छब्देन च वाक्यार्थोपक्रमे तच्छब्दवति परामृश्यनिर्देशे पूर्ववाक्यार्थे परामृश्यमस्तृशन्ती उपलब्धमात्रा प्रतीतिरिति वाक्यार्थप्रतिपत्तिविप्रकर्षादुपलब्धम् । यथा—

“पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवावमानेन वेदिनस्तद्वरं रजः ॥”

अत एवात्र श्लोकार्थयोर्विपर्ययपाठे पुष्टयमेव । तथा पूर्ववाक्यार्थे निर्दिष्टस्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थं सर्वनाममात्रेण परामर्शं न्याय्ये यः स्वशब्दसहितस्य सर्वनामो निर्देशः स दुष्ट एव । यथा—

“उदन्वच्छिन्ना भूः ॥ च निधिरपां योजनशतं

सहा पान्थः पूरा गणवपरिमाणं कलयति ।

इति प्रायो भावः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलितः

सतां प्रक्षोन्नेपः पुनरयमसीमा विजयते ॥”

इति । अत्र स च निधिरपामि’ति सम्बन्धः सर्वनाम्नी निर्देशः । एव ‘रामगिर्याभ्रमेपि’ति अ-
हते ‘तस्मिन्नद्री कतिचिदि’त्यत्र ज्ञेयम् । अत्र तु केचित् समर्थयन्ते—‘रामगिर्याभ्रमेपि’ति रा-
मगिरिः समास उपसर्जनीभूतो बुद्धवद्रेकेणानवमासात् कथं सर्वनाम्ना परामृश्यते “सर्वनाम्नानुस-
न्धिवृत्तिच्छन्नस्ये’ति प्रवानभूतपरामृश्याभिप्रायेण स्थितं यथा “सम्पन्नज्ञानपूर्विका सर्वपुण्या-
र्थसिद्धिरिति तद्व्युत्पाद्यते” इति । अत्रात्राविति निर्दिश्यमानमादिमात्रप्रतीतेर्न प्रकृतमद्रिं गमयेत् ।
तस्मादुभयमत्रोपादेयं यथा ‘अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम्’ इति । गिरिशब्देन गिरौ
प्रकान्त अदिशब्देन पर्यायान्तरेण स्वागतमासमञ्जस्य दुष्परिहरमेवेति । उदन्वच्छिन्ना भूरित्यत्र
तु उदन्वतः परामृश्यस्य नैकव्यायोग्यत्वाच्च भुवः स्थितेन स इति परामर्शानर्हत्वाच्च सर्वनामपरा-
मर्श एव युक्तो न पुनः स्वशब्दगोचरत्वमित्यत्र दुष्टतैव । किञ्च समुदायस्य कस्यचित् केनचिद्वा-
क्येन निर्देशो वाक्यान्तरे तदवयवस्य निर्धारणे कर्तव्ये तस्य समुदायस्य निर्धारणविययप्रतीत्ये

यच्छब्देन निर्देशो कर्तव्ये निर्धार्यमाणस्यावयवस्य निर्देशो दुष्ट एव । यथा—

“तस्मादजायत मनुनवराजवीजं यस्यान्वये स सगरः ॥ भर्गोरयम् ।

एकेन येन जलधिः परिखानिनोऽयमन्येन सिद्धसरिता परिपूरितश्च ॥”

अत्र स सगरः स भर्गीरयश्चेति यन्निर्दिष्टं तस्यैकेत्यादिना निर्धारणं विहितम् । निर्धारणं च जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् । नचात्र समुदायः केनचित्पदेन निर्दिष्टः । ययैकेनेति निर्दिष्टं तत्र समुदायः, अपि त्वेकदेशः । ततश्च निर्देश्यानिर्देशादनिर्देश्यनिर्देशाद्यात्र दुष्टत्वम् । एवञ्च समुदायस्यैव निर्धारणविषयस्य यच्छब्देन निर्देशो कर्तव्ये ‘एको ययोजलनिधानं निचरान सप्त गावः पयोभिरभिवापितवान् द्वितीयः’ इति पाठः श्रेयान् ।

क्वचिद्यत्तच्छब्दावग्रहणेन विध्यनुवादभावेन वाक्यार्थप्रस्तावे यदन्तरान्यथाकरणं तत्र दुष्टत्वं यथा—

‘यत् त्वमेवसमानकान्तिं तल्लिङ्गे ममं तदिन्दीवरम्’

इति । अत्र प्रथमतृतीययोः पादयोरेतच्छब्दपरिग्रहेण विध्यनुवादभावेनोपनिषन्धः । द्वितीयापादगतत्वेन तदुद्बन्धनं दोषः । इन्दीवराणां राजहंसानां च बहुत्यात् गीतासम्बन्धिषस्तूपमितयोरिन्दीवराजहंसयोर्व्यावृत्त्यर्थं विध्यनुवादभावपरिग्रहः । चन्द्रस्य त्वेकत्वात् तदकरणमिति केचित् । तदसत् । चन्द्रस्यापि द्वितीयाचन्द्रादिभेदेन बहुत्वसम्भवात् तत्रापि विध्यनुवादभावो युक्तः । इन्दीवराणां व्यक्त्यभेदेन मुख्यो भेदः । चन्द्रस्य पुनरेकव्यक्तिरूपस्य कालभेदादवस्थाभेदाच्च भिन्नत्वमुख्यमिति चेन्न । भिन्ना एव चन्द्रव्यक्तयः । अन्यो हि द्वितीयाचन्द्रोऽन्यथ पूर्णचन्द्रः । अतश्चैव द्वितीयाचन्द्रादिव्यावृत्त्या पूर्णचन्द्रप्रतीत्यर्थं मुख्यप्राधान्यकारिणी विशेषणं दत्तम् । नहि शशिशब्दः पूर्णचन्द्राभिधानी तस्य चन्द्रमात्रवाचकत्वात् । सङ्ख्याव्यवहारेषु चन्द्रस्यैकत्वप्रतीतिरिति चेत् । क्वचिज्जातिव्यवहारेष्वपीन्दीवरादीनामेकत्वं सिद्धम् । तस्मात् कविव्यवहारे चन्द्रगतत्वेनानेकत्वस्य व्यवहारात् तदाभयेनेह विध्यनुवादभावः श्रेयान् ।

किञ्चास्थानविनिवेशनं तच्छब्दस्य प्रतीतिविग्रहार्थैव । यथा—

“मगूणचरणपातं गम्यतां भूः सदमां विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि यमः कठोरः”

इति । अत्र ‘विरचय सिचयान्ति’त्यत्र तच्छब्दो हेत्वर्थो विनिवेशयितव्यस्तृतीयपादादौ निवेशितः । नच तत्र तस्योपयोगः । कृतस्तत्र प्रतीतिकुण्ठत्यमुत्पादयतीति । क्वचित् प्रधानक्रियायास्तदादिपार्वनाम्ना परामृष्टस्य गुणक्रियायां स्वशब्देनोपादानं दुष्टमेव । यथा ‘प्रत्नासमे नमसीति । अत्र तस्मै इति सर्वनाम्ना पूर्वप्रकान्तो मेघः परामृश्यत उततच्छ्लोकगतो जीमूतः । तत्राप्ये पक्षे जीमूतग्रहणमनर्थकं प्रधानक्रियायां तदा परामृष्टस्य पूर्वप्रकान्तस्यैव मेघस्यायतः सम्बन्धयोग्यत्वात् । न हि यावतां येन सम्बन्धस्तावतां प्रत्येक निर्देशः क्रियते । एकत्र कृतोऽन्यत्राकाङ्क्षादिनोपजीव्यते । तस्माज्जीमूतग्रहणं न कर्तव्यं, कृतं प्रत्युत वस्तन्तरप्रतीति जनयद्भूतस्यमावहति । अयं तच्छब्देनैतच्छ्लोकगतो जीमूतः प्रत्यवमृश्यते । तदसत् । सर्वत्रात्र प्रकरणे पूर्वप्रकान्तस्यैव मेघस्य परामर्शः स्थित इतीहापि तथैव परामर्शो न्याय्य इति पुनरपि जीमूतग्रहणमनर्थकमेव ।

इत्थं द्वितीयं विधेयाविमर्शं विविच्य तृतीयमप्यत्रैव ओके प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—[४३]अपि चेत्यादिना । प्रायेणेति द्वन्द्ववर्जयित्वा तत्र गुणपदधिकरणवचनतया सामर्थ्यं प्रकारान्तरेण सम्बोधितम् । तत्राद्यं इति ‘तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः’ इति(१-२-४२) पचनात् । ‘बहु-

ग्रीहिः समानाधिकरणानाम्' इति वचनात् प्रायेण बहुव्रीहिः समानाधिकरणविषय एव । सुमुहम्-जटकेशादौ तु व्यधिकरणानामपीष्यते । तत्रैव गमानाधिकरणे पदार्थः । यदा सहस्राद्या इति (व्यधिकरणः) 'सहस्रापूर्वो द्विगुः' (२-१-५२) इति वचनात् । प्रतिषेधस्येति 'नञ्' (२-२-६) इति नञ्सुप्रारम्भात् । द्वितीय इति व्यधिकरणः । कारकाणामिति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (३-१-३२) इत्यादिना । सम्यन्धस्येति 'पठौ' (२-३-५०) इत्यादिना । तत्रापीति कारकसम्बन्धयोगे अधिष्ठे उपकुम्भमित्यादौ । स्वाश्रयो विशेष्यम् । विधेयधुरामिति शब्दज्ञेते यो विधेयः तस्य कस्यां वास्तवी विधेयतामित्यर्थः । अनूद्यमानकल्पतयेति । शब्दं प्राधान्यमनपेक्ष्य वास्तवेन प्राधान्येनेत्यर्थः । अस्तमित्यादिति एकार्थभावाद् विभक्त्येनाप्रतीतेरित्यर्थः । एकत्रेति विधेयानुवाद्यगमत्वे । अन्यत्रेति सम्यन्धमात्रप्रतिपादने । * विकल्प्येतेति महाविभाषया ह्यवस्थितविभाषात्वादिति भावः । एकस्यैवेति । विशेषणगतस्य प्राधान्यस्य । अन्यस्य तत्र तस्यैवाप्राधान्यस्य । एकस्य हीति, अपरस्य पुनरिति च । अत्र फलभेद इत्यत्र प्रकान्तं फलं सम्यन्धनीयम् । अत्र चोदयति विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वासिद्धेरत्राभाष उक्तः । तदसत् । (तर्हि?) न हि सहानपस्थानलक्षणो वस्तुगत एक एव विरोधः (:?) भेदो, य. शीतोष्णादौ लब्ध-वृत्तिः । किन्तर्हि परस्परपरिहारस्थिततालक्षणो वस्तववस्तुत्वाश्रयो द्वितीयोऽप्यस्ति विरोधप्रकारः । तदा हि यदि वस्तुत्वाश्रयो न सम्भवति विरोधो वस्तुवस्तुत्वाश्रयस्तु कथं न स्याद् । अतश्च स्यात् पूर्वपक्षेलावां 'भावाभावयोरिवेत्युक्तम् । नैष दोषः । वस्तववस्तुत्वाश्रयस्य विरोधस्य तादात्म्यनिषेधे व्यापारात् । यदि माम प्राधान्यं, तस्यामेव कस्यायां स्वयमप्राधान्यं न स्याद्, अप्राधान्ये वा प्राधान्यम् । प्राधान्यविधेये पुनरपेक्षान्तरेणाप्राधान्यं कथं न स्यात् । न स्याद्, यदि शीतोष्णवद् द्वयोर्वस्तुत्वं स्यात् । न चात्रैतदस्ति वैयक्तिकस्यावस्तुलात् । यथा राज-पुरस्य इत्यत्र राज्ञो वैयक्तिकमेव प्राधान्यं वास्तवं पुनरप्राधान्यमेव तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । तदयमत्र पिण्डार्थः ससर्गनिषेधोऽत्र कर्तव्यः । स च वस्तुद्वयनिष्ठ इति द्वयोरत्राभाषादिकेनापरत्र प्रति-षेध इति ।

[४४] अन्येनेति विशेष्याभिधायिनेत्यर्थः । अन्योन्यमिति । परस्परविशेषणानां यद्यपि 'विशे-यणं विशेष्येण' (२-१-५७) इति विशेषणस्य विशेष्येणैव समास उक्तः, तथापि 'काणक्षजाविषु सिद्ध विशेषणविशेष्ययोर्येधत्वाद्' इति वचनेनैकस्य विशेष्यत्वविवक्षाभाविष्य परस्पर विशे-यणानां समासः समर्थितः । तदभिप्रायेणान्योन्यमिति सम्भावना । दारस्तस्य इति दाराणां सखेति तत्पुरुषः कर्तव्यः । बहुव्रीहौ 'राजाहस्तस्य' (५-४-९१) इति टन् न स्यात् । हे हस्तेति । 'मृतस्य शिशोर्द्विजस्ये'त्यत्र समासः शङ्कितः । 'रामस्य पाणिरसी'ति तु पठौसमास उदाहरणम् । अत्र कचित् कर्तृणां कर्मणाम् प्रथमान्तानां कापि सम्बन्धनां कर्मणाञ्च पठ्यन्तानां कुत्राप्याम-न्त्रणानां समासः शङ्कितः । [४५] वक्ष्यमाणनयेनेति । 'व्यासः पाराशर्यः' इत्यादिविचारेषु । चापाचार्य इति । अत्र हि त्रिपुरविजयित्वाद्यनुवादेन चापाचार्यत्वादिविधिः । अनूद्यमानार्थायां विधेयस्योत्कर्षमावहन् प्रतीयते । न चैवमिति उपेन्द्रवज्रस्थाने इन्द्रवज्रप्रयोगात् । उपगतम-स्माभिरिति । 'दुःश्रवणमपि वृत्तस्य शब्दानां चित्यमेव । तस्याप्यनुप्रासोद्देशे'त्यादिः । अत्र 'यथा च कारणगुणे'त्यादिग्रन्थः अन्तरस्योत्कर्षयन्तः 'प्रत्युद्धारणं यथा तं कुपामदुर'त्यतः

पूर्वं पठितः सामग्रस्य भजते, प्रत्युदाहरणं चेति उदाहरणग्रन्थः समग्रस एव स्यात् । दृश्यते च पुस्तकेष्वेव पाठः । तस्मादत्र जागरणीयम् । कारणमत्र पराशरो जमदग्निश्च । तदभावे हेतुरिति तच्छब्देन समासः परामृष्टः । ततश्चात्र पाराशर्यादिपदं व्यासादादुत्कर्षमर्पयत् पुनरुक्तम् । तत्क्षकसर्प इति तत्क्षकशब्देनैवात्र सर्पविशेषत्वात् सर्पत्वे प्रतीते सर्पपदमुत्कर्षमर्पणप्रवणमेवेति तदर्थस्य विधेयत्वम् । [४६] लोहितस्तक्षक इति यथा तत्क्षकशब्दादेव सर्पत्वजातिः प्रतीता तद्वद्भोहितजश(णो गु)णोऽपि तत एवाव्यभिचारान् प्रतीतः । ततस्त्वी जातिगुणौ विधेयताभिप्राय-
णोक्तौ न रामः स न्यग्भावनयो । उक्तन्यायादिति विधेयत्वात् समासः प्रवर्तते इत्यर्थः । पक्षो न आस्त्यन्यस्तदत्यये इति । इह द्वौ पक्षादुत्पिती तक्षकस्य स्वरूपमात्रप्रतिपादनं वा लोहि-
साख्यगुणविधिर्वा । उभयत्रापि कृता चर्चा । तदत्यये च कथितपक्षद्वयातिक्रमे चान्यस्तृतीय-
पक्षो नास्तीत्यर्थः ।

एवमियता पर्मपारस्य विचार्य बहुव्रीहिनिष्ठायाह बहुव्रीहौ यथेति । तत-
स्तद्विदि स्पर्शकारणादि यद् विशेषणतयोपात्त तत् परामृश्यते । तैर्विध्यादिभिः । तदप्रतीतिः
उत्कर्षापकर्षाप्रतीतिः । प्रतीतिभेदहेतौ नमासासमासयोगे । प्रतीतिसामर्थ्ये कर्मधारयादिवि-
षये । तदसम्भवः प्रतीतिभेदासम्भवः । अन्त्यावस्था प्राप्तकारणेषु सुर्वत्र कार्योत्पत्तिरित्यर्थः ।
एतदभ्युपगमे दृष्टविरोधमाह । एवं हीनि । नैव चेति न्यायाविशेषात् । अर्धजरनीयमिति
अर्धं जरत्या इति 'ममासाच तद्विषयाद्' (५-३-१०६) इति च्छप्रत्ययः । यथा जरत्या वरात्र
कामयते सुयं न कामयते तद्वदेवेत्यर्थः । [४७] तत्सस्य* इति तदिति तस्मात् । तां सूर्याच-
न्द्रमसौ । तयोरिति अनुवाचयोस्तूर्याचन्द्रमसोः । पारम्पर्येणेति विधेयतामाह पितामहत्वद्वार-
रेण । अत एव सूर्याचन्द्रमसाविति इन्द्रनिर्देशो द्वयोः स्पर्धतां प्रकाशयति । उर्वहया च भुया
चेति समासाभावो यरणस्य मुख्यमुख्यत्वप्रदर्शनार्थम् एकस्य वास्तवत्वादपरस्य कविप्रौढोक्तिनि-
ष्पादितत्वात् । इह चेति प्रतीतिर्वाच्यं स्पष्टतरमेव धारयतु मतिमानिति पाधाल्य सन्बन्धनाय
जनक इति । अत्र जनकाख्यराजापप्रभृतयः पितृत्वादेरुत्कर्षमर्पयन्ति ।

एव बहुव्रीहिं विचार्य द्विगु व्याचष्टे द्विवै यथेति । निरवशेष इति सप्तत्वमइहयायां
विधेयत्वेन सप्तमास्पदत्वं समासे तु न्यग्भावात् । दशस्त्विति दशत्वसदृश्याया विधेयत्वं
रावणस्य परिभवातिशय प्रकाशयति एकस्मिन्नपि मूर्धनि पदव्यासः परिभवात्पदं किं पुनर्दशस्त्विति ।
प्रत्युदाहरण सप्तात्रयमिह यस्य स इतीत्यादिपाठे । वैशस बाधः । एव द्विगु व्याख्याय नञ्समासं
व्याचष्टे नञ्समासेति । उपदर्शितमिति असंख्यवानित्वात्र विधेयाविमर्शविचारे अनुक्त-
चानिति नोक्तवाच्यम् । तत्पुरुषे कर्मादीनां पण्णां वारकाणां सम्बन्धस्य च क्रमेणो-
दाहरणान्याह देशोल्यादिना । सोऽयमिति । अत्र स एवायमिति व्याख्या । अद्वितसम्बन्धिनो
शस्त्राणां पस्त्राणां प्रयानशीलाणि अत एव गुणि । करुणं प्रतीति क्रियां प्रतीत्यर्थः । तत्त-
स्येति प्रकान्तस्य विशेष्यस्य करणस्य । तस्येति रामस्य । शौर्यं वक्तुम् । निघ्नः परवशः ।
तेन तद्विति रामेणेति विशेषणम् ।

[४८] अनेकेषामिति । अनेकशब्दस्य नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनप्रसङ्गः । सत्यम्
किन्तु नञ्प्रयोगविषये एकशब्दस्यैकव्यतिरिक्तवस्तुविषयत्वं यथा अत्राश्रय इत्यत्र आश्रयशब्दस्य
क्षेत्रियादिगोचरत्वम् । एकव्यतिरिक्तं च वस्तु कदाचिदेकत्वोपरकं प्रतीयते, कदाचिदनेनैव स्वर-
ूपेण । आद्ये पक्षे अनेकमिति भवति द्वितीये त्वनेकानीति । यथा च (१) पदमग्रिः (१) पतञ्जलिः-

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्' (४ पा. ५ सू.) इति । गुरुदत्तमिति गुरुणा दत्तमिति, वाच्यम् । तत् तस्या इति सीताया विशेषणभूतायाः सीताकर्तृकाया गमनाक्रियाया इत्यर्थः । **गुर्वर्थमिति** गुरवे इदं गुर्वर्थमिति क्रियाविशेषणमेतत् । क्रियाविशेषणानां कमत्वं नपुंसकलिङ्गत्वं च । ईप्सिततमत्वे ॥ पठ्ठा स्यात् । **अर्थनक्रियामुखेनेति** अर्थयत इति निगमनात् । तत् तस्येति तद् गुर्वर्थमिति विशेषणम् । तस्यार्थिनः । **अवमतताम्** अनभिप्रेतताम् । अवमतत्वं गहितत्वम् । **सुतनिर्दिशेषमिति** । क्रियाविशेषणमेव । **प्रदक्षिणक्रियेति** अत्र प्रदक्षिणक्रियाया अत्यधिकक्रियाकर्मभूताया अन्तरायहेतुकोपनिमित्तत्वात् प्राधान्यम् । एवं प्रथमप्रबोधित इति प्राथम्यस्य । तथा यथाकामत्वयथाकालत्वयोर्ज्ञेयम् । यच्चलोकनेति रूपसम्पत् परामृष्टा ।

[४९] स्वहस्तेनेति करणपदम् । **स्वहस्तलिखितानीति** स्वहस्तशब्देऽत्रादरप्रतीतिहेतुकत्वेन लेखनं प्रत्युत्कर्षनिमित्तमापे समासे गुणीकृतः । **पूर्ववदिति** कृतसमासवैशसम् । तच्च विप्रदत्तमिति पठे । **पितामहपितामहहतयेति** पितामहो ब्रह्मा पितामहः पूर्वपुरुषो यस्य । तयोर्जन्मनिधनयोः । **तद्वतो जन्मनिधनवतः** । **ताभ्यां जन्मनिधनान्याम्** । कृतान्ताधिकमिति † आसमुद्रात् क्षितीशानामिति च वाच्यम् । अपादानसमानन्यायत्वादवधिरपि पञ्चम्यन्तोऽत्र गृह्यत इति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः । **उपाग(ते?)मेति** उपागता इति निर्दिष्टा उपागमक्रिया । [५०] **रणभूपित इति** । अत्र रणभुवीति वाच्यम् । शोचनीयतागतिः क्रिया । तत्र समागमप्रार्थना हेतुत्वेनोपात्ता । तस्याः **सम्बन्धिद्वारेण** सम्बन्धित्वमुखेन कपालिन इति विशेषणम् । अत्र सम्बन्धिद्वारो भाववृत्तिः सम्बन्धित्वे वर्तते, यथा 'शेकयोर्द्विवचनैकवचने' (१-४ २२) इति, सधीरमुषोचति । **तत्तस्या इति** । तद्विशेषणम् । तस्यास्तसमागमप्रार्थनायाः । तत्र शोचनीयतागती । **सामर्थ्यमव्यभिचारेण** सम्पादकत्वम् । तस्य सकलेति तच्छब्दः कपालिन इत्यस्य परामर्शकः । **विशेष्येण** समागमप्रार्थनयेत्यनेन । प्रत्यवर गुणभूतम् । एव तातस्येति, आर्य-स्पेति, स्कन्दस्येति, तवेति चेत्तेषां विशेषणानामुत्कर्षसमर्पकत्वं ज्ञेयम् । * तस्यैवेति गौरवदुरारोपत्वनिवन्धनस्य हरस्य । तच्चेति प्राधान्यम् । तस्येति हरस्य । कल्पितार्थस्येति विस्तारितकृत्रिमत्वमात्रवाचिनोऽधिज्यत्वमात्रलक्षणार्थोपात् । अप्रयुक्तस्येति उक्तनयेनास्मिन्नर्थे कविमिरप्रयुज्यमानस्य । **गुणान्तरलाभ इति** वक्ष्यमाणलक्षणस्य वाच्यानचनस्य परिहारात् । † (अत्रेति?) 'एवं कृतम्' इत्यत्र करणम् । [५१] **निष्क आभरणविशेषः** । विभक्त्यन्वयेति धूममाणाया विभक्तेरित्यर्थः । तथा च 'पष्ठया आक्रोशे' (६-३-२१) इति ज्ञापकम् । रूपकमुपदेश इत्यत इति? प्रमाणान्तरेण 'लोको वेदस्तथाध्यात्म प्रमाण त्रिविधमि'त्युक्तरूपेण सिद्धौ यो स्पष्टविशेषणस्योत्कर्षार्थकयो तदाध्यायिनाम् अर्थाद्विशेष्य प्रतीत्यर्थः । **आर्थे वास्तवम्** । अलुफमाह 'पष्ठया आक्रोशे' (६-३-२१) इत्यनेन । **चिन्त्यमिति** । एतदवगमाय विचार्यमित्यर्थः । **समासे च विभक्तिलोपादिति** । इह हि विभक्तिवर्णाश्रवणे(वा?) अन्यव्यतिरेकान्यां विशेषणगतयो-नास्तवयोः ‡ प्रयोजकतां भजेते । ते तु प्रायेण वाक्यसमासगतत्वेनोपलभ्यमाने समासस्य विभक्त्यश्रवणाद्विधेयाविमर्शतामुत्पादयतः । अत एव समासेऽपि यदि विभक्तिः ध्रुयते तदा न विधे-

‡ आसमुद्रादित्यतः प्राक् 'कृतान्तादधिकमिति' इत्यपेक्षितमिति भाति. * मूलश्लोकोऽस्य एवकारो न दृश्यते, † 'मात्रेति' इति स्यात्. § प्रशब्दान् प्राक् 'प्राधान्यगुणभावयोः' इति पूरणमपेक्षितं भाति.

याविमर्शो यथा दाम्याः कामुक इत्यादौ । समासस्तु तत्रैकपञ्चादिसंयोजनत्वेन कृतः । तन्नियन्धनेति उत्कर्षापर्यायनिबन्धना । एवञ्च विभक्त्यश्रयणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं विधेयाविमर्शस्य व्याख्या प्रदर्शितं भवति ।

एवञ्च सप्तप्रकारं तत्पुरुषं निरूप्यान्वयीभावं निरूपयति अन्यवयीभाव इति । समीपं विशेष्य प्रति दयितव्येति यद्विशेषणं तत् तस्य समीपस्येति योजना । मध्येभ्योमेति 'गरे मध्ये पष्ठया वा (२-१-१८) इत्यन्वयीभावः । सचेति प्रकर्षः । एवमित्याद्वन्द्ववर्जं समासवृत्तिर्निवारितम् । इदानीमिति देशमुदोन कृताद्वित्यतिर्निरूप्यते अनेनैवेत्यादिना । विवक्षाविशेषादिव्यकरणशेषः । (५-२) सर्वं कथयतीति 'सर्वकृताप्रचरीरेषु कथः' (३-२-४२) इति सचोऽयं विषयः । विभासेयः इति 'कुक्षिभरिधे'ति निषातिनस्य कुक्षिभरिचन्द्रस्यायं गोचरः । विधुन्तु इति 'विधु-वधोस्तु' (३-२-३५) इति सञ्जल्यवस्थानम् । शीर्षच्छेदमिति 'शीर्षच्छेदायण' (५-१-६५) इति तद्वितस्य यत्प्रत्ययस्येदं पदम् । तैरिति कथणादिभिः । सर्वार्थस्येति, धार्योपलक्षणस्य कुक्षेरिति, विधोश्चेति (व्यक्त स्थितः ?) उत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षेत्यत्र सामर्थ्येन योजनीयम् । शीर्षच्छेदस्य चेति उत्कर्षमादधतः प्राधान्येन विवक्षेति सम्बन्धनीयम् । पूर्वभ्योऽस्य पृथङ्निर्देशस्तद्वित्यतिविषयत्वेन भिन्नजातीयत्वात् । अत्र च सर्वार्थादीनां चतुर्णां सुत्कर्षाधाने समतन्त्रनिर्दिष्ट भुजनाभयेत्यादिचतुष्टयं क्रमेण हेतुत्वेन द्रष्टव्यम् । तदपीति चरितम् । कथणादिकर्तृत्वमिति सचोदरिकराहुविलयः । रामोऽस्मि सर्व सह इति । 'पूत-सर्वयोरारिस्तो' (३-२-४१) इति सचोऽयं विषयः । दशरथस्य हि प्रसूतिरस्तापिति ‡ ('तस्या-पल्लमि'ति छन्दप्रत्यये?) तद्विते कृते दशरथिराह्वस्यायं गोचरः । वाक्ये तु यदपीति तदुक्तम् — 'विद्याप्रधानं गुणवदकार्यं वाक्यमिष्यते' इति । अन्य इति वक्ष्यमाणन्यायेन शब्दकृतसामर्थ्योक्तिः । स इति प्रधानभावेनेत्यत्र निर्दिष्टः प्रधानभावनः शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां प्रयाणामपीति शब्दकृतं शब्दसंस्कारमद्विज्ञा निष्पन्नं यथा कर्मधारयानुत्तरपदस्य । अर्थसामर्थ्यकृतं वस्तुवृत्तिनिषादितं यथा 'महं सम्मार्ष्टी'त्यादौ प्रहादेः । तस्य सत्कर्षत्वेन वस्तुतः प्राधान्यम् । विवक्षाकृतं प्रयोगतुल्यव्याप्यप्रतिपादितं यदन्यस्त्वोत्कर्षापर्याधानतया विवक्षितं यथा रामस्य पाणिरसी'त्यादौ समादेः । तत्र त्रिषु प्राधान्येषु विवक्षाकृतमेव प्राधान्यं प्राधानम् । तत्कृतत्वात् शान्यार्थचमत्कारस्य । अत एवोक्तं तयोः समशीर्षिकताभावादिति । तयो-रिति शब्दार्थसामर्थ्यकृतयोः विवक्षाकृतेन सहैत्यर्थात् । ननु पूर्वं शब्दस्यैव प्राधान्यस्य वैवक्षिकत्वमुक्तमन्यस्य तु वास्तवत्वम् । तत् कथमिह शब्दवैवक्षिक्योरन्यत्वंमुच्यते । अन्यत्वे वा प्राधान्यत्रयप्रतिपादनेऽर्थसामर्थ्यकृतविवक्षाकृतयोः को विरोधः । शब्दकृतादि प्राधान्यादन्यदर्पतामर्थवृत्तमुच्यते । तेन विवक्षाकृतस्य उक्तत्वात् । तत् क्रिमर्थसामर्थ्यकृतसम्यक्पक्ष इति । नैष दोषः । पूर्वं हि शाब्दिकैकगोचरस्य शाब्दिकविवक्षाकृतता वैवक्षिक-त्वम् । अन्यस्य तु कविगोचरस्य वास्तवत्वं तदेवार्थत्वम् । इह पुनः सट्टद्वयगोचरस्य कविधिय-धायशाब्दविकल्पनमुच्यते । शाब्दिकैकविषयस्य शब्दत्वमित्यपेक्षाभेदात् पूर्वताजन विरोधः । यदपि प्राधान्यत्रयप्रतिपादनेऽर्थसामर्थ्यविवक्षाकृतयोर्भेद उक्तस्तथा भावः — इह शब्दं वास्तवं चेति विविधमेव प्राधान्यम् । वास्तवस्य च विवक्षानपेक्षत्वेन वास्तुसामर्थ्यप्रयोगवत् + + + दर्शना-

मर्भ्यकृतत्वमुक्तम् । सत्यपि शब्दकृतादन्यत्वं उत्कर्षोपकर्षप्रतिपादनप्रयुक्तकविविवक्षाकृतत्वे वास्त-
वमेव विवक्षाकृतं प्रतिपादितम् । तथा च 'ग्रहं सम्माथी'ति वैदिकं विवक्षानपेक्षमर्थसामर्भ्यकृतस्यो-
दाहरणं दत्तमिति विषयविभागव्यवस्थितेन द्वितीयोऽपि विरोध इति समञ्जसं सर्वम् । एवं कृत-
द्वित्ववृत्तिविषये आतिदेशिकं गुणप्रधानभावं विचार्य समा(स)गतत्वेनोपदेशिकं प्रकृतमनुसन्धते
तदिदमत्रेति । सरूपाणामिति द्वन्द्वसमाससमानन्यायत्वादेकशेषवृत्तिरपि स्वीकृता । विशेष-
णविशेष्यभावाभावेऽपीति समासोद्घुनिकायां *प्रावग्रहणप्रयोजनं प्रकाशयति । रूपं च
कान्तिश्च विदग्धता चेति, अमृतेन विषेणेति चाभिहितानाभिहितकर्तृविभागोदाहरण-
द्वयम् । रूपमित्यादौ हि सम्बन्धमानमनक्रियापेक्षं रूपादीनां कर्तृत्वम् । एतेन तत्पुरुषस्य कर्तृदाह-
रणप्रस्तावे कर्त्रादीनां (कारकाणाम्) अनेके (पामि)ति यदुक्तं, सत् समाहितम् । [५३] कश्च
कश्चेति । अत्रैकशेषो न कृतः । कृतैकशेषमिति काविति प्रयोगे । अधुना प्रधानेतरभावापत्ति
दर्शयति यत्र पुनरिति । भवत इति रिपुस्त्रीणां सम्बन्धित्वेन, रिपुस्त्रीणामिति स्तनयुगस्य
सम्बन्धित्वेनेति योजना । रिपुस्त्रीणामिति समासस्योदाहरणम् । न चात्र सम्बन्धमात्रादतिरिक्तं
प्रतीयते । तदर्थमेवेति उपमोत्प्रेक्षादयोऽप्यलङ्काराः उपमोत्प्रेक्षादीनामुत्कर्षमपकर्षं वा प्रतिपा-
दयितुं विधीयन्ते । अन्यथा तद्विरचनं निष्प्रयोजनं स्यात् । तौ विधेयेति । उत्कर्षोपकर्षौ ।
(समास इति !) सा समास इति विवक्षा परामृश्यते । धेदुर्भीति । यद्यपि वामनमते असमासा
पाश्चात्ती, मध्यमसमासा तु वैदुर्भी, तथापि मतान्तरे विपर्ययः स्थित इति तदभिप्रायेणेहास-
मासा वैदुर्भी कथिता । कारिकासम्य एव सम्बन्धमात्रप्रतीतीं समासस्योदाहरणम् । 'ऊर्ध्वाक्षि-
तापे'ति । अत्र चतुर्थपादैकशेषः (देश) युक्तस्य पादत्रयस्य समासे सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, नो-
त्कर्षोपकर्षौ । पादपात्तुभयमिति उभय सम्बन्धस्यमुत्कर्षोपकर्षरूपं च वास्तव्यर्थः । अत्रोदा-
हरणं [५४] मे यद्वय इति समासे हि मद्वय इति स्यात् । न चास्मादतिशयः प्रतीतः ।
ननु पदादुत्तरपदयोर्ध्वमदस्मदोः 'तेमयावेकवचनस्य' (८-१-२२) इति तेमयावदेशाच्चोक्तौ ।
न चात्र पदात् परोऽस्मच्छब्दः । एवञ्चब्दः पदमिति चेन्न । तत्प्रयोगे 'नचवाहद्वैवयुक्ते'
(८-१-२४) इति निषेधाद् भिन्नवाक्यगतत्वात् । समानवाक्ये हि निघातयुग्मदस्मदादेशाः ।
(एतेनैव व्यतिरिक्तं पदान्तरं प्रत्युक्तम् । उत्कर्षमात्रमेव शब्दादेशः !) अत्र केचिदाहुः
वाक्ये तावद्रसप्रतीतिर्निर्वृद्धा । तामनुपमर्दयन् काव्ये यदसाधुशब्दोऽपि स्यात् तदा स्थूलः
कश्चिद् दोषः । काव्ये हि रसप्रतीतिः प्रधानम् । तदनिर्वाहे काव्यमेव न स्यात् । अपराधप्रयोगे
तु लक्षणास्मरणमात्रम् । तदुक्तं —

“नीरसस्तु प्रबन्धो यः सोऽपराधो महान् कवेः ।

स तेनाकविरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः ॥”

इति । अन्ये त्वाहुः । भवतु रसापेक्षवापशब्दस्य स्वल्पदोषत्वं तथापि महाकवीनामपराध-
प्रयोगो महान् दोषः । तेनात्र 'तेमेशब्दो निपातेष्विति तादृशो त्वेमफिप्रतिरूपको मेशब्दो
निपातो, यथा अहन्ता अहंयुरित्यादावहश्चब्दः । ततश्च नात्र कश्चिद्विशेष इति । किं सर्वोत्तमा
करणस्य दुष्टत्वमेव । नेत्याह किन्त्विति । एतस्य समासस्य । अन्तरेणेति वीररात्रादेः
समासेन प्रकाश्यत्वात् । वृत्तं वसन्ततिलकादि । वृत्तयः कैशिक्याद्याः उपनागरिकायाश्च ।

* प्रावग्रहणं च 'पूर्वेषामेव समासानां तावत् प्रायेण' इत्यादिसमासलक्षणवाक्यस्य (४३.
पृ मूले) बोध्यम् ।

काकुः । काकुष्यायलक्षितो च्यनविकाररूपो वा । वाचिकाभिनयो वाग्विकाररूपोऽनुभावः ।
 अर्धान्तावधिरिति श्लोकापेक्षया अर्धमन्तावधिः । न्यूनेति पयापेक्षया न्यून रसाभिव्यक्ति-
 हेतुत्वमित्यर्थः । *यथा पूर्वोक्त इति 'ऊर्ध्वाधितापे'त्यादी । समाप्तोऽर्धान्तावधिः कार्यो नाधिक
 इत्यनेन व्यावर्त्यस्याधिकस्य तदुदाहरणम् । तस्येति पदार्थानां परस्परसम्बन्धेप्रच्छिद्यते
 यदा तस्य समाप्तस्य मध्ये विच्छेदो न कार्य इत्यर्थः । अव्यभिचाररिति विधेयत्वं हि ग्री-
 धान्याविनाभावः । अहमिति । अत्र पानादीनां प्रकाशनस्य च (विष्यनुवादलोपित्येककर्तृकाणां
 प्राधान्यभावो नापस्त्युनम् ?) अत्र च योयमिति यच्छब्देन दीपस्य पदार्थस्य परामर्शोपक्रमे त-
 त्समस्त इति तच्छब्देन वाक्यार्थस्य परामर्शो दुष्ट इत्युपपादित प्राक् । शक्तिः सामर्थ्यम् आयु-
 धमेदश्च । तारकाः ज्योतीरपि दैत्यविशेषश्च तारकः । अधो निस्तेजस्त्वेन बाह्यत्वेन च । दिव्यो-
 बद्धिर्नयूतश्च । चन्द्रस्य सुवर्णस्य सम्बन्धी चान्तावभासो लसन् देदीप्यमानो यस्मिन् । चन्द्रकाणां
 मेघकानामवभासो लसन् स्फुरत्स्य । अन्धकारे तमसि अन्धकारेर्हरस्य । गुहः कुमारः ।
 अपर इवेति अत्रापरशब्दसामर्थ्याद् भूये द्वितीयगुहत्वप्रतीती वस्तुतस्तदसम्भवे तत्सम्भावना-
 यामुपेक्षा । अपरशब्दाभावे तु स्वस्वरूपस्थितस्यैव वास्तवस्य गुहस्य प्रतीतावियमुपमा इयात् ।
 एवंमपर इव पाकशासनो 'मीर्वा द्वितीयाग्नि'त्यादौ च मन्तव्यम् । अहर्पतेरिति । 'अहरादीनां
 पत्यादियु' इति वचनाद्रेफः । अत्र धारणादीनां गुणभावः । आधारस्य तु प्राधान्यम् । कर्त्ता हि
 गुणक्रिया निष्पादयन् प्रधानक्रियामैदम्पर्येण निष्पादयति ननु तात्त्वैदम्पर्यम् । यत्र सर्वास्वैदम्पर्ये
 तत्र भवत्येव सर्वासामाख्यातवाच्यत्वम् । यथा [५५] सौधादित्यादि । इतरद्प्राधान्यम् ।
 व्याघ्रा प्रधानभूता । अपरा अप्राधान्यवती । बहुलग्रहणमिति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'
 (१-१-५७) इत्यत्र । क्वचिदित्यादि । 'क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरिति' बहुलग्रहणप्रयोजनस्य
 व्यतिरिक्तत्वात् । उत्सर्गेति समासविधिः सामान्यरूपत्वादुत्सर्गः प्राधान्यादिविषयानिमित्तश्च
 तत्प्रतिषेधो विशेषरूपत्वादपवादः । अपवादस्यैवेति । 'अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवृ-
 त्तिरिति' न्यायात् । कर्तुमशक्य इति । अव्यतिरिक्तविषयत्वात् । यथा 'उपसर्गस्य घञ्यम्-
 नुच्यं बहुलम्' (१-३-१२३) इत्यत्र । परिवादे त्वय भवति । परिवादः परोवाद इति । वि-
 वाद इत्यत्र नैव भवति । तद्विषयः स्यादिति 'कृत्यस्युद्ये बहुलम्' (१-३-११३) इत्यादिवत्तस्य
 बहुलग्रहणस्य विषयनुयादभावविषये सामर्थ्याभावात् समाराभाव इति भावः । तदभिप्रायमिति
 आचार्याभिप्रायम् । सापेक्षता(मि?)दीति । ऋहस्यं राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत् समर्थग्रहणम् ।
 एतद्व्यावृत्तीति एतच्छब्देन प्रधानेतरभावः परामृष्टः । तस्येहार्थत्वमपीति समर्थग्रहण प्र-
 धानेतरभावाविषयनिरुत्यर्थमपीत्यर्थः । विधेयोद्देश्येते उद्देश्योऽत्रोर्ध्वनिर्देशादित्यादनुवायः ।
 यत् तेनेति । यच्छब्दः पूर्वोर्ध्वसम्बन्धः । तेनापारणेन । अनभिधानं चेति अभिधानलक्षणा हि
 कृतद्वितसप्राप्ता इति । समर्थग्रहणं च चेति । चन्द्रोऽत्रातिरिक्तः, समुच्चयविकल्पयोर्वरो-
 पात् । एवञ्च—

• 'दृष्टिर्नामृतवर्षीणी स्मितमधुप्रस्यन्दि वक्त्रं न त-
 मद्रोर्दं हृदयं न चन्दनरम्यशानि आह्वानि वा'

† भारतीयनाट्यशास्त्रे सप्तदशः शाङ्करविधानाध्यायः श्रमकध्यायः.

* 'अधानन्तरोपे' इति मूलग्रन्थेषु पाठः.

इत्यत्र चवाशब्दद्वयं प्रत्युक्तं, चवाशब्दार्थयोरेकत्र विरोधात् । साण्डिकेति खण्डो ग्रन्थसम्बन्धी न तु समस्तो ग्रन्थः । स विधत्ते येषाम् । अनवगततद्भिन्नायैरिति समर्थग्रहणं प्रत्याचार्यस्य हितैरभिप्रायो नावगतः । अभिधानाधानोद्धाररिति । अभिधानानां शब्दानामाधानमभिनवानां न्यसनम् । उद्धारः पूर्वाकाणामुद्धारणम् । शालीना अवृष्टा अविचारका इत्यर्थः । अपरमपीति पुनरुक्तादिकम् । तच्चिन्तेति । प्राधान्येतरभावेन समासासमासचिन्ता । [५६] प्रकरणेति । यत्रार्थप्रकरणादिना शब्दस्य चाच्योऽर्थः प्रकर्षाप्रकर्षादिकमर्थान्तरप्रकाशयति, तत्राभिप्रेतार्थविनाशमथात् समासो न कर्तव्यः । यथा 'रामस्य पाणिरस्ती'ति । प्रकरणशब्दादिसख इति पाठे 'शब्दस्यान्यस्य सप्रिधिरिति' स्वीकृतम् । यदा प्रकरणकाकादिसख इति पाठः, तदा काकुग्रहणेन स्वरविशेष उच्यते यः 'कालो व्यक्तिस्ररादयः' इति काव्यगतत्वेन स्वीकृतः । एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिकया समासगतत्वेन तदतिदेशेन समग्र(प्र)वृत्तिगतत्वेनापि गुणप्रधानभावविवक्षां महता प्रपञ्चेन परिघटय्य प्रकृतोद्धारणे पण्डितपुरपङ्क्तत्वेन योजयितुमाह इत्यमवस्थित इति । अम्बिकाया उपादानमिति सम्बन्धः । तत् किमिति । विशेषणस्यान्यकैसरिव्यावृत्तिर्वा, कैसरिगतप्रकर्षप्रतिपादनं वा फलम् । आये पक्षे निर्दिष्टचमत्कारसम्भावना । द्वितीये तु समासानुपपत्तिरिति तात्पर्यम् । विवक्षितपदं चमत्कारातिशयपदेन योजनीयम् । तस्या इत्यम्बिकायास्सकाशात् । आत्यन्तरं विशिष्टाधान्तरकैसरिजातिः । तयावच्छिन्ने विशिष्टः । विशिष्ट एवेति लोकोत्तरः । मोहन्तिवति हरेर्विहङ्गमो गरुडः । मोहमज्ञान इन्तिवत्यर्थः । गरुडजात्यवाच्छिन्न इति । सौगतदृशा गरुडानां बहुत्वादिति भावः । विहङ्गमविशेषत्वं तु जाल्यादिवैलक्षण्यात् । स्वाभिप्रायाविष्करणमिति । सादृश्यमूल्याप्रस्तुतप्रशंसयेति भावः । तस्याच्चेति तच्छब्देन सरस्वती परावृष्टा । सरस्वत्या अम्बिका प्रतिविम्बम् आत्मनश्च कैसरीत्यर्थः । द्वितीयपक्ष इति । कैसरिगतप्रकर्षप्रतिपादनपक्षे ।

[५७] समासादसाविति अम्बिकाकैसरिशब्दाद् उन्मिपत्येव स चमत्कार इत्यर्थः । उदयास्तमयेति । वृत्ता चमत्कारस्यातिशयो, वाक्ये उदय इति *चूलिकाक्रमेण योगः । उपदर्शितमेव प्रागिति उदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनद्वारेण । इष्टं ह्येति अभिप्रेतस्याप्राप्तियां, सा चोदनाहं इष्टमेतन्न सिध्यतीति । यत्तु नाभिप्रेतं तस्याप्राप्तिर्भूषणं न ॥ दूषणमित्यर्थः । अस्माभिरसाविति अतो चमत्कारः । सा भ्रान्तिरेवेति निर्विकल्पाविकल्पभेदेन द्विविधा भ्रान्तिः । तत्राद्या सिमिरायुभृतोन्द्रियस्य द्विचन्द्रादिप्रतीतिरूपा । द्वितीया त्वभिमानरूपा शुक्तिरजतादिप्रतीतिस्वरूपा । सेति चमत्कारावगतिः । व्याख्यावाक्यादेवेति अम्बिकायाः कैसरीति समासविवरणमात्रयान् । तेषामिति प्रतीतिवैचित्र्यान्भ्युपगमवादिनाम् । तत्रारोपितेति तत्र समासे शुक्तिरयानीये रजतमिवारोपितास्तास्तर्कित्यर्थः । उदयास्तमयपक्षौ क्रमाद् वाक्यसमासगतौ । उद्योग इति । संरम्भपदं निरस्योद्योगपदकरणं प्रकर्म्यमाणानुक्तवत्पदक्रमभेदाय । योऽसावित्यदःशब्दः प्रसिद्धिरामसंकः यच्छब्दप्रतिनिर्देशस्य तच्छब्देन करिष्यमाणत्वात् । प्रतिपादितेति । आर्थो हि ऐबलतच्छब्दस्य प्रयोगनिबन्धन उपक्रमोपसंहारक्रमः प्रतिपादित

† 'अतिशय' इत्यस्य स्थाने 'अस्तमय' इति पाठ्यं स्यात्.

* चूलिकाक्रमेण पूर्वसूचनक्रमेण योगः, न तु निर्देशक्रमेणेत्यर्थः.

एव । रजश्छलेनेति । छलेवशब्दप्रयोगे सापहवेयमुपप्रेक्षा । केवलच्छलशब्दप्रयोगेऽप्यपहनुतिः । केवलेशब्दप्रयोगे च सम्भावनप्रतीतापुप्रेक्षा । द्वयप्रयोगे तु शब्दस्य प्रतीतिः । न चात्रापहनुत्युपप्रेक्षयोः सद्वरः । उपप्रेक्षा अपहनुत्यविनाभाविनी । सोऽपहवः कचिद् गर्भीकृता यया 'नखशतानीव वनस्पतीनामि'त्यत्र, न पलाशानि किन्तु सम्भावयामि नखशतानीति प्रतीतिः । कचित्तु शब्देन प्रतिपाद्यते यया 'अप्याहरोहेवे'ति । एवमास्या अपहनुत्यविनाभाविन्या अपहनुतिमाधत्वं, न तस्या सह सद्वरः । भिन्नवाक्यतायामेवेति । तत्र हि विध्यनुवादभाव आश्रयेन क्रमेण प्रतीयते । तदेव घेत्ये विशेषणम् । तच्च विध्यनुवादभावविवक्षायां विधेयम् । अन्यत्रोक्ते । उत्कर्षाधिकर्षयोर्विधेयत्वस्य चाभावे । कामचार इति समासासमासयोः । तदर्थमिति उत्कर्षादिविषये समासनिषेधार्थम् । [५८] सापेक्षेति सापेक्षमसमर्थं भवतीत्येतावन्मात्रप्रतीतये । पित्रोः स्वतेवेति यया पितरौ वन्दनीयाविति नित्यसं(व)न्धन्यायाद् निजयेव पितरौ प्रतीयेते, तद्वत् सापेक्षाणामनभिधानाख्येन न्यायेन समासाभावः प्रत्येप्यते । स्वता आत्मीयत्वमिव । (सा) दोषप्रकारनिवृत्तिः । अधुना सर्वैतरूपकालिताप्रकटनार्थं स्वपरिधनं पिण्डीकृत्य श्लोकेन दर्शयितुमाह काव्य-

काञ्चनेति । काव्यमेव परीक्षणीयत्वात् सुवर्णं तत्र परीक्षास्थानं निकषोपलमात्मानं मन्यते, न पुनरुक्तक्रमेण परमार्थतत्त्वान् निकषोपलः । अत एव कुन्तकेनेति ख्यातस्याधुनुष्टनवचनम् । श्लोक एव इति । यः सर्वसारतया प्रदर्शितस्तत्रेयतां दूषणशुद्धिंका । तत्रान्यस्य ग्रन्थस्य कदाप्येनेति सूचितम् । निदर्शितः स्थालीपुलाकन्यायेनोदाहृतः । अत्र श्लोके वक्ष्यमाणतदीयन्यायानुसारेण कदेन नियमेन काचनारक्षणात् काचनपदं पौनरुक्त्यदोषदुष्टम् । निजकाव्यलक्ष्मणी-त्यत्र निजार्थस्य संस्मारास्पदत्वेन विधेयत्वात् समासकरण विधेयाविमर्शद्विपत्तिं कैचिदाचक्षते विवक्षाणाः । तत्त्वमेनैव ग्रन्थकृता 'स्वकृतिष्वयन्निव्रत' इत्यादिना 'दत्तोत्तरमेव । अस्य च विधेयाविमर्शस्यानन्तेतरमिद्वलक्ष्यपातिवेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु स्थानेषु प्रथमः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरमयादित एवापरम्यते ।

एष विधेयाविमर्श प्रकारवैचित्र्येण लक्षांयत्वा प्रक्रमभेदं लक्षयितुमाह प्रक्रमभेदोऽपीति । प्रतिपत्तुप्रतीतिरिति रश्मिस्थानीया प्रतिपत्तुप्रतीतिः । उत्खातो विपमोऽप्रतः प्रदेष्टाः । एनमिति शब्दार्थन्यवहारम् । तद्विषयभावः प्रक्रमभेदविषयत्वम् । अनभिभाषणं तत्कर्तृकभाषणाभावः । एवमनालपनं ज्ञेयम् । अनलमसमर्था । विध्यनुवादभाषप्रकारतोपगमादिनि प्रकारः सादृश्यम् । उपकान्तं अनुवादस्थानीयम् । निर्वाहकं च विधेयप्रत्ययम् । तत्र स्पष्टं विधेयानुवाद्यप्रकारमुदाहरति यथेति ।

“तदा जायन्ते गुणा यदा तैस्महदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥”

“एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोलोपमायां शशिविम्बम् ।

परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रचन्द्र इव घराकः ॥”

उत्कर्षाधिकर्षमात्रेति कमलानामुत्कर्षविवक्षा । चन्द्रस्य पुनरपकर्षविवक्षा । अत एवाद्वैतद्वयं दत्तम् । प्रक्रमभेदप्रकार इति प्रकारोऽत्र विशेषः । 'पर्यायप्रक्रमेति । चन्द्रशब्दादस्य शशिशब्देन पर्यायान्तरनिर्देशो न युक्तो वक्ष्यमाणप्रक्रमभेदप्रसङ्गात् । [५९] न च-

यमिति तेनैव शब्देनोपसंहार इत्यर्थः । तयोरिति प्रकामाभेदपुनरुक्तयोः । अस्त्येति प्रकामाभेदस्य परामर्शः । तत्र हि यथोद्देशं प्रतिनिर्देशेन पौनरुक्त्यम्, ऐकरस्येन प्रतीतिप्रसरणात् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो न पौनरुक्त्यस्य विषयः । यथा—

‘क्षामात्रयः क्षतक्रोमलाङ्गुलिगलद्रक्षैः सदभाः स्थलाः

पादैः पातितयावकैरिव गलद्वाष्पाम्बुधौताननाः’ ।

इति । अत्र गलच्छब्दस्य निर्दिष्टं यथोद्देशं प्रतिनिर्देशोऽस्य विषय इति समग्रसम् ।

*[तयोरिति प्रकामाभेदपौनरुक्त्ययोः । अस्त्येति प्रकामाभेदस्य परामर्शः ।] ननु ‘वज्रतः क तात! वजसी’त्यत्र वज्रिना प्रकमे वज्रिना च निर्वाहे कथं न प्रकमभेदः । वज्रतिरपि धातुरस्ति । ‘वज्रं वज्रं गता’विति पाठश्च इत्याशङ्क्योक्तं व्रजत इति । उदितं शिशुनेति उदितमित्यस्य विशेषणम् परिचयगतार्थमिति । अस्फुटमिति च । भावे चात्र प्रत्ययः । कार्यार्थं पपि गच्छतः पश्चान्नामोदीरण विरुद्धमिति शिशुना ललितवचसा नामन्युदीरिते जनन्यास्य भर्तृत्वं कृतमिति ततोऽस्य गन्तुर्विषय इत्यत्र तात्पर्यार्थः । एव धातुरापायाः प्रकृतेः प्रकमभेद प्रदर्श्य सम्प्रति प्रातिपदिकरूपायास्तस्या मध्ये च सर्वनामादीनां प्रकारपर्यचिष्येण त दक्षयति सर्वनामेति । क्वचित् पुनः पुस्तकेषु प्रकृतिप्रकमभेदादनन्तरं प्रत्ययप्रकमभेदोदाहरणं तत्पश्चात् सर्वनामप्रकमभेदनिर्देशो दृश्यते । तत्र च प्रकृतेरनन्तरं प्रत्ययस्यैव निर्देश उचित इति स एव कथित इति सङ्गतिः । ततः परं प्रकृतिविशेषाणां प्रत्ययविशेषाणां तत्समुदायानां च तत्प्रकमभेदो निरूपयिष्यते । उक्तरीत्येति । ‘यस्यैकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यथेदमादिभिरित्यत्रोक्तेन क्रमेणेत्यर्थः । ननु यच्छब्देन प्रकमे तच्छब्देनेदमादिभिर्वा (प्रकमे यच्छब्देन वा ?) कथमुपसंहार इत्याह न चैवमिति । अन्योन्यापेक्षे इति । यत्तदोन्मत्ताभिसम्बन्ध इत्युक्तम् । एवं तच्छब्दाद्विग्रहकृष्टार्थेष्वेदमादिषु प्रागुक्ते ‘योऽनिकरपम्’ इत्यादीं श्रेयम् । तेनेति प्रकृतोपगहारः । इदमादीनां परस्परवान्तरवैचित्र्येऽपि स्थूलदृष्ट्या एकार्थत्वम् । अत्र हीनि अत्र हि कर्तृविशेषणद्वारेणैकस्य हेतुत्वमपरस्य साक्षादिति प्रकमभेदः । यदोधिगन्तुमिति अत्र हि तृतीयातुमुनोः प्रतीतिवैषम्यजनकत्वम् । चाशब्दस्येति । वक्ष्यति हि ‘तुभ्यकक्ष्यतया यत्र पदार्थाः’ इति । [६०] अपत्ययतोऽपीति युक्तः पाठ इति । अत्र केचित् समर्थयन्ते— (विशेषतः शिखन्तो दृश्यन्ते ?) तत् पुत्रशब्दस्यापत्यविशेषयान्नले अपत्यशब्दस्य च सामान्यवाचित्वेऽपि सर्वनामवशाद् विशेषपर्यवसाने भवत्येव प्रकृतार्थपरिपोष इति । तदेतदस्य ग्रन्थकारस्य हृदयमनालोपर्यय, यस्माद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेनात्र धान्यार्थद्वयमुपनिबद्धम् । तत्र च द्वयोर्विषयप्रतिविम्बभावेन निर्देशो युज्यते । दृष्टान्ते चात्र सामान्योपक्रमः, विशेषोपगहारः, पुष्पशब्दस्य सामान्यवाचित्वायुतशब्दस्य विशेषाभिधायकत्वाद् । विशेषस्य चोक्तुर्गर्भवानुतिविषयत्वम् । दार्ष्टान्तिकेतु (१ अकटः) विशेषोपक्रमः । सामान्योपसंहारः । सर्वनामवशाद् विशेषान्तरनिर्देशो न्यायः । स्थितपाठे पुत्रशब्दस्य विशेषवाचिन्त्वम् अपत्यशब्दस्य सामान्यवाचिनो विशेषपर्यवगमनम् । यदा तत्पत्यवतोऽपीति पाठस्तदास्य सामान्योपक्रमो विशेषोपसंहारः । द्वितीयस्यापत्यशब्दस्य सर्वनामगम्यन्धेन विशेषपर्यवगमनाद् यथेकीयमाने ‘तस्मिन्मन्त्रे कनिचिदपत्ये’त्यत्र । († आदि)शब्दस्यापत्यार्थज्ञातिधेदृश्येव आगतो । यस्य नैवान्त्यगम्यन्धस्तस्य मा भूत् वन्यायामेकस्यामनृतिः यस्य त्वनेकापत्ययोगस्त-

स्य कथमेकस्मिन्नपक्षे शिष्यत्वमिति विस्मयः । एतदर्थं स्वापिवाच्यो जीवति । अतृप्तिकारणत्वं च कन्यायाः परसमर्पणीयत्वेन । गुणगौरवेण च श्रेष्ठपात्रता । एतदर्थमस्याभूतं प्रतिविम्बनम् । तस्मिन्मन्त्रपदतोऽप्येव एव पाठः श्रेयान् । **समासानुपपत्तिरिति** (*अधिकरणसिद्धान्तन्यायेन!) गुणान्तरत्वात् इत्यर्थः । चरं कृतेति । कृताः शिक्षिताः सन्तो घृता नष्टा गुणा यस्य । अमणिरविद्यमानमणिरुद्धारः । उपलब्धत्वेनात्र मणिरिव विवक्षितः । तत्रात्र मणिशब्दः प्रयुक्त इति पर्यायप्रक्रमभेदत्वम् । समिवेति । 'हसन् इव चन्द्र इव हस' इति युक्तः पाठः । मघोर्न इत्यस्य सुतेऽजुने । वीर्यञ्च विद्वत्स्विति । वीर्यवेदनशेलेष्व हेतुत्वेन विवक्षितम् । **समुच्चयो** विकल्पो चेति । विकल्पो यतोऽधिगन्तुमिल्लभोदाहृतः । समुच्चयस्य त्विदं वीर्यमेलुदाहरणम् । 'विद्वत्सु वीर्यं तनये' इति पाठेन वेदनं हेतुत्वेन विवक्षितम् अपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेनेत्यर्थं मन्यते । एवञ्च विद्वत्स्विति विशेषणस्य नैरर्थक्यमापद्यत इति नानेन विचारितम् । [६१] हुक्कलभाव इति । सामानाधिकरण्येनोपक्रमे वैयधिकरण्येन प्रतिनिर्देशः प्रक्रमभेदावहः अत्र चतुर्थे पादे । 'कपालमेवामलशेखरधीरित्यत्र कपालानां बहुत्वे वाच्ये यदेकत्ववचनम् अमलशेखरधीरित्यत्र च शेखरमात्रे धर्मिणि वक्तव्ये यच्छेखरधीरिति धर्मवचनं तदनुपपत्तमेव गन्तव्यम् । एवञ्च पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु चोदाहरणेषु सम्भवन्नपि विचारो ग्रन्थविस्तरभयात् निरवशेषतया कृत इति तत्रैवाभियोगः कर्तव्यः । तदुपेतमिति । स्वशब्देन सर्वनाम्ना वा निर्देशस्तुल्यफल इति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । भगवति युष्मत्प्रसादेनेति । (अनेन) न्यायेन 'पश्यत मातः' इति वार्तिके धर्मकांतैः प्रयोगः प्रयुक्तः । **प्राधान्याभावादित्युक्तमिति** । 'यत्रैककर्तृकानेवा प्राधान्येतरमात्रं क्रिया' इत्यत्र । अनेनिजुरित्यल्लयन् । जक्षुरसादन् । विसप्तसूतं पद्मम् । नेजनादाविति लिङ्गाभूतानयतनपरोक्षप्रक्रमे अनेनिजुरिति तु भूतानयतनेन निर्वाहः । तथा 'भूतविकासी'त्यत्र भूतमात्रे क्वप्रत्यय इत्यत्रापि कालप्रक्रमभेदः । तत्रोपरि तिङ्मतप्रक्रमभेदो द्वितीयोऽत्र न विद्यतः । एवमेव ह्यदिग्रहणेन भूतविकासीति गृह्यते । [१] विकचमस्य दधुः प्रसूनमिति । अनेनिजुरित्यत्र? समाधानं न कृतम् प्रचारान्तरेण समर्थयिष्यमाणत्वात् । यदि येषाम्प्रादानं प्रक्रमभेदं निराकरोति । अजयदिति अत्र परोक्षोऽपि त्रयो दर्शनाहंत्वात् परोक्षत्वेन न विवक्षित इति लिङ्प्रयोगो न कृतः । विद्यमानस्यास्याविवक्षाया दृशन्तमाह [६२] अनुदरा कन्येति । नहि कस्याश्चित् कन्याया उदराभावः कृशत्वात् पुनस्तदपि विवक्ष्यते । एवञ्च —

“अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियां तनूजस्तपनसुतिर्दितिः ।

यमिन्द्रशब्दार्थे निपूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं वक्षिषु प्रचक्षते ॥” इत्यादेः,

“तात ! त्वं निजतेजमैव गमितः स्वर्गं यदि स्पष्टि ते

किन्त्वन्त्येन दृता वर्धूरिति कथो मा सख्युरपे कृषाः ।

रामोऽहं यदि राधवस्तदस्मिन्न प्रीत्यानमत्कन्यार

सार्धं बन्धुजनेन मेन्द्रविजयी वक्ता इवैव रावणः ॥”

इत्यादेः महतः वाक्यप्रवाहस्य न किञ्चिद् दुष्टत्वम् । अर्थस्येति तद्भावोऽर्थेन सत्ता अतद्भाव अगत्त्वम् । यथेति पूर्वार्थशेषः । यथेति । न प्रक्रमभेद इत्यन्वयः । तत्र कालविशेषो दर्शितः ।

* 'अधिक' इति तु तद्वर्गिणिरिति न्यायेन' इति स्यात् । 'अनेनिजुरिति अत्र विकचमस्य दधुः प्रसूनमिति' इति पठितुं युक्तम् .

कटप्रयोगात् । स हि 'नियमनादि'त्यस्यानन्तरं पठनीयः । **लघुसञ्चार** एकैवस्य भेदस्य भेदा-
न्तरैः सद् गत्योजनप्रसाराख्यो गणनाविशेषः । प्रकृतिप्रत्यययोरिति लघुशब्दः प्रकृतिः ।
तस्यां गुरुशब्देन भेदः । गुरुशब्दे चैयमुन्नधिकः प्रयुक्तो, यो लघुशब्दे न प्रयुक्तः । तत्प्रत्ययस्य
च प्रतिनिर्देशो न कृत इति प्रत्ययप्रक्रमभेदोऽपि । अभिनवपाठे तु तत्प्रत्ययरहितस्यैव लघु-
शब्दस्य प्रतिनिर्देशः कृतः । क्रमेति य उद्देशक्रमः प्रकान्तः गोऽनुदेशो धर्परीत्या न कृत इति
प्रतीतिरैक्यस्य विगमाद् दुष्टत्वम् । तच्च **कुसुमशर**स्त्वमिति । इदं क्रमप्रक्रमभेदोदाहरणं न
मुक्तं चूलिकाक्रमस्यैवात्रोक्तित्वम् । तथा हृदेयः । स्मर प्रति साम्प्रत्येनाभिधानं विहाय नेन्दुं
प्रासन्निक प्रत्ययार्थज्ञानमुचितमिति स्मरस्य तावत् प्रथमनिर्देशो न्यायः । (*अनिर्देशो) विद-
विषय स्वत्वा न प्रासन्निकेन वास्त्यार्थपरिसमाप्तिः शोभते इति पार्थवसानिकेन स्मरणैव सम्मु-
लीक्रियमाणेन वास्त्यार्थः परिसमापनीय इति पाठकमापेक्षया चूलिकाक्रम एव सहृदयहृदयद्वयक
इति कुशाग्रार्थधिपणैर्निपुण निरूपणीयमेतत् । तथा च 'युष्मदस्मदौः ऽपदस्य पदान् पट्टीचतुर्थी-
द्वितीयाश्चयोर्वाभावौ' (८-१-२०) इति चूलिकाक्रमेण व्यवहारो दृश्यते । क्रमप्रक्रमभेदस्य
पुनरुदाहरणं वस्तुप्रक्रमभेदविचारप्रस्तावे निरूपयिष्यते । प्रधानभूतस्येति अर्थप्रतिपादनाय
शब्दप्रयोगाच्छब्दस्योपायमात्रत्वाद् उपायानां च नियमाभावात् । तदुक्तम् —

“उपादायापि ये हेयास्तल्लुपायान् प्रचक्षते ।

उपायानां च नियमो नावश्यमवकल्पने ॥”

इति । प्रक्रमभेद इति । प्रक्रमभेदविषयस्य विषयनुवादभावप्रकारत्वात् प्रक्रमभेदोऽप्युपचारादि-
न्यनुवादप्रकार इत्यर्थः । अनेनैव न्यायेन शब्दार्थभेदेति प्रक्रमभेदस्य भेदद्वयं शब्दार्थविषय-
त्वाद् बोध्यम् । शब्दभेदमिति । एकशब्दा(भेदत्वा ?)भिधेयत्वेनार्थस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वोप-
पत्तये । शब्दभेदे तस्यैवार्थस्यान्यत्वेन प्रतीनेः नाशमेव प्रकरोरेव विषयनुवादभावविषयत्वम् ।
कान्यगतत्वेन हि विन्ता प्रस्तुता । न च कान्ये शास्त्रादिवदर्थप्रतीत्यर्थं शब्दमात्रं प्रयुज्यते, स-
हितयोः शब्दार्थयोस्तत्र प्रयोगात् । साहित्यं तुल्यवक्ष्यत्वेनान्यनानतिरिक्तत्वम् । अस्त्येवमिति
सामान्येन प्रक्रमभेदाभ्युपगमो विशेषे तु पर्यनुयोग इति भावः । प्रक्रम(भेद ?)नियमं प्रती-
ति हृदयक्रमः पाठः । यद्भेदाभेदाभ्यामिति हि यच्छब्देन प्रक्रमः परामृश्यते । प्रक्रमभेदनि-
यमं प्रतीतिस्तु पाठे यद्भेदाभेदाभ्यामिति प्रक्रमस्यैवाद्भूतस्य यथाकथमित् परामर्शो व्याहृयेयः ।

[१५] शुचि भूयतीति । अत्र भूयतीति शब्द भूषणे प्रधानम् अस्मिन्नेलाश्वार्थेन रु-
पेण प्रतिनिर्दिष्टम् । अत्र च पर्यायप्रक्रमभेदः स्थितोऽपि साम्प्रते न चिन्तितः शब्दार्थप्रक्रमभेद-
चिन्तनप्रस्तावात् । अत्र विभागस्येवेति । (अत्र बेलार्थादुपमेयम् ?) तदभिसम्बन्धः श-
ब्दाभिसम्बन्धः । विपर्ययादिनि गाक्षाच्छब्दसम्बन्धाभावात् । उदाहरणद्वये 'शुचि भूय-
तीति' 'चास्ता वपुरि'ति च । यादृशमिति स्थितपाठमिप्रायेणानौचित्यं दत्तपाठादायेन त्वा-
चिलमित्यर्थः । तच्छब्देनान्ये परामृश्यन्ते । साहृदयमेवेति । (तदा यच्छब्दस्य नपुमवता
स्यात् । तस्मात् सुरारिषेत्यत्र परामृश्यत इत्ये ?) विवेकात्मप्रस्तावात् । तदपहृतेति अत्रिभणिति-
वैविध्यं परामृश्यम् । उत्कटेन भणिनिर्वचिन्त्येण धर्णनीयमानाच्छादितमित्यर्थः । तदुक्तं यत्रोक्तिवृत्ता
सौमिकारुद्रागानुपमानादीनाम् —

* 'अनुदेशो' इति पठितुं मुक्तम् । ऽपदस्य पदादिनि चानुवृत्तं पदद्वयं प्रासन्निकम् ।

† कुण्डलान्तर्गतं लेखकप्रमादायातं भाति.

“यद्वत् तद्वदलङ्कारैर्भासमानैर्निजात्मना ।

स्वशोभातिशयान्तस्थमलङ्कार्यं प्रकाशयते ॥”

इति । §अप्राधान्यं स्यादिति । अयं भावः—यदि शब्दव्यापारविषयस्य प्राधान्यमर्थव्यापारविषयस्य चाप्राधान्यमिति व्यवस्था, तदा त्रिविधस्य प्रतीयमानस्य परैर्ध्वन्यत्वेन व्यप(निर्दि?)दिष्टस्यास्माभिः(नुभेयत्वेनोपपादितस्याप्राधान्यं प्रसज्येत तत्स्यार्थव्यापारविषयत्वात्, शब्दव्यापारविषयत्वस्य दूषितत्वात् । इष्यते च प्राधान्यम् । तत् कथमियं प्राधान्याप्राधान्यप्रतीतिर्घटत इति । ‘चक्राभिघाते’त्यादौ च पर्यायोक्ते समस्तोक्तिवः गम्यमानस्यैव प्राधान्यं न वाच्यस्येत्युपपादितं प्राक् । ‘एकाभिघात’ इति ह्यग्रीववधे पाठः स्थितः, मुद्रांशस्य पुलिङ्गस्य प्रकान्तत्वाद् य इत्यनेन परामर्शात् । तत्त्वनवबुध्य चक्रं यदि परामृश्यते, तदा यच्छब्दस्य मनुष्यकता स्यात् । तन्मुरारिरेवात्र परामृश्यत इत्याशयेन ‘चक्राभिघाते’ति पठन्ति । न त्वयं तत्र प्रस्तावः । (तदपेक्षयैव ?) प्राधान्यमप्राधान्यं चेति इह गमकमप्रधानमुपायत्वात् । गम्य प्रधानमुपेत्यात् । तेन प्रतीयमानस्य गम्यत्वात् प्राधान्यव्यवहारः । न प्रताप्यपेक्षयेति । शब्देनार्थेन च या प्रतीतिस्तदपेक्षया न प्राधान्याप्राधान्यव्यवहार इत्यर्थः । तय ग्लिह गम्यगमकभावविभक्तिविषयत्वेन चिन्ता कृता । तदपेक्षयैव चेति । वाच्यस्यापि यः शाब्दत्वेन प्राधान्यव्यवहारयोगस्तस्यापि । तदपेक्षया गम्यगमकत्वापेक्षया । क्वचिद् यत्र प्रतीयमानसद्भायस्तत्राप्राधान्यमित्यर्थः । वाच्यं हि प्रतीयमानं प्रति गमकत्वेन व्यवस्थितं तेन तदपेक्षत्वेनाप्राधान्यमिति तात्पर्यम् । † वाचित्रा भक्तिभणितय इति यथा भट्टभाणस्य तेषु तेषु स्थानेषु । अभिभूयमानत्वादिति । यदुक्तं प्लनिकृता—

‘अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्यो संश्रियते कदेः’

इति । वाक्यभेदाच्चेति वाक्यान्तरापेक्षया हि वाक्यान्तरस्य भक्तिभणितिवैचित्र्यमित्यशेन प्रतीतिवैचर्यात् प्रक्रमभेददोषः प्रकाशयति । [६५] न्यायसिद्धत्यादिति । न्यायोऽत्र भणितिवैषम्यम् । कारणभेदस्यापीति न केवलं प्रतीतिभेदो भेदहेतुः, यावत्कारणभेदोऽपि । प्रतीतिभेदो विशिष्यपेक्षया भेदहेतुः, कारणभेदः पुनरुपत्यपेक्षयेति विशेषः । तदुक्तम्—

“अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा भावानो योऽयं विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च”

इति । इह भक्तिभणितिवैचित्र्यावैचित्र्ये प्रतीतिपरिस्खलनास्त्वनयोः कारणे । स चेति प्रक्रमभेदः । शाब्दश्चार्थश्चेति पूर्वं प्रकृत्यादिप्रक्रमभेदविलक्षणी शाब्दार्थप्रक्रमभेदौ लक्षितादुदाहृती च । अधुना वाच्यप्रतीयमानार्थापेक्षया पर्यवसानाभिप्रायेण सर्वप्रक्रमभेदव्यापरी सामान्येन शाब्दार्थप्रक्रमभेदादुक्ताविति विशेषो बोद्धव्यः । वस्तुप्रक्रमभेद इति । वस्तु वर्णनार्थं यथा वर्णयितुं प्रकाशं तस्य तथा निर्वाहभावाद् वस्तुप्रक्रमभेदः । भेदेनेति अवयवसम्बन्धिन्वेत्यर्थः । प्रथमे हि पादे अवयविन एव स्वरूपेण वर्णनं प्रकान्तमित्यवयविसम्बन्धिन्वेन निर्वाहं दोषः । उभयत्रापीति अवयविवर्णने अवयववर्णने च । तत् स्वरूपं नाथि स स्वरूपम् । अङ्गने इत्यामन्त्रणम् । एतत्तु अथस्ताद् गच्छतु । सादृश्यप्रतिपादनेन द्विचन्द्रमिति हि पाठे वदनेन नह चन्द्रो नभसो द्विचन्द्रनामापादयति । तय वदनचन्द्रयोः सादृश्यमूलनिनि-व्यतिरेकप्रक्रमे सादृश्यनिर्वाहत्वं प्रक्रमभेदः । वस्तुसर्गपौनरुक्त्यस्योने पुनरुक्तवस्तुविरस इत्यत्र हि पुनरुक्तवस्तुनिर्वाह इति व्याख्याने सादृश्येन निर्वाहः कृतः । व्यतिरेकप्रक्रमे इति दोष एवाव्यम् ।

† ‘विचित्रार्थ’ इति कसंज्ञमूलकोशे पाठः.

§ ‘प्राधान्यं न स्याद्’ इत्येव तु मूलमोक्षेषु पाठो दृश्यते ।

विमुक्त इति । चेन्न पुनरुक्तवस्तुषु विरक्तं पुनरुक्तानि वस्तूनि (न) करोतीति व्याख्यानेन व्य-
तिरेकनिर्वाहयथा स्थितपाठं समर्थयामाहरे । अर्थदोषाणामिति प्रकृमातिक्रमरूपाणामित्यर्थः ।
नपेन वर्षा इति-

“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसूनल्लव्यं ददतः संदतवः ऽपेऽस्य वास्तव्यकुडुम्बितां दधुः ॥”

अत्र हि ‘त्रापुरपुष्पमलत्रयसुतमा ऋतूनां वर्णने प्रसूते र्क्षापाणामृतूनां तृतीयासम्बन्धादप्रापा-
न्ये विदक्षिते यत् तपेन वर्षा इत्यत्र विषयः कृतः, कृते वा तथा निर्देशे शरदा हिमागम इ-
त्यादौ यदन्यथावरणं स प्रक्रमभेद एव । यदि परं स्वीयस्योरत्र येन क्रमेण प्रक्रमः तस्यान्यथा
निर्वाहान् क्रमप्रक्रमभेदमिमं विप्रः । तेन पूर्वं क्रमप्रक्रमभेदस्येवमेवोदाहरणं देयम् । तेन परं ‘घ-
नभियोष्णः शरदा हिमागम’ इति पाठः कर्त्तव्यः । कर्त्तृप्रक्रमभेदोऽपीति । यत्र युष्मदस्मद-
र्थगतं कर्तृत्वं दोषेऽत्र चेतनेऽचेतने वा वक्ष्यते बुद्धिपूर्वकमेवोदाहरणं देयम् । तत्र कर्त्तुरन्यस्यारोपधा-
त्वाच्च व्यत्यासां गुण एवेत्यर्थः । [६६] तयोरिति । (यत्र ?) कर्त्तृव्यत्यासप्रक्रमभेदयोः । न प्र-
करणावसित इति । युष्मदस्मदर्थस्य हि कश्चित् कर्त्तृत्वं प्रकरणावसितं न शब्देनाभिधानु
प्रशान्तिमिति नायं प्रक्रमभेदोपस्य विषयः । अन्यत्रारोप्यवमुक्तमिति दोषत्वेन विवक्षितं
रामभेदे । एवमुक्तं भागवे वटौ चान्यत्वं योजनीयम् । ननु युष्मदस्मदर्थस्य चेतनत्वात् तद-
पेक्षयाचेतनस्यैवान्यत्वमुचितामिति कथं चेतनस्यैवान्यत्वमित्याह द्विविधो ह्येति । अयं भावः ।
न युष्मदस्मदर्थगतचेतनत्वापेक्षया वस्तुनन्तरस्यान्यत्वम्, अपि तु युष्मदस्मदर्थत्वापेक्षया । यु-
ष्मदस्मदर्थौ च क्रमात् सम्बोध्यमानवस्तुनिष्ठं परभावोऽस्मितास्या प्रत्यक्षा च । ततश्च तदपे-
क्षया दोषस्यान्यत्वम् । तस्य च चेतनत्वाचेतनत्वाद् द्विविधमिति न विरोधः कश्चित् । परधुना
चन्द्रहाता इति क्रमेण द्वयोरपि युष्मदस्मदर्थयोश्चेतनाविषयकर्तृतान्यस्याम् उदाहरणम् । भो ल-
ङ्गेभ्यश्च इति । अत्र रामः स्वयं याचत इति अस्मदर्थकर्त्तृत्वस्य चेतनविषयत्वस्यान्यत्वात्
विदत्तनपुरादपेक्षया न चिन्तितं, पूर्वमुदाहरणान्तरे चिन्तितत्वात्, चिन्तान्तरं प्रस्तावाच्च ।

तदेवमित्या प्रबन्धेन प्रक्रमभेदं विचार्य क्रमप्राप्तं क्रमभेदं विचारयितुमाह क्रमभेदो
यथेति । ननु यदि स्थितिपरामर्शकस्य तच्छब्दस्यानुभूत एवायं विषय इत्युच्यते, येऽत्यन्तप-
रोक्षा रामादयस्तेषां कविना शान्ते तच्छब्देन पञ्च परामर्शं क्रियते तेषामतीन्द्रियत्वादित्याह
[६७] अत्र च प्रतीतिमात्रमिति । अयमप्राप्तिप्रावः । येन विना यमोपपद्यते तस्य तदपेक्षा
न्याय्या । स्थितिश्च प्रतीतिमात्रमन्तरेणानुपपद्यमाना तदपेक्षिणी स्यात्, नैन्द्रियिकप्रतीत्यपेक्षिणी
ऐन्द्रियिकप्रतीति विनाशे शब्दादिभ्यः प्रतीतिं तस्याः सम्भवदर्शनात् । रामादीनां च यदि नैन्द्रि-
यिक प्रतीतिस्तदा शब्दात् प्रगिद्धेयां प्रतीतिरस्तु । तत्रिवचनस्य स्थितिपरामर्शेन तच्छब्देन
परावर्त इति न वचिद्विरोधः । नन्यति । अयमप्रावः । पदार्थविमर्शोपसृष्टो वाक्यार्थविमर्शो
इति न पदार्थविमर्शेनेत्यायां भवत्येवमाशङ्क्य । वाक्यार्थविमर्शसमये तत्पदप्रतीतिं पूर्वपरभाव-
नियमावगासनाभावात्तस्य दोषस्यावकाशः । उदेरत्याच वाक्यार्थप्रतीतेरन्तरात्त्वमिति तदाप्र-
येणैव व्यवस्थापयतीति न क्रमदोषचिन्ता वाचिरिति । प्रतिरूपः प्रतिविम्बरूपः तत्सञ्चारो
वक्ष्यमावसङ्गमणम् । शब्दव्यवहारस्येति । शब्दव्यवहारस्येन श्रोतृगृहीतो वाक्यार्थवि-
मर्शः स्वीकृतः । वस्तुरिति यदि श्रोतृविमर्शपर्यवसायी शब्दव्यवहारो वस्तुविमर्शप्रतिच्छन्द-
स्वरूपो न स्यात्, तदा शब्देर्वस्तुविमर्शस्यासम्बन्धित्वादनुरागं न स्यादित्यर्थः । तत्र चासा-

विति वक्तृधृतृगतौ वाक्यार्थविमर्शं सूक्ष्मत्वेनास्फुटरूपोऽस्त्वैव पौर्वापर्यप्रतिभात इति यावत् । पदार्थबुद्धाविति वाक्यार्थपूर्वभासिन्याम् । तत्रापीति । वक्तृधृतृगतवाक्यार्थविमर्शोऽपि सूक्ष्मः पदार्थाध्ययो दोषो दुर्निवारः पदार्थानतिक्रमेणैव वाक्यार्थविमर्शस्य व्यवस्थितत्वा-
दित्यर्थः । प्रमाद्वज इति । एव सति प्र(=कस्यमान+?) परामर्शदोषस्तारत् परिरुतो भवति ।
प्रतीपगमनहेतोरिति गजसेतुबन्धादित्यत्र । शाब्दस्येति पञ्चम्यन्तत्वात् । तदीयतीर्था-
भिधानेति हेतुहेतुमतोस्तदीयतीर्थशब्देन व्यवधानं सन्तत्यर्थः । गङ्गाविशेषणमुत्तेनेति गज-
सेतुबन्धमिति पाठे । अयमत्राशयः— शाब्दो यत्र हेतुहेतुमद्भावस्तत्र हेतुत्वेनापन्यासात् तथोच्य-
वधानं किञ्चित् कार्यं, प्रतीतिविप्रकर्षप्रसङ्गात् । आर्थे हेतुहेतुमद्भावे उपपन्नस्तस्य हेतुत्वाद् विशेष-
णभूतस्य हेतोर्विशेष्यस्वरूपवर्णनेन चरितार्थत्वात् सत्यपि व्यवधाने न प्रतीतिविप्रकर्षः कश्चित्,
पर्यालोचनसामर्थ्याद्धेतुत्वप्रतीतिः । अत्र च श्लोके तीर्थे तदीये इति पदद्वयाकरणेऽपि वाक्यार्थस्य
निराकाङ्क्षात्वात् तत्करणमपुष्टांभेव । तदेति तच्छब्देन । (इति तच्छब्दः?) आरोपनिवृत्ता-
विति आरोपो भ्रमोऽन्यस्यान्यत्वेन प्रतीतिः, यथा नवजलधरस्य सन्नद्धतनिशाचरत्वन ।
ताम्रेहतावत्र वक्ष्यमाणायामारोपविषयस्य जलधरादेवंस्तुसन* प्रज्ञासमानस्येदमादिना न्याय्ये
निर्देशे तस्य परामृश्यसमीप एव प्रयोगेण भाव्यम् । यस्त्ववरतुसदारोप्यमाणनिकटे प्रयोगः स
क्रमभेदमावहति । यस्त्ववर्वागरेपविषयस्वरूपतया विद्युतो निश्च इदमाद्यप्रयोगः, तत्र दूषणान्त-
रावकाशः ।

[६८] उत्खातुममिव शैलं हिमहतकमलाकरमिव लक्ष्मीविमुक्तम् ।

पीतमदिरमिव चपकं बहुलप्रदोयमिव मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥

इतीयेति । अत्रोपालम्भरूपः पूर्ववाक्यार्थ इति शब्दावच्छिन्न उत्प्रेक्ष्यत इत्युपालब्धेऽत्यतः पूर्व-
मितीवशब्दो प्रयोज्यो । विषयान्तरे तु प्रयोगान् क्रमभेदः । प्रापिपयिषुपदेनेति पूर्ववाक्या-
र्थस्थितेन । तदधीनत्व पुरुषायत्तन्वम् । स्तम्भरज इति पीनोन्नतस्तनद्वयदर्शनादय प्रशलोषिः ।
पिद्गाः विदाः । प्रतीतिपेच्छिन्नमिति वाक्यार्थस्य तिलतण्डुलीकृतस्यावगमानवगमौ । उक्ति-
स्वरूपेति । उक्तिः 'स्तम्भेरमः परिणिर्गुरसाउरती' यत्र । तस्या विटसम्बन्धन्याः स्वरूपम्
इति शब्देनोपलक्षणत्वा एव शब्दादिना व्यवच्छेदुमिष्टम् । अतश्च तत्र तस्माद् इति शब्दादिति-
शब्दोपलक्षितादेवमादध प्राक् पुनर् उक्तेः पूर्वप्रदाशिताया । अन्यम् किञ्चित् पदं पिद्ग
इत्यादि न कथनीयमित्यर्थः । एवमुदाहरणान्तरेऽपि योजनीयम् । [६९] उपाधिभावादिति
इति शब्दस्य स्वा शक्तिः पूर्ववाक्यार्थच्छेदस्या । तां पूर्वत्र वाक्ये समर्थ्यस्तस्योपाधिरिति शब्दः
सम्पद्यते । अतश्च न तस्यान्यत्र प्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः । पदस्यान्यस्येति पिद्गरेत्यादेः ।
अन्यथेति (विषयान्तरप्रयोगे?) आसमर्थ्यं विशराद्यप्रतीतित्वम् । आनन्तर्यनियम इति

"यस्य येनाभिसम्बन्धा दूरस्थस्यापि तेन सः ।

अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यमकारणम् ॥"

इति न्यायेनार्थविलयशब्दवद्विधानामप्यानन्तर्यनियमो भविष्यतीत्यर्थः । अन्यतस्तर्हीति ।
अन्यतोऽर्थविलयस्यात् । तत्कार्यसिद्धेः इत्यादिकर्तव्यसिद्धेः । इति तेषां प्रयोगो नियतः
स्याद् इत्युक्तम् । ननु 'यस्य येनाभिसम्बन्धोऽन्याप्यः?' कुत्रानिष्टतामित्याह कैश्चिदेयेति ।

* 'कस्यमानवस्तु' इति पठनीय स्यात्.

† 'विषयान्तरप्रयोग' इति स्यात्.

‡ 'न्य इति न्यायः' इति पाठिषु युक्तम्.

न्धिनामिति । अत्र 'सम्बन्धनिबन्ध' इति कारिकायां यः सम्बन्धी युक्तः, स निर्दिष्टः । तथा चात्रांशवः सम्बन्धित्वेन निर्दिष्टः । तत्परामर्शयोग्यतेति तच्छब्देन परामृश्यः शशाङ्को निर्दिष्टः । सा हि गुणीभूतस्येति । हरमन्यपदार्थं प्रति निशापतिर्गुणीभूतः । तस्यापि निशा गुणीभूता । सा च भुवनेति । अत्र न नगेन्द्रतनयायाः सम्बन्धी निर्दिष्टः । अपि तु मा चेन्न-
नेन *स्वरूपेण निर्दिष्टम् । चिह्नस्तो न कञ्चिच्छक्तः । समासगतस्येति परामृश्यस्येति स-
म्बन्धः । तत्र हि परामृश्यस्य समासे गुणीभावात् सम्बन्धिनश्चानिर्देशात् परामर्शो न न्याप्यः ।

तत् सर्वजनसंवेदनीय इति । अस्यार्थः— "यथास्मि रोचते विश्व तथेदं परिवर्तते" इति न्यायेनात्रातिश्रीदत्तया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थेभ्यस्त्वां कर्तुमारब्धः, धनं 'तदशुनिचि-
त' इति ५ 'तत्तमसाम्' इति च शशाङ्कस्य निशायाश्च तच्छब्देन परामर्शमघटमानमपि समर्थ-
यते, 'जक्षुर्विसं धृतविकासिविसप्रसूना' इत्यत्र च विसप्रसूनशब्दस्य सङ्गापदस्यापि विसशब्दा-
श्रयेण सूक्ष्मेक्षिकया पौनरुक्त्य दोषमुद्गाहयति । न चेत्तत् समर्थनं हृदयहारि, यस्माच्छशाङ्कमौ-
लिरिति च निशापतिर्मौलिरिति च सङ्गाशब्दावेतौ । सङ्गाशब्दानां च विद्यमानस्याप्यर्थानुगमस्य न प्रयोजकत्वं हठैः प्राधान्यात् । ततश्चात्र न शशाङ्काय न निशायः कश्चित् । किन्तुपायमात्रे-
पैतावर्थावाभित्य सङ्गिविशेष एवात्र विवक्षितः । एवञ्च सरयन्तर्गतयोः शशाङ्कनिशयोस्तच्छब्द-
परामर्शेन सहृदयहृदयान्वावर्जयतीति दृढतममर्थमेतत् । किं च शशाङ्कमौलिरित्यत्र वर शशाङ्क-
स्य भवतु सर्वनाम्ना परामर्शः तस्य वक्राकृतेस्तत्र सन्निहितत्वात्, निशापतिर्मौलिरित्यत्र तु नि-
शायाः परामर्शः पापात् पापीयान् निशापतेरेवोक्तकमेव तत्र सन्निहितत्वात् । निशाया उपलक्ष-
णमात्रेणोपयोगिन्यास्तत्र सम्भवाभावात् । यत्र च तस्या एव न सम्भवस्तत्र का वार्ता तम-
साम् । तदयम् 'अन्धो मणिमविन्दत् । तमनङ्गुलिरापयद्' इति न्याय † (न्याये आयातः) आयातः । अपि च यत्र प्रसारितानुगमेन शब्देन संज्ञिनः प्रत्यावर्तनं क्रियते, परं तत्रानुगमोक्त-
पादं भवति सर्वनामपरामर्शः । यथा—

"उत्सवाय जगतः स जायता रोहिणीरमणखण्डमण्डनः ।

तत्प्रभाभिरिव पूरित वपुर्भाति यस्य सितभस्मगुण्डितम् ॥"

इति । अत्र हि ‡ पदव्यापिनी सङ्गान्वर्थ(त्वं)मेवोत्कर्षयति । तेनात्र परामर्शो नाप्रतीतिकरः । प्र-
कृते तु तादृश्यपि गतिर्नास्ति । आस्तां वा प्रकृतम् । अत्रापि हि रोहिणीरमणेत्यादौ यदि सूक्ष्मे-
क्षिका क्रियते तदा सङ्गाप्राधान्यात् तदस्य सर्वनामपरामर्शो न दुष्टतां भवति । प्रकृते तु पा-
पात् पापीयान् परामर्शः । कृतं चात्र समर्थनं ग्रन्थकृता । तदेतदस्य विश्वमगणनार्थं मन्यमानस्य
स्वात्मनः सर्वोत्कर्षजालिताख्यापनमिति ।

ग्रन्थकर्तुः पुनरयमाशयः— इह तु द्विविधाः संज्ञाशब्दाः स्यादयोरुक्तयश्च । तत्र सङ्गा-
नामर्थानुगमाभावात् तदनुसरणं न कर्तव्यम् । ये तु योगसूत्र्यस्तेषां यदि योग उक्ततां मज्जेत
तदाश्रयो व्यवहारो न दुष्यति । अत एव निमित्तत्वेन प्रकृतस्य शब्दस्य निमित्तान्तर्भावे प्रयो-
गः सौमतेरनिपिद्ध एव । यदाहुः—

* 'स्वरूपम्' इति परं पाठः. ५ 'तत्तमसाम्' इत्यस्य स्थाने 'तत्तु समासमेति च समिति'
इति लिखितमादर्शं दृश्यते. † 'न्याय आपतित' इति वा 'न्याय आयात इति वा पाठ्यम्.
‡ 'पादव्यापिनी' इति स्यात्. ॥ नादुष्टताम्' इति पाठो युक्तः.

“नैमित्तिकाः शुतेरर्थमर्थं वापरमार्थिकम् ।

शब्दानामनुबन्धानो न बाधस्तेन वर्णितः ॥” (?)

इति । एव स्थिते योगाश्रिते व्यवहारे यदि सज्ञावयवभूतार्थस्याव्यभिचारी कश्चित् प्रतिपादयि-
षितः स्यात् तदा तदभिसम्बन्धाय तस्याप्यवयवस्य सर्वनामपरामर्शो न दुष्टः । यदुक्तम्— ‘सर्व-
नाम्नानुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य’ (का. सू. ५-१-११) इति । मौलिरित्यत्र शशाङ्गान्यभिचारीणो रश्मयः
सम्बन्धित्वेन प्रतिपादिताः । निश्चापतिमौलिरित्यत्र निश्चाङ्ग्यभिचारीणि तमांसि । तेषां चावास्त-
वत्वमपि न तथा दुष्टम् उत्प्रेक्षाभेदत्वेन प्रतिपादितत्वात् । केवलं पूर्वत्र संज्ञितसम्बन्धी, परत्र
तु सम्बन्धिसम्बन्धी परामृष्ट इति विशेषः । तदेवं योगिकानां सज्ञाशब्दानां योगनिमित्तो व्यव-
हारः कश्चित् कश्चित् सुव्यवस्थित एव । यत्तु ‘कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे’ इत्यत्र पिनाकपाणि-
पदस्य संज्ञाशब्दस्य सतोऽर्थानुगमो निवारयिष्यते येन संज्ञावयवमर्थं हरशब्दः प्रयुक्तः,
सम्प्रार्थानुगमाभावप्रतिपादनपरेण, किन्त्वनुगम्यमानस्यार्थस्य सरम्भास्पदत्वेन विवक्षितत्वं पृथक्
सज्ञापदप्रयोगमन्तरेण (न) निर्वहति सज्ञार्थस्यार्थानुगमस्य च युगपत् प्राधान्याभावादिति द्वयप्र-
योग एवैवविधेषु स्थानेषु शास्यत इत्यभिप्रायेण । प्रकृते वस्तुत्वरूपमात्रप्रतिपादने सज्ञाशब्दत्वेऽ-
प्यर्थानुगमानुसरणमव्याहृतमिति । इतरथेति उभयविधयोग्यताभावे परामृष्ट्यप्रतीतिरभावादि-
त्यर्थः । अत्र स्थितिः । ‘जञ्जुर्विसमि’ इत्यत्र । सम्बन्धिनः प्रसूनस्य नियन्धने उपादाने ।
मार्थ इति । क्रियाकारकभावस्याख्यातपदवाच्यत्वेन शास्येन क्रमेण प्रस्तावेऽत्र विशेषणशारेण
समासेन (प्र तोऽर्थः ?) प्रतीतिरार्थत्वम् । तच्चानेकप्रकारमिति तच्छब्देन पौनरुक्त्य परामृ-
ष्टम् । सप्तेषु पद्यप्रकारं पौनरुक्त्य निर्दिश्यते । अभ्युपेयि । अत्र ‘केशाभाभ्यां यञ्छी’ (४.
२. ४८) इति समूहेऽर्थं छप्रत्ययः । एव छप्रत्ययः सहितशब्दश्च भिन्नः प्रकृतित्वेन निर्दिष्टो पुन-
रुक्तो । अभैरित्येव हि वाच्यम् । विस्तीर्णः ‘विसक्तिलयच्छेदपाथेय’ इति ‘त्वणुतरासत्राम्’
इति च वाच्यम् । [७१] बहुव्रीहीर्हान्तं मत्वर्थं बहुव्रीहिविधानम् । कर्मधारयमत्वर्थीया-
भ्याम् इति । कर्मधारयमत्वर्थीया समुच्चयेनावस्थिती वृत्तिलापवाद् बहुव्रीहिणा वाच्येते इत्यर्थः ।

मनु—

“भूमिन्दाप्रशस्तासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संतर्पेऽस्तित्विवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥”

इति बहुव्रीहौ भूमादयोऽर्था अस्त्वर्थमनुगच्छन्तो मत्वर्थीय(ताः) विषयत्वेनोक्ताः । ते किमिति न
बहुव्रीहिविवाच्यत्वेनोक्ता इत्याह मतोरिति । मनुग्रहणं मत्वर्थीयानामनुपलक्षणम् । भूमादयो स्वार्था
न केवलेभ्यो मनुनादिभ्यः प्रतीयन्ते, किन्तु प्रकरणादिसहायेभ्यस्तेभ्य इति (न) मनुवादिविचा-
रेणोदाह्रियन्ते, नान्तरीयकतया तेषां गतत्वात् । ज्ञाम्येवेति तदीयेति धन्येति च तद्वि-
प्रत्ययस्य पौनरुक्त्यम् । जम्बूपलवानिति, तन्मातृहेनि, वनकरिणामिति च पट्टीयमासेनैव तद्वि-
कर्मधारयलक्षणश्रुतिद्वयार्थप्रतीतिः । चार्त्रमेति वृषभ इन्द्रस्यापत्यमत्र विवक्षितं, नेदमर्थ इति
नात्र तद्विस्तस्य पौनरुक्त्यम् । समूहाप्येति इति । ‘ग्रामजनवन्धुगहायेभ्य’ इति (४-१-७) ।
समूहे तत्प्रत्ययः । अत्र जनशब्देनैव समूहार्थप्रतीतिस्तत्प्रत्यय(रूपायाः ?) प्रकृतेर्बहुवचनस्य प्र-
त्ययरस्य च पौनरुक्त्यम् । पूर्ववदिति दलकन्दलेति लम्बाम्मुदमिति पुष्पाम्मुना इति च बहुव्री-
हिणैव भजत्यपरीक्षा प्रतीतिः पुनरुक्तत्वम् । विशेष्यमात्रेति विशेष्यस्याविशिष्टविशेष्यरूपतया

विशिष्टविशेष्यरूपतया वा प्रतीतिः । तत्र- विशिष्टविशेष्यस्तया प्रतीतौ यत्र विशेषणमात्रादेव विशेष्यस्यैव प्रतीतिः, तत्र विशेष्यप्रयोगो न दुष्यति यथा 'तत्र प्रसादादि'त्यत्र वक्ष्यते । (किन्तुपायमत्रेणैताव ?) भवशब्दस्येति शीतकिरणाभरण इत्यनेनैव प्रतीतत्वाद् भवार्थस्य, यथा 'निधानगर्भांमिव सागराम्बराम्' इत्यत्र सागराम्बराशब्देन मेदिन्याः । चमूखमृगविशेषः । कुथः वर्णकम्बलः । एकतरस्येति इन्द्रवाहनशब्दप्रयोगे कुथसामर्थ्यान्नागेन्द्रप्रतीतिर्नागेन्द्रशब्दप्रयोगे च शुद्धवर्णस्य वर्णितत्वाद् इन्द्रवाहनप्रतीतिरित्येकतरस्यैव प्रयोगो न्याय्यः । यत्र तदित्यादिना विशिष्टांशविशेष्यरूपतया विशेष्यप्रतिपत्तिमुदाहरति । तद्विशेष्यः विशेष्यगतो विशेषः । हरशब्दस्येति पिनाकपाणिशब्देन हरगतो विशेषः प्रतिपाद्यते यः सर्वोत्कर्षहेतुत्वेन विवक्षितो न सक्षिमात्रमित्यर्थः । विशेष्योपादानमन्तरेणापीति । कुष्ठमायुधशब्दोऽपि हि विशेषणमपि विशेष्यमवगमयत्यव्याभिचारान् । न तु तस्य पृथक्प्रयोगः । अत्रापीति पिनाकपाणोरित्यत्र लिङ्-उत्तमपुरुषेणैवेति 'अस्मद्युत्तमः' (१-४-१०७.) इत्यत्र हि स्थानिन्यपीत्यनुवर्तनादप्रयुक्तेऽयस्मच्छब्दे तदर्थसम्भवे उत्तमपुरुषो भवत्येव । तदनुपादानं विशेष्यानुपादानम् । [७२] अन्येषामिति । बहुवचनादीदृक्षु स्थानेवैकैर्नैवेयशब्देन गतार्थत्वाद् अन्येषां प्रयोगो विफल इत्यभिप्रायः । तृतीयस्यापीति वाक्यार्थोपम्यविवक्षायामेक एवैवशब्दः प्रयोक्तव्यः । पदार्थोपम्यविवक्षणे तु यावन्तो विशेष्यभूताः पदार्थास्तावन्त इवशब्दाः प्रयोक्तव्याः । न त्वर्थजरताय कार्यमित्यर्थः । एतच्चान्युपगमवादेनोक्तम् । न तु सम्भवत्यां वाक्यार्थोपमाया पदार्थोपमाः कार्या इत्यस्य पक्षः । तथा च दिनेदिने इत्यादिना दूषयिष्यति । दिने दिने इति । अत्र चान्द्रमस्या लेखाया पार्वत्युपमानं, विशेषाणां तु कलान्तराणि । विशेषाणां च व्यवयमयानिति विशेषणम् । तत्स्थानीय कलान्तराणां ज्योत्स्नान्तराणीति । ज्योत्स्नान्तरे येषामिति हि व्याख्या । 'दिनेदिन' इत्यादि पार्वतीन्दुलेखयोः साधारणो धर्मः । न तु कलान्तराणि कर्तृणि ज्योत्स्नान्तराणि पुष्पातीति साध्वी व्याख्या वचनभेदादिदोषप्रसङ्गात् । अत्र चान्द्रमसीव लेखा कलान्तराणि पुष्पातीत्येकैर्नैवेयशब्देन गतार्थत्वे द्वितीयस्यैवशब्दस्य पानरुक्त्वम् । यं समेत्येति । अत्र यमित्यस्य चण्डमारुत उपमानं, चेदिपस्य च प्रदीपः । तुल्यार्थे वतिः । विलोचनप्रशमनादेव शम्भुविभ्रमत्यागः । अत्र च दत्तेऽपि पाठे कर्मभूतयोरुपमेयोपमानयोर्लेखादलेखयेत्यादिविजातीयपदगर्भितत्वं विकृतपदप्रयोगो वैरस्य च दुष्परिहरमेव । तेन 'चण्डमारुतवप्रदीपवद्' इति पाठः श्रेयान् । एवं हि मिश्रशब्दस्थाने नशब्दमात्रकरणेन स्तोत्रमात्रव्यत्यासेन सांकेत्येण दोषपरिहारप्रतीतिः सौन्दर्यं च । मलयजार्द्रमिवेति हिमांशुखण्डस्योत्प्रेक्ष्यत्वेनोपनिबद्धमाकाङ्क्षासन्निधिसामर्थ्याद्भ्रूलादतदस्य विशेषणं पयस्यतीति कचेरभिप्रायः । वस्तुतस्त्विवशब्दप्रयोगमन्तरेणापीष्टसिद्धेरिवशब्दः पुनरुक्तः । न चन्द्रराष्टस्य मलयजार्द्रत्वोत्प्रेक्षणे प्रयोजनं किञ्चित् । यत्र चैतद्वि विशेषणमुपयुज्यते, तत्रैवशब्दप्रयोगो व्यर्थः । तदभिप्रायेणेति तस्मात्से इवार्थगर्भाकारात् । विपर्ययेणेति ललाटतटनिकटे प्रयोगाद्भ्रूलात् । वरमिति इवशब्दस्य शिप्रकमत्वापरिहारादनवतृप्तिः । केवलं हारीत्यस्य समासाकरणादिवायाप्रतीतिरिवशब्दो न पुनरुक्त इति पानरुक्त्यपरिहारः कृतः । अहो अपर्यन्तेति 'ओः' (१-१-१५) इति प्रगल्भसंज्ञा । उपमारूपकेत्यादि(ना?)

"अलहारस्य कवयो यत्रालहरणात्तरम् ।

असन्नुद्य निवभ्रन्ति हारादेर्मणिबन्धवद् "

इति । यत्रोक्तिर्जीवितकृतस्तु तमलद्वारपृष्ठपातिनमलद्वारं दूषयति । निर्मोकमुक्तिमिवेति अत्रो-
पमारूपकत्वं परप्रसिद्धोक्तम् । न त्विदमुपमारूपकम् । उत्प्रेक्षारूपकं तु स्यात्, निर्मोकमुक्तोत्प-
्रेक्षामान्यमानत्वेन प्रतीतेः । तथा हि निर्मोकाद्युपग्यात् तावद् गगनस्योरणेन रूपणम् । निर्वृद्धे च
रूपके निर्मोकमुक्तिर्न तादस्थेन प्रतीयते किन्तु गगनोरगसम्बन्धित्वेन । (गगनोरगसम्बन्धित्वेन)
च प्रतीती न सादृश्यम् अपि त्वप्यवसायः । तस्य च प्रवर्तमानत्वमित्युत्प्रेक्षैव ज्यायसी प्रतीती ।
अतथैवे(यं?)(चं) मुक्तिपदं कृतम् । अन्यथा शुद्धसादृश्यप्रतिपादने धर्म्येव विशेष्यो निर्मोक उपमा-
नत्वेन निर्देयः स्यात् । भिन्नलिङ्गयोरुपमाया दुष्टत्वात् निर्दिष्ट इति चेत् । साधारणधर्मस्या-
निर्देहे निर्दिष्टस्यापि वा द्वैरुपाभावे भिन्नलिङ्गसङ्घयोरपि 'जीव गच्छति पशोऽद्य'मित्यादी
'इन्तावहन्ति दोषा इव नृपतीनां गुण इह(तर्हैव?)शुचिनयम्' इत्यादी चोपमानोपमेयभावस्येष्ट-
त्वात् । तस्मादुपमाया निर्मोक इवेति स्यात् । उत्प्रेक्षायां क्रियामात्रोत्प्रेक्षणमुपपद्यत इत्युत्प्रेक्षा-
रूपकमेतत्परमार्थतः । एतदस्माभिर्दुर्गचरितवार्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत् एवावसेयम् । एवं
परशुरिवेत्यादी वाच्यम् । 'तमोरण्यवहंरियाचि'रिति । अत्र तमसोऽरण्येन रूपेण वहिराचि-
स्मम्यन्धितया विषक्षितः §(गमासे न निवेशनीयः कथिदत्र निर्दिष्टः)यो र्वाहना रूपेत । तस्मात्
तमोरण्यस्य वह्निर्वाचिरिति वाच्यम् इत्यत्र वाच्यावचनं दोषः । आलानमिति सत्येव सादृश्यं
आरोप्यारोपकभासस्य निदर्शनम् । [७३] शुभ्यतीयेति । अत्रोत्प्रेक्षाधे प्रयुक्तस्येवशब्दस्य लक्ष-
णमभिहितेनार्थेन कृतार्थेणात् पुनरुक्तम् ।

अ(त्र)चोपमारूपकाभिमत एवविधे च प्रदेष्टुं अन्यकारो हेवाकितयैव दूषणमशान् । तथा
च शब्दार्थयोर्विच्छितिरलङ्कारः । विच्छित्तिश्च कविप्रतिभोजसहस्रत्वात् कविप्रतिभोजस्य चान-
न्यादनन्तत्वं भज्यमाना न परिच्छेत्तुं शक्यते । अत एवोक्तं प्यनिकृता—

“वाचस्पतिसदृशाणां सदृशैरपि यन्नतः ।

निवद्धा सा क्षयं नैति प्रकृतिर्जगतामिव” ॥

इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

‘अश्वि अभिष्णसुरो पञ्चभू याआपरिष्कन्दो’

इति । एवम् यदि विच्छिद्यन्तरोपेक्षया तस्य विच्छिद्यन्तरस्य पौनरुक्त्यं तदोपमाया रूपकाद्य-
पेक्षया पौनरुक्त्यं स्यात् । उपमापेक्षया हि रूपकमतिशयोक्तिर्वा शरीयती । न चैव प्रयुज्यते,
विषयाया नानात्वात् । तथा हि कचिन् सादृश्यमात्रं विवक्षितम् । तत्रापि कचिदभेदः । तस्मि-
न्मपि कचिदारोपः । कचिदध्यवसायः । (अध्यवसायेऽपि) कचित् साध्यत्व कचित् गिहत्वमि-
त्यादिक्रमेणानन्तरप्रकारं विच्छित्तिर्विचिन्त्यम् । तत्रापि गव्योवनक्रमेण नव विच्छित्तिर्विचिन्त्यमनुभू-
यमानमाश्रित च महाकविभिः कथं गंधेपञ्चवित्तेनापहृत्यते । न हीदं वाच्यं लक्षणशास्त्रे, येन मा-
त्रालापव चिन्त्यते । तत्रापि वा न नियमेन व्यापयमाश्रित महद्भिः । तथा हि मापहणस्य स्था-
नेऽन्यतरायां प्रहणमपि कृतम् । विच्छित्तिर्विचिन्त्यं तदप्याश्रितमेव । तदुक्तं ‘विविधा हि सूत्रस्य
इतिः पाणिनेः’ इति । एवमात्र कृतेऽपि रूपके उत्प्रेक्षादिनिबन्धः कर्मापि शुभमुत्कर्षयति न दो-
षमिति सदृशैर्निपुण निरूपणीयम् । ननु हेवाकस्य पद्याध्ययनीयमित्यास्तां तावत् । प्रकृतमनु-
सरामः ॥

सुसुरः अङ्कारः । आप्रयणस्येति ‘प्रनिरन्’ (८. ४. ५) इति श्रुत्यम् । अधिक-

मजान् परित इति । परितदशब्दयोरे 'अभिः परितः समयानिकषा' इति द्वितीया । अत्र द्भुरिवेतीवशब्दः पुनरुक्त एव, वस्त्वन्तरभूतानां रजःकणानां वस्त्वन्तरभूतसुसुरचूर्णत्वधारणेन सुषुसादृश्यप्रतीतिः । एवं—

“तत् पातु नः धीपतिनाभिपद्मं स्वाध्यायशाला कमलासनस्य ।

दीर्घैर्निनादैर्दधतेऽनुकार सामध्वनीनामिव यत्र भृङ्गाः” ॥

इत्यादावनुकारशब्दप्रयोगे इवादिशब्दप्रयोगस्य पौनरुक्त्यमवसेयम् । प्रतिवस्त्वलङ्कारादिति पूर्णः शशाङ्गाभ्युदयमाकाङ्क्षति महार्णवः” इति प्रतिवस्तूपमया सादृश्यप्रतीतिः दृष्टान्तशब्दोक्तिः । न च दृष्टान्तालङ्कारत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तशब्दः, दृष्टान्तशब्दाद् दृष्टान्तालङ्कारत्वाप्रतीतिः । न हि पृष्ठपादिपरिहारेण सम्बन्धिशब्दात् सम्बन्धप्रतीतिः रसशब्दाद्वा रसप्रतीतिः । अत्रविप्रकर्षेण त्वभिधाने वस्तुसंस्पर्शो भवतीति । ननु स्वकण्ठेनाभिधानमपहाय किमिति सादृश्यप्रतीतिराश्रीयत इत्याह धाच्यो ह्यर्थ इति । पूर्ववदिति । पूर्वं यथा ‘आलान’मित्यादौ रूपकमुद्येनोपमानोपमेयभावः कथितस्तद्वदिह दीपकमुखेनेत्यर्थः । अत्र च द्वयोः प्रभाधेनो, प्राकरणिकत्वात् सुल्ययोगितामयतना मन्यन्ते । द्वयोरपि प्राकरणिकत्वे महाप्रकरणापेक्षया धेनोः प्रकृष्ट प्राकरणिकत्वं प्रभायास्त्वप्रकृष्टमित्येतदपेक्षया चिरन्तनैर्दीपकमेतत् स्थापितम् । तदपेक्षयाप्रानेन तद्वाचोयुक्तिः कृता । पद्यमलङ्कारान्तरेष्वपि समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादिषु । तत्राप्युपमानोपमेयभावः स्वकण्ठेन नोपनिबन्धीयः । तथा—

“प्रविणमापदि भूपणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपिकाः ।

बहुविधाभ्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः” ॥

इत्यत्राप्रस्तुतप्रशंसया भवदर्थस्य सदृशत्वेन प्रतीतिः पुनर्वचनं न कर्तव्यमिति वक्ष्यते । अस्माभिर्धैतत्प्रपञ्चो बृहत्यां करिष्यते । इति नैवेति इतिशब्दो हेत्यर्थः प्रयुज्यमानः स्वभावतः पूर्ववाक्यार्थस्योच्यमानत्वं बोध्यमानत्वं वा गर्भाकृत्य प्रवर्तते । घरमिति उक्तदोषद्वयनिवारणमात्रमेतत् । न ॥ सर्वथा निरवयमिदं, यतश्चदशब्दात्तदशब्दयोर्वैयर्थ्यात् । [७४] अनियन्धनस्येति नहि पूरणीयपूरकत्वेन दुष्टत्वम् । अविशेषण इति विशेषणदानार्थमव्यभिचारिणोऽपि प्रयोगः शास्यत इत्यर्थः तथा आह वामनः— ‘विशेषणस्य च’ (२ अधि. १८ सू.) इति । व्यल्लोभ्यतेति विलोकनक्रियैव लोकितारं लोकमाक्षिपतीति लोकशब्दस्य पौनरुक्त्यम् । ह्येऽपीति प्रस्थानवशात्प्रीतिवशाच्चाश्रीयन्ते । गामिति गोशब्दस्य वाक्यपर्यायस्य वचनक्रियायामव्यभिचारात् प्रयोगो न कार्यः । दृष्ट इति दर्शनक्रियाया एवेव करणत्वेनाक्षिपेति ह्यशब्दः पुनरुक्तः । फारकान्तरेष्वपीति यथा ‘स्थाने तिष्ठती’त्यत्राधिकरणस्य पौनरुक्त्यम् । विविक्ते स्थाने तिष्ठतीति तु विशेषणार्थं प्रयोगो न दुष्टः । एकैवेति एकैवोपमादिः । शान्दत्वं धातुत्वं यथेवादिशब्दप्रयोगात् । आर्थत्वं सदृशादिशब्दप्रयोगात् । अतिस्फुटमिति स्थूलदृष्टेरेव दृश्यामित्यर्थः । उमावृषाङ्गाविति । अत्र शरजन्मना यथेत्यादिना प्रतीतोऽप्युपमानोपमेयभावस्तत्सदृशेनेत्यादिना पुनरुक्तः । कवेस्तु नन्दननिमित्तः पूर्वं उपमानोपमेयभावः न प्रभावादिनिमित्तस्तत्परः । तथा चायं ‘दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः धीरनिघाविष’ इत्येवविषमुपमानोपमेयभावमातनोति । ग्रन्थकारस्तु विशिष्टोपमाननिर्देशाप्रान्तरीयकृतया प्रभावादिप्रती-

‘ध्रियन्ते’ इति च पाठान्तरम् ।

तिर्भवेतीति न द्विरुपादानं कार्यमिति मन्यते । यस्येति यस्य पर्वतादेर्यदुपतायाः प्रियतमादि-
 रूपत्वस्याभिव्यक्तिः सामर्थ्याल्लिङ्गविशेषाल्लिङ्गपदोपनिबन्धनरूपाद् भवति, तस्य पर्वतादेः तदर्थं
 प्रियतमादिरूपत्वप्रतीत्यर्थमुपमा रूपकं वा यन्निबध्यते तत् पुनरुक्तमित्यर्थः । [७५] उरयो
 महान्तः पयोधरा मेघाः उरु च पयोधरा स्तनी च । समयात् सन्नतेत्यर्थः । आर्द्रनखक्ष-
 तमिवेति भिन्नक्रम इवशब्दः । यापितो गमितः निर्वाहित इत्यर्थः । *उपमानादेवेति
 आकारसादृश्येन पलाशं प्राते दीयमानाद् आर्द्रनखक्षतमित्यस्मान् । तद्विशेषणोपादानमिति
 रमणदत्तमित्यार्द्रनखक्षतविशेषणोपादानं मदयापितलज्जयेति प्रमदाविशेषणोपादानं चेत्यर्थः ।
 यत इति नखक्षतमिवेत्युपमोपकृतात् धुरभिवनमालादीनां पुम्वस्त्रीत्वानेर्देशादित्यर्थः । स्त्रीपुंस-
 त्वानुमितिरिति प्रथमविमर्शोक्तप्रकारेण व्यक्तेरनुमितिरूपत्वेनोपपादेतत्वात् । ऐन्द्रं धनु-
 रिति अत्यन्तेति आभोगीति सौदाहरणप्रथं वैधर्म्यक्रमेणोक्तम् । उपपन्नक्रमस्या(स्य!)स-
 ज्ञावात् । †नायकत्वप्रतिनायकत्वे इति । अनुमीयेत इति शेषः । एवम् अङ्गनेव मणि-
 स्तम्भायिति अनुमीयत इति शेषः । [७६] भोगी कामाकेः स एव नेत्रमाकर्षणरज्जुस्तस्य आ-
 समन्ताद् यत्परिवर्तनरूपो विशेषेण भ्रमो भ्रमण, तेन मन्दरस्यं भूर्तिः नितम्बे मध्यभागे बलनं
 परिवर्तनं तेनाकुला जाता । तथा आभोगि विस्तारवत् यत्रैत्रं नयनं तस्य परिवर्तनं कटाक्षीकर-
 णं स एव विभ्रमो विलासः । मूर्त्या समारोपितनायिकाव्यवहारया । उत्कलिकास्तरसा रहिरहि-
 काश्च हृदय मध्यदेशादित्यत्र । †आरोहार्थं इति आरोहमिति पूर्वश्लोकभागगतः । हृदयार्थ-
 श्चेति । हृदयमम्बुनिधेरित्यत्र स्थितः । तयोरिति आरोहो जीवन्मापासविशेषः । हृदयं जीवका-
 यैकदेशविशेषः । अलङ्कारान्तरत्वमिति स. त्वालक्षणा वक्रोक्तिरित्यादिप्रकारेण । साक्षणिकहृ-
 दयादिशब्दप्रयोगे स्वशब्दं विनाप्यर्थान्तरं प्रतीयत इत्याह यदर्थेति । यत्रोपमेयेऽम्बुनिधिप्र-
 भृती । यदर्थकाभयो नायकादिरूपोपमानविषयो धर्मो हृदयादिरारोपितो लक्षणया भवेत्,
 तयोर्नायकादेरुपमानस्यानुनिष्पादेष्वोपमेयस्योपमानोपमेयभावः शाब्दो नेष्यते । गम्यमानस्त्वष्ट
 एवेत्यर्थः । अत्रैव अपरान्तेत्यादिना शाब्दत्वे दोषोदाहरणमाह । मूलान्यमात्यादिप्रकृतिवर्गः
 वृक्षावबन्धनानि च उन्मूलयितुं मुकर इति योजना । तद्धीति उपमानोपमेयत्वम् । रूपकं
 यथेति । 'तस्योपमा रूपकं वै'त्यनुसन्धत्ते । अनुरागो लीहित्यमपि । अपिशब्दः सुखादिपद-
 निकटे योजनीयः । वसुधाव्रतस्तेजोधनयोः । अत्र निष्ठासनमुत्कटत्वेद् गणिकाधर्मो रूपकस्य
 साधकः प्रमाणम् । कार्यतश्चेति कार्यमत्र निष्ठासनम् । तद्विशेषस्य स्त्रीत्वविशेषस्य गणिका-
 रूपस्येति । उभयार्थेति धर्मपदप्रयोगः । 'पाण्डुपयोधरेणे'त्यादौ । लिङ्गविशेषः 'शरद्' 'रवेः'
 इत्यादौ । शुणवृत्ति पदम् 'आरोहं' 'हृदयमि'त्यादौ । उपमानादिशेषो यथा 'आर्द्रनखक्ष-
 ताभमि'त्यादौ । आक्रोशो †गालिदानम् । पयांयोक्तीति येन राहुस्त्रीस्तनयोः कार्कश्यलक्ष्मीवृ-

* क. गङ्गमूलप्रन्यानुरोधी 'उपमेयादेव' इति पाठस्त्वर्थोत्तरतरुद्धः । रा. ग. सहायोध मूल-
 कोशयोर्न्याख्यानवदेव पाठो दृश्यते.

† अस्मात् प्रतीकपरणाञ्छेपपूर्णाश्च 'शरदो नायिकात्वमिन्दो रवेश्च नायकत्वप्रतिनायकत्वे'
 इत्येव मूलपाठो व्याख्यातुश्च इति गम्यते । न तु 'शरदो नायिकात्वमिन्दो रवेश्च नायकप्रतिना-
 यकत्वयोरभिव्यक्तिः' इति ।

‡ गतिर्निन्दा.

था कृतेत्यनेन भङ्गयन्तरेण राहोः शिरद्वेदः प्रकाशित इति तत्साधनमसाधारणं चक्रं प्रतीयत एवेत्यर्थः । [७७] पदादीति पदादिगतानामक्षराणामनुप्रासो गुम्फभङ्गौ दर्शयन् कवीनामत्यन्त-
यत्न इत्यर्थः । कलभापिणीति । अत्र कमलक्षणे इत्यर्थानुगुणः पाठः । अन्यथानुप्रासहेवा-
कितैव स्यात् । शत्रुरेव साश्रव इति प्रज्ञादिवात् स्वार्थेऽण् । तद्रूपणमेवेति उपमापेक्षया रूप-
कस्य गम्यमानोपम्यत्वाद् प्रयोगार्हत्वेऽपि सामर्थ्यावगतरूपत्वाद् यत्राभिधानं पुनरुक्तं तत्रोपमायां
(भृद्वरक्ताः किंशुकाः ?) इति । [७८] इवशब्दस्येति मूर्च्छित इव मूर्च्छयतीत्यर्थप्रतीतिः सिद्ध-
त्वात् । विपादिसम्पर्काद्धि मोहं प्राप्तः परानपि मोहयतीति प्रसिद्धम् । अयं मन्दद्युतिरिति
निदर्शनायां ममेवेत्यर्थत्वं प्रतीतं न पुनरुपात्तम् । मुमूर्च्छेति प्रससारेत्यर्थः । बाधकसद्भा-
वाभावा इति । अनेन यत्रैकस्यैव विशेषणस्योपमानोपमेयसम्बन्धबाधकमस्ति तत्र पृथक्प्रयो-
गेऽपि न दोषः यथा —

“चकोर्य एव चतुराश्वन्द्रिकाचामकर्मणि ।

आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥”

इत्यादी प्रतिवस्तुपमायामित्याह । अत्र हीवादिशब्दाभावे सति वाक्यभेदः । प्राकरणित्वा-
प्राकरणिकत्वाभ्यानुपमानोपमेयभावप्रतीतिौ साधारणधर्मस्य पृथक्प्रयोगमन्तरेण वाक्यार्थसङ्गतित्वं
भवतीति पृथक्प्रयोगो न दुष्टः । तद्वचनेमिति सहजपदेन स्वाभाविकत्ववचनम् । तुल्यचि-
भक्तीनामर्थात् उपमानोपमेयानाम् । एषा निर्धारणे षष्ठी । एतन्मध्ये एकस्येत्यर्थः । पर्यायै-
रिति । स्वाभाविकपदादिषु कृतेषु सहजपदादिभिः । समासान्तर(पद)ध्रयणेनेति, उमा
च मा च (उमामे । तयोः) धवावित्यादि द्वन्द्वपूर्वकतत्पुरुषाध्रयेणेत्यर्थः । छायानिहतपद-
योरेति प्रथमं छायाशब्दः द्वितीयश्च निहतशब्दः कर्तव्यः स्यादिति दार्ष्टान्तिकक्रमेणैव दृष्टान्ता-
ङ्कौ । अस्त्विति छायानिहतशब्दयोः प्रयोगः । उभयोरपीति । द्वन्द्वपूर्वकस्य बहुव्रीहैर्बहुमी-
हिपूर्वकस्य वा द्वन्द्वस्येत्यर्थः । एतच्च दृष्टान्तगतत्वेनोक्तमपि दार्ष्टान्तिकपतत्वेनापि पर्यवसानं ने-
यम् । दार्ष्टान्तिके हीत्यं योजना । तत्पुरुषपूर्वस्य द्वन्द्वस्य द्वन्द्वपूर्वस्य वा तत्पुरुषस्य लक्षणानुगमः
सम्भवतीति । तदर्थत्वादित्युक्तं विधेयाविमर्शविचारे । यावन्निरिति पदेरित्याह । तत्-
पुरुषलक्षणाध्रयेणेति प्रकृते द्वन्द्वलक्षणपूर्वकत्वं ज्ञेयम् । एवं न द्वन्द्वलक्षणमित्यत्र तत्पु-
रुषलक्षणपूर्वकत्वं बोद्धव्यम् । तस्येति द्वन्द्वस्य । अतज्जातीय इति यत्र तत्पुरुषशब्दा नास्तीति
पार्वतीपरमेश्वराविसत्रापि परमेश्वरपदे कर्मधारयाध्रयणदर्शनेन तत्पुरुषपूर्वकत्वं योजनीयम् । अद्या-
न्तरचिन्तयेति पौनरुच्यप्रस्तापे समासचिन्तयेत्यर्थः । अत्र माधवशब्दस्य यागिकत्वेऽपि सं-
ज्ञत्वेन निरुद्धेऽस्मात्माधवाविति प्रयोगे उमाया माधवस्य च स्पष्टत्वेन प्रतीतिर्न तु द्वन्द्वपूर्वकतत्पु-
रुषार्थस्येति द्वन्द्वलक्षण नातीव हृदयव्रममित्याहुः । [७९] रेखाहीति रेखा मर्यादा अवधिः
सीमेति पर्यायाः । तत्र हेयपक्षप्रतिषेधेण प्रयोगो यथा संस्तारेति । अत्र संस्तारसम्भवस्य नि-
राकरणमिति हेयस्य प्रतिषेधः । उपादेयपरिग्रहो यथा त्वष्टुरिति । अत्र सम्पदः प्रसरो वि-
स्तार इत्युपादेयस्य परिग्रहः । इन्द्रयस्येव सन्निभा यस्येति अत्र सन्निभाशब्दः प्रमापययो,
म्याख्यातः । यथा तु ईदाण्डो ग्रन्थस्तथा सन्निभाशब्दः सहस्रपर्यायोऽस्ति तदुक्तम्—

“इवद्रायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः” ।

* ‘पौनरुच्ये वा शब्दा’ इति युक्तं पठितुम् ।

‡ ‘दण्डिन’ इति स्यात् । दण्डिनोऽयमिति दण्डिशब्दाच्चेयिकोऽण् ।

इति । तदनुसारेणैन्द्रियेन सदृश इन्द्रियसन्निभ इति व्याख्येयम् । तदुक्त्यैवेति अवहितत्वो-
च्येत्यर्थः । मूढचेतन इति [८०] मूढाधिय इति च गोहनाग्नौ मूढत्वस्य बुद्धिधर्मत्वात् ।
चेतनधीशब्दयोः पौनरुच्यम् । तत्तत्स्वभवात् । तदवगतिरिति चेतनसम्बन्धाच्चैतन्यावग-
गतिरित्यर्थः । कृपामृदुरिति । कृपा चेतनधर्मः, इति चैतन्यवाचिपदं न कृतम् । एवं 'मूढाः'
'मूढः' इत्यत्रापि वाच्यम् । उदितवपुषीति पौनरुच्यमेवानुसन्धते । (मनःकर्तृकत्वं प्रमो-
दः) क्रियाकरणशब्दयोरिति अत्र योः द्वावलेखः, इतिवच्छेदक्रियाशब्दयोस्सामान्यविशेष-
भावेन प्रयोगः । करणशब्देन च स्वीकाररूपमनुष्ठानमभिधीयत इत्यभिप्रायेण, कृतिना क्रियाकर-
णशब्दौ प्रयुजौ । प्रन्वहृतस्तु विशेषणैवोपयोगात् सामान्याभ्यभिचाराच्च क्रियाशब्दस्य, वैध-
र्म्यम् । करणशब्दस्य क्रियावाचित्वप्रतिष्ठात्वमिति श्लोकशब्द एव कर्तव्यः, इत्यभिप्रायः । अनु-
भवविशेषात्मत्वोपगम इति सौगतप्रक्रियैतदुक्तम् । वैशेषिकास्तु जडमेवात्मगुणम् एका-
र्थसमवायिना ज्ञानेन ग्राह्यं सुखमाहुः । तत्प्रक्रियायां कर्तव्यमेवानुभवग्रहणम् । [८१] एकस्येति
सागरस्य । इतरस्य चेति उत्तारार्थस्य । तद्रूपताचगतोरित्युभयत्र योजनीयम् । तद्रूपता
सागररूपता उत्ताररूपता च । समानामिति दौर्गुण्यद्विवेकोत्पेक्षेयाच्चयम् । भविष्यद्भवेति ।
अत्र समाभातीत्येकं पदं गणितम् उपसर्गाणां धोत्यपारतन्वयेन पृथक्पदार्हत्वाभावात् । एकादि-
प्रयोगे सतीति एकस्य प्रयोगाभ्युपगमेऽन्येषामेव तत्त्वम् । तत्राप्येकत्वमनियतम् । एव द्वयो-
ऽप्याणामित्यादियोजना कार्या, तत्राप्यानिवृत्तत्वेन प्रकारबहुत्वात् । [८२] अविवेकप्रसु-
क्षमिति । यद्यप्यविमृश्यकारित्वस्यैवापत्करणत्व, तथाप्यविवेकस्याविमृश्यकारित्वप्रयोजकत्वात्
तस्य कारणत्वेऽप्यविमृश्यकारित्वमेव कारणमुक्तं भवति । न हीति यस्मिन् सति 'बहौ धूम'
इत्यादिके प्रतिबन्धका(ः)भाविन्यन्वये सति विशेषणस्य यस्य 'असति बहौ न धूम' इत्यादिभ्यति-
रेकस्य गतिः प्रतीतिः, तस्यान्वयस्य स एव व्यतिरेके हेतुपुंशः व्यवसिपतस्य हेतुहेतुमद्भावस्य
वैयर्थ्याप्रसङ्गात् । अन्यप्रतीतिहेतुको हि स्थितिरैकप्रतीत्युपक्रमो न नु विपर्ययः । † चित्तोपपन्नाचेति
गुणलब्धा इति साधारणत्वादित्यर्थः । [८३] सामर्थ्येति । द्विषिणं पौनरुक्त्यमर्पणतः शब्दगत
चेति । तत्रार्थस्य सामर्थ्यसिद्धत्वेऽर्पणतः गौणम् आमुषे पौनरुक्त्यानवभासान् । शब्दगतमासुखाः,
यभासमानत्वाद् सुखम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थस्येति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायार्थ
इति स्वरूपमस्तत्त्वेन योग्यम् । एवं प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यत्रापि वाच्यम् । अन्यथा प्राह-
निर्दिष्टस्य पथविषयस्य पौनरुक्त्यस्यासम्भेदः स्यात् । विहितस्येति । यत्तद्वत्त्वा स्थितस्य बहुव्री-
ह्यौ कर्मधारयसङ्गा तया मत्वधीयादिः शब्दः कृतो विभक्तिखलयच्छेदपाषेयवन्त इत्यादि । तस्य
स्फुटं पौनरुक्त्य इतिद्वयस्य गौरवात् । यस्मिन्निति 'जाम्बवपदवा(दो ?)नी'त्यादौ यस्मिन् पद-
शब्द इत्यर्थः । (अर्थः) (यत्र + ल्यलक्षणे ?) यत्तद्वितोत्पत्तिः यस्मादप्रत्ययस्याख्यात् तद्विताडु-
त्पत्तिः प्रतीतिविषयज्ञापनिर्यस्यार्थः । नृदन्ताद्वितप्रत्ययान्तो, जाम्बवपदवादिः । चैतन्य
पदशब्दनेन न राममनीयः, जम्बुपदवातीति ममासेन मतत्वात् तद्वितवैयर्थ्यप्रसङ्गान् । चित्तो-
पपन्नतादिति । पिनाकज्ञानादिविशेषणमाहात्म्यात् । विदिष्टमुक्तार्थपर्यवन्तं संश्लिप्तं दरा-
दिहं यथेच्छत्वे न तत्र पौनरुक्त्यम् । अन्यथा नु पौनरुक्त्यम् । यथा 'पायान् स शीतकिरणा-

† 'धर्मविशेषाच्च' इत्येव मूलश्लोकेषु पाठ उपलभ्यते, न तु 'विशेषणाच्च' इति । तदनुसारेण
तु 'विशेषणाच्च' इति प्रतीकं धर्तुमुचितम् ।

भरणो भवो च' इत्यादौ । सङ्गदेवेति साम्याभिधायी इवशब्दादिः । 'निर्याय विधे'त्यादौ । यद्वदिति दृष्टान्तमुखेन 'जगज्जातरखलनैरि'त्यादि सङ्गृहीतम् । अर्थस्येति 'राहुस्त्रीरतनयो-
रि'त्यादौ । यद्वशादिति 'तज्जिगीषुरिदे'त्यादौ । अथवा यत्र वाच्यविशेषदशात् क्रियायाः प्रती-
तिः क्रियाविशेषवशाद्वा कारकस्य, तत्र क्रियाकारकयोः प्रयोगो न कार्य इत्ययमर्थः ।
यथा 'मा भवन्तमि'त्यादौ । यो यद्वर्मेति 'अपरदिग्गणिके'त्यादौ यो दिग्गणकोऽर्थो
'यद्वर्मस्य रगिवार्धर्मस्य निष्ठासनादेरुपचारेणोपलक्षितः । तथा † 'अम्बुनिधर्ममन्ध' इत्यादौ
यस्य कामुवस्य सम्बन्धं यद् हृदयादि ते(ल?)नान्वितोऽम्बुधिरक्षणो यथायं, तस्य तद्व-
पणा(ह ?)गणिकाकामुकरूपणा (तु न ?) शब्दो । नेष्यते । आर्थो पुनरिष्यत एव । प्रयु-
क्तान्तर्गतैरेवेति 'मदिरात्रे'त्यादौ । कर्तरि इति प्रधानभूते राजादौ कर्तरि । तत्क्रियायां
च खड्गेन चक्रक्रियायां रुदायां साधकतमस्य खड्गस्य यानि बहूनि तदपेक्षयाज्ञानं धारावि-
निपातादीनि तेषां चाग्नौ घटनं नेष्यते यथा 'करषलिते'त्यादौ । एतदुक्तं भवति । राजादौ क-
र्तरि च्छेदादिक्रियायां यत् साधकतमं खड्गाद्यज्ञं तस्याप्यज्ञानं धाराविनिपातादीनां घटनं नेष्य-
ते तेनैवाज्ञेन प्रधानभूतेनान्तराज्ञानामयाक्षेपाद । [८४] दोषद्वयं 'प्रयुक्ते'ति 'कर्तरा'ति च
प्रतिपादितम् । ते इति समासाः । वृत्तार्थित । समासे वाक्यं वा असाधारणं यत्र विशेषणं
तत्र विशेष्यं न वाच्यं यथा * 'दुःखानुभवं'त्यादौ । यो यदात्मेति बाष्पादेर्जलादिरूपस्याप्यभि-
चारात् प्रयोजनाभावे जलादिपदप्रयोगा न कार्य इत्यर्थः । यथा ‡ 'नयने बाष्पवारिणे'त्यादौ । यो
यह्येति यो निष्पन्नादि । यस्य चन्द्रचान्तादेर्धर्मिणोऽप्यभिचारी धर्मः तयोः समासो न प्रश-
स्यते, यथा 'द्वयद्वधूलोचने'त्यादौ । अन्याथ इति । साधर्म्यार्थ इत्यर्थः । क्रियेति क्रियायाः
शोकादिलक्षणायाः प्रतीतिः करणप्रतीतिं न व्यभिचरति करणमेव यतः क्रिया । तदप्रतीतो
करणाप्रतीतौ सैव शोकादिलक्षणा क्रिया न निश्चिता स्याद् एकत्वात् । त्यागक्रियेत्यत्रैतदेव क्रि-
याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत् तस्मात् । (त ?) (य)द्वशात् शोकादिसङ्घप्रयोगवशाद् यस्य
करणस्य व्याक्तः प्रकाशास्तदुक्तौ शोकादिसङ्घप्रयोगे तत् करणादि(वत् ?) पदं न प्रयुज्येत्यर्थः,
यथा * 'शोरक्रियाकरणस्य'त्यादौ । प्रयुक्ते चेति प्रयुक्त्यादिपानरुतयानां चतुर्णामुपसंहारः ।
अन्योन्येति वाक्यरीनरुतयसङ्ग्रहः । उभयोक्तरेकस्य उभयमभ्यात् कथञ्चित् । पौन-
रुक्त्यं नातिक्रामति । यथा 'सहसा विदधीत'त्यादि ॥

एव पौनरुक्त्यं सप्रपञ्चं विचार्य बाध्यावचनं प्रशयितुमाह बाध्यस्य घटनं यथेति ।
यत्तन्मांसं मिर्दंशो यद्ययमिति तन्मानस्यायमवाच्यस्य घटनमिति यदाक्षायम् । इदमा परा-
मर्श इति अयाधितप्रलक्ष्निमित्तत्वाद् अग्नित्तिष्ठतेः प्रत्यक्षस्य च विषयमुपगम्य परामर्शस्तत् ।
तस्य यत् स्वशब्देन घटनमिति पूर्वं सत्त्वेन सर्वगमि पुनः स्वशब्देन प्रतिपदनं

'सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य यत् पुनः ।

स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्ता' ॥

इति पुनरुक्तमुक्तम् । इदानीं तु सर्वनामस्थानीयत्वेन स्वशब्देन घटनं बाध्यावचनमुच्यते । [८५]
धर्मिधर्मेति धर्मी हरलक्षणेऽर्थः । धर्मः कपालसम्बन्धेन गणितत्वम् । उभयं धर्मिधर्मात्-

इत्थं । विशेषप्रतिपत्तय इति गृहीतत्वमत्र विशेषः । तस्येति गृहीतत्वस्य । एवं तस्य विवक्षितेत्यत्र हेतुम् । विवक्षितोऽर्थः शोच्यतालक्षणः । आर्थे इति विशेषणद्वारेण भावात् । यामलोचनात्त्वमिति । न चात्र यामलोचनेति विशेष्यपदम् । यतोऽपि यत्तच्छब्दद्वयोत्थापित-
वाक्यार्थद्वयसामर्थ्याशयिज्ञालक्षणस्य विशेष्यस्य प्रतीतिः । विशेषणमेवात्र यामलोचनापदम् ।
तृतीय इति उभयवृत्तित्वाह्वयः । न चासाधिते आवृत्तिः । न चैवामिति तेनैव त-
त्पर्यायेण सर्वनाम्ना चेत्येषा प्रकाराणाम् । अल्पदोषत्वादिति । तस्येति न्यवहिततन्मन्धात्
किञ्चिदुत्तरवत् । तस्य समायमप्रार्थनयेति वाच्यम् । अर्थभेदादिति । अयमर्थः एकस्यासकृद-
वृत्ता, सर्वाः, आवृत्तिः, यथा दूरिद्राणां भोजने वात्यपाश्याः । तदुक्तम् — 'आवृत्तिरसकृद्वृत्तिः'
इति । न चार्थभेदे चादस्यैवत्वं न्याय्यम् । अर्थभेदस्य प्रपानभूतस्य गुणभूतं कथं प्रीति भेदक-
(त्वम् ?) (त्वात्) । तस्मादत्र द्वयोः चादयोर्वैतुस्तेन यत् सादस्य यद्य सादस्यहेतुः प्रतिप-
त्तुणामेकताभ्रमः, तन्निबन्धनोऽयं दुष्ट एवावृत्तिग्यवहार इति । अतश्चेति । यत् आश्रितेन यु-
ज्यते, तत् इत्यर्थः । [८६] धर्मिधर्मोभयात्मकमिति । उभयमये वस्तुनि 'प्रति(पद्य?)'त
इत्यर्थः । यत्रान्यस्येत्यादिना । वाच्यावचनोदहरणप्रसङ्गेन श्लेष गुणदोषवत्तया विततं विचा-
रयति । अलङ्कारातीति । [८७] अलङ्कारेवाङ्कित्युक्तम् । अलङ्कारदशं चालिङ्गुलम् । यदोऽपरः पत्राणि
च । आमोदः प्रहर्षः सौम्यं च । वर्णिका कर्णाभरणं यौगवोद्य । न श्लेषस्येति । ननु श्लेष-
प्रस्तावे कः प्रसङ्गोऽयं स्योपमानचर्चायाम् । नैतत् । अलङ्कारान्तरविचित्रविषयाभावेन सर्वाल-
ङ्कारापादावान् श्लेषस्योपमाप्रतिभेदार्थात् हेतुः श्लेष एवात्र न्याय्यो नोपमेयान्नप्रायः । अत एव
'श्लेषे तु तस्य वाच्यतयेत्युक्तम् । (निबन्ध इति) निबन्धन्तीति निर्दिष्टः । तत्साम्यं
रज्ज्वाविसाम्यम् । न श्लेषस्येति उपमाश्लेषपर्येत्यर्थः । तेन रज्ज्वादिप्रतिपादकं गुणा इवेति
(न, वाच्याम् । ननु विशेषणसाम्यनिबन्धना समलोक्तिर्न च निबन्धन्तीति विशेषणमित्याह न हि
विशेषणसाम्यमेवेति । एतद्व्यापारमभिर्द्वैपरित्यागिके निर्णयमिति हत एवावगन्तव्यम् ।
पृथक्मुपादायेति तच्छब्देन दाशी पराजुः । स शार्थ एवेति उपमानोपमेयभावः ।
श्लेषविषये इति । अत्र तिस्रः कस्याः । राजशब्दस्योभयार्थत्वाच्च श्लेषः । तदनाधयणेनेन्दुना
रूपेण तत्पृष्ठं चेन्दुरित्युपमा । ननु राजेन्दुरित्यत्र सूत्रमाहपदयोः परपरिग्रहे साधकसाधकाभावात्
सादरो न्याय्यः, न नियमेन रूपवत् । तत् कथमुक्तं 'रूपवत्सूत्रमिति' । उच्यते । प्रकृत्यमागो-
पमाभिप्रायात् पीनस्वल्पभयेन रूपवत् । उपमाया अभावे तु सादर एवात्र युक्तः । यदो-
पमानेददा रूपवत्तया समाते स्पुष्टत्वेन प्रतीते रूपकं साधितम् । अनेनैव सभिप्रायेण वक्ष्यति
'रूपकस्य विषये उपमाया यथेति । ताभ्यां स्वार्थितुमिति २ (स्वर ?) श्लेषस्वरभावात् ।
तयोर्ध्यापूर्वमिति । उपमापेक्षया रूपकस्य रूपपेक्षया श्लेषपर्येत्यर्थः ॥

‡ मूलपाठेषु 'न चात्र' इत्येव पाठे दृश्यते, 'न नु न चैवाम' इति व्याख्यानभूतः पाठः ।
तत्राग्रे पाठे न व्याख्यानविसर्गादः, अप्रत्यक्षस्य तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना चेत्येषु प्रारोधिक्त्यात् ।

* 'प्रतिपित्तसत' इति पाठः स्यात् ।

‡ 'अलङ्कार कुबेरपुण्यामित्रियो चूर्णकुन्तले' इति मेदिनी ।

† 'उपहृत्य' इति मूलपाठे 'उत्सृज्य' पर दृश्यते । अन्यत्र तु 'श्लेषे तु तस्य' इत्येव पाठः ।

[८७] न न्येवं + सतीति । अस्य दोषस्यातिप्रसङ्गं ब्रूते । ताप आतपोऽपि । फलं ज्ञात्या-
दिवमपि । सुमनसः पुष्पाण्यपि । खलता दुर्जनत्वं, धान्यादिक्षोदनस्थानं च । असती दूषणीया
अशोभना च । यदलङ्कारेति । खलतामित्यादावुपमोत्थापिते श्लेषे नोपमा श्लेषं बाधते । तस्य
विदिक्तमिदमन्वाभावात् । श्लेषस्तु तां बाधते इति युक्तम् । अस्य न्यायरवालद्वारात्तरेऽपि
भावाद्भातिगर्भमुक्तं यदलङ्कारेति । निबन्धनान्तरभावे इति । सति समासोक्त्यादिनिबन्धने
पूर्ववच्च श्लेषोत्थापितोपमा न वर्तय्या स्यात् । न चात्रानिरादृतेत्यादिदोषणसाम्यात् समासोक्ति-
रिति वाच्यम् । विशेषणानां नियतोपमानागमिवाप्रतीतेः । (अत्र?) चिपयतादाङ्ग्येति उपमा-
विषयत्वसम्भावनेत्यर्थः । क्वचित्तु तदरिप्यतेति पाठः । तत्र श्लेषविषयत्वमुपमाविषयात्वं च युग-
पन्न शङ्कनीयं तयोपरसर्गापवादोऽत्र न व्यवस्यते इत्यर्थः । उक्तद्वेषद्वयेति । उक्तं यच्च श्ले-
षविषये दोषद्वयं—यत्र समासोक्तिविषये श्लेषः कृतः श्लेषविषये चोपमिति, तस्यात्र सम्बन्धाभावादि-
त्यर्थः । यदलङ्कारेति । श्लेषोपमादीनामलङ्काराणामभिव्यक्तयर्थं ये शब्दा अञ्जमिवेत्यादयः तेभ्यो-
ऽलङ्कारेभ्य इतरः समासोक्तिश्लेषादिः तैरेव शब्दैः अल्पतरैरञ्जमिवेत्यादिरहितैर्यदि व्यज्येत
सदाहो समासोक्तिश्लेषादिर्बहुधाद् प्राहो, नापरः श्लेषोपमादिरित्यर्थः । ननु शोभातिशयहेतुव्यम-
लङ्कारान्तराणां लक्षणम् । तद्विशेषते । तत् कथमिदमुक्तमित्याह—न ह्यस्तीति । शोभातिशयज-
नने निजे व्यापारे नारत्यलङ्काराणां विशेषः । ततश्चैवो गृह्यतेऽपररसज्यत इति न युक्तम् । गुरुलघु-
त्वमाश्रित्य पुनरुज्यत एतन्नान्वयेति तात्पर्यम् । वाच्यतिशयापेक्षया चैतदुक्तम् । प्रतीयमानत्वा-
पेक्षया तु समनन्तरं विशेषो वक्ष्यते । किञ्चेत्यादिना काव्यमियायां सौन्दर्यनिष्पत्तेः प्रयोजकत्व-
मलङ्कारनिष्पत्तेश्च († अनुनिष्पादितं यथा वक्ता वेदनाचामयो ?) इत्याह । समासोक्तिश्लेषमङ्गि-
भ्यारेवेति । समासोक्त्या तु '(अलङ्कारो)त्वादी । श्लेषेण 'भैरवाचार्य' इत्यादी । नोपमयेति ।
अलङ्कारोत्वादावुपमा श्लेषोपमा । भैरवाचार्य इत्यादी उपमैवोपमा । 'अत्र समासोक्तिश्लेषमङ्गि-
भ्यामेव' इत्येतद्ग्रन्थारुसोऽण 'रूपवत्य विषये उपमाया यथेत्यादिग्रन्थः प्रक्षिप्त इव लक्ष्यते ।
रूपव्येदादनुपसंहाराद्, 'उक्तदोषद्वयं योगानुपपत्तेः' इत्यस्य च पूर्वोक्तग्रन्थस्यात्र पक्षे (‡ आन-
खात् ?) अतर्ह्येवायं क्वचिदादर्शो न पठ्यते । अप्रक्षेपे तु (* प्रिरूपक ?) ग्रहणमिह वर्तय्य स्यात् ।
तस्मात् स वा ग्रन्थो निवार्य इह वा रूपकग्रहणं प्रक्षेप्यम् । 'उक्तदोषद्वये'ति च प्रवृत्तौचित्येन
व्याख्यातम् । ते हि तस्मिन्तीति । रसबन्धसिद्धावलङ्कारा अदस्य सित्यन्तर्गत्यर्थः । निष्पादकत्व-
मिहानुगत्याप्यम् । अत एव भरते 'रसनिष्पत्तिरित्यत्र रसानुमिति रिति व्याख्येयम् । तद्विचित्र्यं
(विभावादिकैश्चिन्त्यम् ।) तद्वाश्रयाः परम्परया रसाधया रसज्ञप्तिहेतव इत्ययः । तेनैवागिति ।
यथेदंरतं चारयं तात्पर्येण सम्पाद्यं, नालङ्कारोपनिबन्धः अलङ्काराणां तन्नान्तरव्यवहारेनाप्राप्ता-

+ 'सति' इत्ययं शब्दो मूलबोधेषु न दृश्यते.

‡ असतीनादरस्य भगनवलीपक्षे शङ्कशङ्कवत् तुच्छेत्यर्थः.

† 'अनुनिष्पादितं यथा पक्षावोदनाचामयो.' इति पठितुं युक्तम्.

‡ 'योगासिद्धेः' इत्येव तु मूलबोधेषु पाठो दृश्यते.

§ 'न्यूनत्वात्' इति पठितुं युक्तम्.

• 'नवरूपक' इति पाठेन भाव्यम्.

न्यात् । अतश्चाहरे यथा निषयने तथा तेषामुपनिषदः कार्यः । तत्रयोजनार्थाधनोद्भवाद्य
इत्यर्थः । नान्यद्वागीशोद्भवाद्याद्य इत्युक्त्या अत्रद्वाराणां परस्परं चार्थनिष्पादने विचारः प्रतिपा-
दितः । पूर्वं च 'न ह्यस्ति निजे' इत्यादिना विशेषाभाव उक्तः । तत्र कथं न विशेषः । नैतन् ।
पूर्वमव्ययपदानेन चार्थनिष्पादनं मनासकृत्य विशेषाभावः प्रतिपादितः । इह तु विभावायुक्त-
णत्वेन शुद्धश्रुत्यादेना विशेष उक्त इत्यपेक्षाभेदाः विशेषः कथितः ।

[८८] कैश्चिदिति वामनप्रभृतिभिः । अधुना यत् प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपादितं यथादि-
वत्स्य शास्त्रान्तराभावात् इत्यर्थं न सम्भवतीति तद्व्याख्यातवोद्भावरूपं प्रणि श्लेषसंज्ञेना-
पादयितुमाशूयति स चायमिति । यस्मात्प्रतीतिविषये कृतो यस्य च विषये उपमा कृता स
इत्यर्थः । द्विविध इति वक्ष्यमाणयोः उभयश्लेषपर्यवसान्तर्भावः । आभ्यामेव समुचिताभ्यां त-
स्योत्थापनात् । यत्रान्यथेति यत्र विशेष्यस्य विशेषण न न्यूनीभवानि नाप्यातिरिच्यते, तत्र
श्लेषः । मात्रग्रहणं लिङ्गवचनानां भेदादुभयसम्बन्धसहिष्णुशब्दतापरिग्रहार्थम् । कर्तृकमेति ।
कर्तृवर्मरूपः आदिग्रहणात् क्रियारूपो यत्र प्रधानभूतोऽर्थः श्लेषेण स्वरूपहानिं नीयते, न तत्र
श्लेषां निरवयव इत्यर्थः । तस्य च धर्मप्रतिपादकशब्दविषयत्वेन धर्मप्रतिपादकशब्दविषयत्वेन च
द्विविध्यम् । उभयप्रतिपादकशब्दविषयत्व तु दूषयिष्यते । अपरस्ति इति । अर्थश्लेषः । उभय-
त्रापि शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषे च । यावदिवादि निबन्धनं नाश्रितं तावदर्शान्तरमप्रमाणकमेवेति
श्लेषाभिप्यतयर्थं निबन्धनमाश्रयणायम् । अत्रान्तरे इति पुनर्मल्लिकार्थभेदवजा येऽशास्त्र-
चतुर्पुरमहाप्रकारां आगमा वा तानेकातो हातो यत्र तद्वत् धराताहातो यत्र ।
कुसुमसमन्वुप मासद्वयं इत्यत्वेन सप्तदश च पुनं कृतादिमुपसहरन् अज्ञानमत्र
विकसितवान् व्यक्ताननयाभूद् महाशालो दीर्घसमयः सहर्तुदेवताविशेषश्च । सनासत्कैतिवि ।
महाकाठ इत्यत्र महासमय इत्यभिलेष्टे विशदशब्दे प्रयुक्ते विशेषणसाम्यादेव देवताविशेषवर्ततेः
समानोक्तिर्वन्ती महाशालशब्दस्वावृत्तौ प्रमाणम् । नचात्र महाकाठशब्दे प्रयुक्ते प्रया-
सः कथितः । येनालकालिकुलेतिवत् समासोक्त्या श्लेषस्य वैयर्थ्यं शङ्क्येत । अ. छ. उ. देतेत ।
पर्यवर्तते आच्छादितैवपुन्यादिशान्तरमासश्च येन, उवकैः रतो मा भूमं चारुश्च वर्त-
मानं, महारोहपरिग्राहानि शृङ्गाणि सिञ्चराणि यस्य, तदौदत्याव शिरसि पुनर्यन्त्रजेखन्, एवदिच
नोद्देश पर्यवर्तते इत्यादि न विमर्शते । भवतीत्यर्थः । हरपक्षे तु आच्छादित परिधानोद्भूत विश एव
(अ१३ न३) । एवं येन, तथा उ त त्त्वं विषाण च वृषभमावहस्य चित्तं, मस्तके चन्द्रकान्तिनं
च नगेश कलागाधवति साध त्वस्य अनुग्रहान्मन्मन्वत्वेन कोनत्वसमयन इत्यर्थः । [८९] यत्रो
धावतीतिचदिशि शब्दतन्त्रम् । प्ररीपवदिति पुनरन्तन्त्रम् । यथायोगमिति तुल्यप्रधा-
नत्वेन साधारण्य तन्त्रम् । अनुल्यप्रधानत्वेन तु प्रपञ्चः । नयोः प्रतिशक्तिरिति । किञ्चित् सत्तु
वस्तुज्ञानस्य कार्यवति यथा दीर्घादि । विधिर्गुणपरामर्शोपदेश यथा घूम दि लिङ्गम् । यत्र यस्मिन्,
विषये परामर्शनेत्येवमेव वस्तुकार्तव्योभयवार्त्तत्वं तत्र तन्त्रादि नान्यत्र । शब्दः परामर्शोपदेशोऽर्थ-
प्रदानकारि । परामर्शो न निर्निबन्धन इति नात्र तन्त्रादिप्रवृत्तिः । अहार्थः पर्वतः । सहकारिता सह
करणशीलत्व सहकारसम्बन्धार्थः । अनवमा उक्त्याः । नवः प्रलयः । माधवोवसन्तः । इत्यन्ता-
तिरेकेति सहकारसम्बन्धरूप इत्यर्थः । तस्य चाच्छादयोति । तच्छब्देन निबन्धनं परामृश्यम् ।

• 'उभयश्लेषपर्यवसान्तर्भावः' इति पाठः शेषान् ।

समयस्मृतिः सङ्केतस्मरणम् । असिद्धमेकत्वमिति । ततश्च नायं तन्त्रादेर्विषयः । तत्त्वम् एकत्वम् । अव्ययानव्ययात्मकमिति । अव्ययमिवादि । अनव्ययं सदृशादि । धर्मार्थस्येति । श्लेषादभिन्नत्वमिति योज्यम् । प्रकटेति । कुलशब्दकः तदुक्तम्—‘कुलिः कुलिशश्चटक’ इति । ते च ते शकुन्ताः शकुनयः तेषां चक्रेण समूहेन भास्वतीनां बलमीनां द्वेताः अनुरूपा मत्तवारणाः अङ्गः चिह्नं यस्याः । निशान्तोऽन्तःपुरम् । विडम्बयन्ती उपहसन्ती । समरभूपक्षे कुलिशं वज्रं । कुन्ताः प्रासाः । चक्राणि अरीणि । तैर्मास्वद्विः । व्यतिरेको विडम्बयन्तीति प्रकाशितः । प्रकटेत्यादौ च विशेषणभागेऽत्र श्लेषः । उपसीति । अन्धकार एव मलिनत्वात् पङ्कः । तस्य विगलितस्य (? इवमवस्थानं ?) तेन शङ्कलं विचित्रम् । घनवर्त्म वियत् । दूरमल्यर्थम् । मधुरः सुकुमारो यस्तरणितापो रविप्रभा तथोगेन तार दृश्यम् । मधुपायिनो भ्रमरास्तेषां पङ्क्तिः । अन्धकारपङ्कज एव विगलनेन निस्सारत्वाच्चक्रः तस्य लङ्घनेन वर्तमानः (? पक्षेषु ?) दूरमा अरमणीयधीः । मधुरता मकरन्दासक्ता तथा रणिता सशब्दाः, यद्वा मधुरतेन मकरन्दासङ्गेन रणितं गुञ्जितं यस्याः । पयोगता जलगता । अरमल्यर्थम् । अत्र घनवर्त्मशब्दस्योपमेयवाचिनः श्लेषेऽन्तर्भावात् धर्मधर्मोभयार्थस्योदाहरणत्वे न्याय्ये धर्मार्थस्योदाहरणत्वं चिन्त्यम् । [९०] अनवरतेति । अनवरतं नयनसलिलेन सिच्यमानो वृद्धिं नीयमानः । तथा अनवरतं नयनं प्रापणं यस्य तेन सलिलेन सिच्यमान आर्द्रत्वं प्राप्यमाणः । विपदो लयः सूक्ष्मभागे विपल्लवो विगतकिसलयश्च । प्ररोहति विस्तीर्णीभवति अङ्कुरांश्च मुञ्चति (धर्मांश्च मुञ्चति ?) धर्मार्थत्वमिति । (किल ?) अत्र स्थितमपि धर्मार्थत्वं नोपमानविशेषणत्यायात् विशेषणत्वस्य कक्ष्यान्तरभावितात् । न चावृत्तिमन्तरेण कक्ष्यान्तरपरिग्रहो न्याय्यः । न चावृत्तिः कार्या । प्रमाणाभावात् । अनावृत्तौ तु तस्यामेव कक्ष्याया विशेषणत्वे उपमेयस्वरूपाप्रहारप्रसङ्ग इति पदार्थः । तस्योपमेयेति तच्छब्देन विपल्लवशब्दः परामृष्टः । यः पुनरिति श्लेषप्रयोजकः शब्दः । अप्रधानं विशेषणभूतम् । प्रधानस्य हि पूर्वोक्तन्यायेनावृत्तिरन्याप्या । निबन्धनमिवादि । सातु पर्वतस्य मा(ल)भूभागः । अङ्गोलाख्यास्तरवः तेषां पल्लवा भास्वन्तो यत्र । अङ्गोलाशब्दः प्राकृतभापापदमपि कविभिरितिप्रसिद्ध्या श्लेषादिषु प्रयुज्यते । तथा च ‘सकुशाङ्गोलापल्लवा मैथिलीव ध्रियं धत्ते’ इति परिमलेन प्रयुक्तम् । सङ्कृते पुनरङ्गोलाशब्दः स्थितः । तथा भास्वानङ्गे उल्लपन् मुपारः लयाख्यः पुत्रो यत्रेति सामान्येनान्यपदार्थो वृष्यते । इहेति विपल्लवशब्दे । इयाद्यव्ययमिति । तरुरिवेति प्रयुक्तत्वेवशब्दस्यान्यथा व्यनस्यापविष्यमाणत्वात् । अलङ्कारान्तरं समासोक्त्यादि । प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादिति । यतः तेन पदेन सम्भवदप्रधानार्थमपि प्रधानभूतोऽर्थः सस्पृष्टः, ततोऽन्तरसम्बन्धासहिष्णुत्वात् द्विरुपादानार्हत्वम् । यत्र च प्रधानाप्रधानोभयार्थस्य द्विरुपादानमवश्यं कार्यं, तत्र दण्डापूपिकया तदेकार्थस्य प्रधानमात्रार्थस्य शब्दस्य द्विरुपादानं न्यायसिद्धमेव । रुचिर्दीप्तिः अभिलाषश्च रुचिः । अत्र द्वौ रुचिशब्दौ विशेष्यवाचित्वात् प्रधानार्थौ । ननुपमानस्य यदि विशेष्यत्व नोपमेयविशेषणत्वं तत् कथमुपमेयसम्बन्धिष्युपमानस्य विभक्तिः यया ‘वागर्थाविव सम्पृक्तौ’ इति । नैप दोषः । विशेषणत्वमवच्छेदकत्वं तथोपमानस्योपमेयं प्रत्युपार्जितक्रियायां विद्यत एव । अन्यथा तयोः सम्बन्धाभावादनव्ययप्र-

† ‘प्रयोऽनवरणानम्’ इति स्यात्. § ‘पङ्कजम्’ इति स्यात् । ‘रुच्यन्तो वर्तमानम्’ इति यादवः.

सङ्गः । स्थिते विशेषणत्वे तस्य न विशेष्यविभक्त्येर्हानिः काचित् । यत् पुनरिहोपमानशब्दस्य विशेष्यत्वाच्चित्तुमुक्तं तद् धर्मिताभिप्रायेण । धर्मी ह्युपमानम् । न च स्वतन्त्रत्वात् विशेष्यार्थः । अतश्चैवायं 'स्त्रीव गच्छति घण्टोऽयम्' इत्युपमेयलिङ्गं न भजते । धर्मवानि तु विशेषणं विशेष्यलिङ्गमेव । तदुक्तम् — 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति । तदेवमुपमानमुपमेयविभक्तिं न (न) भजते धर्मित्वं च न जहातीति । खलता दुर्जनत्वम् । खलता आकारावली । अत्र प्रयुक्त इति । तत्परिवेद्यत्र । वाक्यभेदप्रसङ्गादिति 'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते' इति वाक्यभेदस्य प्रतिपत्तिगौरवत्वाद्देयत्वम् । अथ समासोक्तीति । अनवरतजलेत्यादेर्विशेषणस्य व्यर्थत्वात् । उपमानभूतेति । यत्रोपमानभूतस्य धर्मिणोऽन्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वं तत्र समासोक्तिः, न साक्षादुपादान इत्यर्थः । कश्चिदिति । बभ्रवः कपिलाः । एताद् दावामि * (विशेषाः + + + + ?) लक्षणमर्थं प्रतिपादयतीति धर्मिणोर्मनयात्मत्वम् । एवं हरिणा हरिता मृगाश्च । जटा मूलानि केशसन्निवेशाश्च । वल्कलं वृक्षत्वम् । तत्कर्तुं च वातः । कपिलाः पिङ्गला मुनिविशेषा(श्च) । आरोपविषयबहुत्वादारोप्यमाणानामपि बहुत्वम् ।

[११] केसरिणं वकुलपुष्पवन्तं सिंहं च । वसन्तं माघवं निवसन्तं च । अभिमानो धारा-
भिहृदो मानो महाप्रमाणश्च । दुर्वारणोऽश्वत्थवारणो दुष्टश्च करी । भक्तौ भक्तकाशात् समदश्च । अभिमानं इति न तथा हृदयज्ञमः पाठः । अन्योन्यमिति वसन्तमित्यस्य केसरिणमिति विशेष-
ण, सिंहपक्षे च केसरिणमित्यस्य वसन्तमिति । रूप्येति यः केसरी प्रतीतः स वसन्तस्य रूपकत्वेन न तादस्थेन । एवं वसन्तमित्यस्य निवसनार्थयोगेऽपि वसन्तार्थः केसरिणो रूपकत्वेन योजनीयः । इयमेव दुर्वारणाभिमानयोवाच्यम् । विशेष्यत्वेन रूप्यत्वेन च स्वतन्त्रत्व, तद्विष-
येण परतन्त्रत्वम् । विशेष्याद्यात्मकेति । आदिग्रहेण रूप्यरूपरूपावो गृह्यते । तिलक-
स्तरुविशेषस्तिलकश्च विशेषकः । तदभिव्यक्तिरुभयार्थोभिव्यक्तिः । तयोरुभयोरर्थयोः । गुणवन्तो
रज्जुयुक्ता अपि घटकाः नङ्कटमितारो हस्ताश्च घटाः । पार्थिवा राजानः, ननु बह्व्यमाणयुतया
पृथिवीविकारा ध्याह्येयाः । गुणवत्त्वघटकत्वयोरिति । यद्यप्यत्र समीहितसिद्धौ हेतुत्वेन
व्यवस्थितस्य घट(का) इत्यस्य पार्थिवा इति प्रति विशेषणत्वं, तथापि कूप इवेत्युपमासामर्थ्याद्
विशेष्यत्वमपि भट्यते ॥

पाठभेदः ।

पृष्ठम्. पङ्क्तिः. मुद्रितपुस्तकपाठः.

गपुस्तकपाठः.

१	११	प्रपंत्स्यते	प्रकल्प्यते
"	२२	च्यमा	च्यमाव्यमा
२	२	पुनरस्य	यत् पुनरस्य
"	१२	स्वार्थाभिधानम्	अभिधानम्
"	१४	तार्थत्वं	सात्मत्वं
"	१७	सार्थक	सार्थकत्व
"	१८	करणात् तस्येतिना व्यव	करणस्येतिना पर्यव
"	२१	तल्यवस्था निर्निबन्धनैव	तरभावव्यवस्था नैव
"	२२	घटादिरेव	घटादिरेपि
"	"	व्यभिचारसं	व्यभिचारासं
"	२४	तदवगतेरित्युक्तम्	तदवगतिसिद्धेः
"	"	मात्रानुवादफलम्	मात्रफलं
"	२६	गममित्यवग	नुगमित्यनुग
"	२८	झारान्तरस्यो	झारस्यो
३	२	धात्मत्वमुपगतम्	धात्मकत्वमुपगतमेव
"	३	भणितिभेद	भेदभणिति
"	६	पिद्धमित्युच्यते तत् प्रति	पिद्धत्वमुच्यते तदुक्तं तत्प्रति
"	९	तद्व्यनि	तत्र व्यनि
"	१०	सद्भावा	तस्याः सद्भावा
"	११	तयोरुपमर्जनीभावादिति	तदुपमर्जनीभाव इति
"	१३	लक्षणवाक्ये व्य	लक्षणे व्य
"	१६	चोपसर्ज	वोपमर्ज
"	"	त्वमियात्	त्वमिति यावन्
"	१९	त्वतः	त्वान्

३	२०	यदमनेकप्रकारं नामा	पदं नामा
॥	२६	प्रवर्तमानाः	वर्तमानाः
॥	२७	चैषा	चैका
॥	२९	सत्यपि घटत्व	सत्यप्यघटनत्व
॥	॥	मघटन्	मघटयन्
४	२	घटव्यप	घट इति व्यप
॥	॥	घटव्यप	पटव्यप
॥	३	घटनक्रियाकर्तृत्वाभावावि	पटनक्रियाकर्तृत्वावि
॥	५	चेह	चेदम्
॥	९	यथैकेषाम्	तथैव यथैकेषाम्
॥	१०	एकार्थ	तदेकार्थ
॥	॥	गोत्वादि	गोत्वादिम्
॥	१२	निमित्तमिति सिद्धम्	निमित्तम् एकार्थसमवायाद् घ- टत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तीकरोतीति घटात्मतापक्षिलक्षणा क्रियैवेति सर्वेषां नामपदानां क्रियैवैका प्र- वृत्तिनिमित्तमिति सिद्धम्
॥	१४	पाचको	पाको
॥	१६	सत्ताव्यभिचारात्	सत्तावत्यव्यभिचारात्
॥	॥	न तु तावता तद	न तु तद
॥	२४	प्रजती	प्रजजती
५	४	अपास्येत्ययम्	अपास्येत्यव्ययम्
॥	७	असंस्कृतेषु	असंस्तुतेषु
॥	१०	अन्यकर्तृक	अन्यकर्मक
६	९	अर्थात् प्रतीतितः	अर्थाप्रतीतितः
७	२४	सरसापराधः	मुरतापराधात्
८	॥	दश्येत	दिश्येत
९	३	स्तु मृष्यते	सुमर्षणः
१०	१६	प्रयुक्तो	युक्तो

॥	१८ तद्धि	तच्च तत्र
॥	२९ विधेः	विधेयविषये
११	५ व्यनिषेध	व्यप्रतिषेध
॥	७ ग्धपरिषत्सु	ग्धविद्वत्परिषत्सु
॥	१० अभिमतस्य	अभिधानस्य
॥	१४ संवित्तिः	सम्पत्तिः
॥	१९ प्रतीयमाने	प्रकाशमाने
॥	२१ न प्रदीपप्रकाशो	न च प्रकाशो
॥	२७ एव सन्तो व्यङ्ग्या	एव व्यङ्ग्या
१२	३ समन्वितो	समर्थितो
॥	५ क्तादौ	क्त्यादौ
॥	९ स्यापि स्यात् तस्यापि व्या	स्यापि व्या
॥	॥ नांश	नाङ्ग
॥	२४ यथोक्तम्	यच्चोक्तम्
॥	२८ अन्ये	अन्य एव
१३	२४ प्रकल्पन्ते	प्रकल्प्यन्ते
॥	३० प्वपि स्थायि	प्वपि यत्स्थायि
॥	॥ लक्षणभ्रमः	भ्रमः
१४	७ सत्कवि	तत्कवि
॥	१० तथा स्फु	यथा स्फु
॥	॥ कान्यात्	काव्ये
॥	११ स्वदत्ते	स्वादपरः
॥	१७ सम्बन्धतः	अर्थसम्बन्धतः
॥	२२ तत्र हेत्वा	यत्र तु हेत्वा
॥	२६ समस्तीति	अस्तीति
॥	२७ कृतार्थ	कृतात्म
॥	२८ दृतेरिव	स्मृतेरिव
१५	५ शक्यात्मना	सूक्ष्मात्मना
१५	८ सहैव	सदैव

॥	॥ घटादेः	घटघटादेः
॥	११ भासनी	भासको
॥	१२ प्रदीपो	दीपो
॥	॥ नान्तर्विपरि	ना रि
॥	॥ प्रतिपादकाद्वा	प्रतिपादनाद्वा
॥	१४ धूमादग्नेः	धूमाग्न्योः
॥	१६ तथा हि-सतोऽभिव्यक्तिरा- द्ययोरर्थयोः	सतोऽभिव्यक्तेः आद्ययोस्त्वेतयोः
॥	१७ न तत् प्रतीय	प्रतीय
॥	॥ दध्यादे	दीग्दे
॥	१९ तृतीयस्यास्तु	तृतीयायास्तु
॥	२२ तस्य नान्त	तस्यानन्त
॥	२३ विधसिद्धः	विधे सिद्धः
॥	॥ विधसन्नि	विधः सन्नि
॥	२४ नार्थप्रति	नार्थद्वयेन प्रति
॥	२६ सहभावेन	सहभावो
॥	॥ धूमाग्निप्रतीत्योः	धूमाग्न्योः
१६	३ पथम्	पर्यन्तम्
॥	४ हृदय	सहृदय
॥	॥ मुपयन्तः सन्तो	मुपपादयन्तो
॥	५ सहैव प्रकाशितुम्	सदैव प्रकाशयितुम्
॥	७ कुत एव	कुतस्तत एव
॥	१२ सहभावेन	सद्भावेन
॥	२३ यत्र	॥
१७	३ विशेष	शेष
॥	७ तातिवृत्ते	तानिवृत्तेः
॥	॥ चारिभावाल	चाराभावादल
१८	५ यार्थप्रति	यार्थान्तरप्रति
१८	१० तर्कानुक्तस्त्वय	तौत्स्त्वय

११	रावगातिः	रप्रतीतिः
११	१६ अत्रापि	तत्रापि
११	१७ कार्यावग	कार्यादवग
११	११ नोपगन्तव्या	नावगन्तव्या
११	१८ व्यवधानाविशेषात्	व्यवधानात्
११	२१ उपरक्ता	उपात्ता
१९	२ शैफवि	शैवि
११	९ यार्थत्वे	यत्ये
११	११ रेकैकस्य	रेकतरस्य
११	१३ स्यार्थाश्रितत्वा	स्याश्रितत्वा
११	२२ सहकारित्वम्	व्यञ्जकत्वम्
११	२५ न्तिमान्मूलं	न्तिमूलं
११	२७ विष्टः	विशिष्टः
११	११ कश्चिदर्थः	कश्चिदपि तादृशार्थः
२०	११ न च तस्य	तस्य
११	१३ भरैकाग्रो	रसैकाग्रो
११	११ क्षणम्	क्षणात्
११	१६ चास्य	च तस्य
११	१९ निषेधविषयव्यु	निषेधव्यु
११	२१ रामरावणादि	रामायणादि
११	११ कसमाश्रयेण प्रतिपिद्विविधि- निषेधास्पदचरित	कचरित
११	२२ अनुकार	अनुमान
११	२४ प्रयोगस्तु	प्रयोगादि
११	११ रञ्जितम्	रञ्जकम्
११	२९ निबन्धनभावेनास्य रसा	निबन्धनं रसा
२१	३ विशिष्टत्वम्	वैशिष्ट्यम्
११	५ सिलक्षणदोषः	सिलक्षणो दोषः
२१	६ शरीरम्	स्वरूपम्

॥ ७	शक्यम्	युक्तम्
॥ ॥	ताभावे मुख्यवृत्त्या काव्यव्यप- दिश एव	नाभावे काव्यतैव
॥ १०	वैचित्र्ये	वैशिष्ट्ये
॥ १२	केवलरसा	केवलं रसा
॥ १४	अतश्च	ततश्च
॥ ॥	दावप्यसावुप	दावभ्युप
॥ २२	च तेनापि	चैतेनापि
॥ २३	सम्बन्धादेव	सम्भवादेव
॥ २४	पुरुषस्याश्वविशिष्टस्यैव सतः	विशिष्टस्यैव तस्य सतः
॥ २७	कर्तृनिर्देशः	कर्तुर्निर्देशः
॥ ॥	क्रियायाः	क्रियायाम्
२२ ४	वचनं च	कथनं च
॥ ५	प्रभेद	उपभेद
॥ ॥	गणिताः	गदिताः
॥ २२	संज्ञानाम्	संज्ञायाम्
॥ २३	यद्वाक्य	तद्वाक्य
२३ ७	परः	परम्
॥ ८	न च युक्तिनिरा	न चायुक्तनिरा
॥ १०	शब्दत्व	शब्दत्व
॥ १४	क्षप्रवृत्त	क्षवृत्त
॥ २९	रैकात्म्याः	रैकार्थाः
२४ ९	शास्त्रमात्र	शास्त्रैव
॥ ११	न्यस्य प्रतीतिः	न्यस्य प्रतीतिः
॥ १२	प्रकाशादेः	प्रकाशनादेः
॥ १४	नन्नासमित	तत्र सम्मित
॥ ॥	चातत्त्वात्	चास्तत्त्वात्
॥ १६	तर्ह्यन्यथा	तस्यान्यथा

२४	२१	साम्यमनु	साम्याद्यनु
२५	४	बहुविधः	बहुविषयः
॥	७	भावनियमो	भावः
॥	१४	सम्बन्धाभावाल्लिङ्गाच्च	{ सम्बन्धाभावात् सम्बन्धाभा- { वक्ष्य समयाभावाल्लिङ्गाच्च
॥	१९	द्विरूपा	त्रिरूपा
॥	२९	किन्त्वर्थो	किञ्चार्थो
२६	८	फरूप्यते	फरूपते
॥	१४	तथा	तथा
॥	१८	न्तरप्रती	न्तरे प्रती
॥	२१	प्रसक्ताः	प्रयुक्ताः
॥	२८	तदाश्रयः	तदाश्रया
२७	४	भक्षय	मुद्क्षय
॥	१०	तार्तिरिक्त	तार्थातिरिक्त
॥	२०	वृत्तिभेदः	प्रवृत्तिभेदः
॥	॥	सकृत्प्रयुक्त	सत्प्रयुक्त
॥	२२	वासौ	वायम्
॥	२३	शब्दस्यार्थ	शब्दार्थ
॥	२४	हारनियमो	हारो
॥	२७	न्यव्यापारसाङ्ग	न्यसाङ्ग
॥	२९	वृत्त्या	प्रवृत्त्या
२८	२	सापेक्षः स्व	सापेक्ष एव स्व
॥	७	वक्र	वक्तु
॥	१३	तत्राद्यः	अत्राद्यः
॥	१७	मित्थं	मिदम्
॥	१८	न्तरं भिन्नम्	न्तराभिन्नम्
॥	॥	मस्य सः	स्ति सः
२९	४	तदभ्युप	तदर्थभ्युप
॥	१०	पाणिरसि निर्भरगर्भ	गात्रमसि दुर्भरगर्भ

२९	११	नास्ति भगवन् भवतो व्यपेक्षा	नाम भवतो भगवन्नास्था
"	१२	गमकत्व	गम्यगमकृत्व
"	"	ननु यदि	ननु
"	२४	तत्प्रतीतिनान्तरीयक	नान्तरीयक
"	२५	सिद्धोऽपि	सिद्धो
"	२७	इति	इति वक्तुम्
"	"	विशेषमात्रम्	विशेष
३०	३	याचकभाव	याचकत्व
"	५	सर्वस्यैव	सर्वत्र
"	८	कृतविशेषाणि	कृताशेषविशेषभार्जानि
"	१४	कार्यकारि	व कार्यकारि
"	१६	मुपदधात्येव	सन्दधात्येव
"	"	भिन्नाधिकरण चे	असमानाधिकरण चे
"	१७	पश्चाच्च	पश्चाद्वा
"	२०	यदेतत्	यत्तद
"	२१	सहभावा	सद्भावा
"	२७	तेन ते यद	तेन यद
"	"	धीयन्ते	दीयन्ते
"	३०	श्चिद्वा भिन्न	श्चिद्भिन्न
३१	२	तन्निबन्धनो रसास्वादोऽपि	निर्बन्धेनावि रसास्वाद
"	९	तत्रेष्टम्	तच्चेष्टम्
"	१०	व्यवस्थिता	व्यवस्थिति
"	१४	रेफानु	रेक्यनु
"	१७	वित्त्व भ्रमो	विव्रमो
"	२९	सद्यत्	यद्यत्
"	२७	पश्चाच्च	पश्चात्तु
"	३१	विशेष्ये मग्नम्	विशेष्यमग्नम्
३२	८	तु ताम्	कृतम्
"	१०	त्वाद्यै	द्याद्यै

१२	२३	अप्रयोजकमेव	अप्रयोजकम्
"	२७	तयोः सामान्यविशेषयोः किं	तयोः किं
"	"	चेतन	सचेतन
१३	८	कदलिकाण्ड	कनककाण्ड
२४	७	हतोऽप्याद	हतश्चाद
"	२१	गमेऽन्ये	गमे चान्ये
"	२९	स्वार्थत्वम्	स्वार्थकत्वम्
"	२६	लक्षणाभावात्	लक्षणायोगात्
३५	६	मुधैव	मा नैव
"	९	वाच्यस्ये	काव्यस्ये
"	१५	निरूप्यमाण	विविच्यमान
"	१७	स्वरूपमेव ध्वनेरुक्तम्	ध्वनेरेव स्वरूपं विहितम्
"	२०	चात्र	चास्य
"	"	कश्चिदिति	कश्चिदस्ति
"	"	त्वोक्तिर्युक्तिमती	तोक्तिर्युक्तेति
"	२१	परवाच्यत्वम्	परत्वम्
"	"	न बुद्ध्या	बुद्ध्या
"	२४	विवक्षितान्य	विवक्षितत्वान्य
"	२५	यत्वेन हि	यत्वे हि
"	२६	तदेव हि	तदैव हि
१६	३	मोपादायि	नोपादायि
"	६	तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्व	गुणवृत्तिप्रधानत्व
"	९	उत्कर्षापकर्षो	उत्कर्षो
"	१०	न्यांशः	न्यांशविशेषः
"	१२	प्रत्याययन्ति	प्रमापयन्ति
"	१४	विषयस्तस्यैव	विषयस्यैव
"	२७	वर्णितो	वर्ण्यते
३७	११	अयथायथम्	यथायथम्
"	१२	माद्यैरेवो	तयाद्यैरेवो

२९	११	नास्ति भगवन् भवतो व्यपेक्षा	नाम भवतो भगवन्ननास्था
"	१२	गमकत्व	गम्यगमकत्व
"	"	ननु यदि	ननु
"	२४	तत्प्रतीतिनान्तरीयक	नान्तरीयक
"	२५	सिद्धोऽपि	सिद्धो
"	२७	इति	इति वक्तुम्
"	"	विशेषमात्रम्	विशेष
३०	३	वाचकभाव	वाचकत्व
"	५	सर्वस्यैव	सर्वत्र
"	८	कृतविशेषाणि	कृताशेषविशेषभाजीनि
"	१४	वार्थकारि	व कार्यकारि
"	१६	मुपदधात्येव	सन्दधात्येव
"	"	भिन्नाधिकरण चे	असमानाधिकरण चे
"	१७	पश्चाच्च	पश्चाद्वा
"	२०	यदेतत्	यत्तद
"	२१	सहभावा	सद्भावा
"	२७	तेन ते यद्	तेन यद्
"	"	धीयन्ते	दीयन्ते
"	३०	द्विद्वा भिन्न	द्विद्विभिन्न
३१	२	तन्निबन्धनो रसास्वादोऽपि	निर्बन्धेनापि रसास्वाद
"	९	तत्रेष्टम्	तच्चेष्टम्
"	१२	व्यवस्थिता	व्यवस्थिति
"	१४	रेकानु	रेकयनु
"	१७	वित्त्व भ्रमो	विव्रमो
"	२९	सद्यत्	यद्यत्
"	२७	पश्चाच्च	पश्चात्तु
"	३१	विशेष्ये मग्नम्	विशेष्यमग्नम्
३२	८	तु ताम्	श्रुताम्
"	१०	त्वाद्यै	द्याद्यै

१२	२३	अप्रयोजकमेव	अप्रयोजकम्
"	२७	तयोः सामान्यविशेषयोः छिं	तयोः छिं
"	"	चेतन	सचेतन
१३	८	फदलिकाण्ड	फनककाण्ड
२४	७	हतोऽप्याद	हतश्चाद
"	२१	गमेऽन्ये	गमे चान्ये
"	२९	स्वार्थत्वम्	स्वार्थकत्वम्
"	२६	लक्षणाभावात्	लक्षणायोगात्
३५	६	मुधैव	मा नैव
"	९	वाच्यस्ये	कान्यस्ये
"	१५	निरूप्यमाण	विविच्यमान
"	१७	स्वरूपमेव ध्यनेरुक्तम्	ध्यनेरेव स्वरूपं विहितम्
"	२०	चात्र	चास्य
"	"	कश्चिदिति	कश्चिदस्ति
"	"	त्वोक्तिर्युक्तिमती	तोक्तिर्युक्तेति
"	२१-	परवाच्यत्वम्	परत्वम्
"	"	न बुद्ध्या	बुद्ध्या
"	२४	विवक्षितान्य	विवक्षितत्वान्य
"	२५	यत्वेन हि	यत्वे हि
"	२६	तदेव हि	तदैव हि
३६	३	नोपादायि	नोपादायि
"	६	तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्व	गुणवृत्तिप्रधानत्व
"	९	उत्कर्षापकर्षो	उत्कर्षो
"	१०	न्यांशः	न्यांशविशेषः
"	१२	प्रत्याययन्ति	प्रमापयन्ति
"	१४	विषयस्तस्यैव	विषयस्यैव
"	२७	वर्णितो	वर्ण्यते
३७	११	अयथायथम्	यथायथम्
"	१२	माद्यैरेवो	तयाद्यैरेवो

३७	१२	प्रतन्यते	विप्रतन्यते
"	"	पुनर्बहिरङ्गं बहु	पुनर्बहु
"	१३	प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौ- नरुक्त्यं, चाच्यावचनम्	प्रक्रमभेदः, पौनरुक्त्यम्, अचाच्यवचनम्
"	१५	पात्तम्	पात्तव्यम्
"	१८	निदानीमलि	निमानलि
"	१९	किमसम्भ्यं	किमसद्य
३८	१९	इह च	इह तु
"	"	असङ्गतम्	अयुक्तम्
"	२०	याभिसम्भ	यासम्भ
"	२४	च सत्यस्य	चास्य
"	२९	नञा	नञो
३९	५	तत्रापि	अत्रापि
"	"	भविष्यति	भवितुमर्हति
"	१०	तावदत्र	तावदेव
"	११	प्राधान्येन	प्रधानेन
"	१२	क्रियांशः	क्रियाङ्गांशः
"	१३	क्रियाभिसम्बन्धः	क्रियांशः
"	१५	प्रसज्यप्रतिषेधभ्रमः	प्रतिषेधक्रमः
"	१७	मेव तत्र समा	मेव समा
"	२०	अयथार्थत्वमेव	अयथार्थमेतत्
"	२५	प्राधानस्यानुद्यमानार्थ	प्राधान्ये साक्षादन्यूनार्थ
"	२६	पतितेन	पतितो
४०	३	क्षया	क्षया च
"	४	नित्यमभिसम्बन्धः	नित्यः सम्बन्धः
"	९	जहार तत्	जहार तदिति
"	८	शृणोति य इति	शृणोति यः
"	२८	सफलीभवि	सफलो भवि
४१	४	प्रतिपद्यते	प्रतिपत्स्यते

४१	९ तदेवोदा	तदुदा
"	११ मादिवि	मादिवस्तुवि
"	१३ इत्यादौ तदात्मा जानातीत्य	{ तदात्मा जानाति तन्माता जा- नातीत्य
"	१५ दानेन	दा तेन
"	१६ यद्यपि तदो	तदो
"	" तथापि यत्र	तत्रापि
"	१७ तदामिसं	तदामिसं
"	२३ कल्पितेन तदा तत्स	कल्पिततत्स
"	२४ इत्युक्त	इत्यत्रायुक्त
४२	७ क्तवस्तुविषय	क्तविषय
"	१३ तच्छब्दपरामर्शस्य	तच्छब्दस्य
"	१४ न च ह्यसति	न ह्यसति
"	१६ न हि तमन्तरेण	तमन्तरेण
"	" तदर्थनिश्चय	तदर्थत्वनिश्चय
"	१७ तावत् तेषाम्	तेषाम्
"	२३ इतरथा	इतरथा
"	२९ लोक इति	लोकः शश इति नचास्मान् प्र- ति तथा । अहं चैवं मन्ये त्वदरि- विरहोत्क्रान्तरुणीफटाक्षोल्का- पातव्रणकिणकलङ्काङ्कितनुम् । इत्यादौ
"	२७ प्रक्रान्तसम्बन्धसहायस्यास्य	प्रकाशसम्बन्धस्य
"	२८ प्रकृत्यमान	प्रकाश्यमान
"	२९ नापरो	नान्यो
४३	२ रत्नेषु	शतेषु
"	३ आवर्जयितुम्	अनुरजयितुम्
"	११ तावत् प्रायेण	प्रायेण
"	" शरीरत्वम्	मरणित्वम्

४३	२३ कश्चित्	कश्चिदस्ति
"	" ननु च	नापि च
"	२६ ष्णादिवत्	ष्णवत्
"	३० सन्	सत्
४४	३० से कविना	सेन कविना
"	३१ ताचरणल	ताचारल
४५	१४ इति तत्राप्य	इत्यत्राप्य
"	१७ गशङ्का	गशङ्का
"	१८ स्य सकर्णकैरप्यन	स्यात्राना
"	२४ प्रसज्येत	प्रसज्यते
"	२५ पणसामर्थ्यासित	पसामर्थ्यात्
"	२७ तुर्नान्यस्तद्यथा	तुस्तद्यथा
४६	९ तत्तत्कर्म	तत्कर्म
"	१० मवधो	मेव धो
"	१६ र्पप्रतीतिभेदो	र्पभेदो
"	२२ ज्यैतेति	ज्यत इति
४७	६० निम्नतया	निम्नत्वेन
४८	२ समासे गुण	समासेन गुण
"	२० तस्याः	तस्याम्
"	२४ केशहस्तः	केशपाशः
४९	१७ तवियत्	तनयः
"	२१ च ये जन्म	च जन्म
५०	१ तनुत्यजामिति प्रत्युदा	तनुत्यजाम् । अत्र शैशव इत्या-

दीनि यान्यभ्यस्तविद्यत्वादीना-
मधिकरणभावेन विशेषणानि
तानि तेषामितरान्वयवैलक्षण्य-
लक्षणमतिशयमादधानानि रघू-
णां यथौचित्यं नयविनयादिस-
म्पदमुन्मीलयन्ति अपाधान्येन
विवक्षितत्वात् तैः सह समासे
समशीर्षिकृतां नीतानि । प्रत्युदा

५०	१३ दर्शनसं	दर्शनस्पर्शनसं
"	२६ स्याप्र	स्य वा प्र
"	२७ ज्यस्य	ज्यशब्दस्य
५१	६ निष्क इवार्पितः	निष्कमिवार्पितम्
"	७ सम्बन्धेन	सम्बन्धित्वेन
"	१० गुणभावे	विशेषणभावे
"	१२ दास्याः पुत्रः	दास्याः कामुकः
"	१३ शादपकर्ष	शाचाक्षेप
"	" सेऽपि विभक्तेरलुक्	से विभक्तेर्लुक्
"	" इत्यतः	इत्यादौ ततः
"	१४ रूपमात्रमेव	रूपमेव
"	१७ भावे यथा	भावे च यथा
"	२४ प्रभावप्रकर्षप्रति	प्रभावप्रति
"	२५ सतः	ततः
५२	६ कक्ष्याणाम्	कक्षाणाम्
"	७ रोपणेन	रोपेण
"	८ निधानत्वात्	निधानतया
"	९ तिरेक	तिशय
"	१८ कथयिदपि	किञ्चिदपि
"	२० क्रियाभिसं	क्रियासं
"	२५ रसुर्दीप	रतेरुदीप
"	२६ वसादितम्	वसाद् गमितम्
५३	६ न विवक्षितः	अविवाक्षितः
५४	३ कुलम्	भटान्
"	" रावणः	रावणः" । इति
"	२४ न्याय्यो	गुच्छो
"	२८ आवहन्वी	मुद्गहन्वी
५५	१५ कर्षयास्ना	कर्षास्ना
"	१६ मतं ष्व	मतं ष्वेति

६९	१८ यद्याख्यातम्	तद्याख्यातम्
"	२० वक्तुं वृत्त्या	वृत्तावुक्तम्
"	२४ अनवग	अनधिग
"	" अभिन्नार्थ	भिन्नार्थ
"	" न्यानपेक्षसम्बन्धो	न्यापेक्षसम्बन्धत्वो
"	२९ मेव तच्चि	मेवैतच्चि
५६	२ यस्मार्थो	यस्मार्थो
"	५ तदिहाम्बि	तदाम्बि
"	" दानं तत्कि	दानात् कि
"	७ पनंत	पन्यञ्जक
"	१६ शब्देनाभि	शब्दोऽभि
"	१७ भगवतो हरेः	हरेः
"	१८ सम्पत्सम्पर्कशून्य	सम्पच्छून्य
"	" विषस्य फेसरि	विषकेसरि
"	२३ मप्रकृतमेव	मप्रस्तुतमेव
"	२७ व्यमेव समा	व्यं समा
५७	२ ननु च यदि विशेष	ननु विशेष
"	९ रातिशयाव	राव
"	२५ पि तत्रार्थस्य चम	थापि चम
"	२६ हृदयेकसं	हृदयसं
"	३० मतम्	कृतम्
५८	३ स्वतेव	मुतेव
"	९ लौकिकक्रम	लोकतः क्रम
"	" लोकश्च	लोकस्य
"	१० वैनमा	वैतदा
"	१५ अत्र हि मापति	मापति
"	१७ वादप्र	वादभावप्र
"	२३ अत्र श्रुत्क	अत्राम्युत्क

५८	२४	प्रक्रमभेदप्रकार एवायमिति म- न्तव्यम् । केवलं पर्यायप्रक्रमभेद	प्रक्रमभेद
५९	१८	चाभिन्नार्थ	च भिन्नार्थ
५९	१९	रेण स्वभावतोऽन्यो	रेणान्यो
५९	२०	न्योपपा	न्यत्वोपपा
५९	२२	धाः शरीरिणाम्	था हि जीविनाम्
५९	२७	स्येव चशब्दस्याविषय	स्य चशब्दस्य विषय
६०	११	शब्दावेव पर्या	शब्दावेव हि पर्या
५९	२१	प्रक्रमभेदवि	प्रक्रमभेददोषवि
५९	१८	पलः एषम्	पल इति अत्रोपल इति एषश्च
५९	२४	वीर्यं च	धैर्यं च
६१	५	विशेषणत्वा	विशेषत्वा
५९	१६	अभिवाञ्छितम्	{ उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरमुते मम हि गौरि ! अभिवाञ्छितम्
५९	१७	वचनप्रक्रम	प्रक्रम
५९	१९	स्युचितः पाठः ए	युक्तः पाठः । नचात्राभिधेया- विमर्शप्रसङ्गः ए
५९	२६	जम्बुर्विसं धृतविकासिबिसप्रसूनाः	{ जम्बुर्विसं विकचमस्य दधुः प्रसूनम्
५९	२७	भियागनु	चिरादनु
६२	२	सतोऽपि चासतो वापि चाविष	सतोऽपि विष
५९	१२	इत्सुपपन्नः	इति युक्तः
५९	१४	च न ते	न च ते
५९	२१	सङ्गतिरेनम्	सङ्गमगूषः
५९	२६	लाभः । यथा च समतया	लाभः । आर्धप्रक्रमभेदो यथा- अनन्तरोक्तोदाहरणयोरारम्भा- हितविपर्ययम् । मरुता दयितम- क्रमगूषा मूषयत्यसममायकन्- दमीन् । साध्यनूतनपर्यायनयोगं सद्व्युत्तदपि चास्मत्तरत्वम् । इ- ति । अत्र हि मनता दयितम- क्रतिरेष्येत्युचितः पाठः । यथा च मनतया ।

६२	२९	क्रियाकर्मभावो	क्रियाभावो
"	"	र्थः प्रकान्त इति	र्थ इति
"	३०	नियमन	नियम
६३	२	पाठः पठितव्यः निय	पाठः निय
"	३	दक्ष शब्दश्चो	दशब्दश्चो
"	६	भ्यूहाः	ग्राहाः
"	९	युक्तः पाठः । आर्थः प्रक्रमभेदो यथा अनन्तरोदाहरणयोराद्यमा- हितविपर्ययम् । तद्यथा—मत्तता द- यितसङ्गमभूषा भूषयत्यसमसाय- फलक्ष्मीम् । साप्यनूननवयौवन- योगं तद्वपुस्तदपि चारुतरत्वम् । इति । अत्रापि हि मत्ततां दयित- सङ्गतिरेषा इत्याचितः पाठः । क- मप्रक्रमभेदो यथा ।	युक्तः पाठः । एवमन्येऽप्यव- गन्तव्याः । कमप्रक्रमभेदो यथा
"	२०	नां प्रकान्तानां भेदेऽपि	नामभेदेऽपि
६४	१२	संवेद्यत	सम्भवेद्यत
"	१८	शब्दव्यापार	शब्दस्य व्यवहार
"	२७	स्याप्यमाधा	स्य प्राधा
"	"	प्रसूतायाः	प्रवृत्तायाः
"	२९	विचित्रार्थभङ्गिभणितयो	विचित्रा भङ्गिभणितयो
"	३०	प्यस्माभिरयमि	प्ययमस्माभिरि
६५	३	शक्यः कल्प	शक्यं कल्प
"	४	भङ्गिभणिति	भणिति
"	६	विविच्यमानः	विवेच्यमानः
"	१०	प्रकर्षप्रतीतिः	प्रतीतिप्रकर्षः
"	१२	नैतत्	न तत्
"	१३	रित्येवमयं पाठः परिणमयितव्यः । रितियुक्तः पाठः पठितव्यः ।	
"	"	तव्यः यथा न तरङ्गय व्यः ।	तव्यः । उदश्य

उदश्य

६९	२७	प्रक्रमभेदः
६६	८	पाशङ्का
२१	२१	यथा नाभिवादन
१२	१२	अत्रापि हि
२३	२३	दस्मदर्शयोः क
परशुचन्द्रहासयोः		
२६	२६	स्मर नयं ना
२९	२९	त्वमचेतने पत्रिणि
६७	३	न्तोऽर्थो विषय इष्टो न
११	११	तस्य स्मृति
४	४	त म्बार्थो
८	८	तत्र हि न पां
२३	२३	चरविशेषणवाचि
११	११	पदादन
६८	५	वकमलाकरबहुल
७	७	बिम्बं तव मुखमिति
११	११	स्याभिसं
१६	१६	त्यभ्युपैर्यत् किल
२१	२१	त्रेत्थंशब्दस्य
२३	२३	वशब्दस्य । स ह्युपैतीत्य
२४	२४	मभण्यत
२७	२७	पदम्
६९	२	उपाधि
१३	१३	यदुक्तं तच्च
१४	१४	साम्येऽपि
१८	१८	विषयत्वेन
१९	१९	सितकुमुम

भेदः
पाशङ्का
यथा यथा च मीलितमित्यादि ।
अत्र च पुनश्चब्दः, स हि तेने-
त्यतोऽनन्तरं प्रयोक्तव्यः । नाभि-
वादन
अत्र हि
दस्मदोः क
चन्द्रहासपरश्वथयोः
स्मरसि यत्रा
त्वं पत्रिणि
न्तो विषयः न
तत्स्मृति
तार्थो
तत्र भिक्षर्षा
चरवाचि
पदस्यान
बहुल
बिम्बमिति
स्य सं
त्युपचर्य किल
त्रेत्थंशब्दः
वंशब्दः अभ्युपैतीत्य
ममन्यते
परम्
उपाय
तच्च
साम्यम्
नियतत्वेन
सितकुमुम

॥ २०	पुलिनगताः	पुलिनचराः
॥ २३	विसान्	विसम्
॥ २५	पर्यमेद इ	पर्यम् इ
॥ २८	तदुक्तम्	यदुक्तम्
७० ॥ ५	शोऽय दु	शः स दु
॥ १०	सा च भुवनैकज	सापि जगत्रयज
॥ २३	अत्र तु	अत्र हि
॥ ॥	सम्बन्धिनिसन्धने यत्पुनः स्व	तत्सम्बन्धं यत्स्व
॥ २४	मिति तेन जसुः	मिति जसुः
॥ २७	ततान	तनोति
७१ ॥ ४	तेऽप्यस्त्यर्था	तेऽप्यस्त्यार्था
॥ ८	तद्वितप्रत्ययस्य	तद्वितार्थस्य
॥ ९	तद्वितस्योत्पत्ति	तद्वितोत्पत्ति
॥ ॥	सान् तत्प्रतीति	सान् प्रतीति
॥ १२	मपि वर्त	मतिवर्त
॥ १३	स्य नोभयोः	स्योभयोरपि
॥ १६	श्रयणेन	श्रयेण
॥ २१	रेफतरस्य	रन्यतरस्य
॥ २५	विशेष्यो	विशेषो
॥ २६	तदनुपा	तदुपा
॥ २८	मिदाभिपे	मिध प्रपे
७२ ॥ ४	वैषामपुप	वैषामप्युप
॥ ११	युजतः	विभ्रतः
॥ १५	हरितो	हरितान्
॥ १९	यथा च	तथा च
७३ ॥ १४	मयः प्रमान	मुपगम्यमान
॥ ॥	वर्धयि	वधार्थ
॥ १५	मानत्ववच	मानवच
॥ २०	नोपमेयभा	नोपमानोपमेयभा
११ ॥ २९	तिर्नव	तिशब्देनव

७४	१९ अस्त	ध्वस्त
"	२४ मतिस्फु	मिति स्फु
७५	५ त्रैवोत्तरेषु	त्रैव चोक्तेषु
७६	८ यदर्थका	यदेकार्था
७७	१४ लोचनपथोपरोधापराधिनोऽध- कारस्य	लोकलोचनकथोपरोधकस्य
"	१७ नाभिधानम्	नावस्थानम्
"	१८ रतिः	रुचिः
७८	३ मूर्छितः	दूषितः
"	१९ सान्तराश्र	साश्र
"	२८ तस्य	तस्यापि
"	२९ दासतज्जा	दौ तज्जा
७९	११ भा यस्येति	भस्येति
"	२६ मुख्यवृत्त्या	मुख्यया वृत्त्या
८०	६ मूढाः	पापाः
"	१९ क्रियापर्यायत्वे	क्रियात्वे
८१	४ पुनरुक्तौ	पुनरुक्तार्थौ
"	८ तस्य सर्वतो	सर्वतोमुखम्
"	९ तरणार्थ	तरकारणार्थ
"	१३ दुष्टा	धृष्टा
"	१९ तस्य पूरणा	तपूरणा
"	२१ विवशा	विवशाङ्गी
८२	६ कथैव	कथापि
"	९ यज्जमिन्द्रकरविप्रसृतं	वाहिनी जलधरः कुलिशं
"	२२ द्वयप्रयो	द्वययो
"	२७ त्वेऽवसिते सति	त्वे सति
८३	३ वाक्ये	वाक्ये
"	११ दृश्यते	दिश्यते
"	२७ शीघ्रा	पीष्टा

८४	४ कृताः	कृता
"	" दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते ।	दृश्यन्तेऽनेकधा हि तत्
"	९ तेन	तस्य
"	१३ तादात्म्यात् सै	तादर्थ्यात् सै
"	१४ तदेतत्	तदेव
"	१६ न्नर्थगतिः	न्नर्थे गतिः
"	२३ न ममोर्व	मम नोर्व
"	२८ वचनम्	आदानम्
८५	२ विषये	विषयो
"	१८ जीवयन्ति दृशैव	दृशैवो जीवयन्ति
"	१९ स्तुमो	स्तुवे
"	२१ भित्त	रुद्ध
"	२४ निबन्धनमुक्तम्	निबन्धनं
"	२९ अतश्च	ततश्च
८६	३ उभयात्मकम्	उभयात्मके
"	१० श्लेषे तु तस्य	श्लेषकृतस्य
"	१३ मुख्यवृत्त्या	गुणवृत्त्या
"	" कार्यः	कार्यम्
"	१४ आरोपितः	आरोपितेषु
"	१५ वैकमप्र	वैकं प्र
"	१६ समानिर्वि	सामान्यवि
८७	४ विन्दुगन्धहस्ति	कुञ्जगन्धहस्ति
"	१३ तदतद्विषय	अतद्विषय
८८	१५ इष्यते	उच्यते
"	१६ र्थाविना	र्थविना
"	१७ निबन्धो	निबन्धो
"	" धर्मार्थे	धर्मार्थः
"	१८ इत्थं समा	आर्थे समा
८९	२ गिरीशशब्द	नगशब्द

८९	४	शानपेक्षप्रदर्शनाय	शानपेक्षप्रतिपाद्य
"	"	चिदर्शना	चिनिमिचदर्शना
"	६	न भवितु	भवितु
"	१९	प्रत्यर्थ	प्रत्यक्षम्
"	१७	नैतावता	न तावता
"	१९	मतिः	गतिः
"	२६	श्लेषाभिन्न	श्लेषव्य
९०	६	स्यावृत्ते	स्य वृत्ते
"	"	यः पुनः	यत् पुनः
"	१०	न चेदिवा	न चेहेवा
९१	३	दूरात्	कालात्
"	७	कश्चित्	कश्चन
"	१४	निरवतारस्य	दुरवगाहस्य
"	१६	निबन्धनो	निबन्धनयोः
"	२१	विशेषणयो	विशेषयो
"	"	सद्योगत्व	तद्योग्यत्व
"	२९	इत्यत्र चशब्दनिबन्धना	अत्र वचनविशेषनिबन्धना
"	"	व्यक्तिरिति	व्यक्तिः
"	"	योगे यथा	योगे सति यथा
९२	२	विशेषयोगे	श्लेषयोगे
"	६	अवसेयम्	अवगन्तव्यम्
९३	४	पदस्या	पादस्या
"	२२	येत	यते
"	२६	कुरुताम्	तनुताम्
२४	९	त्वावृत्तिनि	सद्वृत्तिनि
"	"	ति न तत्रा	ति तत्रा
"	१९	राजितश्रीः	राजलक्ष्मीः
"	१८	द्रिक्त	द्वृत्त
९५	२	नार्थाभि	नाभि
"	४	द्वितानि	द्वितयं नि

॥ १०	मलिनत्व	धर्णम
॥ ११	मृगरूप	मृगपतिरूप
॥ १२	वक्तुम्	निर्वक्तुम्
॥ १७	निष्टं गौरत्वमात्रसाधर्म्य	निष्टं यतो गौरत्वमात्रसाम्य
॥ ॥	वैवक्षिक	विवक्षित
॥ २०	भुताया	भुताया
॥ २१	रेफनि	रेफतगनि
॥ २९	निर्देशे	निर्देशाभावे
॥ ॥	प्रतिपत्तिसिद्धिः	प्रतिपत्तिः
९६ ॥ २	प्रतिपत्ति	प्रतीति
॥ ४	येत	यते
॥ ५	वृत्तत्व	पिङ्गत्व
॥ ॥	न च	नहि
॥ ८	गोऽत्रा	गोऽप्यत्रा
॥ १५	पत्तिपद्मसम्बन्ध	पत्तिसम्बन्ध
॥ १९	त्वाप्रती	त्वप्रती
॥ २७	यातिक्रि	यानक्रि
९७ ॥ ६	मृगाङ्ग	शशाङ्ग
॥ ॥	त्रैलोक्य	तत्रैलोक्य
॥ ९	नमत्यद्भु	नमद्भु
॥ १०	स्पदत्वमस्य	स्पदमस्य
॥ १७	पुत्रस्य	हा पुत्र
॥ २१	विभवे	विषये
९८ ॥ १४	प्रेरयिता	चोदयिता
॥ १७	पदानामसमासा	अर्थतो खसमाना
॥ २०	मिति नेष्य	भिव नेष्य
॥ २६	रोऽसौ	रोऽमूत्र
९९ ॥ ४	न सिद्धानां न मृगाणां न वी	सिद्धानां मृगाणां वी

९९	५	त इत्यवाच्य एवासा । तेन
॥	१२	स्त्रीत्वस्य स
॥	१६	वीप्सा
॥	१८	मितभा
॥	२३	अभ्युपै
१००	४	सहचरौ
॥	२७	नामिव
१०१	६	शोकानलदाहभीतिव
१०२	२	तु युक्त
॥	१९	ख्यानक्रियाकर्म
॥	२३	लोके
१०३	२६	प्रतिसङ्गहार । रहयिष्यति

॥ इति । तेन
 स्त्रीस
 वीप्सा वा
 मृदुभा
 अभ्युपै
 सहचरशब्दौ
 नामतीव
 मदनानलदाहपीतिव
 तु न युक्त
 ख्यापनाकर्म
 लोके हि
 प्रतिसङ्गहार । अत्र नृपतेराकृ-
 ष्टस्यापि बाणस्य यः प्रतिसंहा-
 रहेतुरेक एव समर्थो नानेकः ।
 तस्य दैफल्यतः । इह तु द्वावु-
 क्ता शब्दश्चार्थश्चेति । अनयोरे-
 कस्मिन् वाच्ये यद् द्वयोर्वचनं
 सोऽवाच्यवचनं दोषः यथाहुः—
 (पर्यायशब्दो कल्प्यो ह्यपरो हे-
 तुरेकहेतुप्रतिपादिते विषये वर्त-
 मानः प्रतिपाद्यविशेषाभावाद्?)
 इति । अर्थतः पुनः प्रतिपाद-
 नान्न भिद्यत इति । अथ शा-
 ब्दस्य हेतोरार्थो विषयः तस्य
 च शरप्रतिसंहार इति भिन्नवि-
 षयावेताविति । तदयुक्तम् । तयोः
 सम्बन्धासिद्धौ विषयविषयिमा-
 वसिद्धेः । प्रतिज्ञानिगमनयोश्च
 यद्वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः ।
 यथा रहयिष्यति

१०३	२९	व्याप्तिरस्य	व्याप्तस्य
१०४	२	पुनर्वचनम्	तत्पुनर्वचनम्
"	"	अपार्थक्यं निगमनम्	निगमनमित्यपार्थक्यम् निगमनम्
"	५	तस्यार्थस्य	तार्थस्य
"	९	पदम्	वुरम्
"	१०	वि न	न च
"	१३	दीपकः	दीपिका
"	१८	हतान्तरम्	महान्तरम्
"	१९	सः प्रस्तु	सोऽप्रस्तु
"	"	केरसत्पु	के सत्पु
"	२२	तत्र	तस्य
"	२५	यामप्रस्तु	यां प्रस्तु
"	२८	यं यथा	यं यथा
१०५	२७	त्वेनास्य विशेषणविशेष्यभावः	त्वे नार्थस्य विशेषः
१०६	२	न्धसम्भवा	न्धाभावा
"	"	म्भोजस्य	म्भोजशब्दस्य
"	८	दवदहनः	भयदहनः
"	१८	तत्र प्राधान्या	तत्राप्राधान्या
१०७	४	स्तावदर्थयोरन्योन्य	स्तावदन्योन्यं
"	५	भावाभावात्	भावात्
"	७	वस्तु विद्वान्	मस्त्रविद्वान्
"	१९	अर्जुनः	अर्जुनः । दोर्म्मीमन्तितनर्मदेन वपुषा पौलस्त्यदर्पद्रुहः मृनुर्वा- न्वितमेघनादविजयस्तस्यैष ज- वन्तपः ।
१०८	४	वस्तुनस्ता	वस्तुतस्ता
"	५	मत्र	मस्य
"	८	गोचरः	गोचरम्
"	१५	मिलपषा	भिः प्रतिपा

१०९	५	म्लिष्टमर्थ	क्लिष्टमर्थम्
"	१५	मेयक्रमयो	मेययो
११०	४	नो नार्था	नोऽर्था
"	१६	ततोऽर्थ	तत्प्रार्थ
"	"	शनोचितः	शर्गोचरः
"	२३	नवधारण	नवधान
१११	७	प्राधान्ये	प्रधान्येन
"	२३	वागविषय	वाग्विषय
११२	३	प्राक्	{ प्राक् ते प्रयुक्तान्तर्गतरेष पदै- { स्तदर्थोऽवगतिसिद्धेः
"	६	रत्तत्त्व	रद्रूप
"	२१	तद्धे	तत्प्रगे
११३	९	प्रतीतिमव	प्रतीतिपथमव
"	"	र्थ्यं मृतेऽपि	र्थ्यादृतेऽपि
११४	३	तेनानु	तेन नानु
"	७	शोऽग्ने	शो धूमा
"	८	भेदैक	भेदनैक
"	१०	नहि दृप्त	नहि तत्र दृप्त
"	२६	श्वश्र्वाश्च	श्वश्र्वा च
"	"	तस्याविनयदोषाशङ्का	तस्याविनयदोषाशङ्का
"	"	अभिमतम्	अभिहितम्
११५	३	प्रत्याय्या	प्रत्येया
"	७	तोपक्षेपः	तोपन्यासः
"	८	दर्शनेनान्यो	दर्शनेऽन्यो
"	११	विशेषाणां हे	विशेषादे
"	१४	सिद्धिहे	सिद्धो हे
"	२०	प्रतीति	प्रतिपत्ति
११७	२	सती	सखी
"	४	मेन ता	मेनेत्य

११७ ७ विपाकः

" ११ एवेति सिद्धम्

" २० विषयत्वात्

" २७ परितुष्टन

" २८ भाजो भा

" २९ श्रमपरिप्रा

११८ ९ प्रसिद्धि

" १४ कृत्यात्

" १९ ययोरि

" २२ तस्य भि

" २८ भित्तुप

११९ ४ वाच्योऽपि

" १० रूताः

१२० २२ र्थप्रतीति

१२२ १३ प्रतिहतो

" " खानकवद्वृत्तिः

" २७ रानुगुण्या

१२३ ७ स्वाग

" १० जार्गाथाः

१२५ १३ मतिः

" २९ गवि तन्मन्थ

१२६ ६ सुचिरममवत्

" १३ नुमितिव्यप

" १८ षोदित

" २६ भाभाव

१२९ २० वेत्या

१३० ९ अवगन्तुम्

" १० तुल्यार्थस्य

परिपाकः

{ एवेति वाच्यन्यतिरिक्तोऽयमर्थोऽ
{ नुमानविषय एवेति सिद्धम्

विषयभेदात्

परितुष्टन

भाजोरभा

श्रमप्रा

प्रतिद्ध

सुच्छत्वात्

यार्थयोरि

तर्ह्यभि

मितं तदुप

वाच्येऽपि

रूपाः

र्थान्तरप्रतीति

प्रतिविहितो

खानकवद्वृत्तिः

रानुकूल्या

रणन

जार्गाथाः

मतिः

मथितं मन्थ

चिरतरमभूत्

नुमितिरिति व्यप

णामादित

भाविर्भाव

वस्यादित्या

अभ्युपगन्तुम्

भिन्नार्थस्य

१३०	२८	प्रतिबोध्यत	प्रतिपद्य निबोध्यत
१३१	४	सङ्घटनानां	सङ्घटनादीनाम्
"	१८	तदभावे सादृश्या	तद्भावे सम्बन्धाद्य
१३२	१३	पौवगमः	पौन्यमः
"	१८	पराकृतत्वाच्च तन्मूलापदवा- क्यप्रकाशता ।	{ प्राकृतत्वाच्च तन्मूलदेवार्थप्रका- शता ।
"	२३	वाच्यस्य	व चास्य
"	२५	नुरणन	नुकरण
१३४	७	दयिवक्षि	द्विवक्षि
"	२९	कन्दर्पायापणम्	कन्दर्पायासमर्पणम्
१३५	६	चारितान्य	अवधीरितान्य
१३६	२	रसादि	रसाभि
"	३	सम्पादने	सम्भावेने

व्यक्तिविवेकस्य श्लोकानुक्रमणी ।

अङ्गुत्था पर •	५	आः किमर्थं	७४
अक्षराणामका	१०२	आच्छादिना	८८
अंगाधापार	८१	आत्मा जानाति	४१
अङ्कुरितः कोर	१३०	आभोगिनेत्र	७६
अङ्गुलीभिरिव	७३	आत्मानं जय	७२
अतिगम्भीरे	९१	आलिङ्गनाद्	९४
अत्ता एत्थ णि	११४	आलोकमार्गे	४८
अत्यन्तपरिणाहि	७५	आहूतेषु विद्	१०४
अत्युच्चपदा	१३०	इयं गेहे लक्ष्मीः	१००
अग्नेर्लोचन	१०७	इह चटुलतया	९२
अथ भूतानि	७१	इह विनुभग्न	॥
अथात्रराजा	११	ईसाकलसस्त	१२९
अनिराकृत	८७	उक्त्वअदुमं व	६८
अनुरागवती	१३	उच्चिण्यु पदिअ	१३०
अनुरागवन्त	७६	उत्कम्पिनी भय	१३३
अपरागसमी	”	उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते	४४
अभिवाञ्छितं	६१	उत्सृज्यकमल	१०७
अथ जनः प्रदु	६६	उदन्वच्छिन्ना	६०
अथ मन्दद्युतिः	७८	उदितवपुषि	८०
अथयार्थक्रिया	७९	उद्योगः करि	५७
अथाचितारं	८	उभतः प्रोहसद्दारः	११९
अलकालिकुला	८६	उपपन्नं ननु	४७
अलिभिरञ्जन	९१	उपोदरागेण	२
अवगच्छति मूढ	७९	उमावृषादौ	७४
अवन्तिनाथो	४४	उवाच दूतः	”
अवन्ध्यकोप	९२	उपसि विगलिता	८९
अवैमि तदव	१२३	ऊर्ध्वोलिताप	१३
अक्षीयगृहति	७०	ऊर्ध्वतां नयतः	१०८
असमपिभं वि	१३२	एमेअ जणो	५८
असी मरुचुम्बि	४३	एव वादिनि	१०
अस्त्युतरस्यां	७	एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यः	५८
अस्त्युगते ध्रु	११०	ऐन्द्र धनुः	७५

प्रकुम्भो मुरानि	१०७	शुर्वधेमधी	४६
फलमलमनम्भसि	८४	प्रायेऽस्मिन्	१२३
क्यासि कामिन्	७	प्रीवामन्नाभि	१०८
करकलित	८१	पृणी कर्णः	११३
करिचलभ	१६	व्यकासितं चार	७४
कर्तुमक्षमया	४९	चन्दनासक्त	७८
कला च सा कान्ति	६७	चन्दमऊर्हि	३३
कस्त ब ण होइ	११६	चन्द्र गता पद्म	७
कह णाम ण	१४	चापाचार्य	४५
काचो मणिः	१३२	चारुता वपु	६२
काचिन् करिणः	६१	क्षुब्धने विपरि	८१
कातर्य केवला	४०	छायामपारय	९९
काव्यकाचन	५८	जगतः पितरौ	७८
कारणगुणामु	४५	जङ्घाकाण्डोद	१०५
काव्यस्यात्मा	१०९	जनको जनको	४७
काव्यार्थतरङ्गा	३८	जनैरजात	७४
किं कमिष्यति	६८	जयति जगन्नय	७०
किं लोभेन	५०	जयति निशांपति	१
किं हास्येन	३४	जयाशा यय	५१
किमजनेनायन	५२	जा एव वपु	१२९
किमवेश्य	९९	जुगोपहमान	३८
कु तालीभिः	९३	ज्योतीरसादम	१०६
कुत कुवार्थ	७७	ज्योत्स्नापूर	१२६
कुर्वन्नाभुम्भ	१०८	ज्ञदिति कनक	१३३
कुसुमैः कृत	९२	तं कर्णमूल	१
कुलबहुपिनीः	४८	तं कृपामृदु	४५
कृतवानसि	६२	त जिगीषु	७७
कैरयेन्दीवर	७८	त ताण सिरि	३३
क्षिप्तो हस्ता	३४	तं विलोक्य	७४
क्षुण्ण यदन्तः	१०२	ततो हुत	८७
क्षमामर्चय	९४	तदन्यये	८६
रा येऽभ्युज्ज्वल	९३	तदभुत	३६
क्षमैव लज्ज	६७	तदवितथ	११०
क्षलतो क्षलता	९०	तद्वक् यदि	४०
गअण च नत्त	११९	तनुन्दरम	९१
गाहन्तो गाहणाः	६२	तपरिवाभि	४९

तपेन वर्षाः	९९	द्विषतामु	९
तप्ते महा	१०१	द्विषद्भू	७९
तमभ्यनन्दत्	४८	घात्रा स्वहस्त	४९
तरङ्गय दृशो	६५	धैर्येण विश्वास्य	६०
तव कण्ठासृजा	९८	न केवलं यो	४२
नय कुसुम	६३	ननु सर्व एव	५
तव प्रसादा	७१	ननु साधु कृत	३९
तव वदन	१०६	नवचन्द्रिका	७२
तस्मै प्रयातस्य	५७	नवजलधरः	३८
तस्या धौता	१०१	नाथे निशाया	५९
तां जानीयाः	१२३	निश्वासान्ध	१३१
ताताब्जम्	४९	निमहात् स्वमु	४७
ताला जाअन्ति	५८	निद्रावधेन	७५
तीर्थे तदीये	६६	निम्नमुप्रतमय	१०४
तृप्तियोगः	७३	नियता लघुता	६३
तेनावरोध	९६	निरीक्ष्य संरम्भ	५
ते हिमालय	५९	निर्घातोर्मः	९८
त्रासाकुलः	१२९	निर्याय विद्या	७१
त्वक् तारयी	९७	निर्वृष्टेऽपि बहिः	९५
त्वत्कीर्ति	७७	निवार्यताम्	९
त्वष्टुः रादा	७९	निशि नान्तिक	१००
दत्तानन्दाः	९४	न्यकारो ह्यय	५४
दलस्कन्दल	७१	पतिते पतङ्ग	९५
दशपूर्वभम्	१०३	पतितोत्पतितैः	७४
दिने दिने सा	७२	पत्ता णिअम्ब	१०६
दिष यदि	९	पत्युः शिरध्वन्द्र	९
दिशि दिशि	९२	परिपाति	१००
दुःखागित	९५	परिहासरतिः	७७
दुर्मन्त्रान्	९	पशुपतिरपि	८
दृढतरनिबद्ध	१०१	पातु वस्तारका	८०
दृशा दग्धं	८५	पृथ्वि स्थिरीभव	५०
देआ पसिग	११६	पृथ्वीपात	७९
देव्यायुष्मि	१२८	पौलस्त्यः स्वयमेव	४९
देशः साडय	४७	प्रकटकुलिश	८९
द्रविणमार्गदि	१०४	प्रजानो विनया	८
द्रव्यं गतं	४०	प्रतीक्ष्य च प्रती	६८

प्रतीयमानः पुनः	२०	यदुवाच न तन्मिथ्या	४०
प्रदक्षिणाक्रिया	४८	यमिन्द्रशब्दार्थ	१०२
प्रभवति च	९६	यशोऽधिगन्तुं	५९
प्रयच्छतोच्चैः	१०	यस्य प्रकोप	४२
प्रातु धनैरधि	१३३	यस्यावमल	४८
प्राप्तश्रीरेष	१२५	या धर्ममास	१०३
प्राप्तावेकरथा	५३	या निशा सर्व	१३४
बंहीयांसो	८६	यान्त्या मुहुर्वलित	५३
चभूव भस्मव	६१	यावदर्थपदां	९९
विभ्राणः शक्तिम्	५४	येन ध्वस्त	९४
भक्तिप्रद	९३	येन स्थलीकृतो	४६
भम धाम्निभ	११२	ये नाम वेचिदिह	४०
भाति सितभूति	७०	येनालङ्कृत	१०१
भुङ्क्ते सदा श्राद्ध	३९	यो यत्कया	१०४
भो लङ्केश्वर!	६६	योऽविकल्प	४२
मत्तता दयित	६३	रक्तप्रसाधित	९४
मन्नामि यौरव	१०	रम्या इति प्राप्त	१३०
मदिराद्रवपान	८१	रहयिष्यति त	१-३
मधुकरैरप	१२१	राज्ञो मानधनस्य	४४
मधुध ते मन्मथ	९८	रामस्य पाणि	२९
महदोषे पर	७७	रामेण प्रिय	"
* महीभृतः पुत्रवतोऽपि	६०	रामे तदान्त	"
मा धार्शान्मा	८२	राहुखीस्तनयो	७६
मा भवन्तम्	"	रुदता कुत एव	५९
निप्येतन्मम	५७	रुच्ये हिमाचल	१०३
मोहित यदभि	४१	रेणुरक्तविलिप्ता	५०
सुरयः कि कि	३७	लक्ष्मीकृतस्य	१-३
य ममेव	७२	लक्ष्मी दुहित्रां	९७
यः स्थलाकृत	४६	लक्षाष्टहानल	१०
यः सर्वं कथति	५२	त्यावप्यकान्ति	१८
यत्कोपामी	४१	त्यावप्यसिन्धु	३३
यत्तद्भुजित	"	यद्य मह विवध	"
यत्प्रभुभाव	१२६	यरे कृत्वाध्वस्त	६०
यदधरदल	६३	वर्णः कतिपयैः	७२
यदा दशा	७४	यत्प्रायस्ते	६९
यदा यदा हि	८२	वाच्यवैचित्र्य	४७

व्यक्तिविवेकव्याख्यानस्य श्लोकानुक्रमणी ।

अप्राकृतस्य	२०	दिलीप इति	४९
अमृदभूमिः	३४	दृष्टिर्नामृत	२३
आचार्यो मे	२४	द्रविणमापदि	४५
इन्दीवरं यद्	२०	न केवलं यो	१८
उत्स्वातद्गुम	३९	नमोऽस्तु ताम्यो	२०
उत्सवाय	४१	निर्वाणभूयिष्ठम्	२२
उदन्वच्छिन्ना	२३	पादाहतं यदु	२३
कल्याणानाम्	२१	पुन्द्रेक्षोः परि	२०
क्षान्तं न क्षमया	३१	पूर्णः शशाङ्का	४५
क्षामाङ्गचाः क्षत	३३	प्रजानामेव	२१
चकोर्य एव	४७	मसृणचरण	२४
जुगोपात्मानम्	३४	मीलितं यदभि	२२
तत् पातु वः	४५	यः कल्याण	२१
तपेन वर्षाः	३८	येषां तास्त्रिदशे	२०
तस्मादजायत	२४	ये सन्तोष	२१
तस्याः शलाका	२३	यो यो यं यम्	२२
तात ! त्वं निज	३४	यो यः शस्त्रम्	१९
तार्थे तदीये	२१	स मेदिनी	१९
स्वमेवसौन्दर्या	३१	हेम्नां भारशतानि	२०

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम् पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५ ७	रु	रु	१९ १३	नक्ते	नरुक्ते
८ २६	णक्षा	क्षणा	२३	सा	स
१५ १६	क्ति	क्ते	७५ १५	मेया	माना
१९ ९	स्य रा	स्य । स	७६ ७	दै	दै
२० ४	त्वे । य	त्वे य	७७ १४	चप	चनप
२५ १५	ति । 'स	ति, 'स	७८ १	मैरीः	मरीः
२६ २९	ति । त	ति त	८० २	शृ	प्र
२९ २	ब्धो	न्यो	८४ ७	पो	प्यो
३० १३	पिश	पि श	८५ २६	ले कु	ले च कु
३० २७	रसा	रः ना	८५ २५	माप्र	मप्रा
३७ २७	धी	दी	८७ ३	रुर्ता	हस्ती
३७ २७	स्यैव	स्यैव	८८ २४	धो	धा
४४ ८	लरोः	लेशः	९० २७	छन्द	च्छन्द
४७ १०	शो	शे	९४ २	कु	कु
४८ २१	गोय	गो य	९५ १३	बक्व	बुक्व
५१ २३	ताना	तार्थिना	९५ २३	वि	वृ
५१ २३	सु	सु	९६ २४	क	क
५२ ९	तृष्व	तृष्व	१०० २८	को	के
५५ १८	यद्	तद्	१०७ २१	यय	यन
५८ ३	सुतेन	स्वतेय	१११ १९	स्नर्पा	स्तदर्पा
५९ १७	म	प	११३ २६	ई	इ
५९ २५	सु	सु	११३ २८	हु	ह
६१ २२	सा	स	१२३ ३०	द	तद्
६२ २६	"	"	१२५ २०	सा	लाकमल
६२ १०	धि	क्ष	१३० ७	इय	इत्य
६४ २४	सान्	स	१३१ ३०	णो	नो
६४ ३	रणः	रण	१३५ २३	मानु	भावानु
६४ १७	तिवि	ति	१३५ २७	य	स